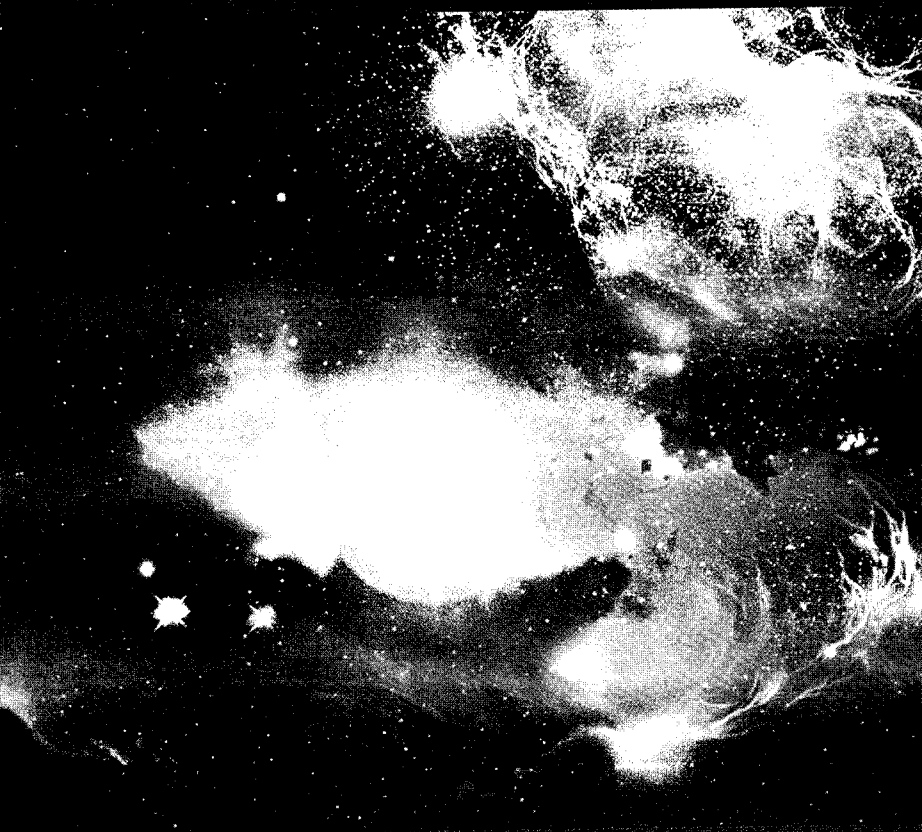

С. І. ПРИСУХІН

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рецензенти

М. В. Цюрупа, д-р філос. наук, проф.
(Київський університет туризму, економіки і права)

С. М. Русакова, канд. філос. наук, доц.
(Національний технічний університет України «КПІ»)

В. Л. Чуйко, д-р філос. наук, проф.
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

Редакційна колегія кредитно-економічного факультету

Голова редакційної колегії М. І. Дибя, д-р екон. наук, проф.

Відповідальний секретар І. Б. Івасів, канд. екон. наук, доц.

Члени редакційної колегії: В. Х. Арутюнов, канд. філос. наук, проф.; А. М. Герасимович, д-р екон. наук проф.; Т. В. Майорова, канд. екон. наук, доц.; А. М. Мороз, д-р екон. наук, проф.; А. А. Пересада, д-р екон. наук, проф.; М. І. Савлук, д-р екон. наук, проф.; В. М. Свінцицький, д-р філос. наук, проф.; І. В. Шамова, канд. екон. наук, доц.; С. І. Хо-дакевич, канд. екон. наук, доц.; Л. О. Примостка, д-р екон. наук, проф.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Лист № 14/18-Г-1859 від 16.07.08

Присухін, С. І.

П 75 Філософія : навч. посіб. / С. І. Присухін. — К. : КНЕУ, 2008. — 361, [7] с.
ISBN 978–966–483–185–4

Навчальний посібник охоплює повний курс дисципліни «Філософія», що викладається у вищих навчальних закладах України. Засвоєння викладеного в ньому матеріалу дасть змогу студентам ознайомитися з основними етапами розвитку філософського знання, з такими розділами сучасної філософії, як онтологія, гносеологія, філософська антропологія, соціальна філософія. Систематизації та актуалізації знань з філософії сприятимуть логіко-структурні схеми, що передують кожній з тем, робота над уміщеними в посібнику запитаннями до самоконтролю. Опануванню термінологічної системи з філософії допоможе короткий словник головних понять і категорій.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів, а також широкого кола читачів, які цікавляться актуальними проблемами філософії та її історією.

УДК 101я7
ББК 87я7

Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено

У лютому 2005 р. на засіданні виконавчої ради ЮНЕСКО було заслухано доповідь «Про міжсекторальну стратегію в галузі філософії» генерального директора цієї організації Коїтіро Мацуури. У доповіді підкреслювалося, що філософія є «школою свободи», основою людських знань.

Філософія як дисципліна, що вивчається у вищих навчальних закладах України, крім свого головного завдання бачити й розвивати в людині людське, доповнюється аналізом головних проблем сучасності — виховання нових якостей людини, демократії, прав людини, культурного діалогу між цивілізаціями тощо, які потребують філософської концептуальної точності, обґрунтування й оптимальних варіантів їх розв'язання. Вирішенню цих завдань сприяють розробка більш змістовних навчальних програм, видання нових навчальних посібників, що спираються на сучасні знання, найбільш передові концепції філософської культури, а також досвід викладання гуманітарних дисциплін з огляду на вимоги Болонського процесу.

Це видання має на меті компенсувати наявні потреби у викладанні філософії в економічному навчальному закладі. Посібник «Філософія» складається з двох частин — «Вступ до філософії» й «Основи філософського знання». Кожна з частин має чітку структуру, що спирається на логічно вивірений категоріально-понятійний апарат. Так, у «Вступі до філософії» студенти мають можливість познайомитися зі специфікою філософського знання, його призначенням, змістом і функціями філософії в суспільстві, а також більш як двохтисячолітньою історією виникнення філософських ідей, напрямів, шкіл тощо, зрозуміти внутрішню логіку їх розвитку та взаємодії.

Згідно з історичними періодами перша частина посібника виокремлює головні теми, які віддзеркалюють генезис філософського знання. До них належать: «Філософія Стародав-

нього Сходу: Індія, Китай»; «Філософія Стародавньої Греції та Риму»; «Філософія Середньовіччя»; «Філософія Відродження»; «Філософія Нового часу та доби Просвітництва»; «Німецька класична філософія. Марксизм»; «Фрейдизм і неофрейдизм»; «Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні»; «Сучасна світова філософія».

Друга частина посібника «Філософія» — «Основи філософського знання» — згідно із системою головних філософських дисциплін поділяється на розділи: «Онтологія», де розкриваються теми «Проблема буття. Філософський зміст поняття «матерія»», «Філософія розвитку (діалектика та її альтернативи)», «Проблема свідомості в філософії»; «Гносеологія» — «Сутність і структура пізнавального процесу», «Логіка та методологія наукового пізнання»; «Філософська антропологія» — «Проблема людини в філософії. Суспільна природа людини»; «Соціальна філософія» — «Проблема суспільства в філософії», «Філософське осмислення культури і проблема цінностей», «Філософія історії», «Проблема взаємодії суспільства і природи. Глобальні проблеми сучасності».

На нашу думку, вивчення проблемного поля філософії відповідно до перелічених тем дасть студентам можливість більш оптимально організувати вивчення філософії, ознайомитися з основними логічними моделями аналізу філософських проблем, здобути перший досвід індивідуальної філософської практики. *Вивчення філософії — це школа сучасного мислення, без якої молодь не може виховати в собі гуманне ставлення до навколишнього світу, інших людей і самої себе.*

Послугуючись цією книжкою, студент зможе самостійно швидко й ефективно підготуватися до практичних занять і насамперед до складання підсумкового іспиту з курсу «Філософія» (у мінімальний термін систематизувати й конкретизувати вже набуті знання, зосередити увагу на основних категоріях, поняттях і термінах, сформулювати чіткі відповіді на екзаменаційні питання). Наприкінці кожної теми запропоновано питання для самоперевірки та список рекомендованої літератури.

Під час написання цього посібника було враховано досвід викладання філософії викладачами кафедри філософії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. Автор пропонує читачам використовувати цю книжку творчо, з обов'язковим урахуванням специфіки кожного факультету та окремих спеціальностей.

ЧАСТИНА I ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Розділ I ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ, ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ

Схема 1

Світогляд — це сукупність поглядів та уявлень людини про світ, які визначають її ставлення до різноманітних явищ дійсності, життєву позицію та ціннісні орієнтації

ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ СВІТОГЛЯДУ

Міфологія — найдавніший різновид світогляду, що пов'язаний з культурою первісного суспільства; світ сприймається не таким, яким він є, а таким, яким хотілося б його бачити

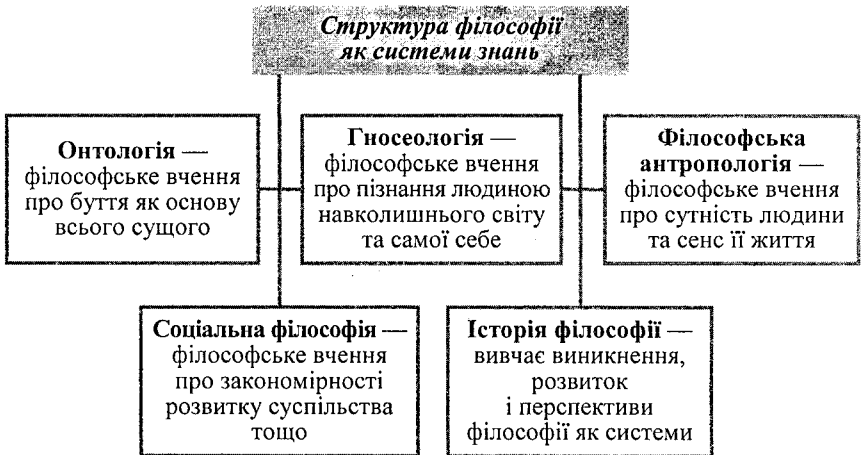
Релігія — світовідчуття, світорозуміння, світобачення, а також відповідна до них практика віруючої людини, в основі якої лежить віра в існування надприродної сили, яку в зрілих релігіях називають Богом

Філософія — науково-теоретичний різновид світогляду, який вирізняється найвищим рівнем раціональності, системності, наявністю логіки й теоретичного мислення

Предметом філософії є світ загалом у своїх найузагальненіших закономірностях, що розглядаються з погляду відношення «людина — світ»

Філософія досліджує:

- 1) природу й сутність світу
- 2) природу, сутність і призначення людини
- 3) систему «людина — світ» загалом і конкретний стан, в якому вона перебуває

Що таке філософія? Як і чому вона виникла? Чим пояснити те, що сьогодні існує безліч різноманітних філософських напрямів, окремих шкіл і вчень? Чому для одних людей філософія є метою життя, а для інших — марнуванням часу? Відповіді на ці та багато інших питань можна отримати в процесі вивчення курсу філософії у вищих навчальних закладах, а також під час обговорення філософських проблем на семінарських заняттях і самотійної роботи з філософськими першоджерелами та монографічними критичними дослідженнями проблем сучасної філософії.

Починаючи знайомство з філософськими знаннями, доцільно розкрити сутнісні характеристики філософії, специфіку її предмета, функції та значення для сучасної цивілізації.

Відомо, що слово «*філософія*» походить від грецьких слів «*люблю*» та «*мудрість*» («*любов до мудрості*»). У широкому сенсі філософія як поняття означає *форму самопізнання людини* — можливість адекватного пізнання самої себе та довколишнього світу. За античною традицією філософія — це вчення про загальні принципи існування довколишнього світу (буття). Саме античні мислителі запровадили цей термін у науковий обіг. Одним з перших його став використовувати Піфагор (VI—V ст. до н. е.), який вважав, що мудрість про істини світу притаманна тільки Богам, пересічна людина може лише любити й прагнути її. Тому людей, які прагнули мудрості, стали називати філософами. Тим самим з часів Піфагора в понятті «філософія» фіксується прагнення людини до самовдосконалення на основі мудрості, організації відповідного способу життя й досягнення певного ідеалу як сенсу життя.

Ідеал античної мудрості традиційно містив три найважливіші цінності — Істину, Добро, Красу. Тогочасні філософи вивчали першопричини та закономірності світобудови, завдяки яким ідеал міг бути реалізованим у повсякденному житті. Конкретизував поняття «філософія» давньогрецький філософ Сократ (470—399 рр. до н. е.) своїми відомими питаннями: «чи можемо ми досягти істини, не знаючи, що таке істина?», «чи можемо ми вважати, що таке красиве, не знаючи, що таке краса?», «чи можемо ми бути добрими, не знаючи, що таке добро?» Відповіді на ці питання

в подальшому дали поштовх для становлення трьох філософських дисциплін: *гносеології* (теорія пізнання, учення про те, що таке істина та які шляхи її досягнення), *етики* (учення про те, що таке добро й зло, як людина має оцінювати свої вчинки), *естетики* (учення про прекрасне).

Дальший розвиток філософії пов'язаний з епохою європейського Середньовіччя, яка розвивала цінності християнського віровчення в поєднанні з античною філософією Греції та Риму. Згодом середньовічну філософію було критично переосмислено культурою Відродження (Ренесансу). А далі розпочався новий етап її розвитку в умовах Нового часу та епохи Просвітництва. У XVIII ст. — на початку XX ст. філософське знання набуло своєї довершеної форми в межах німецької класичної філософії. Наприкінці XVIII ст. німецький філософ І. Кант окреслив предмет філософії такими питаннями: «що я можу знати?», «що я маю робити?», «на що я можу сподіватися?».

З XIX ст. філософія визначається як наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення (марксизм). А з XX ст. філософське знання трансформувалось в інші неklasичні філософські напрями, до яких належали емпіріокритицизм, «філософія життя», фрейдизм тощо. А ще пізніше з'явилися найновіші сучасні філософські концепції: екзистенціалізм, феноменологія, неофрейдизм, філософський антропологізм, філософська герменевтика та ін.

Отже, становлення й розвиток поняття «філософія» здійснювалися впродовж тривалого історичного часу, коли виникали й вирішувались усе нові й нові проблеми пізнання довколишнього світу, формувалися ті чи ті картини світу (образи освоєного в процесі практики навколишнього світу). *Філософські знання, ідеї, учення, зрештою, сформували узагальнену систему знань про світ з метою пояснення тих законів і принципів навколишнього світу, які можна використати на практиці.*

Філософія сьогодні — це система світоглядних знань (їх найвищий теоретичний рівень) про буття людини, найсуттєвіші взаємовідносини з природою, суспільством і духовним життям у всіх його основних формах існування. Вона раціональним способом прагне створити щонайбільш узагальнену картину світу й визначити в ній місце людини (що збігається з основним завданням світогляду).

Для повнішого розуміння сутності філософії та її взаємозв'язку зі світоглядом докладніше проаналізуємо розвиток *історичних різновидів світогляду*. Відомо, що світогляд є специфічною формою освоєння навколишнього світу, певною призмою його бачення (характеристики якої визначаються потребами та інтересами людини). Кожна людина має свій світогляд, який відповідає на питання про її місце в світі та ставлення світу до людини. Завдяки цьому людство має можливість сформувати певну картину світу, здобути узагальнені знання про світобудову, загальну структуру, закономірності виникнення й розвитку Всесвіту, сенс життя (визначити, для чого воно існує).

Головними поняттями світогляду є «світ» і «людина». Світогляд відображає не стільки об'єктивну реальність, скільки суб'єктивне бачення (належне й бажане, ідеали, цінності тощо). Оцінка світу власних можливостей формує активну позицію людини в її діяльності й окремих учинках. Світогляд не обмежується лише прагненням до адекватного знання, він містить у собі систему цінностей та ідеалів, переконань і вірувань, життєві принципи та норми. Світогляд духовно проектує життя і по можливості відповідає на питання про сутність людини та сенс її життя.

У процесі свого розвитку світогляд знайшов своє віддзеркалення у формах *міфології*, *релігії* та *філософії*. Власне, міфологія та релігія вперше ставлять і дають відповіді на ключові питання: «хто така людина та яке становище вона посідає в світі?», «що є причиною існування, сутністю та першоосновою світу?», «у чому полягає сенс життя людини?», «що таке життя й смерть?», «що таке добро та зло?» тощо.

У своїй основі світогляд має таку структуру: *світовідчуття* (емоційно-психологічний рівень), *світосприйняття* (певний досвід формування уявлень про світ з використанням наочних образів), *світорозуміння* (пізнавально-інтелектуальний рівень).

Формування загальної картини світу — завдання всіх різновидів знання загалом і світогляду передусім. Сукупність знань людей про природу й соціальну реальність формує загальну картину світу, сукупність природничих знань створює наукову картину світу, а сукупність суспільних знань — соціально-історичну картину дійсності. Функціонування світогляду має забезпечити ефективну пізнавально-орієнтаційну діяльність людини й стати духовним чинником в її соціально-практичній діяльності.

Світогляд — надзвичайно багатогранний феномен, і це зумовило проблему його класифікації. Залежно від критеріїв класифікації в світогляді виокремлюють такі типи: 1) за ступенем теоретичної «зрілості» — *життєво-практичний* (збігається з поняттям здорового глузду) і *теоретичний* (значно складніший, він формує життєво важливі світоглядні проблеми й раціонально обґрунтовує варіанти їх практичного вирішення); 2) за ступенем історичного розвитку світогляд поділяється на *античний, середньовічний, сучасний*; 3) за критеріями узагальненості — на *індивідуальний, груповий і загальнонародський*; 4) за історичними типами світогляд може бути *міфологічним, релігійним, філософським*.

Упродовж формування людської цивілізації найвідомішими й найдослідженішими різновидами світогляду стали міфологія, релігія та філософія.

Міфологія — найдавніший різновид світогляду, пов'язаний з культурою первісного суспільства. Він був конгломератом знань, відповідей на питання про причини існування світу, причинно-наслідкові зв'язки в ньому, про живе й неживе, життя й смерть, добро й зло тощо.

Міфологічні знання зазвичай передавалися усно з використанням специфічних знаків і символіки (сказання, перекази, магічні формули, заклинання тощо). *Концентрованим виразом міфологічного світогляду став міф як конкретний фрагмент світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння людей первісного суспільства*. Первісний міф синкретично¹ віддзеркалював навколишній світ. Він містив у собі як фантастичну, так і реалістичну форми сприйняття довколишньої дійсності, поєднував людину й природу, наділяючи останню психологічними характеристиками людини (*антропоморфізм*²).

У межах міфологічної свідомості майже в усіх народів світу виникає система форм первісних вірувань, до яких належали *фетишизм* (форма поклоніння матеріальним предметам — фетишам, яким приписувалися надприродні властивості), *тотемізм* (специфічна віра первісної людини в її надприродний зв'язок з тваринами й рослинами, яка дає їй відповідь на питання про своє походження), *анімізм* (віра в духів і душі як уявлення про існу-

¹ Синкретизм — нерозчленована єдність реального та ілюзорного, природного й надприродного. Синкретизм був передумовою виникнення наступних релігій, наукових знань, етичних поглядів, естетичних цінностей тощо.

² Антропоморфізм — пізнання світу (невідоме через відоме) за аналогією людського існування. Нежива природа, небесні тіла, тварини, міфічні істоти наділяються рисами психіки людини. Неодухотворені предмети мають можливість діяти, жити й помирати як людина.

вання нематеріальних явищ та істот, що існують незалежно від людини, тварин або рослин), *магія* (особливі дії, які реалізуються в практиці первісного суспільства з метою надприродним чином впливати на явища природи, тварин або людини) та ін.

Водночас раціональний зміст міфу визначав його практичну значущість, міф не лише пояснював світ, а й обов'язково містив практичні моделі діяльності та поведінки людини (практичні знання). Наприклад, міф давав практичні поради щодо захисту людей від зла, яке існувало навколо (хаос, вороги, хвороби).

Отже, з розвитком людської цивілізації міфологічна свідомість (як окремої особи, так і суспільства в цілому) автономізувалася, здобувала свободу, індивідуальність, у результаті чого відбувся розрив єдності людини й дійсності (природи та суспільства). Згодом міф перестав бути єдиною домінантною формою свідомості, він не зник повністю, а залишився в свідомості людини й дотепер існує в ній як потенційне бажання позараціонального єднання з довколишнім світом.

Релігія стала наступним історичним різновидом світогляду. Вона виникла в період розпаду первісного суспільства на ґрунті міфологічної свідомості. Релігійний світогляд відрізняється насамперед тим, що подвоює світ на природний та надприродний, який, як вважають, детермінує появу матеріального світу й людини. Міфологія ще не знала такого поділу. Крім того, міфологія не знала поділу на знання й віру. Релігія ж такий поділ декларує. Особливістю релігії як різновиду світогляду стає віра в існування надприродного абсолюту, з яким людина намагається встановити контакт (комунікацію) з метою здобуття гарантій щасливого життя та уникнення можливого зла.

Для релігійного світогляду характерною є чуттєва, образно-емоційна (але не раціональна) форма сприйняття довколишньої дійсності, за допомогою якої релігія віддзеркалює ті самі проблеми, що й міфологія, але на вищому рівні — теоретичному, до якого належить віровчення, що фіксується в догматах, і практичному, власне, культовою діяльністю (виконання певних нормативів і вимог, спрямованих на узгодження життя віруючої людини з нормами та вимогами пануючого у Всесвіті Абсолюту — Бога). Загалом *релігія визначається як світовідчуття, світорозуміння, світобачення, а також відповідна до них практика віруючої людини, в основі якої лежить віра в існування надприродної сили, яку в зрілих релігіях називають Богом.*

Способи, рівень і напрями релігійного впливу на суспільство й окрему людину виявляються в *функціях* (від лат. *functio* — ви-

конання, завершення) *релігії*. Функцій релігії дуже багато, тому зазначимо лише головні з них.

1. *Світоглядна функція релігії* дає змогу людині визначити своє місце в світі й ставлення світу до неї самої. *Реалізація цієї функції допомагає віруючій людині визначити сенс свого життя.*

2. *Компенсаторно-терапевтична функція* усуває почуття обмеженості, залежності й безсилля перед об'єктивними законами матеріального світу.

3. *Комунікативна функція* реалізує потребу спілкування віруючої людини як за вертикаллю — з Богом, так і за горизонталлю — з єдиновірцями.

4. *Інтегративна функція* забезпечує безконфліктний зв'язок між віруючими на засадах релігійної солідарності.

5. *Дезінтегративна функція* є реалізацією в соціальних відносинах іншого боку інтеграції — дезінтеграції. *Щоб об'єднатися з одновірцями, необхідно роз'єднатися з послідовниками інших релігійних конфесій.*

6. *Легітимивна* (від лат. *legimitus* — законний) *функція*. Реалізація цієї функції в соціальній практиці означає накладання обмежень на людину через певні зразки необхідної поведінки.

З погляду теології функції релігії спрямовані на формування гармонійного співіснування (відновлення порушеної єдності) людини й Бога. Доволі рельєфно ця особливість виявляється в світових релігіях, насамперед у християнстві.

Релігійна свідомість пройшла складний і суперечливий шлях розвитку, що позначилося на конкретних релігійних системах. Так, *ранні релігійні вірування (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія, шаманізм, рільничі культури, язичництво)* виникли в межах міфологічної культури первісного суспільства. Наступний етап — *етнонаціональні релігії* (VI—IV тис. до н. е.) з характерною їх особливістю — політеїзмом (релігії Давнього Єгипту, Давньої Індії, Давнього Китаю, зороастризм, індуїзм тощо). І, нарешті, виникають *світові релігії* (буддизм (VI ст. до н. е.), християнство (I ст. н. е.), іслам (VII ст. н. е.) з характерною особливістю двох останніх — монотеїзмом). Сучасний світ стає творцем нових релігійних форм, які отримали назву «новітні релігійні течії», або «неокульти» (бахаї, Міжнародне товариство свідомості Кришни, «Біле братство» тощо).

Отже, формування та розвиток релігійних систем (і водночас релігійної свідомості) тісно пов'язано з розвитком людської цивілізації, зростанням людського інтелекту й появою теоретичного мислення. Релігія на тих чи тих етапах свого історичного поступу

була та є системоорганізуючим чинником людської духовної культури й розвитку цивілізації.

На відміну від інших різновидів, *філософія стає особливим науково-теоретичним різновидом світогляду, який вирізняється найвищим рівнем раціональності, системності, наявністю логіки й теоретичного мислення*. Водночас філософія має чіткі відмінності від міфологічного та релігійного світогляду. Філософський світогляд в основі має знання, а не віру (догму), він рефлексивний (тобто має можливість досліджувати сам себе), спирається на чіткі поняття та категорії, що пройшли апробацію на свою істинність. На відміну від міфології та релігії філософський світогляд стає підґрунтям наукового світогляду, забезпечує його цілісність, взаємозв'язок і конкретну визначеність як загальна методологія. Філософія якісно відрізняється від інших різновидів світогляду тим, що реалізує свої функції, критично осмислюючи навколишній світ, використовуючи для цього достовірні знання, логічні категорії та критерії.

Інтерес філософії спрямовується не на окремі сфери буття (наприклад, буття Абсолюту — Бога), а на світ як цілісність. Тому для пояснення існування світу загалом філософія ставить величезну кількість специфічних питань, на які вона прагне дати свої власні відповіді. Назвемо головні з цих питань: про сутність буття (у всіх формах його існування), матеріальність і субстанціональність світу, походження свідомості, про взаємодію матерії та свідомості, про появу людини, сутність та мету її життя, наявність душі та духовного світу людини, взаємодію природи й суспільства, матеріально-економічних сфер життя та особливості процесу пізнання, учення про істину та перспективи розвитку людини й суспільства, філософські категорії, закони, принципи та багато інших.

Іншою важливою характеристикою філософського знання є його відмінність від наукового, хоча в них є чимало спільного в предметі, методах, логіко-понятійному апараті дослідження. По-перше, філософія не є суто науковим знанням, на відміну від інших наук вона є теоретичним світоглядом, який синтезує (узагальнює) раніше акумульовані людством наукові знання. Предмет філософії набагато ширший за предмет дослідження будь-якої окремої науки. Філософія інтегрує інші науки, але не поглинає їх, не містить у собі завершеного наукового знання. По-друге, філософія має доволі складну структуру, якої не мають інші науки, до її складу входять онтологія, гносеологія, логіка тощо, які також мають максимально узагальнений теоретичний характер і вмщують базові фундаментальні ідеї та поняття, що лежать в ос-

нові інших наук. По-третє, філософія припускає суб'єктивний вплив на неї з боку окремих філософів (філософських шкіл).

Філософія стає сукупністю об'єктивного знання, цінностей, моральних ідеалів свого часу, віддзеркалює вплив конкретної епохи, вивчає не лише предмет пізнання, а й його механізм. Філософія, незважаючи на її постійний розвиток та оновлення, знає значного впливу різноманітних ідей, що були вироблені попередніми філософами та філософськими школами. Вона обмежена лише пізнавальними можливостями людини, містить у собі «вічні» проблеми й питання (походження буття, первинність матерії або свідомості, походження життя, безсмертя душі, наявність або відсутність Бога, його вплив на світ), які сьогодні не можуть бути розв'язані логічним шляхом.

§ 3

ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ

З огляду на це можна зробити попередній висновок, що розвиток філософії є довготривалий і складний процес зародження, становлення й розвитку філософського знання як результат критичного переосмислення досягнень більш ранніх світоглядів — міфології та релігії (від яких філософія переймає й розвиває світоглядну проблематику). Цей процес тривав доволі довго, а його завершення датується серединою I тис. до н. е. Витіснення міфологічно-релігійної свідомості потребувало логіки доведення істинності знань, послідовності ідей, критики й самокритики з боку раціональної філософії. Водночас раціональна філософія ґрунтувалася на початках наукового знання, яке поріднило її з наукою (за античною традицією робило її наукою наук). У результаті філософія сформувалась як система раціонально-теоретичного світогляду, що не дублює інші різновиди світогляду. Її предметом є *світ загалом, у щонайбільш узагальнених закономірностях, які характеризуються суб'єктно-об'єктивними відношеннями («людина — світ»); філософія досліджує природу та сутність світу, сутність і призначення людини, систему «людина — світ» загалом і стан існування цієї системи.*

Питання про предмет філософії тісно пов'язане з питанням про її функції. Під функціями філософії розуміють головні напрями використання філософії в суспільній (матеріальній і духовній) практиці, у результаті чого реалізується її мета, завдання та призначення. Назвемо найважливіші функції філософії.

1. *Світоглядна функція* сприяє формуванню цілісної картини світу, уявлень про будову світу та Всесвіту, визначенню місця людини в них, окреслює принципи взаємодії людини й довколишнього світу.

2. *Методологічна функція філософії* виробляє основні методи пізнання довколишнього світу (дійсності).

3. *Гносеологічна (розумово-теоретична) функція* має на меті правильне й істинне пізнання навколишньої дійсності (інакше кажучи, філософія дає механізми істинного пізнання).

4. *Аксіологічна функція (ціннісна)* дає можливість адекватно оцінювати предмети, явища й процеси об'єктивної дійсності з погляду цінностей (етичних, естетичних, соціальних, ідеологічних тощо) конкретного історичного періоду. Мета аксіологічної функції філософії — селекція, відбір найконструктивніших цінностей, що сприяють прогресивному розвитку сучасної цивілізації й уникненню псевдоцінностей, артефактів культури, які зумовлюють регресивний розвиток.

5. *Критична функція* спрямована на критику різноманітних систем знань про світ, пошук нових істин через розв'язання суперечностей між тим, що вже пізнане, і тим, що ще не пізнане, на відміну від догматики й суб'єктивізму.

6. *Виховна, гуманітарна, функція філософії* сприяє генеруванню гуманістичних цінностей та ідеалів сучасної цивілізації, створенню соціальних умов для їх реалізації на рівні окремої особи, розвитку гуманітарної культури, а також допомагає окремій особі знайти сенс життя й визначити своє місце в довколишньому світі.

7. *Прогностична функція* осмислює перспективу розвитку світу.

Зауважимо, що функцій філософії є набагато більше, ніж ми назвали. У той чи той історичний період розвитку суспільства доміантними стають одні чи інші функції. Зазначені функції є актуальними саме в умовах сучасної цивілізації. Загалом усі функції філософії є результатом натхненності розвитку людського існування, наповнення людського життя вищим сенсом, вищими ідеями та неминущими цінностями.

Реалізуючи свою гносеологічну функцію, філософія поєднується з наукою та є її методологією. Відомо, що *метод є одночасно й способом і засобом пізнання, а також практикою використання здобутих знань і прогнозуванням можливих змін в об'єкті пізнання*. Метод відповідає на питання — як пізнати світ? Будь-яке достовірне знання про світ — це єдність теорії та методу. *Теорія є системою ідей, поглядів, спрямованих на пояснення (пізнання) довколишнього світу, вона відповідає на питання: яким є пред-*

мет? або чим він є? Відповіді на ці запитання розкривають природу, сутність і всебічні зв'язки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності. *Головні характеристики, які повинні мати знання, це їх істинність і практична цінність.* Філософія як найвища форма теоретичного світогляду стає водночас і методом пізнання світу, саме тому вона є методологією для всіх конкретних наук. Так, діалектичний матеріалізм найвищим рівнем філософської методології вважає *діалектику*, яка дає змогу аналізувати світ, зокрема духовний, через його постійний саморозвиток, а джерело руху шукати у внутрішніх суперечностях предмета.

До протилежних діалектиці належать наведені нижче методи.

Метафізика — дає змогу аналізувати об'єкт пізнання окремо, у відриві, без взаємозв'язку з іншими об'єктами, статично, без саморозвитку. Основою цього методу є абсолютизація істини, за якою суперечності та їх єдність не фіксуються.

Догматизм — як спосіб сприйняття довколишнього світу через призму догм, засвоєних у результаті інтуїтивного прозріння або божественного одкровення. Догми є абсолютними істинами. Цей метод характерний середньовічній теологічній філософії.

Еклектика — метод, заснований на нелогічному об'єднанні різноманітних фактів, понять, концепцій, у результаті чого виникають поверхневі, зовні правдоподібні, але хибні висновки.

Софістика — метод, який ґрунтується на виведенні з помилкових тверджень нового висновку, що видається за істину.

Герменевтика — метод правильного прочитання й тлумачення змісту текстів, доволі поширений у сучасній західній філософії.

Крім основних методів філософії виокремлюють також методи, що є водночас і сучасними філософськими напрямками. Назвемо їх.

Матеріалістичний метод, який орієнтує на сприйняття дійсності, у якій первинним є матерія, а вторинним — духовне, ідеальне. Цей метод був пануючим у радянській філософії.

Ідеалістичний метод, сутність якого — визнання як першопричини духовного, нематеріального, а матерії як вторинної. Ідеалістичний метод набув особливого поширення в сучасній західній філософії. Матеріалістичний та ідеалістичний методи намагаються дати відповідь на основне питання філософії¹.

¹ Основним питанням філософії традиційно вважають питання про відношення свідомості до буття й духовного до матеріального. Це відношення має два аспекти: 1) онтологічний — відповідь на питання: «що первинше?»; 2) гносеологічний — «чи можна пізнати світ?» Залежно від відповіді на перше питання виокремлюють головні філософські напрями — *об'єктивний ідеалізм, суб'єктивний ідеалізм, матеріалізм, вульгарний матеріалізм, дуалізм, деїзм*. Залежно від відповіді на друге питання виділяють такі філософські напрями, як *гностицизм, агностицизм, емпіризм (сенсуалізм) і раціоналізм*.

Емпіризм — це метод і напрям теорії пізнання, згідно з яким в основі пізнавального процесу лежить досвід, здобутий у результаті чуттєвого пізнання.

Раціоналізм — філософський метод і напрям філософії, який вважає, що істинне, достовірне знання може бути досягнуте лише за допомогою розуму, без впливу досвіду та відчуття людини.

Сучасна філософія — яскравий приклад того, як змінюється домінування в ній тих чи тих функцій, методів, предметного поля філософських досліджень. Було доведено неможливість дати відповідь на *основне питання філософії* — воно є вічним і відкритим для подальших філософських роздумів, утім, у ХХ і ХХІ ст. його актуальність суттєво знизилася. Натомість у філософії стала переважати антропологія — проблема людини в її взаємодії з природою та суспільством.

Отже, філософія стала визначатись як система найбільш узагальнених теоретичних поглядів на світ з метою визначення в ній місця людини та аналізу різноманітних форм ставлення людини до цього світу. До того ж важливою є орієнтація філософії на безпосередню сучасну практику на основі знання про людські можливості. Філософія повинна стати практичним інструментом, який дасть змогу людині, окремій особистості визначити свою життєву позицію щодо світу, людей, які її оточують, і власного «Я».

§ 4

СИСТЕМА ФІЛОСОФІЇ

У процесі свого розвитку філософія набула форм надзвичайно складної системи філософських знань. Але попри все в цій складності є свій порядок і чітка логіка. Для структури філософії як системи знань характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які людина може дослідити предмет свого філософського інтересу. Згідно з цими сферами формуються головні філософські дисципліни, або основні розділи філософії — система філософії. *Система філософії характеризується особливістю завдань, проблематики й предмета філософії, що дає змогу виокремити її важливі структурні компоненти (структуру).*

Уже в античному світі під структурою філософії розуміли логіку (правильне мислення), фізику (учення про природу), етику (учення про людину). Водночас уважали, що головною є етика, а всі інші структурні компоненти мають підкорятися практичній філософії, яка з необхідністю була спрямована на розв'язання

людських проблем, наприклад, філософія стоїцизму. В основному ця структура філософського знання зберегла своє значення й сьогодні.

У німецькій класичній філософії структурність була репрезентована вченням Г. Гегеля. Він уважав, що філософія обов'язково має складатися з трьох частин: логіки (яка збігається з об'єктивною діалектикою й теорією пізнання), філософії природи, філософії духу (філософія держави та права, філософія історії, філософія релігії, філософія мистецтва та історія філософії).

Отже, *ядром філософії як системи стають логіка, діалектика й методологія пізнання*. Структура сучасної філософії є набагато ширшою за її ядро. Класичними розділами філософії вважають онтологію, гносеологію, філософську антропологію, соціальну філософію.

Безперечно, найважливішим розділом філософії є онтологія. **Онтологія** (від грец. «*суцце*» й «*учення*») — окремий філософський напрям, який досліджує сутність буття світу, основи всього існуючого. Вона вивчає найзагальніші форми буття, абстрагуючись від їх конкретного змісту. Ці форми виражаються в основних онтологічних категоріях: буття, небуття, матеріальне та ідеальне, матерія й свідомість, простір і час, рух, розвиток, перервність, неперервність та ін.

Другим головним розділом філософії є **гносеологія**¹ (від грец. «*знання*» й «*учення*»), що досліджує пізнавальну здатність суб'єкта щодо об'єкта пізнання, природи й можливості пізнання людиною світу й самої себе, а також загальні передумови, засоби й закономірності пізнання та критерії його істинності.

Філософська антропологія (від грец. «*людина*» й «*учення*») — філософське вчення, яке аналізує людину як цілісну особу й стратегію її життєдіяльності. Близькою до філософської антропології є антропософія, яка не просто вивчає людину, а й намагається зрозуміти сенс її появи й життя в світі.

Соціальна філософія досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства й природи, суспільства й людської індивідуальності. Сучасна соціальна філософія вивчає суспільство як систему (як сукупність елементів, які взаємодіють між собою) і як процес (послідовну зміну, розвиток структури суспільства). Синонімом соціальної філософії в різноманітних теоріях є поняття «філософія історії», «історичний матеріалізм» та ін.

¹ Сьогодні найбільше послуговуються терміном *епістемологія* — учення про наукове пізнання світу.

Система філософського знання дуже відносна. Кожна філософська дисципліна має власну підструктуру. Між основними розділами філософії немає жорстких кордонів. Їх зміст й проблематика постійно перетинаються: питання, що вивчаються одними розділами, з певним ступенем необхідності мають місце в інших. Окрім перелічених основних філософських дисциплін, що становлять систему філософії, існують інші, не менш значущі й органічно з ними пов'язані: філософія природи, теорія розвитку, соціологія, філософія історії, філософія культури, праксеологія, логіка, філософія релігії, філософія права, історія філософії тощо. Окремо слід сказати про таку філософську дисципліну, як історія філософії. Історія філософії — це особлива філософська дисципліна, предметом якої є філософія як процес, результат саморефлексії філософії над своєю історією, як форма філософського знання.

Історія філософії стає реальним зв'язком сучасної філософії з попередніми філософськими системами, прикладом розвитку філософських знань на основі критичного переосмислення своїх попередніх положень, рефлексивності та самовдосконалення власних методів і теоретичного аналізу. На практиці це означає, що будь-який філософ, маючи право на оригінальність, завжди говорить від імені всіх попередніх мислителів (філософії загалом). Головною цінністю історії філософії стає плюралістичний принцип інтерпретації історико-філософських знань. Згідно з цим принципом, жодний окремий погляд філософа не є істинним для всіх часів, а тому всі окремі філософські позиції мають право на існування в межах певних логічних кордонів (містять частину абсолютної істини), що робить їх усі значущими й необхідними.

Історія філософії віддзеркалює невпинний діалог філософських сентенцій; описує історію суб'єктів філософського мислення, які стали генераторами головних філософських ідей у конкретний історичний період їхнього життя.

Завдяки історії філософії людство може доповнити власне знання про себе, мету свого існування — щастя, шляхи його досягнення, реінтерпретуючи вже відкриті раніше філософські істини. Тому історія філософії є не просто частиною філософії, а її основою, сутністю, самосвідомістю.

Таким чином, філософія постійно наближується до більш повного розуміння фундаментальних принципів буття та пізнавальних можливостей людини. Як результат — філософія має на меті не лише осмислити, а й спрогнозувати глобальні проблеми, які

визначають зміст і спрямованість розвитку сучасної цивілізації. До них належать суперечливі перспективи науково-технічного прогресу, організація соціального життя та міжнародної співпраці, вирішення проблем екології, демографії тощо.

Філософія як навчальний предмет має на меті допомогти молоді духовно визначитися в складному й суперечливому світі, дати можливість особистості осмислити саму себе, навколишній світ, суспільну практику, джерела суспільного розвитку, майбутнє, позитивно поставитися до «перманентної» кризи особи та суспільства, навчити спілкуватися з природою, соціальним світом і самою собою.

Висновки

В процесі розвитку суспільства виокремлюються три основні різновиди світогляду — міфологія, релігія, філософія. Філософія як найвищий теоретичний рівень світогляду є системою щонайбільш узагальнених теоретичних поглядів на світ, місце людини в ньому, вона досліджує різноманітні форми взаємовідносин людини й світу. Головні напрями використання філософії, через які реалізуються її цілі, завдання та призначення, є функціями філософії. До них належать світоглядна, методологічна, гносеологічна (розумово-теоретична), аксіологічна, критична, виховна (гуманітарна), прогностична. Структура філософського знання віддзеркалює головні сфери реальності й формує основні філософські дисципліни, що визначають її систему: онтологія, гносеологія, філософська антропологія, соціальна філософія та ін.

Мета філософії — надання можливості людині осмислити саму себе, навколишній світ, суспільну практику, джерела суспільного розвитку, майбутнє, позитивно переживати «перманентну» кризу особи та суспільства.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть історичні типи світогляду.
2. Як співвідносяться філософія та релігія?
3. Як співвідносяться філософія та наука?
4. Що таке філософія? Розкрийте її предмет і функції.
5. Коротко схарактеризуйте систему філософії.
6. Основне питання філософії.
7. Мета філософії.

Список рекомендованої літератури

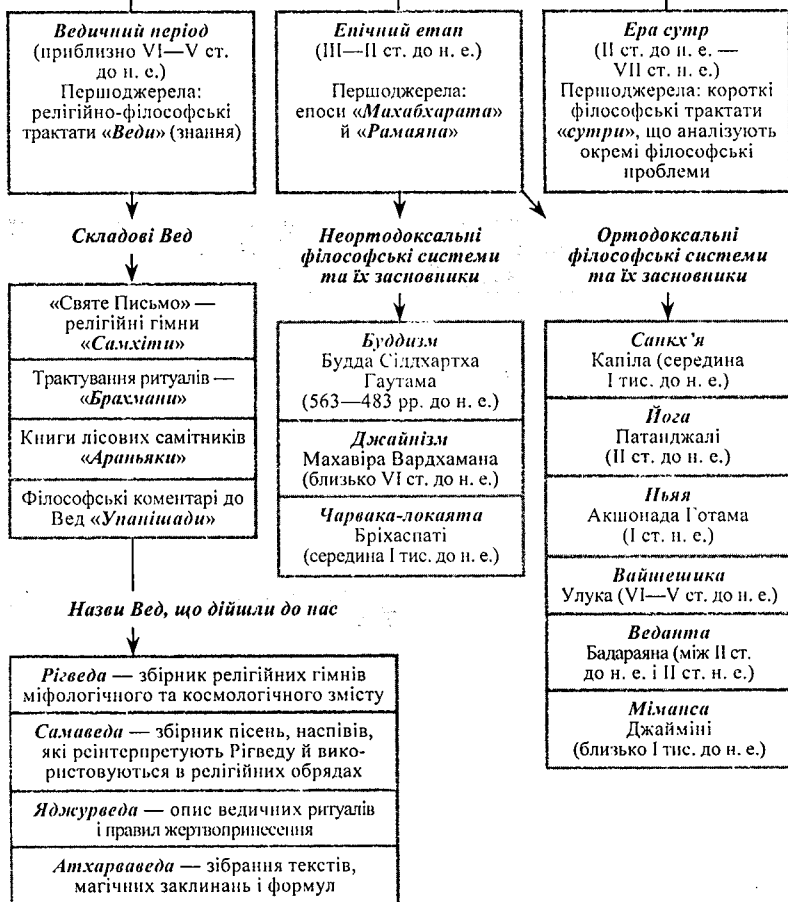
1. Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1969—1972.
2. *Арцишевский Р. А.* Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. — Львов, 1986.
3. *Бердяев Н. А.* Самопознание. — Л., 1991.
4. *Герасимчук А. А.* Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.
5. *Ильенков Э. В.* Философия и культура. — М., 1991.
6. История философии: Учебник для вузов. — Ростов н/Д., 2002.
7. Історія філософії: Підручник / В. І. Ярошовець, І. В. Бичко, В. А. Бугров та ін.; За ред. В. І. Ярошовця. — К., 2002.
8. *Канке В. А.* Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 2000.
9. *Любутин К. Н.* Человек в философском измерении. — Свердловск, 1991.
10. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. — М., 1992.
11. Мир философии: Книга для чтения: В 2 т. — Т. 1. — Исходные философские проблемы, понятия и принципы / Сост. П. С. Гуревич, В. И. Столяров. — М., 1991.
12. *Ортега-и-Гассет Х.* Что такое философия. — М., 1991.
13. *Саух П. Ю.* Філософія: Навч. посібник. — К., 2003.
14. Світогляд і духовна культура. — К., 1993.
15. *Спиркин А. Г.* Философия: Учебник для вузов. — М., 1998.
16. Философия: Учебное пособие для вузов. — Ростов н/Д., 2003.
17. Философский энциклопедический словарь. — М., 1989.

§ 1 ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: ІНДІЯ, КИТАЙ

Схема 2

Філософія Стародавньої Індії — комплекс ідей та вчень, розроблених мислителями Стародавньої Індії в VI ст. до н. е. — VII ст. н. е., головною відмінністю якого є специфічний перехід від міфу до раціонального знання через вирішення проблеми людини в тісному зв'язку з релігією

Основні етапи розвитку філософії в Стародавній Індії

Філософія Стародавньої Індії. Генезис (від грец. «походження», «виникнення») філософії є складний і довготривалий процес становлення філософського знання. Історія філософії свідчить, що його початок припав на епоху формування перших класових суспільств і ранніх держав. Це був час, коли відходила в минуле міфологічна культура, на ґрунті якої виникли перші релігійно-філософські погляди, що згодом стали справжньою філософією. У II—I тис. до н. е. цей процес охопив територію Стародавньої Індії, де й з'явилися перші філософські традиції та школи. Підтвердження цього знаходимо в ранньому релігійно-літературному тексті (геніальній пам'ятці давньоіндійської духовної культури) — «Ведах» (приблизно 1500 р. до н. е.). У них у міфологічній та релігійній формі сконцентровано всі існуючі на той час знання, характерні для цього періоду історії Індії, а також викладено практичні рекомендації для жерців щодо правильного виконання релігійних обрядів тощо.

«Веди» складаються з чотирьох збірників.

1. *Рігведа* — збірник релігійних гімнів міфологічного й космологічного змісту.

2. *Самаведа* — зібрання наспівів, пісень, які реінтерпретують тексти Рігведи з метою їх використання в ритуально-обрядовій діяльності.

3. *Яджурведа* — опис ведичних ритуалів і правил жертвоприношення.

4. *Атхарваведа* — зібрання текстів магічних заклинань і формул.

До «Вед» також належать тексти, які їх інтерпретують (тлумачать), наприклад, *Брахмани*, у яких пояснюються мета й послідовність жертвоприношень, а також правильність їх виконання. До такої літератури належала й інша частина Вед — *Упанішади*, в якій, власне, й містяться засадові ідеї давньоіндійської філософії, що згодом розроблялися філософськими школами або окремими філософськими течіями (*даршанами*). До таких ідей насамперед належали ідеї, які віддзеркалювали взаємовідносини світу й людини, існування вищої об'єктивної реальності, недоступної для безпосереднього сприйняття (Брахма), єдність цілісної духовної субстанції (Брахман), існування індивідуальної душі (Атман), можливість перевтілення душ (сансара), безсмертя душі, закон відплати (карма) та ін.

Ці ідеї логічно продовжували досягнення ведичних релігій¹ та склали основу брахманізму², а згодом спонукали появу перших філософських систем, які досліджували проблеми людського існування, життя, інтересів, здійснювали пошуки шляхів подолання тих труднощів, що об'єктивно існували в людському житті. Вони допомагали знайти відповіді на одвічні філософські питання про добро й зло, картину Всесвіту, сенс людського життя, загалом *відповіді на них мали песимістичний характер*. Перші давньоіндійські мислителі вважали, що зло є домінуючим атрибутом людського існування в матеріальному світі. Людина усвідомлює своє страждання, а тому перебуває в постійному пошуку шляхів його уникнення чи подолання. *Головною причиною страждання вважали залежність людини від впливу на неї Всесвітнього закону (карми)*.

Поняття «карми» стає одним з найважливіших у давньоіндійській філософії. Воно віддзеркалює ідею про те, що *результати повсякденної діяльності й учинків людини впливають на майбутню форму її переродження*. При цьому вважалось, що карма не обмежує можливості індивідуального волевиявлення людини, *вона детермінує (визначає) її долю, але це не є чимось абсолютним, бо, змінюючи обставини свого життя й своє місце в ньому, людина може вплинути й на свою карму*.

Таким чином, сенсом людського життя стає прагнення управляти своєю кармою аби подолати зло, яке домінує в реальному житті та є небезпечним для майбутнього. Інакше кажучи, *кожну мить свого життя людина має використовувати для управління своєю кармою, щоб забезпечити собі щасливе майбутнє*.

Розмірковуючи над причинами існування зла в світі, давньоіндійські філософи зробили висновок: *головна причина зла — це незнання істини про справжні причинно-наслідкові зв'язки, що існують у житті та Всесвіті. Отже, стверджували вони, звільнення від зла, страждань можливе лише через пізнання істини та адекватних їй правил поведінки*. Істину людина отримує як одкровення, яке приходить до неї за певних умов особистого

¹ Ведичні релігії — релігійні вірування Стародавньої Індії (II—I тис. до н. е.), особливістю яких є політеїзм. Ведичний пантеон налічує 33 (у деяких джерелах — 333) божества. Найвідомішими богами були Агні (бог вогню), Індра (бог дощу й грози), Сур'я (бог сонця), Варуна (бог неба), Сома (бог місяця) та ін. Основою культу були жертвоприношення.

² Брахманізм — релігійне вірування Стародавньої Індії, яке виникло на основі ведичних релігій в I тис. до н. е. Освячуючи соціальну нерівність, брахманізм наголошував, що страждання й біди людей є несуттєвими, бо світ, в якому живе людина, є лише ілюзією, а єдиною реальністю, до якої слід прагнути, є світовий дух — Брахма. Опозицією до брахманізму виступили такі релігійно-філософські системи, як буддизм і джайнізм.

життя (використання правил самоконтролю, дисципліни, аскетичних цінностей, які допомагають якісно змінити стан своєї душі, психіки й досягти просвітленості, *отримати остаточну мудрість про світ, істину — мокшу*).

Істина (самоконтроль) необхідна для того, щоб звільнити людину від матеріальних «кайданів» світу (людських бажань, чуттєвих потреб тощо), які є безпосередньою причиною існування зла (страждань). Матеріальний світ не дає душі можливості поєднатися з вічним абсолютном (Брахмою), який перебуває в стані вічного й незмінного спокою, щастя й блаженства (який у буддизмі отримав назву «нірвана»).

Вищі істини орієнтують людину на те, що «нижчі» потреби людського життя (в їх матеріальній формі) мають підкорятися «вищим». На практиці це означає, що в повсякденному житті людина має прагнути жити життям і цінностями аскета, щоб приборкати свої природні потреби й бажання. На цих ідеях ґрунтується етика діяльності й поведінка в давньоіндійському суспільстві.

Приблизно з 500 р. до н. е. починається епоха становлення ортодоксальних і неортодоксальних філософських систем, що віддзеркалює поділ філософських знань за принципом їх ставлення до Вед. *Ортодоксальні системи (астика) визнавали авторитет Вед як результат одкровення, неортодоксальні (настика) — офіційно не визнавали їх авторитету.* Але, як свідчить історія, останні також спиралися на Веди й логічно виходили з них. До ортодоксальних філософських систем належали санкх'я, йога, ньая, вайшешика, міманса, веданта. До неортодоксальних — джайнізм, чарвака-локаята, буддизм. Ця класифікація дає змогу більш ефективно засвоїти згадані філософські вчення, течії та школи.

На відміну від безіменної релігійно-міфологічної думки ведичної епохи нові світоглядні системи позначилися конкретними історичними датами й іменами. Стають відомими такі імена, як Бріхаспаті, Вардхамана, Готама, Будда, Канада, Капіла, Патанджалі та ін. Зазвичай це були історичні постаті, засновники тих чи тих релігійно-філософських систем, які залишили по собі так звані *сутри* (букв. «нитка, на яку нанизано намистинки»). Сутри — короткі практичні рекомендації, що відображали сутність учення. Згодом вони стали правовими принципами, конкретними рекомендаціями до виконання ритуалів, жертвоприношень, способів організації повсякденного життя, виконання громадських обов'язків. Сутри ставали об'єктом подальших коментарів, вони розвивалися й критично переосмислювалися згідно з новими історичними умовами. Таким чином, *даршани, сутри й прагнення знай-*

ти спосіб звільнення від страждання стали основою філософії Стародавньої Індії.

Історичну добу після 1000 р. н. е. визначають як період посткласичної індійської філософії. А з початку XIX ст. говорять про сучасний етап розвитку філософії Індії з характерною особливістю подолання її самоізоляції, зі спробою входження до кола західної культури. Репрезентували цей період такі відомі мислителі, як Гададхар Чаттерджи (Рамакришна) (1834—1886 рр.), Вівеканда Свами (1863—1902 рр.), Ауробіндо Гхош (1872—1950 рр.), Тагор Рабіндранат (1861—1941 рр.), Кришнамурті Джидду (1895—1986 рр.).

Узагальнюючи, зауважимо, що давньоіндійська філософія пройшла кілька етапів розвитку. Назвемо їх.

Ведичний період (1500—600 рр. до н. е.) — збігається в часі з розселенням арійців і поширенням їхньої духовної культури, виникнення ведичної релігії, брахманізму й формування Вед.

Епічний період (III—II ст. до н. е.) — від ранніх Упанішад до даршанів (систем філософії). Найвідомішими першоджерелами були епоси «Махабхарата» й «Рамаєна». У цей час виникають буддизм, джайнізм, чарвака-локаята й класичні філософські школи — санкх'я, йога, вайшешика, ньяя, міманса, веданта.

Ера сутр (II ст. до н. е. — VII ст. н. е.), що містить у собі скорочені та узагальнені філософські системи. Вона завершує період давньоіндійської філософії.

Неортодоксальні філософські системи. Аналіз найвідоміших неортодоксальних філософських систем розпочнемо з буддизму, який в епоху Середньовіччя посів панівне становище в індійській філософії.

Як релігійно-філософська система **буддизм** виник у VI—V ст. до н. е. У ньому виокремлюють *три площини*: *релігійне вчення (феномен атеїстичної релігії без Бога), культову психотехнічну практику та оригінальний філософський дискурс.*

Відомо, що засновником буддизму була реальна історична постать — принц Сіддхартха Гаутама, який народився приблизно в 567 р. до н. е. Існує легенда, згідно з якою він з раннього дитинства жив у палаці ізольовано від усіх, а тому ніколи не стикався з проблемами, які існували в повсякденному житті пересічних людей. Одного разу він випадково став свідком тих нещасть, які існують у житті (зустрів жалобну процесію, невиліковного хворого, літню людину). Принц зрозумів, що люди хворіють, старіють і вмирають, і є мудреці (аскети), які шукають шляхів подолання тих нещасть, що існують у житті.

Усі ці зустрічі так вразили Сіддхартху, якому тоді було 29 років, що він залишив свій палац і пішов шукати шляхів подолання нещастя, що панує в світі. Через шість років пошуків під час медитації принц отримав просвітлення (у 527 р. до н. е.), і відтоді його стали називати Буддою («той, хто отримав остаточну мудрість світу»). Саме слово «Будда» походить від слова «пробуджений», «просвітлений» (від санскрит. «будх» — будити).

Релігійно-філософська концепція, що стала засадовою в буддизмі, є оригінальною й водночас геніально простою. Учення Будди про страждання та способи його подолання складається з чотирьох благородних істин:

1. *Життя є страждання*, що притаманне всім живим істотам на Землі.

2. Причину страждання закладено в самому народженні людини в матеріальному тілі, а отже, у її прив'язаності до всього матеріального, земного. Зрештою, *людське страждання — це результат незнання істини (способу отримання великого звільнення)*.

3. *Страждання можна позбутися, ліквідувавши залежність від матеріальних пут світу*, уникнувши дії Всесвітнього закону (карми) і тим самим зупинивши подальші переродження (сансару).

4. *Є спосіб звільнення, який дає змогу подолати страждання в матеріальному світі*.

Для цього треба здолати вісім сходинок: *правильна позиція, правильна мова, правильна думка, правильний спосіб життя, правильна діяльність, правильне вміння, правильна увага й правильна концентрація думки*.

Долаючи сходинки *«восьмискладового шляху»*, адепт буддизму просувався від незнання до знання й, зрештою, отримував істину просвітленого розуму, яку називають станом нірвани — Великого звільнення. У результаті всі переродження мають бути закінчені, а разом з ними — зникне саме страждання. Досягнення стану нірвани можливо лише за умови *праведного життя, що передбачає п'ять заповідей-орієнтирів: не вбий, не вкради, не бреш, будь цнотливим, не вживай наркотичних речовин та алкогольних напоїв*. Головним моральним ідеалом у буддизмі є любов до всього живого й збереження життя будь-якій істоті (ахімса).

Реінтерпретація буддистської істини про вічну зміну буття людини давала можливість послідовникам буддизму наблизитися до філософських висновків: *усе в світі змінюється, у ньому немає нічого постійного, усе перебуває в безперервному становленні й зникненні; усі предмети зовнішнього світу взаємопов'язані й взаємозалежні. Ніщо не існує само по собі; немає жодної надсуб-*

станції, тому немає ніякого Бога; одне життя за законами карми породжує інше й цей процес безкінечний.

Буддизм із самісінького початку не прагнув до філософських узагальнень. Будда вважав, що страждання орієнтують людину не на філософські роздуми, а на шонайшвидший пошук практичних способів їх подолання. Як ілюстрацію цієї ідеї в буддизмі наводять приклад стріли, яка влучила у груди та яку необхідно якнайшвидше витягти, а не розмірковувати над тим, з чого її зроблено, хто й для чого її випустив тощо. Безперспективними філософськими питаннями Будда вважав такі, як існування Бога, душі, вічності тощо.

Будда говорив, що звільнення від матеріальних пут світу може отримати будь-яка людина, незалежно від того, до якої касты¹ вона належить. Він виступав за терпимість, ненасильство, всепрощення й стриманість у повсякденному житті.

Особливо Будда наполягав на необхідності уникати десяти кайданів, які заважають досягненню нирвани: ілюзії людини, сумніви, марновірство, тілесні бажання, ненависть, прив'язаність до землі, прагнення насолоди, гордовитість, самовдоволення, невігластво. Будда вчив, що досягненню нирвани перешкоджає не слово й навіть не тілесний вчинок, а думка.

Будда проповідував своє вчення ще впродовж сорока років. Після смерті Будди (*паранирвани*) його вчення передавали усно, письмово воно було зафіксоване лише у 80 р. до н. е. на Цейлоні. Головним джерелом раннього буддизму є «Трипітака» («три кошики»).

Буддизм розвивався в різних напрямках: *школи тхераваду* (букв. — «школа старої мудрості», інша назва «хінаяна» — «мала колісниця») як релігійне вчення для ченців (небагатьох обраних); 2) *школи махаяна* («велика колісниця», або «широкий шлях спасіння») для мирян і всіх бажаючих. Згодом у махаяні формується вчення про верховне й абсолютне божество, під яким розуміли Будду. Уважалося, що індивід може заручитися на своєму шляху до спасіння підтримкою *Бодхісатв* (істот, які через любов до людей відмовилися від кінцевого просвітлення). Третім напрямом буддизму стала *ваджраяна* (або «діамантова колісниця», інша назва «тантризм») — таємниче вчення про шляхи досягнення нирвани за допомогою магічних заклинань і спіритуалістичної практи-

¹ Каста (португ. «раса, рід») — замкнута й відокремлена соціальна група з чітко визначеним способом життя, діяльності, традиціями тощо; приналежність до касты визначалася фактом народження та спільністю походження.

ки, що своїм корінням сягали давньоіндійських землеробних культур.

Отже, буддизм став основою розвитку всієї духовної культури Індії. Вплив буддизму на світову релігійно-філософську думку доволі значний¹. Буддистська релігійно-філософська думка створила оригінальний ментально-духовний світ зі специфічною архітектурою, живописом, літературою та способом життя.

До неортодоксальних філософських систем Стародавньої Індії належить також **джайнізм** (виник приблизно у 500 р. до н. е.). Його послідовники вважають, що засновником їхнього вчення був Махавіра Вардхамана (VI ст. до н. е.), або Джина (Переможець круговороту перероджень і карми), — власне, від цього імені походить слово «джайнізм». Історія доносить до нас деякі відомості про Махавіру. Він народився в аристократичній сім'ї, у 28 років залишив домівку й упродовж 12 років подорожував Індією як проповідник-аскет, отримав прозріння (істину), а потім ще впродовж 30 років активно проповідував свої погляди серед численних послідовників.

Сам Махавіра не вважав себе творцем оригінального вчення, а лише інтерпретатором догматів попередніх мудреців — тіртханкарів, і, таким чином, виступав реформатором уже існуючих релігійно-філософських систем. Махавіра вчив, що досягти істини життя можуть лише чоловіки, жінки на це не здатні. Послідовники Джини не мали канонічних книг. Головні догмати джайнізму передавались усно та лише у V—X ст. були вперше кодифіковані й зафіксовані в текстах (наприклад, у «Йогашастрі»).

Загалом релігійно-філософські засади джайнізму ґрунтуються на визнанні існування двох вічних ніким не створених субстанцій: *дживи* (букв. «живої душі, свідомості, вічності, активності, дії») та *адживи* («неживої матерії, простору й ефіру»). Існуючі субстанції перебувають у певній взаємодії, де головною тенденцією є звільнення душі від матеріальної залежності. У процесі своєї діяльності душа притягує до себе частинки матерії й водночас матерію карми, яка закріплюється на рівні людського тіла бажаннями та прагненням до переродження. Джайни пропонують шлях індивідуального спасіння душі від деструктивного впливу матерії та її єднання з верховною душею.

Щоб досягти цієї мети, душа повинна звільнитися від карми, а це досягається шляхом реалізації в повсякденному житті певних

¹ Відомим фактом є захоплення буддизмом А. Шопенгауера, В. Соловйова, М. Бердяєва та багатьох інших філософів і видатних людей, зокрема й А. Ейнштейна.

доброчинностей, аскетичних засад поведінки. Загалом джайністське звільнення за змістом дуже подібне до буддистської нірвани й стану мокші.

Учення джайнів має передусім етичний характер. Головною цінністю, яку воно пропагує, є виконання аскетичних зобов'язань послідовника джайни, наприклад, гіпертрофоване дотримання принципу ахімси.

Джайни не вірили в існування Бога, вони вважали, що необхідно вірити лише у вчення джайнізму, доповнене обов'язковими для виконання п'ятьма доброчинностями (ахімса, милосердя, чесність, стриманість у словах, думках і справах, уникнення земних і тілесних бажань), які приведуть душу до найвищого рівня блаженства й щастя. У результаті душа стане Параматманом (Верховною душею). Бог у джайнізмі стає лише найвищим проявом мудрості, яка потенційно існує в кожній окремій людині, тому всі мудрі люди — це вияв існування божества. Місце Бога на землі посідають мудреці (тіртханкари), які порівняно з іншими людьми є всесильними й всезнаючими.

Незважаючи на жорсткі аскетичні та етичні норми джайнізму, він був надзвичайно поширений в індійській культурі, а згодом і світовій. На його ідеях виріс і Махатма Ганді (з його проповіддю ахімси) та багато інших представників філософії ненасильства в сучасній західній культурі.

Школа чарвака-локаята (локаята в перекладі із санскриту означає «цей світ», або «все, що йде з цього світу») — одна з давньоіндійських неортодоксальних філософських систем. Її ще незрідка називають матеріалістичною, адже первинною для неї була реальність (Усесвіт), яка виникла природним шляхом без впливу Бога й складалася з чотирьох елементів (землі, води, вогню, повітря), що вважалися першопричиною світу. Свідомість людини, згідно з ученням чарваків, є комбінацією матеріальних елементів. Головним джерелом істинного знання про світ є чуттєве сприйняття. Людина живе лише один раз, тому вона повинна думати про щасливе життя не в майбутньому, а в цьому житті.

В етичному сенсі метою людського існування є багатство й насолода («доки живемо, доти щасливі»). Душа людини — це модифікація елементів, що розпадаються, шойно тіло вмирає. Чарваки вважали, що релігія — це вигадка багатіїв, які намагаються ввести в оману бідних. На відміну від інших даршан, чарваки джерелом зла й страждання вважали жорстокість, насильство й несправедливість у людському житті.

Загалом чарваки-локаяти заперечували всю систему релігійно-філософських уявлень про існування надприродного світу (єдності душі та Бога), а отже, й переселення душі, учення про карму.

Ортодоксальні філософські системи. Аналіз ортодоксальних філософських систем розпочнемо зі школи санкх'я.

Санкх'я (санскритське слово — буквально «число, розрахунок») — філософська система, що розвивала ведичне вчення й була відома своїм дуалістичним світобаченням. Засновником цієї школи вважають мудреця Капілу, який навчав, що *існує два вічних джерела світу, дві першопричини — пуруша (чистий дух) і пракріті (матерія) — основа всього багатогранного світу.* Пуруша є носієм чистої свідомості, як першопричина світу він є абсолютно пасивним і не здатний діяти самостійно. Практиті, навпаки, є активною енергією (силою), яка не має свідомості й власного вектора розвитку.

Еволюція світу розпочинається з миті поєднання пуруші й пракріті, у результаті чого виникає велетенський зародок Всесвіту («махат»), який має інтелект, що починає розбудовувати світ предметів та явищ. Розвиток світу в своїй основі має активність трьох енергій пракріті («гуна»): енергії світла та радості; енергії руху й пристрасті; енергії темряви та браку розуму. До об'єднання з пурушою ці енергії перебувають у стані спокою, та щойно вони стихійно об'єднуються, виникають матеріальні вихідні принципи (вода, земля тощо), а також духовні (інтелект, самосвідомість та ін.).

Незважаючи на момент єдності, пракріті протистоїть пуруші (за великим рахунком, вони залишаються відносно самостійними). Наприклад, на рівні людини зв'язок душі й тіла є завжди відносним: «Я» людини (душа) є вільним елементом, який намагається продовжити своє існування в просторі та часі за межами матеріального буття. Але через те, що «Я» людини не знає істини життя, матеріальна залежність обмежує його потенційні можливості самостійного існування, унаслідок чого виникає страждання душі (драматизм життя) окремої людини.

Санкх'я пропонує шлях до звільнення від страждання, де першим кроком є необхідність усвідомлення того, що «Я» й тіло — це різні субстанції. Тому «Я» має уникати матеріальних бажань, світських цінностей життя з метою зміни своєї карми й отримання вічної істини життя.

Школа йоги (від санскр. «поєднання», «зв'язок») — одна із шести даршан давньоіндійської філософії, виникла в II ст. до н. е. Засновником йоги вважають філософа Патанджалі, автора праці

під назвою «Йога-сутра» (приблизно II ст. до н. е.). Елементи вчення йогів частково містились у Ведах, що орієнтували людину на отримання надприродних здібностей шляхом спеціальної духовної практики (аскетизму, глибоких роздумів, концентрації думки), а також в «Упанішадах» і «Махабхараті», де йога розглядалась як спосіб отримання істинного знання.

Безпосередньою філософською основою йоги стає санкх'я. Згідно з філософським ученням йоги, пракріті (матеріальна субстанція) й пуруша (духовна субстанція, свідомість) із самого початку існували незалежно одна від одної. Але пуруша через незнання, невігластво потрапила в залежність від матерії й намагається подолати її, тобто повернутися до свого початкового незалежного стану. Людина є уособленням цього суперечливого поєднання матерії та душі (свідомості), тому йога вважає, що людина має «звільнити» душу від кайданів матеріального світу. Головними способами отримання вищих знань і звільнення душі від матеріальних пут світу є концентрація, медитація й аскетичні цінності. Сам факт звільнення піднімає людський дух до нових висот життя, перериває коло перероджень (сансару) й веде до злиття атмана («Я» людини) з Брахманом (Абсолютом).

Класична йога пропонує вісім шаблів практичної самореалізації на шляху до звільнення, що є кінцевою метою людського життя:

— «яма» — *приборкання, стриманість*. Людина утримує себе від брехні, крадіжок, жадоби, заподіяння зла будь-якій живій істоті на землі;

— «ніяма» — *етична культура*. Виховання в собі гарних звичок, вивчення текстів Вед, розмірковування про Бога;

— «асана» — *дисципліна тіла, тренування тіла*, що сприяє концентрації думок і глибоким роздумам;

— «пранаяма» — *регулювання дихання*;

— «прат'яхара» — *ізоляція душі від матеріальних почуттів* і від людського тіла;

— «дхарана» — *концентрація психіки* на одному об'єкті мислення;

— «дхьяна» — *роздуми* з метою внутрішнього споглядання предметів, якнайбільшої концентрації на предметі роздумів;

— «самадхі» — *прозріння, відчуття блаженства*, перехід від зовнішнього споглядання предмета до розуміння внутрішньої суті й злиття з ним, одночасна втрата людиною самої себе як матеріальної частини світу та отримання нового рівня самоусвідомлення.

Традиційно йогу поділяють на *чотири різновиди*:

— *джнана-йога* (йога роздумів, шлях пізнання), яка стверджує, що як тільки долається незнання й отримується істина, душа стає вільною;

— *карма-йога* (діяльність, безкорисливе служіння суспільному благу), що вимагає повного подолання людиною ілюзорних інтересів, щоб, зрештою, отримати звільнення;

— *бхагті-йога* (йога любові до Найвищої Істоти), яка пов'язує звільнення з любов'ю та відданістю божеству або Абсолюту;

— *раджа-йога* (найвища йога, «царська йога») — шлях володіння своїм тілом, завершальний етап самопізнання, який веде до самопросвітлення й остаточного звільнення від матеріальних кайданів світу.

Загалом головним об'єктом, на який спрямовано йогівську практику, є Бог (як найдосконаліший об'єкт) — Абсолют. Вважається, що йогічна техніка самообмеження й медитації (зосередження на роздумах про Бога) робить людину подібною до Бога. Під час якнайбільшого зосередження (самадхі) людина стає носієм божественних якостей.

Школа вайшешика (від санскр. «особливе, відмінне») — одна з ортодоксальних даршан давньоіндійської філософії, як вважається, вона заснована мудрецем Улука на прізвисько Канада (бл. V ст. до н. е.). Головним текстом, в якому зафіксовано її положення, є «Вайшешика-сутра».

Згідно з філософськими поглядами вайшешика, увесь світ складається із субстанцій, якостей, дій, усезагальності, особливості, присутності та небуття. Субстанція містить дев'ять елементів (земля, вода, вогонь, повітря, ефір, час, простір, душа, розум). Перші субстанції складаються з невидимих першоелементів (атомів). Розум і душа є вічними субстанціями. Індивідуальна душа усвідомлюється розумом окремої людини. Верховна душа — це Бог (творець усього суцього на землі). Власне, Бог створив з атомів увесь світ. Розпад гармонії атомів означає смерть предмета або тіла. Атоми взаємодіють між собою в результаті волевиявлення Бога й у межах дії закону — карми.

Натурфілософські ідеї послідовників школи вайшешика орієнтують на те, що все матеріальне складається з неподільних атомів, гармонія яких може бути порушена. Завдяки існуванню гармонії предмет можна бачити й використовувати в практичному житті. Після закінчення космічного циклу існування матеріального буття зв'язки атомів в ньому втрачаються, матеріальний

предмет зникає, поки не з'являється нова комбінація (новий предмет), але вже в іншому світі.

Вайшешика традиційно трактує мету людського життя як позбавлення душі від матеріальної залежності (сансари), що в повсякденному житті означає закінчення всіх мук і страждань. Досягнення кінцевого стану звільнення свідчить про пізнання істини про світ.

Блаженство не є кінцевою метою життя людини, а лише способом звільнення від матеріальної залежності. Шлях до звільнення — це результат власного волевиявлення, яке дарує людям Бог, тому всі люди так чи так отримують звільнення (пізнають істину).

Школа ньяя (санскр. букв. «метод») як ортодоксальна філософська система мала дуже багато подібного з давньоіндійською філософією вайшешика. Вона стала відома завдяки своїй *філософській логіці* в той самий час, коли вайшешика стала більш відомою завдяки розробці проблем пізнання. Першоджерелом школи ньяя вважають «Ньяя-сутру».

У філософських концепціях ньяя стали визначальними оригінальні ідеї про людину, її долю, ставлення до Бога. Засновником школи вважають філософа Акшонаду Готама (прибл. I ст. н. е.). *Головним предметом його філософських роздумів були логічні методи пізнання світу та доведення їх істинності.*

У вченні про Бога Готама виходив з того, що основою світу є не порожнеча, а простір, час, ефір, розум і душа. Він запропонував власний *аргумент, який доводить існування Бога — усе в світі має причину, отже, світ також має причину — Бога.* Усі предмети світу складаються з частин, які, своєю чергою, утворюють щось більше, ніж окремий предмет (ціле). Це ціле і є Бог. Людина живе в реальному світі щасливо завдяки своїй активності (праці).

Школа веданти (санскр. букв. «кінець, завершення Вед») з'явилась як результат інтерпретації основоположних положень Упанішад. Її засновниками вважають мудреців Шанкару, Рамануджи, а також відомого мудреця Бадараяну, автора «Брахма-сутри». Поряд з «Упанішадами», «Брахма-сутрою» одним з найважливіших текстів вважають «Бхагаватгіту» («Божественну пісню»).

Засновники веданти розробили ідею існування єдиної душі (атмана) як єдиного бога Брахми. Усе, що існує в світі, — це Бог, а отже, душа є також Богом, тому Бог є єдиною реальністю в світі (монізм).

Світ — це ілюзія, подоба справжньої реальності. Бог створює світ за допомогою майя (ілюзії). Людям, яким не відома істина

світу, цей світ видається не таким, яким він є, а таким, яким ми його відчуваємо. Це означає, що людина, яка отримала істину, починає бачити світ адекватно, сприймаючи його реально. Досягти істини про світ (реальність) можна лише шляхом аскетичного самообмеження, постійного самоконтролю, які, зрештою, об'єднують індивідуальну духовну основу людини (атман) з брахманом.

Згідно з ученням веданти, основним обов'язком людини є вивчення веданти з метою стати брахманом. Під час отримання істини про остаточну мудрість світу людська душа втрачає ілюзії, що є результатом чуттєвого пізнання світу, піднімається до Бога й стає вільною, тобто отримує вічне й незмінне щастя.

Школу міманси (санскр. букв. «міркування, дослідження») було засновано мислителем Джайміні приблизно у II ст. до н. е. Головним доробком міманси вважали «Міманса-сутру». Ця школа продовжувала культово-ритуальні традиції Вед. Відповідно до вимог міманси від правильного виконання жертвопринесень залежить можливість отримання істинного знання, а отже, й звільнення від матеріальної залежності.

Міманса абсолютизує словесне знання Вед. Послідовники міманси вважали, що Веди існують вічно, вони не були створені Богом і лише інколи нагадують про себе під час тлумачення їх тексту про роками. Веди є вічні, а сама вічність витікає з об'єктів, що віддзеркалюють слова Вед. Авторитет Вед є абсолютним, а тому кожна людина повинна обов'язково виконувати закони Вед, що є головною умовою звільнення людини від матеріальної залежності.

Отже, згідно з ученням міманси, душа людини є об'єктивною реальністю. Верховної душі у вигляді Бога немає, світ є результатом взаємодії матеріальних причин у межах дії космічного закону — карми. *Кармі підпорядкована не лише людина, а все живе на землі. Ритуал і добрі вчинки допомагають людині адаптуватися до карми, полегшити її вплив з метою якнайшвидшого звільнення від неї.*

Висновки

Філософія Стародавньої Індії головним предметом свого дослідження вбачала людину як єдність мікро- й макрокосмосу. Специфічною особливістю даршан був їх етико-спіритуалістичний характер і практичне спрямування з метою отримання Великого звільнення від матеріальної залежності. Важливими особливостями також були визнання субстанціональної єдності всіх істот, упевненість у можливості отримання різними шляхами істини про оточуючий світ і розуміння того, що вдосконалення світу можливе завдяки самовдосконаленню кожної окремої людини.

Філософія Стародавнього Китаю — комплекс ідей і вчень, розроблених мислителями Стародавнього Китаю в VII ст. до н. е. — VI ст. н. е., головною відмінністю якого є етико-прагматичний підхід у вирішенні проблем людини

Основні етапи розвитку й головні напрями китайської філософії

Перший етап

Найдавніші релігійно-філософські вчення Стародавнього Китаю VII ст. до н. е. — III ст. н. е.

Конфуціанство

Конфуцій (551—479 рр. до н. е.)

Даосизм

Лао-цзи (VI—V ст. до н. е.)

Другий етап

Основні напрями китайської філософії після проникнення в Китай буддизму в III ст. н. е.

Чань-буддизм

Бодхідхарма (близько VI ст. н. е.)

Менш відомі філософські школи

Легізм

Шан Ян (390—338 рр. до н. е.)
Хань Фей (288—233 рр. до н. е.)

Моїзм

Мо Цзи (близько 480—400 рр. до н. е.)

Філософія Стародавнього Китаю. У III—II тис. до н. е. у басейні річок Хуанхе та Янцзи сформувалися великі рабовласницькі держави з цікавою та своєрідною культурою, яка віддзеркалювала драматичний і суперечливий шлях розвитку народів Стародавнього Китаю. *Філософські погляди давніх китайців зароджувались і розвивались у процесі критичного переосмислення міфологічної культури.*

Очоловав пантеон богів давньокитайської міфології Шан-ді — першопредок і покровитель китайської імперії. Шан-ді уособлював сили верховного божества — *бога Неба, був творцем і керівником Всесвіту*, а його представником на землі вважали імператора, який мав титул Сина Неба. *Особливістю китайської міфології був культ предків, який ґрунтувався на вірі в можливість духів померлих впливати на життя й долі мешканців Піднебесся.* Звичайно, обов'язком жителів Стародавнього Китаю було постійно опікуватися цими духами (через жертвопринесення), аби гарантувати добро в житті й уникнути зла.

Характерним для китайської міфології було уявлення про навколишній світ як взаємодію двох суперечливих першопринципів — жіночого «їнь» та чоловічого «ян» (букв. «темний», «світлий»). Уважалось, що взаємодія цих двох першопринципів породжує всю багатоманітність існування предметів та явищ оточуючого світу й Всесвіту загалом.

Міфологічна культура, а разом з нею й міфологічна форма мислення, проіснували до I тис. до н. е. Формування філософських ідей стало результатом їх критичного переосмислення в умовах адаптації до специфіки економічного, політичного й культурного життя Стародавнього Китаю. Звідси загальна особливість філософії Стародавнього Китаю — її *спрямованість на вирішення етико-правових проблем.*

Візитною карткою давньокитайської філософії стала тріада «знання — дія — моральність». Традиційні проблеми філософії (дух і матерія, природа пізнання, космогонічні питання) у Стародавньому Китаї не мали самостійного значення. Вони набували актуальності лише в зв'язку з аналізом головних етичних проблем, які в той час ставали провідними й визначальними. *Отже, досягнення філософської істини — це найефективніший шлях до морального самовдосконалення людини (особистості).* Найкращі знання — це знання про добродійності великих людей (предків героїв), приклади їхньої героїчної поведінки, які необхідно відтворювати в суспільстві, родині й індивідуальній поведінці. Головною проблемою філософії була практика (мистецтво) управління

країною та підлеглими. Усі інші філософські проблеми вважалися другорядними.

Загальну ідею тогочасного світосприйняття визначали формулою «гармонія неба, людини й землі», яку розкривали вчення про існування п'яти першопричин усіх речей, явищ і процесів у світі (води, вогню, дерева, повітря, землі); учення про поділ усіх предметів, явищ і процесів у світі на суперечливі сторони — інь та ян; учення про ефір (якість «ці»), який у результаті згущення створює важкі жіночі частинки, а випаровуючись — легкі чоловічі, взаємодія яких породжує п'ять згаданих вище першопричин, а потім і весь довколишній світ. Таким чином, китайська філософія через брак наукових знань пояснювала світ, використовуючи найвно-матеріалістичні ідеї, водночас нехтуючи нібито ненауковими загальнофілософськими проблемами.

Однією з найвідоміших філософських шкіл Стародавнього Китаю було конфуціанство.

Конфуціанство — філософське вчення давньокитайського мислителя VI ст. до н. е. Кун Цю (Кун Фу-цзи — «вельмишановний Вчитель Кун», Конфуцій) (551—479 рр. до н. е.), яке проіснувало понад дві тисячі років. Конфуцій був вихідцем із шляхетної, але збіднілої родини, з 15 років він займався самоосвітою з надією, що здобуті ним знання змінять не лише його самого, а й оточуючих його людей. З цією метою вже в тридцятирічному віці він відкрив приватну школу й став першим в історії Китаю професійним викладачем. Історична традиція свідчить про те, що в нього було три тисячі учнів (учених-інтелектуалів), які вивчали письмові тексти (історичні пам'ятки) і практикувались у створенні астрологічних трактатів. З погляду Конфуція, саме вченій еліті має належати реальна влада в Піднебесній, а імператор має здійснювати сакральний зв'язок між Небом і землею. Головний твір Конфуція отримав назву «Лунь юй» (у перекладі — «Бесіди та висловлювання») і вміщував велику кількість філософських і релігійних настанов, які мали знати всі письменні жителі Стародавнього Китаю.

Пошук адекватних взаємовідносин між Богом Неба й правителем-імператором на землі — Ваном — стає центральною ідеєю конфуціанського вчення. Уважалось, що Бог Неба був невичерпним джерелом благодаті — магічної сили «де», завдяки якій правитель Ван (як син Бога Неба) міг управляти суспільством, гарантувати жителям Піднебесся захист від хаосу та щасливе життя. Конфуцій розвивав думку про те, що «де» (божественна благодать) може бути реалізована в житті не лише правителем Китаю, а й

більшістю активного населення. Кожна людина несе відповідальність за стан справ у Піднебесній. Якість «де», згідно з Конфуцієм, набуває релігійно-етичних принципів й означає гідність і добродієність, які дарує людям Бог Неба.

Визнаючи першопричиною світу Бога Неба (що йде шляхом «дао»), людина повинна прямувати тим самим шляхом, зберігаючи й акумулюючи енергію «де». На відміну від учення Лао-Цзи, який трактував «дао» як всесвітній закон, Конфуцій трактує «дао» як закон діяльності окремої людини, відповідальної за свої вчинки й думки. Еталоном поведінки людини, яка прямує шляхом «дао», згідно з Конфуцієм, є «благородний муж» (аристократ) з притаманними йому «шляхетними якостями» — «жень» (людяність), «і» (справедливість, обов'язок), «чжи» (знання), «лі» (ритуал). Ці якості мають ґрунтуватися на принципі «сяо» (любові сина до своїх батьків).

Для засвоєння та реалізації в житті головного принципу «жень» людина насамперед повинна дотримуватися «лі» як норми суспільної поведінки, традицій минулого й діяти згідно зі своїм соціальним статусом. Конфуцій неодноразово повторював, що правитель має бути правителем, підлеглий — підлеглим, батько — батьком, а син — сином.

Інакше кажучи, у світі немає нічого нового, й людина лише продовжує розпочату раніше справу (батько починає, а син іде батьковим шляхом). Отже, у соціальних відносинах люди повинні поновлювати в собі почуття синівської вдячності до батька (керівника), який є гарантом безконфліктного існування людей на землі. Принцип синівської вдячності, поваги до старших підноситься до рівня державної моралі з метою уникнути конфліктів і насильства у відносинах людина — держава.

З плином часу конфуціанство було трансформоване в релігійний комплекс. Особа Конфуція набула статусу божества, якого послідовники конфуціанства вшановували в кожній родині. Оскільки основним змістом конфуціанства (як релігії) був культ предків, то головним об'єктом такого поклоніння став, власне, Конфуцій.

У I ст. до н. е. конфуціанство посіло домінуюче становище в Стародавньому Китаї. Зміцненню його позицій сприяло поєднання з ученням про космічні сили «інь» та «ян». У подальші періоди історії Китаю конфуціанство пройшло складний і суперечливий шлях розвитку, який характеризувався обстоюванням позицій у конкурентній боротьбі з буддизмом і даосизмом. У Таньський період (618—907 рр. н. е.) виникло *неоконфуціанство*, яке отримало щонайбільший розвиток у період династії Сун-Мін

(960—1644 pp.). В епоху Цин (1644—1911 pp.) релігійно-філософські позиції конфуціанства дещо ослабли під тиском європейської релігійної та філософської культури, але воно не зникло взагалі й сьогодні, як раніше, є однією з основ розвитку духовної культури Китаю.

Поряд з конфуціанством не менш значущим релігійно-філософським ученням Стародавнього Китаю був *даосизм*. Засновником даосизму вважають легендарну постать — давньокитайського мислителя Лао-цзи¹ (VI—V ст. до н. е.). Згідно з легендою, Лао-цзи, подорожуючи на Захід на чорному бичу (Лао-цзи в подальшому часто зображували подорожуючим старцем верхи на бичу), залишив начальнику прикордонної застави рукопис обсягом у п'ять тисяч знаків, який згодом отримав назву *«Дао де цзин»* (у перекладі — *«Книга про Дао та шляхи його досягнення»*). У цьому рукописі автор коротко виклав свої філософські погляди на світ і на те, як знайти шлях, яким мають рухатися людина, природа й космос.

В основу своїх філософських роздумів Лао-цзи поклав три головних поняття: *«дао»*, *«де»* і *«у-вей»*.

«Дао» — це шлях і першопричина всіх речей, предметів навколишнього світу. *«Дао»* було відоме в китайській філософії давно до Лао-цзи, він лише конкретизував його для свого вчення. Даоські мудреці, акцентуючи увагу на значенні *«дао»*, говорили, що людина залежить від землі, земля — від неба (космосу), небо — від *«дао»*, а *«дао»* — від самого себе. *«Дао»* неможливо визначити словесно, йому не можна дати конкретне ім'я, адже воно саме є першопричиною, яка дає ім'я всім предметам навколишнього світу. *«Дао»* присутнє в будь-якій точці матеріального світу, усе розпочинається з *«дао»* й повертається до нього, воно є головним законом буття, визначає його розвиток і зміну. Мудра людина має підкорятися закону *«дао»* шляхом звільнення від егоїзму й поєднання з природою. Орієнтація на поєднання з *«дао»* вказувала на важливу релігійно-філософську ідею даосизму: матеріальний світ є відносним, так само, як і життя та смерть на землі. А отже, орієнтуючись на *«дао»* можна було сподіватися на безсмертя.

¹ Лао-цзи (*«стара дитина»*) — легендарний засновник даосизму. Згідно з міфами Стародавнього Китаю, Лао-цзи був зачатий непорочним способом без батька від сонячної енергії, акумульованою перлиною, яку проковтнула його мати Сюань-мяо-юйной. Дитина розвивалася в лоні матері 81 рік і з'явилася на світ з лівого підбер'я. Це сталося під сливовим деревом, звідси його прізвище Лі (*«слива»*). Через 9 днів він мав зріст близько 3 м і зовнішні ознаки святого. Вважають, що він прожив близько 200 років і за однією з версій прибув в Індію й запліднив матір майбутнього принца Гаутами й таким чином став батьком Будди.

Другим поняттям даосизму є «де», що віддзеркалює творчі потенції «дао», можливість формувати предмети матеріального світу. У даоських філософських трактатах говориться про те, що «дао» породжує речі, а «де» їх формує й розвиває.

Третім поняттям даосизму є «у-вей» (принцип недіяння). Він означає відмову від будь-якої діяльності, що може завдати шкоди природі та об'єктивним причинно-наслідковим зв'язкам у ній. Що менше змін викликає активність людини, то кращі умови створюються для існування й розвитку «дао». На практиці реалізацією принципу «у-вей» є діяльність, спрямована на щонайбільшу гармонію послідовника даосизму із соціальним і навколишнім світом.

Наприкінці I тис. до н. е. поняття «дао», «де» та «у-вей» отримали релігійно-містичну інтерпретацію, тобто стали сприйматись як релігійні догми, виконання яких повинно було дати реальне спасіння від страждання в матеріальному світі й допомогти людині досягти абсолютної гармонії з оточуючим її світом, тобто отримати абсолютне щастя. Загалом самого Лао-цзи обожнювали, з його вченням пов'язували складну ієрархію богів і демонів, розробили містичну модель подолання суперечностей матеріального світу з метою отримання безсмертя.

На чолі пантеону даоських богів стояла трійця: Шан Ді (яшмовий володар), Дао-Цзи й творець світу Пань-Гу. Даоським культом керували жерці та ченці. Остаточно даосизм як релігія сформувався в V ст. н. е., коли в ньому виникла безліч сект, течій, учень аскетів тощо. Головними генераторами релігійно-філософських інтерпретацій були даоські вчителі мудрості. Вони пропонували своїм послідовникам оптимальні моделі досягнення внутрішнього щастя, поєднання з потоком «надсвідомого» «дао» й досягнення особистого безсмертя. Розроблялися теоретичні аргументи на користь можливості подолання смерті. Даоські мудреці говорили про те, що кожна людина після народження отримує певну кількість енергії, яку вона з необхідністю витрачає впродовж життя. Втрачену енергію можна поповнити з природи, повітря, їжі тощо за допомогою спеціальних даоських методик і отримати її навіть з надлишком, що надасть її власнику надприродних властивостей, зокрема й безсмертя.

Існували й інші даоські пояснення способів і необхідності збереження життєвої енергії людини. Уважалося, що людина має вести такий спосіб життя, який щонайбільше сприяє збереженню енергії, утримання її в тілі (завдяки принципу «у-вей»). Енергія тісно пов'язана з духовністю, тому коли вона стане домінуючим

елементом душі й тіла, то тіло стане безсмертним, остаточно об'єднається з душею, й вони разом здіймуться в небо. *Людина має дбати про чистоту тіла й душі. Наповнення енергією тіла є способом очищення душі й отримання абсолютного щастя під час єднання з небом.* Але реалізувати це могли лише спеціально підготовлені люди, насамперед ченці. Пересічні віруючі залишались учасниками кругообігу життя й смерті в матеріальному полі дії «дао».

Конкретна практика даосизму, спрямована на отримання безсмертя, передбачала три основні положення: *керування тілом, керування диханням і керування серцем (спеціальна дієта, здоровий спосіб життя, вживання певних страв, дихальні вправи та психофізіологічні методи аутогенного тренування).*

Книга «Дао де цзин» стала конгломератом даоських філософських сентенцій, релігійних принципів та ідей, формул алхімії, астрологічних, математичних знань, що відображали наукові й ненаукові результати пошуків безсмертя.

Від свого виникнення в середині I тис. до н. е. як філософської системи й до перетворення на офіційний релігійний комплекс даосизм зазнав як злетів, так і занепаду, переслідування з боку офіційної держави (чимало репресій послідовники даосизму зазнали в XX ст. з боку комуністичного керівництва Китаю).

Отже, релігійно-філософська система даосизму стала спробою віддзеркалення людського буття в його об'єктивній єдності зі світом, намаганням знайти шлях конструктивного існування людини, гарантом якого повинна стати єдність духовності й природи. Цю єдність неможливо досягнути розумом, її можна зрозуміти лише за допомогою специфічно організованого чуттєвого досвіду та реалізації принципу невтручання в потік розвитку «дао».

Легізм (школа законників, або *Фацзя*) — філософська школа Стародавнього Китаю. Її засновниками були Шан Ян (390—338 рр. до н. е.) і Хань Фей (288—233 рр. до н. е.). В епоху імператора Цінь-Шихуанді (III ст. до н. е.) легізм став офіційною ідеологією держави.

Подібно до конфуціанства, *головним предметом філософських роздумів легістів стало питання ефективного управління державою, але на відміну від нього легісти підтримували можливість використання насильства під час вирішення тих чи тих державних проблем. Легізм став філософією й ідеологією сильної державної влади.*

Хань Фей був великим прихильником створення централізованої держави й зміцнення влади правителя. Він виступив з критикою конфуціанських правил етикету й моральних догм, які захищали привілеї родової знаті.

Основні засади цієї філософської школи було викладено в книзі «Хань Фей-цзи». Головна ідея цієї книги полягає в тому, що управляти державою не можна лише на основі добродетності. На думку легістів, домінування добродетності може спричинити розвал держави й виникнення анархії. Тому в управлінні необхідно поєднувати як принципи ненасильства на основі моральності, так і методи примусу (за допомогою армії). *Армія та сила необхідні для того, щоб управляти «нерозумною» частиною жителів Піднебесної.*

Конфуціанству легісти протиставляли іншу мораль, в основі якої лежали інтереси держави (законів), а не окремої людини. Закони мали бути однакові для всіх і покарання в разі їх порушення мали застосовуватись як до пересічних людей, так і до найвищих державних чиновників, незалежно від того, які посади вони обіймали.

Водночас законники виступали за призначення всіх державних чиновників на посади не за принципом спадкоємності, а за індивідуальними характеристиками, професіоналізмом, освіченістю тощо. Держава мала стати головним органом управління з надзвичайними повноваженнями, які давали їй змогу втручатися не тільки в суспільно-економічні відносини, а й у приватне життя громадян. *Такий тип управління призводив до реалізації в соціальній практиці принципів тоталітаризму й унітаризму.*

В імперії Хань (III ст. до н. е. — III ст. н. е.) легізм увійшов до конфуціанства й у складі офіційної доктрини держави відіграв велику роль у розвитку філософської та правової думки Китаю.

Моїзм — філософська школа Стародавнього Китаю. Її засновником став Мо Цзи (Мо Ді) — філософ і політичний діяч, який жив близько 480—400 рр. до н. е. Головним текстом, в якому було викладено основні положення моїстів, став трактат «Мо Цзи». Це була колективна праця, в якій знайшли відображення ідеї послідовників Мо Цзи, що розроблялися впродовж двох століть. Відомо, що Мо Цзи належав до класу державних чиновників (ши) й це вплинуло на його філософські погляди.

Мо Цзи та його послідовники пропагували «загальну любов і взаємовигоду», на їхню думку, безладдя виникає там, де люди не люблять одне одного, й для того, щоб усе було добре (гармонійно), необхідно створювати нове й красиве життя (красиві речі) тощо.

Моїсти критично ставилися до конфуціанства, вважаючи, що його прихильники дуже багато розмірковують над життям, а отже, мало роблять. Моїсти іронізували, що навіть упродовж року не можна виконати всіх їхніх рекомендацій та обрядів.

Крім цього, моїсти виступали проти конфуціанського поняття долі (фаталізму). Вони говорили, що марно сподіватися на долю. *Праця, а не доля визначає зміст і сенс життя.* Моїсти заперечували надмірне поклоніння предкам, зауважуючи, що *не всі вони варті того, щоб їм поклонялися. Головним об'єктом поклоніння вони вважали Небо.* Небо для моїстів є великим і безкрайнім богом. Тому необхідно зіставляти свої вчинки з волею й бажаннями Неба, адже Небо хоче, щоб усі люди любили один одного. Небо уособлює властивості довколишнього світу. *Якщо одна людина любить іншу, то Небо обов'язково зробить таких людей щасливими, й, навпаки, покарає жорстоких управителів, які не люблять інших* (наприклад, несправедливих державних керівників). Правитель — син Неба, й він має стати взірцем добродетельності й любові до інших, уважно слухати людей, коли ті говорять йому правду про життя в Піднебесі.

Небо створило все, що існує на землі, воно захищає жителів Піднебесся, не вимагаючи за це жодної винагороди. Воно любить справедливість і не визнає війни. Моїсти були проти війни, а тому мир і справедливість вважали найвищими цінностями, які слід реалізовувати в повсякденному житті. Абсолютизуючи культ Неба, вони виступали проти введення релігійних обрядів, що містифікують життя, це сприяло розвитку емпіричних і сенсуалістичних елементів у теорії пізнання моїзму.

У V—VI ст. н. е на основі буддизму, що проник у Китай, поєднуючись з місцевими релігійно-філософськими системами, насамперед даосизмом, формується нова реілігійно-філософська система — *чань-буддизм*. Назва «чань» походить від китайської транскрипції санскритського слова «дх'яна» (китайський еквівалент «чань на») — медитація, споглядання. Першим китайським патріархом чань-буддизму вважають Бодхідхарму, який прийшов у Китай з Індії в 520 р.

Особливості віровчення чань-буддизму відбивають віру в можливість містичного споглядання на основі особливої медитативної практики (поєднання пасивної медитації з буддійської йоги з активною динамічною медитацією психотехніки даосизму). Значний вплив на чань-буддизм справив тантризм.

Іншими характерними особливостями чань-буддизму були недовіра до слова й тексту як каналу передачі знань і пізнання істини

про життя; можливість отримання стану нірвани без довгострокових, виснажливих вправ та аскетичного способу життя; впевненість у тому, що кожна людина має можливість позарозумового шляху отримання Великої істини. Уважалося, що людина є носієм елементів Будди, що дає їй можливість отримати найвищі цінності життя (істини) в процесі самореалізації та самовдосконалення. Завдяки цьому вона може стати професіоналом й отримати найвищий рівень етичної та естетичної свідомості.

Послідовники чань-буддизму в Китаї, а потім і дзен-буддизму в Японії вважали, що в реальному житті є форми практичної діяльності, які за певного рівня їх усвідомленого виконання діють на кшталт йогівських вправ — досконале виконання професійного обов'язку, творчість художника, поета, актора, філософа тощо. Специфічною рисою чань-буддизму стало певне критичне ставлення до офіційних релігійних систем, духовних авторитетів, релігійних догм, театралізованості й штучності життя, гіпертрофована спрямованість на індивідуальну свободу, надіндивідуальне існування над «драматичним» повсякденним життям тощо.

Висновки

У більшості філософських шкіл Стародавнього Китаю (конфуціанство, моїзм, легізм та ін.) переважала етико-прагматична проблематика, тісно пов'язана з інтересами держави, суспільства й особи. Найціннішим філософським знанням вважалося таке знання, яке сприяло моральному саморозвитку людини й віддзеркалювало тріаду «знання — дія — моральність». Загальною моделлю філософського світосприйняття була гармонія неба, людини й землі. Філософія Стародавнього Китаю стає загально-цивілізаційною цінністю з величезним потенціалом гуманізму.

Питання для самоперевірки

1. Дайте коротку характеристику філософським школам Стародавньої Індії.
2. Проаналізуйте характерні особливості філософських поглядів буддизму й джайнізму.
3. Перелічіть і дайте короткі характеристики ортодоксальним філософським школам Стародавньої Індії.
4. Розкрийте специфіку релігійно-філософських поглядів йоги.

5. Зробіть узагальнюючі висновки щодо розвитку філософії Стародавньої Індії у VI—II ст. до н. е.
6. Охарактеризуйте вихідні принципи філософії Стародавнього Китаю.
7. У чому полягає відмінність філософії Стародавнього Китаю від інших тогочасних релігійно-філософських систем?
8. У чому виявляються особливості філософії Конфуція?
9. Розкрийте сутність релігійно-філософської системи даосизму.
10. У чому полягає специфіка філософської школи чань-буддизму?
11. Визначте основні риси філософії Стародавнього Китаю.

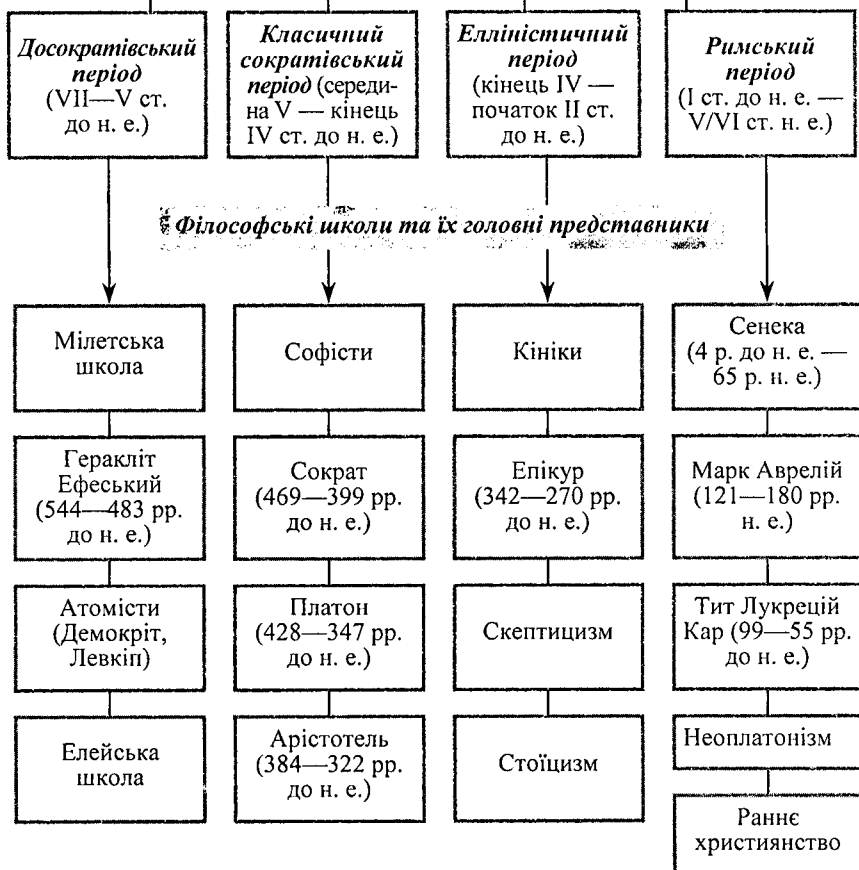

Список рекомендованої літератури

1. Буддизм. Четыре благородных истины. — М.; Харьков, 2000.
2. Гессе Г. Паломничество в страну Востока. — СПб., 1999.
3. Дао: гармония мира. — М.; Харьков, 2000.
4. Древнеиндийская философия. — М., 1972.
5. Древнекитайская философия: Собрание текстов: В 2 т. — М., 1972.
6. Елиаде М. Йога. Свобода и бессмертие. — К., 2000.
7. Жоль К. К. Индуизм в истории Индии. — К., 2001.
8. Конфуций. — М.; Харьков, 2000.
9. Лукьянов А. Е. Истоки Дао. — М., 1992.
10. Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия). — М., 1992.
11. Лысенко В. Г., Терентьев А. А., Шохин В. К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. — М., 1994.
12. Мифология древнего мира. — М., 1977.
13. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — М., 1992.
14. Томас П. Индия. Эпос, легенды, мифы. — СПб., 2000.
15. Торгинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. — СПб., 1998.
16. Чанышев Е. В. Курс лекций по древней философии. — М., 1981.
17. Шохин В. К. Брахманистская философия. — М., 1994.
18. Шуцкий Ю. К. Китайская классическая книга перемен Ицзин. — М.; Харьков, 2000.

Антична філософія — комплекс ідей та вчень, розроблених давньогрецькими та давньоримськими мислителями у VII ст. до н. е. — VI ст. н. е. Особливістю формування філософії античного світу є перехід від міфу до Логосу (раціонального знання), осмислення космологічних проблем та особистісного буття людини

Головні періоди розвитку античної філософії

Особливості

Досократівський період (VII—V ст. до н. е.)	Класичний сократівський період (середина V — кінець IV ст. до н. е.)	Елліністичний період (кінець IV — початок II ст. до н. е.)	Римський період (I ст. до н. е. — V/VI ст. н. е.)
Критичне переосмислення міфологічних уявлень про першопричини світу	Зосередження уваги на проблемах людини (антропологічна філософія)	Криза моральних і філософських цінностей	Вплив духовної культури Сходу та Північної Африки
Космоцентризм	Об'єктивний ідеалізм Платона	Критика держави й суспільства	Спорідненість філософії та державних інтересів
Учення про Логос і Хаос	Розмежування ідеалізму й матеріалізму	Захист приватних інтересів	Домінування етики та естетики
Рання діалектика	Метод філософії — логіка доведення	Пошук індивідуального щастя	Еклектизм
Метод філософії — декларування	Метафізика	Мета життя — щонайбільше задоволення	Розквіт стоїцизму
Атомістична теорія світу	Категоріальність	Апатія, атараксія, евдемонія	Домінування ідеалізму
Наївний матеріалізм	Інтерес до держави та суспільства	Домінування матеріалізму	Вплив ідей християнства
	Пропаганда філософських учень		Об'єднання античної філософії та християнської теології

Головні періоди розвитку античної філософії та їх особливості. Розвиток філософії стародавніх греків і римлян датується величезним тривалим історичним проміжком часу — з VII ст. до н. е. до VI ст. н. е. Відомо, що матеріальною основою виникнення античної філософії став економічний підйом полісу¹. У результаті

¹ Поліс — місто-держава, особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, що була притаманна Стародавній Греції. Основою полісу було об'єднання приватних землевласників, а також вільних громадян, які займалися різноманітними ремеслами, були повноправними його членами й мали право на власність.

філософи перетворились у відносно самостійний соціальний прошарок, який претендував на духовне й політичне управління тогочасним суспільством. Головною ідеєю, від здійснення якої залежала ефективність цього керування, була ідея космоцентризму (страх і поклоніння перед Космосом, пошук причинно-наслідкових зв'язків матеріального світу, першопричини з метою уникнення хаосу тощо). Згодом ідея космоцентризму поєдналася з ідеєю антропоцентризму (домінування проблем пошуку сутності людини й сенсу життя).

Досократівський період. Перший період розвитку античної філософії отримав назву досократівський. Він розпочався в VII ст. до н. е. з вивчення проблем філософії природи (натурфілософія). Репрезентували його натурфілософи Фалес, Анаксимандр, Анаксімен (Мілетська школа) та інші, які займалися пошуками першопричини світу на плюралістичних засадах (уважали, що таких причин може бути кілька). Натурфілософи критично переосмислювали міфологічно-релігійний світогляд, аби *отримати істинні знання й пояснити картину світу*. Але головним досягненням досократівського періоду є створення підґрунтя для появи класичної філософії, з якою пов'язана розробка засадових філософських проблем, ідей, уявлень, категорій, понять тощо.

Передувала натурфілософії міфологічна свідомість, в основі якої лежали окремі міфи. Вона ставила й по-своєму вирішувала прості й украй необхідні для практики питання: як виникла Земля, як існує все живе й неживе на Землі тощо. Міф був першою спробою раціонально пояснити картину світу, в якому живе людина. Завдяки міфам події повсякденного життя набували впорядкованого причинно-наслідкового зв'язку, суперечливі відносини «людина — довколишній світ» (природа) ставали безпечнішими й зрозумілішими. Згідно з міфологічними уявленнями, головною причиною, яка впорядковує світ, долає хаос, є боги (у політеїстичних віруваннях) або Бог (у монотеїзмі), яким притаманні надприродні якості, що гарантують добро й сприяють уникненню зла на землі.

Античний світ вимагав нових форм світогляду, позбавлених впливу релігійно-міфологічних ідей. Людині був потрібен такий світогляд, який дав би їй змогу самостійно організовувати власне життя. *Античність відкрила й сформулювала важливий закон, що став основою нового рівня світогляду, який регулював відносини людини й природи, людини й людини, людини й суспільства (держави) — номос.* Номос як закон і цінність ставився вище за приватний інтерес особи й згодом він перетворився на найпропагованішу правову ідею, обов'язкову для виконання всіма жителями полісу.

Полісний характер життя визначав етику жителів Стародавньої Греції, сприяв популяризації публічних дискусій з приводу вирішення тих чи тих суспільних проблем. Не менш важливого значення набули індивідуальна освіта, розум, уміння публічно виступати, що загалом сприймалися як гарантія щасливого життя.

Уважалося, що досягненню щастя сприяє вивчення законів фізики (природи), а згодом — знання метафізики, тобто знання тих першопричин, що пояснювали причинно-наслідкові зв'язки в світі й могли бути свідомо використані для того, щоб отримати щонайбільше задоволення від життя.

На відміну від міфологічно-релігійного пояснення природи перші натурфілософські системи стали шукати причину існування предметів світу не в надприродному, а в самій природі. Попередні пояснення не вимагали доведення достеменності знань про світ, вони використовували лише посилення на конкретний міф або Бога. Але вже перші давньогрецькі мудреці мали доводити істинність (достовірність) отриманих знань. *Отже, пошук першопричини природи (як світу, що оточує людину разом із сукупністю всіх предметів) посів центральне місце в філософських роздумах натурфілософів.* Тож не дивно, що перших філософів називали «фізиками» (від грец. «природа») або «фізіологами» (Арістотель). Це підтверджують і назви тогочасних натурфілософських праць «Про природу», «Про природу речей» та ін.

Прагнення пізнати природу, збагнути її причинно-наслідкові зв'язки привело до появи такого поняття, як «архе». Ідея про «архе» як першопричину природи свідчила про можливість її існування в самій природі, яка сприймалася як єдиний живий організм (*гілозоїзм*) з власною душею (*панпсихізм*), що врешті-решт привело до ідеї об'єднання природи й Бога (*пантеїзм*). Вивчення природи дало поштовх до розвитку понятійного апарату філософії, формулювання філософських проблем, започаткування перших філософських учень.

Найважливішим з-поміж них було *космогонічне вчення (про походження світу)*, яке згодом стало основою *онтології (вчення про буття)* та *етики*. Космогонічне вчення раціонально пояснювало світобудову, розумну гармонію явищ і предметів оточуючого світу, необхідність організації гармонійної взаємодії між людьми. Розмірковування над першопричинами існування Космосу (разом з Богом) стимулювали розвиток метафізичних ідей, які свідчили про те, що дискусія про першопричини стане вічним питанням філософії.

Геракліт з Ефеса (544—483 рр. до н. е.) зробив якісно новий крок у філософії. За походженням Геракліт був аристократом. За глибину й загадковість думок, які незрідка були незрозумілими

для співрозмовників, його прозвали Темним. Геракліт був активним представником аристократії, противником традиційної народної релігії, демократичних ідей. З його творчого доробку «Про природу» збереглися лише фрагменти.

Головною заслугою Геракліта вважають розробку *першої форми філософської діалектики*. Він уважав, що світ перебуває в постійному розвитку й стані самознищення. Хрестоматійно відомими є його висловлювання: *«не можна двічі ввійти в ту саму річку»* та *«все тече й ніщо не залишається незмінним»*. Світ, у якому живе людина, сприймався Гераклітом як величезний потік (взаємний перехід) протилежних якостей «холодне стає теплим, тепле — холодним, мокре — сухим, сухе — мокрим». Філософ зробив висновок: *будь-який предмет чи явище світу мають свої внутрішні протилежні сторони* (життя й смерть, день і ніч тощо). Взаємоперехід протилежних якостей визначає розвиток світу. Геракліт уважав, що війна (ворожість) є виявом боротьби протилежностей і «батьком» усіх речей.

За Гераклітом, в основі причинно-наслідкових подій лежить Логос як закон, що визначає процес взаємопереходу протилежностей. Пізнання дії цього закону — головний показник мудрості людини й мета життя філософа.

Народження та розвиток матеріалістичного пояснення картини світу пов'язані з іменами *Демокріта, Левкіна, Епікура*. Першопричиною світу вони вважали *атом*. Надалі вчення *Демокріта (460—370 рр. до н. е.)* стає підґрунтям розвитку матеріалістичного напрямку в філософії («лінія Демокріта»), на противагу ідеалістичного напрямку, послідовники якого першопричиною світу вважали ідею («лінія Платона»).

Головною працею Демокріта була книжка «Велика світобудова», іншими джерелами творчості філософа є численні цитати й уривки (приблизно 30 фрагментів, що знаходяться в творах інших античних філософів). Згідно з Демокрітом, весь матеріальний світ складається з атомів; атоми є найдрібнішою частинкою, «цеглинкою» світу; вони неподільні й мають різні розміри й форми; між атомами існує простір, заповнений порожниною. Атоми перебувають у постійному русі, вони літають у порожнині з однією швидкістю (це означало, що випадковості немає, усі події життя проходять за необхідністю, яка визначає незмінну долю, фатум). Існує кругообіг атомів у природі, наприклад, після смерті тіло розпадається на атоми, які знову стають живим організмом або матеріальними предметами.

Душа людини також складається з атомів (вогняної пневми), що виділяються зовні й викликають відчуття в інших людей. Де-

мокріт пояснював розумову діяльність людини як матеріальний та атомарний процес. Людина сприймає зовнішній світ через образи («ідоли»), які виділяються предметами світу.

Філософ уважав, що головною метою життя людини є правильна організація існування душі, її гармонійний спокій, дотримання міри й обмеження в чуттєвих насолодах, орієнтація на духовні блага. *Демокріт говорив, що дух людини має навчитись отримувати насолоду від самого себе.*

Атомістичне вчення Демокріта дало можливість пояснити причини існування матеріального (живого) світу як безперервного процесу народження й смерті без апеляції до Бога та містики; це була перша спроба наукового пояснення фактів у межах самої природи. Така позиція філософа стала віхою формування атеїзму¹. Надалі Демокріт активно виступав проти національної релігії, вважаючи, що боги є лише уособленням явищ природи та людських якостей. Наприклад, Зевс — це сонце, Афіна — розум тощо. Погляди Демокріта стали вершиною розвитку матеріалістичних ідей досократівського періоду й справили великий вплив на наступних філософів античності, насамперед на Епікура.

Елейська школа. Засновником і найвідомішим її представником став *Парменід (540—470 рр. до н. е.)*. Філософія Парменіда відома насамперед з фрагментів його поетичного твору «Про природу». Він уважав, що світ — це вічно існуюче й незмінне буття, яке має атрибути вічності (ніким не створено), цілісне, непорушне тощо. Парменід відкидав існування небуття. Головний принцип, на який орієнтував філософ, — «буття є, а небуття немає». Це означає, що весь світ буття існує непорушно й незмінно (без будь-якого руху). Наявність руху в житті сприймалося ним як омана чуттєвого досвіду (ілюзорні уявлення людини). *Тому предметом істинного пізнання може стати лише одиничне незмінне буття.*

Ідеї Парменіда, якими він заперечував множинність і рухомість предметного світу, були певним протиставленням позиції Геракліта й вплинули на формування філософії Платона.

Зенон з Елеї (бл. 490—430 рр. до н. е.) — учень Парменіда, який доклав чималих зусиль, щоб довести істинність вчення свого учителя. Для цього він використовував метод непрямого доведення. Філософ доводив, що *поняття про рух є суперечливим, а отже,*

¹ Атеїзм (від грец. «заперечення бога») — заперечення існування бога; світогляд, який відкидає необхідність релігійної віри. В античну епоху існував у різних формах — критика антропоморфних уявлень про богів, загальнодержавного пантеону богів тощо. Загалом цей атеїзм не був послідовним, а був виявом наївно-матеріалістичної позиції.

неістинним. Йому належить ціла низка відомих апорій (доведень) проти істинності вчення про рух («Дихотомія», «Ахілес», «Стріла»). Наприклад, апорія «Ахілес» фіксує суперечність між теоретичним міркуванням та чуттєвим досвідом — Ахіл не зможе наздогнати черепаха, якщо вона почне рухатися раніше за нього. Бо за той час, що він пробіжить певну відстань, черепаха подолає свій відрізок шляху. Коли Ахілес подолає наступний відрізок, черепаха випередить його знову (апорія будується на недосконалості математичного поняття безкінечності). Згідно з Зеноном, будь-яке міркування про рух наштовхується на логічну суперечність, з чого він робить висновок про неможливість руху взагалі.

Класичний сократівський період. Разом зі зростанням могутності полісу (в середині V ст. до н. е.) розпочинається період розквіту давньогрецької філософії, який отримав назву *класичний сократівський*. У цей час виникає гостра потреба в розвитку високого інтелектуального рівня особистості. Людей, які за гроші навчали різноманітним наукам — риториці, логіці мислення, стали називати *софістами* (*учителями мудрості*). Вони водночас були не лише філософами-теоретиками, а й активними пропагандистами філософської культури серед найширших верств античного суспільства.

Найвідомішими софістами, які репрезентують цей напрям, були старші софісти (V ст. до н. е.) — Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антіфонт, Критій, молодші — Лікофрон, Алкідамант, Трасімах, а також *найвідоміший серед них* — *Сократ*, який офіційно не належав до цих груп, але використовував софістику в практичній діяльності, перетворивши її на спосіб організації власного життя.

Характерними особливостями софістичного мислення є розширення сфери філософського інтересу (від повсякденного досвіду людей до вивчення досвіду філософствування інших народів), а також використання методів попередніх філософських учень. Головним своїм завданням софісти вважали вміння зробити слабкого (зазвичай у суді) сильним і непереможним, що, зрештою, сприяло розвитку ідей *філософського релятивізму* (*принципу відносності людських знань*).

Основним прийомом софістичного ведення бесід (доведення власної правоти) було використання *софізмів* (наприклад, відомий софізм — «рогатий»: «Те, що ти не загубив, — твоє? Якщо ти не загубив роги, то ти їх маєш»).

Ядром софістичного мислення стала теза «homo mensura» («людина є мірою всіх речей»). З цього приводу Протагор гово-

рив: «Людина є мірою всіх речей, що вони існують, а неіснуючих, — що вони не існують». Інакше кажучи, людина визначає буття, а все інше відкидається як непотрібне, усе буття не об'єктивне, а суб'єктивне й плинне як у просторі, так і в часі.

Отже, головним предметом філософського мислення софістів усупереч натурфілософській традиції стає людина, її діяльність, поведінка й мислення, що сприймаються крізь призму софістичного мислення: критичного ставлення до оточуючої дійсності, прагнення погоджувати теоретичні знання з практикою, використовувати логіку для отримання правильного результату в мисленні, критичного ставлення до попередньої духовної культури, сприйняття норм моралі не як абсолютної цінності, а як предмета критики, заперечення існування об'єктивного буття й спроби довести, що дійсність існує лише на рівні свідомості людей. Софістика стала однією з основ розвитку класичної філософії.

Класична сократівська філософія — час розквіту античної філософії, що збігається з розквітом полісу в Стародавній Греції. Історія світової філософії пов'язує початок класичного періоду з ім'ям *Сократа (469—399 рр. до н. е.)*, який здійснив поворот філософії від вивчення першопричин і субстанції світу до вивчення людини. Він ніколи письмово не фіксував своїх філософських роздумів, а його творчість стала відомою із «сократичних» праць Платона та Ксенофонта. Сократа вважають засновником *автономної філософської етики*, яка мала на меті спонукати людину до самовдосконалення.

Як свідчить Платон, Сократ критично ставився до натурфілософських спекуляцій і вважав, що *головним предметом філософії має стати людина як моральна істота. Основами свого філософствування він уважав принцип необхідності пізнання самого себе та загального пізнання на основі принципу «я знаю, що нічого не знаю».*

Сократ розробив власний метод пошуку істинного знання, який назвав *майєвтикою (мистецтво народження істини)*. Мета майєвтики — через постановку питань сформулювати проблему («знання — незнання») й у такий спосіб стимулювати співрозмовника на самостійний пошук її розв'язання (знаходження істини).

Головними темами філософських роздумів Сократа були: добро й зло, любов, щастя, людські чесноти. Філософ був прихильником *етичного реалізму, згідно з яким будь-яке знання є добро, а будь-яке зло — це вияв незнання*. Сократ став прикладом єдності своїх етичних поглядів і практичного життя. Він неодноразово

азначав, що йому допомагав у цьому внутрішній голос «*даймон*», який керував його вчинками та слугував йому орієнтиром для реалізації в житті Божого провидіння.

Представники консервативної рабовласницької демократії засудили Сократа до страти через зумисне звинувачення в розбещенні молоді та невизнанні традиційних богів (його примусили випити чашу з отрутою). Насправді причинами смертельного вироку було те, що більшість його учнів була аристократами, у спілкуванні з якими Сократ критично висловлювався щодо демократичних інститутів і звичаїв, крім того, він був тісно зв'язаний з представниками реакційної софістики. Водночас не брався до уваги той факт, що Сократ критикував не демократію взагалі, а лише її вади. А серед учнів Сократа були не лише аристократи, а й представники найбідніших верств, до яких належав і він сам.

Отже, Сократ не став творцем оригінальної філософської школи, але завдяки йому філософія отримала нові стимули розвитку. Він активізував пошук відповідей на вічні філософські питання про добро, любов, щастя, відкрив метод майевтики, яку упродовж століть використовували в педагогіці, знайшов логічний метод пошуку істини шляхом доведення через дискусію, а не декларування. І, нарешті, став фундатором сократичних шкіл¹ і виховав такого геніального учня, як Платон.

Платон (428/427—347 рр. до н. е.) — видатний учень Сократа, засновник ідеалістичного напрямку філософії. Народився в аристократичній афінській родині: його батько — Арістон, нащадок роду останнього афінського царя Кодра, мати — походила з роду

¹ Серед сократичних шкіл найвідомішою стала *Академія Платона* (387 р. до н. е.). Головною темою її філософських досліджень була проблема Бога та Муз. Ця школа проіснувала більш як тисячу років — аж до VI ст. н. е.

Кіренську школу засновано в IV ст. до н. е. Арістіпом з Кірени, учнем Сократа. Її особливостями було те, що кіренаїки виступали проти вивчення природи, найвищим благом проголошували насолоду, яку вважали метою життя, щастя — сукупністю насолоди, а багатство — засобом її досягнення.

Кініки — філософська школа, яка обґрунтовувала ідеї свободи поза суспільством (асоціальну свободу), її представники перевіряли свої філософські погляди на собі. Кініки вели паразитичний спосіб життя, жebraкували, ігнорували державу й закони, традиційну культуру та мораль, концентрували увагу на людських пороках. Найвідомішими філософами, які репрезентували цю школу, були Антисфен, Діоген Сінопський.

Мегарську школу засновано учнем Сократа Евклідом з Мегари в IV ст. до н. е. Репрезентували її Евбулід, Діодор Крон. Вони вважали, що існує абстрактне найвище благо, яке називається Бог (розум, життєва енергія), антипода Богу — зла не існує. Мегарці активно проповідували софістику. Представники Мегарської школи стали авторами відомих апорій (парадоксів «Куча» та «Лисий»), за допомогою яких вони намагалися збагнути діалектику переходу кількості в якість.

відомого законодавця Солона, одного із семи мудреців¹. Поштовхом до його активної філософської діяльності була страта Сократа в 399 р. до н. е. У 399—387 рр. Платон здійснив низку подорожей до Південної Італії, до Єгипту, а згодом прибув до Сиракуз на запрошення Діонісія Старшого. Остання подорож завершилася трагічно — філософ став жертвою наклепу і був проданий в рабство, з якого його викупили друзі. У 366 р. та в 361—360 рр. філософ здійснив ще дві подорожі в Сицилію на запрошення нового тирана Сиракуз — Діонісія Молодшого, який ніби то погодився зреалізувати ідеї Платона щодо побудови ідеальної держави. Але й ці подорожі залишилися безрезультатними.

Платон став одним з перших філософів античного світу, який залишив по собі низку документальних філософських творів: понад 30 діалогів, окремі листи, епіграми. Наприклад, «Апологія Сократа», «Федон», «Держава», «Федр», «Парменід», «Тімей», «Критій», «Філеб», «Закони» тощо. Більшість творів написано у формі діалогів. У цих та інших творах Платон намагався дати відповідь на питання про можливість створення ідеальної держави на основі принципів добра й справедливості. Філософський пошук Платона одночасно містив *теорію ідей, теорію безсмертя, теорію пізнання, а також вчення про ідеальну державу.*

Головні положення ідеалістичного вчення Платона знаходимо у таких тезах: *першоосновою світу є особливий світ, який існує незалежно від людини. Це світ ейдосів (образів предметів матеріального світу). Кожний предмет має свою ідею, еталон, згідно з якою він матеріалізується та існує в реальному світі.*

Платон вважав, що між матеріальним предметним світом і світом еталонних образів-ейдосів існує чимала різниця: предмети матеріального світу є несталими, кінцевими й невічними, і, навпаки, предмети світу ейдосів — вічні, нескінченні. Нестабільний матеріальний світ має можливість існувати й відновлюватися тільки завдяки вічним ідеям. *Таким чином, ідея стає першопрчиною й водночас метою, якої намагається досягти весь матеріальний світ, зокрема й усе живе на землі.* Матеріальний та іде-

¹ Сім мудреців — видатні мислителі та державні діячі Стародавньої Греції VII—VI ст. до н. е., які вирізнялись практичною життєвою мудрістю й глибокою державною поміркованістю. У різні часи різні автори називали різні імена семи мудреців (інколи понад 20). Але в кожному випадку сталими є імена Фалеса Мілетського, Біанта з Прісни, Солона Афіського, Піттака з Мітілені, Клеобула Ліндійця, Хілона із Спарти та Періандра з Коринфа. Свої думки «сім мудреців» висловлювали у формі афоризмів (гном): «краще за все знати міру» (Клеобул), «нічого понад міру» (Солон), «пізнай самого себе» (Хілон), «дотримуйся міри» (Фалес), «нажива ненаситна» (Піттак), «усе своє ношу із собою», «поганих людей більшість» (Біант), «про мертвих не лихословити» (Хілон).

альний світи перебувають в певній суперечливій взаємодії, що віддзеркалює активна позиція ідеї добра. *Платон виділяв ідею добра як головну й найвпливовішу в загальній піраміді ідей, вона існує незалежно від людини та визначається як справжнє буття.* Не менш важливою стає ідея справедливості.

За аналогією про поділ усього суцього на дві сфери — світ ідей і світ матеріальних речей (які протистоять одне одному так само, як порядок — хаосу, добро — злу) в людині Платон також виділяє безсмертну душу й смертне тіло. Але між душею людини та ідеями немає гострого конфлікту, понад те, *душа та ідеї тісно взаємозв'язані та взаємозалежні.* Платон вірив у спорідненість душі людини та ідеального світу, що дає змогу душі переселятись у світ ідей (метемпсихоза¹). Життя людини має самоскеруватися на очищення душі від пристрастей, у протилежному випадку безсмертна душа може отримати тіло негідної людини чи навіть тварини. Лише досконалі душі можуть у нагороду назавжди полишити земний світ і звільнитися від матеріальної оболонки тіла. Отже, мета життя людини — звільнитися від матеріального тіла шляхом пізнання ідей, які споглядає розумна душа. Ці погляди започаткували теорію пізнання (гносеологію) Платона. Сутністю процесу пізнання філософ уважав процес *анамнесісу* (пригадування). Він стверджував, що душа людини згадує знання, які вона отримала в світі ідей (ейдосів) ще до того, як потрапила в нове тіло.

Оскільки матеріальний світ є віддзеркаленням світу ідей, то предметом пізнання мають стати насамперед чисті ідеї, які не можна збагнути за допомогою чуттєвого пізнання. Платон уважав, що такий тип пізнання дає лише *недостовірне знання* — «доксу». *Чисті ідеї можна досягнути лише розумом завдяки вищій духовній діяльності (ідеалістичному пізнанню). Вищою духовною діяльністю можуть займатися тільки підготовлені люди — високоосвічені інтелектуали, філософи, які завдяки розуму мають можливість побачити й усвідомити чисті ідеї.*

Особливу роль у філософії Платона відігравала проблема держави. Мислитель уважав, що існують шість реальних типів держав (крім них у майбутньому може існувати ще сьомий тип — ідеальна держава майбутнього), до яких належать: монархія (справедлива влада однієї людини), тиранія (несправедлива влада однієї людини), аристократія (справедлива влада меншості), олігархія

¹ *Метемпсихоза* (від грец. «*одушевлення*») — релігійно-філософський термін, яким позначають перевтілення душі з одного тіла в інше.

(несправедлива влада меншості), демократія (справедлива влада більшості), тимократія (несправедлива влада більшості, влада армії). Платон робить висновок, що позаяк тиранія, олігірхія, тимократія є несправедливими формами держави, а демократія рідко буває справедливою, то бажаними, стабільними й оптимальними формами держави мають стати тільки аристократія або монархія.

Надзвичайно цікавими були роздуми Платона про можливість побудови ідеальної держави на засадах ідеї справедливості. Згідно з розробленим Платоном планом, у ідеальній державі (полісі) мають жити три головні суспільні прошарки: правителі; воїни; робітники (селяни, ремісники, торгівці). Кожен представник цих прошарків повинен якомога старанніше виконувати свої обов'язки, поєднуючи в собі такі якості, як мудрість (для правителів), мужність (для воїнів) і послух (для робітників). Це дасть можливість уникнути користолюбства й несправедливості. Твердження про необхідність жити заради спільного добра наштовхнуло Платона на ідею знищення родинно-шлюбних стосунків, усупільнення всіх жінок і дітей.

У роботі Платона «Закони» (що віддзеркалює останній період його творчості та розчарування життям) філософ запропонував ідею створення казарменної держави на основі жорстокого тоталітарного контролю, де вся влада зосереджувалася б у руках мудрих правителів, які за допомогою «діалектики ідей» та методів насильства робитимуть людину щасливою.

Мистецтво, на думку Платона, є наслідування (мімесіс) речей, а самі речі — це наслідування ідей, тому мистецтво є «наслідування наслідування». Воно є дотичним як щодо істини, так і щодо природничих знань.

У 387 рр. до н. е. Платон заснував в Афінах власну філософську школу — Академію, в якій викладав до кінця свого життя. Із стін Академії вийшли славетні законодавці, державні діячі, оратори Греції — Лікурґ, Геперід, Демосфен та інші, а також філософи Антисфен (один із засновників стоїцизму), Арістіпп (засновник гедонізму¹), Філон з Лариси (учитель Цицерона) та ін. Учнем Академії був геніальний філософ Арістотель, якого разом з Платоном уважають засновником європейської культури загалом. Академія проіснувала близько тисячі років і була закрита лише в 529 р. візантійським імператором Юстиніаном за пропаганду

¹ Гедонізм (від грец. «веселощі, насолода») — напрям філософського вчення про блаженство, у межах якого радість, веселощі, стають мотивом і метою вчинків людини («насолода — найвище благо»).

язичництва й «шкідливих» ідей, але для подальшої історії розвитку філософської думки вона стала джерелом платонізму й неоплатонізму як головних напрямів європейської філософії.

Отже, філософія Платона започаткувала ідеалізм як найвпливовіший філософський напрям, що згодом отримав назву «лінія Платона» (як позиція, протилежна матеріалістичній філософії). Уперше у філософських дослідженнях, окрім проблем природи (фізики), центральними стали проблеми людини, суспільства, держави. У теорії пізнання Платона було закладено основи філософського мислення, виділено перші філософські категорії (буття, становлення, вічне, тимчасове, ділиме, неподільне тощо). У створеній ним філософській школі — Академії — навчався його геніальний послідовник — Арістотель. Учення Платона позначилося на формуванні догматів християнського віровчення. Філософія об'єктивного ідеалізму стала практичною філософією, адже вона з позицій світу ідей (справді істинного) критично переосмислювала матеріальний світ.

Арістотель (384—322 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький філософ — був учнем Платона. Народився в родині лікарів при дворі македонських царів. У сімнадцять років Арістотель почав навчання в Академії Платона, якій присвятив двадцять років — спочатку як слухач, потім як викладач і рівноправний член співдружності філософів-платоників. Після смерті Платона Арістотель залишив Афіни з політичних міркувань, подорожував, а потім став учителем Олександра Македонського. У 335 р. Арістотель заснував власний навчальний заклад у Лікеї (Афіни). Навчання проходило під час прогулянок, тому воно отримало назву *перипата* (звідси назва школи — перипатетична). Після смерті Олександра Македонського Арістотеля переслідували за промакедонські погляди, тому він повернувся в свій маєток до Халкіді, де невдовзі й помер.

Творчість Арістотеля була енциклопедично багатогранною. У колі його інтересів були як природничі науки, так і поезія, його вважали засновником логіки та психології. Але, безперечно, найбільше Арістотеля цікавила філософія, яка після його смерті отримала назву *метафізика* (*система світоглядних знань про причинно-наслідкові зв'язки в світі*). До найвідоміших філософських праць Арістотеля належать «Органон», «Фізика», «Механіка», «Метафізика», «Історія тварин», «Нікомахова етика», «Риторика», «Політика», «Афінська політія» та «Поетика».

За Арістотелем, філософія поділяється на такі частини: *теоретичну*, яка вивчає проблеми буття, різноманітні його сфери, по-

ходження всього сущого, причини різноманітних явищ («первинна філософія»); *практичну*, що вивчає діяльність людини та складові частини держави; *поетичну*, а також умовно виокремлену частину філософії — *логіку*.

Найважливішою частиною теоретичної філософії стала *критика ідеалістичного вчення Платона про ідеї як першооснову та істинне буття* (за легендою, філософське кредо щодо платонівської системи в Арістотеля звучало так: «Платон мені друг, та істина дорожча»). Головною помилкою Платона Арістотель уважав відрив світу ідей від реального світу без будь-яких зв'язків з оточуючою дійсністю. Арістотель говорив, що немає чистих ідей, не пов'язаних з навколишньою дійсністю, у реальності існують лише одиничні й конкретні предмети матеріального світу, які називаються *індивідууми* (існує лише конкретний стіл, а не ідея стола). *Індивідууми є первинною сутністю, а різновид індивідуума (стола взагалі) — вторинною*.

Позаяк буття не є «чистою ідеєю» (ейдосом), а лише її матеріальним віддзеркаленням, постає питання: «що таке буття?». Арістотель уважав, що буття — це сутність (субстанція), що має властивості кількості, якості, місця, часу, відношення, положення, стану, дії, страждання. Людина може сприймати лише властивості буття, а не його сутність. Арістотель зазначав, що лише через висловлювання про буття за допомогою категорій можна відповісти на питання: «що таке буття?». Головною категорією стає категорія сутності (субстанції). Сутністю предметів матеріального світу є їх форма, без форми немає предмета.

Розмірковуючи над проблемою матерії, Арістотель *визначав її як потенцію, обмежену формою*, наприклад, мідна куля — це мідь, обмежена формою кулі. Матерію створює Бог як безформену речовину, з якої виникає й складається предмет, *вона є пасивною й не здатною саморозвиватися. Матерія є потенціал предмета (можливість предмета бути предметом). Зміна якості (матерії або форми) приводить до зміни сутності самого предмета. Реальний світ — це послідовність переходу від однієї форми матерії до іншої, тому причинно-наслідкові зв'язки в матеріальному світі — це реалізація потенції (пасивної матерії) рухатися завдяки активній формі. Вищою формою, до якої рухається все суще, є Бог як абсолютне буття поза межами матеріального світу*.

Арістотель з недовірою ставився до теорії пізнання Платона. Він уважав, що предметом наукового пізнання є загальне, а одиничне належить сфері чуттєвого досвіду. Тому чуттєвий досвід, згідно з Арістотелем, є основою пізнання. Істинне знання про

предмет досягається шляхом об'єднання дедукції (міркування від загального до одиничного) та індукції (міркування від одиничного до загального). Філософ уважав, що висловлювання про предмет здійснюється за допомогою категорій. *Категорія*, згідно з Арістотелем, — *це найвищий рівень віддзеркалення та узагальнення навколишньої дійсності, без якого неможливе саме буття*. Арістотель виокремив десять категорій, перша з яких визначає, що таке буття, решта — дають його характеристики: сутність або субстанція, якість, кількість, відношення, час, місце, стан, володіння, дія, пасивність.

А для визначення суттєвих якостей предмета Арістотель ввів логічну форму *силогізму*¹, що виявляє зв'язок між родом і видом. Невипадково Арістотеля називають «батьком логіки²»: він уперше сформулював закони логіки — *закон тотожності, закон не-суперечності, закон виключеного третього*.

У вченні про людину Арістотель акцентував увагу на її душі. Він уважав, що душа є носієм свідомості людини й водночас вона керує людським організмом. Душа має три рівні:

1) *рослинна душа* відповідає за реалізацію природних потреб розвитку й розмноження живого організму;

2) *тваринна душа* відповідає за харчування, ріст, розмноження, але, крім цього, має функції відчуття й бажання;

3) *розумна людська душа* охоплює всі перелічені функції й доповнюється розумом і мисленням. Власне, ця функція виокремлює людину з довколишнього світу. Таким чином, душу має лише природне тіло: рослина, тварина, людина. *Душа є формою живого природного тіла. Саме вона надає життя змісту й сенсу*.

Сутність існування людини Арістотель пояснював з матеріалістичних позицій. Він уважав, що людина — найвищий представник високоорганізованих тварин, але відрізняється від них наявністю розуму й мислення. Людина, згідно з його вченням, має вроджену потребу жити із собі подібними (потребу в колективі). Саме це зумовило виникнення суспільства³. *Головним механізмом управління суспільством стає держава*.

¹ Силогізм (від грец. «міркування, умовивід») — умовивід, який дає змогу дедуктивно виводити одиничне із загального. Арістотель виклав учення про силогізм у праці «Аналітики. Перша і друга».

² Сам Арістотель називав своє вчення аналітикою, а термін «логіка» запровадили вже скептики.

³ Суспільство у філософії Арістотеля — це великий колектив людей, які проживають на одній території та об'єднані мовою, родинними й культурними зв'язками, займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ.

Учення про державу в філософії Арістотеля було одним з головних. Мислитель говорив про те, що людина — це політична тварина, наділена інтелектуальними можливостями. Вона створює механізм захисту від ворогів, підтримує внутрішній порядок, розвиває економіку тощо. *Основою держави є приватна власність, яка відповідає сутності людини, її біологічному егоїзму, який стає основою необхідності захисту приватного інтересу. Будь-яка державна влада захищає приватний інтерес і дає підстави для корисного використання цієї влади окремими людьми, незважаючи на те, що влада має захищати інтереси всіх.* Арістотель виділяв шість типів держави: монархію, тиранію, аристократію, крайню олігархію, охлократію (владу маси, крайню демократію) й політію — єдність олігархії та демократії. Оцінюючи ці типи держав так само, як і Платон, учений виокремив «погані» форми державного устрою (тиранію, крайню олігархію та охлократію) та «хороші» (монархію, аристократію та політію). *За Арістотелем, саме політія є ідеалом державності.*

Етика Арістотеля визначає мету людського життя (діяльності) як досягнення щастя (евдемонія), вершиною якого є інтелектуальне споглядання. Добродійність людини є щось середнє між двома крайнощами (як мужність є середнім між відчайдушністю та боягузством). В естетиці Арістотель підтвердив сутність мистецтва як наслідування (мімесіс) і визначив причину його позитивного впливу як очищення (катарсис).

Отже, Арістотель критично переосмислив філософію Платона, заперечив самостійне існування загальних понять — ідей, проаналізував взаємодію матерії й форми; виділив засадові філософські категорії, на яких ґрунтується можливість пізнання світу; вніс істотний вклад у розвиток логіки — дав поняття дедуктивного методу, обґрунтував систему силогізмів, сформулював логічні закони — тотожності, несуперечності, виключеного третього; дав матеріалістичне трактування походження світу й людини; визначив мету життя людини як щастя (евдемонію); виокремив ідеал державного устрою — політію як сукупність поміркованої олігархії та демократії.

Елліністичний період. Елліністична філософія (кінець IV — початок II ст. до н. е.) — це сукупність філософських учень, які віддзеркалили кризу полісу, яка детермінувала зміну парадигми філософського мислення. Навзамін полісній моралі (пошукам правди й справедливості) приходять пошуки шляхів порятунку від драматизму суспільного життя й прагнення уникнути випадковості в житті людей. Репрезентували цей період такі філософські

школи, як епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм і неоплатонізм, що пропонували свої оригінальні вчення задля досягнення особистого щастя.

Найвпливовішим філософським ученням елліністичного періоду став *епікуреїзм*. Його засновником був *Епікур* (бл. 342—270 рр. до н. е.). У 306 р. до н. е. він організував оригінальну школу під назвою «Сад Епікура» й був автором близько 300 праць, з яких до нашого часу дійшли лише три листи, а також чимало фрагментів, які містяться в роботах інших філософів античності: «Епікур вітає Піфосана», «Головні думки» (40 афоризмів), «Про природу» та ін.

У своєму вченні Епікур намагався створити практичну філософію, яка мала допомогти людині організувати повноцінне життя. *В основу свого вчення він поклав фізику (атомістичну систему Демокріта) й логіку (каноніку)*. Атомістична система Демокріта у викладенні Епікура отримала певну етичну реінтерпретацію, філософ прагнув *розробити практичні рекомендації щодо звільнення людей від марновірства та страху перед смертю*.

Учення Епікура про фізику, Космос розпочинається з ідеї про те, що *у світі ніщо не з'являється з нічого й безслідно не зникає*, постійно існує лише Всесвіт. Таким чином, *Епікур одним з перших наблизився до формулювання закону збереження матерії*. Усесвіт є вічним і безкінечним разом з вічними атомами та пустотами. Світу чистих ідей немає, існує лише величезна кількість матеріальних світів у Всесвіті.

Епікур висував *гіпотезу про криволінійність падіння атомів* (на відміну від версії Демокріта про прямолінійність їх руху), що *пояснювала процес створення матеріального світу як результату зіткнення атомів у пустому просторі та обтрунговувала можливість свободи волевиявлення людини незалежно від зовнішніх обставин*.

Каноніка (логіка) Епікура дала йому змогу зробити такі висновки: оточуючий світ можна пізнати за допомогою чуттєвого пізнання; основним критерієм істинності про предмети, явища й процеси навколишнього світу є почуття задоволення від реалізації цього знання на практиці, й, навпаки, неістина (помилка) підтверджується почуттям незадоволення від неможливості використати це знання на практиці.

Метою практичної філософії Епікура була спроба ліквідувати залежність людини від обставин життя (або від Бога). Цій меті слугувала розробка *атеїстичної позиції*. Епікур уважав, що своєю появою людина повинна завдячувати собі (своїм батькам), а не богам, якщо останні й існують як моральний ідеал, то вони аж ні-

як не можуть втручатися в життя людини. *Доля людини залежить не від Бога, а від результатів її власної діяльності та поведінки.* Душа людини є особливим різновидом матерії, що має атомарну будову, тому вона смертна, так само, як і тіло людини.

Людина повинна прагнути до щастя в межах матеріального існування, а щастя Епікур визначав як щонайбільше задоволення від життя. *Щастя — це насамперед відсутність страждання, наявність здоров'я та можливість займатись улюбленою справою.*

Нормами життя людини мають стати розумне обмеження бажань і потреб, незворушність і безтурботність, індивідуальна мудрість. За допомогою сили духу з усмішкою на вустах мудра людина долає проблеми оточуючого її світу. Епікурейці не вірили в жодні суспільні добродії. *Головною цінністю особистої поведінки вони вважали можливість досягнути стану атараксії (душевного спокою, самоізоляції від суспільства та реалізації епікурейського девізу «жити непомітно»).*

У VI ст. до н. е. на основі вчення Піррона з Еліди (365—275 рр. до н. е.) виник філософський напрям, що заперечував можливість пізнання світу — *скептицизм*. Елементи скептицизму незрідка зустрічались у Демокріта, Геракліта, а особливо у софістів Кіренської школи. *Головна теза, яку обстоював скептицизм: людина може говорити лише про власні почуття, а не про причини, що їх породжують.* Найбільш концептуально це вчення було викладено римським філософом *Секстом Емпіриком* (близько 200—275 рр. н. е.). Емпірик, зокрема, говорив про те, що відчуття людини є джерелом усіх упереджень і хибних думок у процесі пізнання. Драматичні переживання з приводу неможливості отримати істинне знання призводять до того, що людина не може почуватися щасливою.

Скептицизм пропонував власну схему досягнення щасливого життя. Позаяк в основі нещастя лежить незнання, то людині слід уникати будь-яких невирішених проблем, які спричиняють страждання. Водночас необхідно утримуватися від будь-яких проблемних ситуацій у розумовій діяльності, судженнях та оцінках, що змушують людину хвилюватися й драматизувати життя. Утримання людини від необхідності вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем, активної розумової діяльності, на думку скептиків, має привести до стану *apatії* (незворушності) й *атараксії* (безтурботності) — *двох найвищих цінностей скептицизму*. Якщо людина не може уникнути проблем, розмірковує над їх подоланням, то варто скористатися найпростішим методом їх вирішення на основі традиції, закону тощо.

Загалом елліністичний скептицизм став підґрунтям, на якому згодом вирости суб'єктивний ідеалізм та агностицизм. Водночас у ньому було закладено ідеї атеїзму (скептичне ставлення до існування Бога) та антидогматизму.

У IV ст. до н. е. було започатковано дуже впливову філософську школу — *стоїцизм*. Її засновником вважають *Зенона з Кітіона* (336—264 рр. до н. е.), який у 300 р. до н. е. відкрив власну школу й викладав у портику¹, надміру прикрашеному живописом. Від назви цього портика (грец. «*барвистий портик*») і пішла назва школи, яка проіснувала до кінця античного світу. У своєму розвитку стоїчна філософія пройшла низку етапів:

— *рання Стоя* (III—II ст. до н. е.), яку репрезентували *Зенон*, *Клеанф* (помер 232 р. до н. е.), *Хрісіпп* (281—208 рр. до н. е.). У цей період сформувалася класична система стоїцизму на основі етичного ригоризму²;

— *середня Стоя* (II—I ст. до н. е.), яку репрезентували *Панетій* (бл. 180—110 рр. до н. е.), *Посідоній* (135—51 рр. до н. е.) — ідеї стоїцизму активно пропагували й розвивали в Римі, «пом'якшив» етичний ригоризм;

— *пізня Стоя* (I ст. до н. е. — III ст. н. е.) — *Сенека* (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.), *Епіктет* (50—138 рр. н. е.), *Марк Аврелій* (121—180 рр. н. е.) — домінантною ідеєю стала необхідність незалежності від складних умов життя й моралі.

Ідеї стоїцизму мають багато подібного зі школою кініків у прагненні звільнити людину від впливу зовнішнього світу. Але на відміну від кініків, які головний засіб такого звільнення бачили в активній протидії навколишньому світу, критиці традиційної культури, асоціальному способі життя, стоїки обрали інший шлях досягнення своєї мети — самовдосконалення, використання вищих зразків культури та індивідуальної мудрості. Ідеалом стоїків став мудрець, який здійснює над повсякденним життям завдяки своєму інтелектуальному рівню, знанням, добродійностям.

Стоїки головними в своїй філософії вважали логіку, фізику та етику. Використовуючи образ фруктового саду, вони пояснювали, що фізика — це фруктове дерево, що росте в саду, етика — це плоди, а логіка — це стіни, які захищають фруктовий сад.

¹ Портик (грец., лат. «галерея з колонами»), відкрита з одного боку галерея на колонах або стовпах, що відігравала значну роль в архітектурі Стародавньої Греції та Риму.

² Ригоризм (лат. *rigor* — твердість) — моральний принцип, що вимагає сліпого дотримання моральних приписів незалежно від конкретних обставин і доцільності. Ригоризм часто пов'язаний з фанатизмом, аскетизмом, незрідка переростає в моральне ханжество й фарисейство. Людина стає рабом хибної принципності, сліпо наслідує моральну догму, яка втрачає свій моральний потенціал.

Фізика (філософія природи) в своїй основі мала попередні філософські вчення насамперед Геракліта й не відрізнялась оригінальністю ідей. В її основі лежали такі ідеї: першопричиною (субстанцією світу) визнавали вогонь, різноманітність предметного світу зумовлена єдністю вогню з повітрям, водою й землею (що створюють форми вічної та незмінної субстанції), в основі Космосу також лежить вогонь (пневма), який є його душею, що разом з людиною формує цілісну систему вогняного організму, який живе за власним законом (логосом). *Вивчаючи фізику, можна отримати відповідь на питання про місце людини в космічній системі.*

Для стоїків Космос є колицкою, в якій народжується життя на Землі. Космос є живим організмом, душа якого збігається з поняттям Бога. Розум Космосу (Логос) можна побачити в доцільних причинно-наслідкових зв'язках матеріального світу, в існуванні неблаганної долі (фатуму). Таким чином, життя людини наперед визначене космічною душею, уникнути цієї залежності людина фізично не в змозі. Ця ідея визначила головну стратегію й тактику етики стоїків — через те, що зовнішні матеріальні цілі зазвичай недосяжні й нереальні, людина має орієнтуватися лише на підвладний їй внутрішній вибір (свободу волевиявлення). Досягнення гармонії з природою можливе лише на основі доброчинностей.

Доброчинності є знанням про добро та зло, доброчинність є активність утвердження добра й активність уникнення зла, доброчинність — це стан душі та моральний орієнтир. Доброчинними є дії, які визначаються суспільними законами, що спрямовані на добро, доброчинність — це уникнення таких законів, які слугують злу. Стоїцизм виправдовує самогубство, якщо воно є виявом протесту проти зла й несправедливості в ситуації неможливості протидії злу. Доброчинності дозволяють реалізувати головну мету людського існування — щастя (евдемонію).

Доброчинність — це воля, а воля є внутрішнім станом, тобто все гарне й погане в житті залежить від самої людини за будь-яких умов життя. Понад те, людина стає абсолютно вільною, коли звільняється від повсякденного життя. Стоїчним ідеалом є мудрець як володар своєї долі, завдяки таким доброчинностям, як апатія та автаркія, бо жодна зовнішня сила не в змозі забрати в нього їх. Він діє за законами природи, добровільно йдучи за долею. *«Хто погоджується з долею, того вона веде, а хто не згодний з нею, того вона тягне»* (Сенека), тому зовнішня свобода виявляється лише в єдності, співпраці з долею, яку неможливо змінити. Ця співпраця знаходить свій вияв у організації повсякденного життя згідно із законами природи й Логосу.

Етика була головною частиною вчення стоїків і зробила стоїцизм відомим і неповторним в історії філософії та світовій культурі. У подальшому вона значно вплинула на формування християнського віровчення (розвиток християнської ідеї про свободу вибору особи та її індивідуальну відповідальність за свій вибір). Етика стоїцизму стала надзвичайно актуальною в Новий час, інтригуючи своєю ідеєю внутрішньої свободи.

Римський період античної філософії. У римський період античної філософії (I ст. до н. е. — V ст. н. е.) склались якнайбільш сприятливі умови для розвитку епікуреїзму, скептицизму, стоїцизму та неоплатонізму. Найвідомішими римськими філософами були Сенека, Епіктет, Марк Аврелій (пізній стоїцизм). Власне, їхні філософські роздуми дають змогу найповніше досягнути особливості цього періоду.

Сенека Луцій Анней Молодший (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.) — давньоримський філософ, представник стоїцизму. Належав до найвищого сенатського оточення, у 57 років отримує посаду консула. Був вихователем імператора Нерона. Дискредитував себе постійними компромісами (його вважали підлабузником і брехуном). Унаслідок інтриги Нерона Сенека здійснив самогубство. За легендою, Сенека зустрічався з Апостолом Павлом у 4 р. н. е. Головними працями філософа були «Моральні листи до Луцілія», «Про милосердя» та ін. Стоїчні ідеї Сенеки знайшли також віддзеркалення в його трагедіях «Медея», «Федра», «Едип», «Агамемнон». У цих працях мислитель спробував синтезувати досягнення стоїцизму, платонізму, епікуреїзму та власного пантеїзму.

За Сенекою, увесь навколишній світ є тілом. Душа людини також тілесна. Вона є еманациєю (сходженням) вищого вогню — Бога (Бог є єдністю вогню і тіла). Справжнє життя душі, згідно із Сенекою, можливе лише на небі. Але філософія для Сенеки — це не тільки теоретичне пояснення сутності душі. Його філософія — це насамперед пошук етичних орієнтирів, які сприяють самовдосконаленню людини з метою звільнення душі від тіла. Досягнення цієї мети сприятимуть відмова від суспільного життя, зосередження на власній душі, створенні спокою, реалізація формули «живи непомітно», критичне ставлення до пересічних людей (натовпу).

Сенека, як і інші стоїки, обстоював ідею про те, що дух робить усіх людей рівними. Така позиція давала підставу розробки вселенської ідеї про державу та людину як громадянина світу. Філософ зазначав, що *«людина — предмет для іншої людини священний»*. Доброчинності характеризуються також властивостями

інтеграції людського співтовариства в єдину спільність «громадян космосу».

Марк Аврелій (121—180 рр. н. е.) — найвідоміший римський філософ, стоїк. У 161—180 рр. був імператором Риму. Головною працею його була «Наодинці із собою. Роздуми».

Бог у Марка Аврелія — першопричина всього сущого, світовий розум. Усесвіт — це цілісне живе створіння, яке має єдину субстанцію та єдину душу. Завдяки душі людина поєднується з Богом, Бог дає людині в керівники власного доброго генія. Етика Марка Аврелія вимагає глибокої поваги до Бога, визнання його першопричиною світу, активною матеріально-духовною силою, що пронизує всі частини світу. Вона потребує пояснення багатоманітності світу через Бога, вважає, що будь-який успіх у людській діяльності та вчинках є результатом взаємодії з божими силами. Етика визнає розподіл зовнішнього світу на світ, яким може управляти людина, й світ, непідвладний людині; ідею, що головна причина щастя окремої людини — гармонія внутрішнього й зовнішнього світу; розподіл душі й розуму. Марк Аврелій закликав підкорятися зовнішнім обставинам і йти за долею, акцентував увагу на швидкоплинності людського життя, необхідності цінувати його й щонайбільше користуватися можливостями, які надає життя.

Так само, як і інші стоїки, Марк Аврелій вірив у людський рід як єдине співтовариство (ідея громадянина світу). Він стверджував, що «для мене як для Антоніна град і батьківщина — Рим, а як людини — світ. І лише користь для цих двох градусів є благо для мене».

Неоплатонізм є прикладом поєднання давньогрецької та давньоримської філософії, створення нової світоглядної культури. Із самісінького початку в його основу було покладено філософськомістичне вчення (III—VI ст. н. е.), яке намагалося поєднати традиції давньогрецької філософії (учення Платона) з ідеями східних релігійно-філософських систем — подолання людською душею матеріальної залежності з метою поєднання, злиття з Абсолютом. Репрезентували цей філософський напрям Аммоній Саккас (бл. 175—242 рр.), Плотін (бл. 204—270 рр.), Прокл (410—485 рр.) та ін. В основі їхнього вчення лежала діалектична тріада — *Єдине, Розум, Душа*.

Єдине (Бог) шляхом еманациї (випромінювання) виділяє із себе Світовий *Розум (нус — світ ідей)*, який творить *Космічну Душу (псюхе)*, що відчуває світ через людину, а також інші демонічні та астральні істоти. Загалом *Єдине* разом з *Розумом* і *Кос-*

мічною Душею створюють Космос, наповнений розумом і почуттями. Подальша еманация Розуму через Душу в матерію необхідна для того, щоб через матеріальний етап свого існування (процес самовдосконалення) Розум і Душа знову повернулися до Єдиного. Матеріальний світ у неоплатонізмі видається як щось ілюзорне, тимчасове, недосконале, гріховне.

Головним завданням людини неоплатонізм вважає необхідність подолання її тілесних потреб, особистих вад як елементів матеріального світу. Для цього людині необхідно реалізовувати в житті аскетичні норми поведінки, добродійність, займатися музикою, поезією з метою щонайшвидшого злиття з Єдиним. Стану єднання з Єдиним (Богом) передують певні почуття людини: *по-перше, потреба очищення від матеріальної форми існування, по-друге, почуття любові (Еросу) до Єдиного (найпрекраснішого та найкрасивішого). Єднанню з Єдиним сприяє заняття філософією, яка тренує розум і безпосередньо генерує екстатичний стан занурення в Єдине.*

Природно, що неоплатонізм визнавав ідею переселення душ (метемпсихозу), заплановану Богом (Абсолютом, першопричиною) з метою звільнення душі від матеріальної залежності. Ці ідеї неоплатонізму неабияк вплинули на становлення християнського віровчення в Римській імперії. У ХХ—ХХІ ст. неоплатонізм став предметом спеціальних досліджень і нових реінтерпретацій.

Висновки

У центрі уваги античної філософії (VII ст. до н. е. — VI ст. н. е.) були: у досократівський період — філософія природи (пошук першопричин і субстанції світу); у класичний період розпочинається вивчення людини (антропологічна філософія), подальшого розвитку набуває «лінія Демокріта» (матеріалізму), з'являється «лінія Платона» (ідеалізму), розвиваються онтологія (учення про буття), теорія пізнання (гносеологія) на основі філософських категорій, які перетворюють філософію на наукове (в античному сенсі цього слова) знання; елліністична філософія (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм) на передній план ставить проблеми етики, обґрунтування людського життя, індивідуального спасіння людини від драматизму життя, домінування випадковості в житті та досягнення особистого щастя; у римський період домінуючим філософським напрямом став ідеалізм, відбувається єднання філософії (насамперед неоплатонізму) та християнських ідей, що сприяло підкоренню античної філософії середньовічній теології.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняється філософія від міфології?
2. Назвіть відомі вам давньогрецькі школи й напрями.
3. Яку головну філософську проблему вирішувала Мілетська школа?
4. У чому сутність діалектики Геракліта?
5. Що означає буття в філософії Парменіда?
6. Що таке апорії Зенона?
7. Хто такі софісти? Що характерне для їхніх поглядів?
8. Чому з іменем Сократа пов'язують поворотний пункт в античній філософії?
9. У чому сутність теорії ідей Платона?
10. У чому сутність учення Арістотеля?
11. Хто такі кініки і кіренаїки? Якими були їхні погляди?
12. Хто такі стоїки? У чому сутність їхнього етичного вчення?
13. Хто такі скептики? У чому сутність їхньої філософської концепції?
14. Яке місце посідала антична філософія в світовій філософській культурі?

Список рекомендованої літератури

1. Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1969. — Т. 1. — Ч. 1.
2. *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. — М., 1976—1983.
3. *Асмус В. Ф.* Античная философия. — М., 1976.
4. *Богомолов А. С.* Античная философия. — М., 1985.
5. *Герасимчук А. А.* Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.
6. *Декарт Р.* Рассуждение о методе // Избр. произведения: В 2 т. — М., 1989.
7. *Джохадзе Д. В.* Основные этапы развития античной философии. — М., 1997.
8. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979.
9. *Канке В. А.* Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 1998.
10. *Материалисты Древней Греции*. — М., 1955.
11. *Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. — М., 1990—1994.
12. *Плотин*. Эннеады: В 2-х кн. — К., 1995—1996.
13. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. — М., 1995.
14. *Тит Лукреций Кар*. Про природу речей. — К., 1986.
15. *Чанышев Е. В.* Курс лекций по древней философии. — М., 1981.

Середньовічна філософія — філософський напрям, що виник на території Римської імперії в II ст. і розвивався на європейському континенті до XIV—XV ст. Головна відмінність середньовічної філософії — її теоцентричний характер

Етапи історичного розвитку середньовічної філософії та їх особливості. Середньовічна філософія зародилася в межах Римської імперії в I—V ст. н. е. на основі раннього християнства, еретичних учень й античної філософії. Її характерними рисами були зосередженість на самій собі, традиціоналізм, ретроспективність, менторський тон, повчальність тощо. Природно, що філософія намагалася вирішити ті чи ті проблеми церкви, була раціональною дисципліною, конгломератом знань, які можуть привести до вищого рівня осягнення Божих істин.

Позаяк більшістю тогочасних філософів були представники духовенства, філософія, вирішуючи свої власні філософські проблеми, об'єктивно отримувала певну корекцію з боку теологічних (богословських) знань. На філософію впливали також деякі особливості середньовічного світогляду, передусім *ретроспективність* і *традиціоналізм* (спрямованість у минуле — «що давніше, то правдивіше, істинніше»), тому лише одна Біблія визнавалася джерелом істинних знань, дарованих людству Богом. Нові дані про картину світу (релігійні чи світські) видавалися як помилкові або неповні знання, що заважають отриманню істини про світ. За цих умов філософи, як і теологи, повинні були розшифровувати й пояснювати догмати Святого Письма. Уважалося, що істину можна пізнати лише за допомогою віри в Бога, а також *екзегетики* (тлумачення біблійного тексту без зміни його головного змісту й сутності). Тому головним предметом філософствування середньовічних мислителів були текст і слово біблійної мудрості. Завдяки багатоаспектності Святого Письма стали можливими окремі філософські дискурси, що переходили межі релігійного канону й ставали основою отримання позарелігійного знання.

Середньовічна філософія, незважаючи на вплив теології та богослов'я, своєю чергою, визначала специфіку релігійного світогляду, позначалася на літературно-художній творчості, змісті дисциплін у школах та університетах. Зауважимо, що поза офіційною церковною філософською думкою існувала, так би мовити, підпільна «карнавальна» культура (язичницька за характером і змістом). А заборона позарелігійних досліджень покликала до життя таємні алхімічні дослідження світу з метою пошуку «філософського каменю».

У результаті середньовічна філософія набула особливих рис і характеристик, що відокремили її від попередньої філософії. Наприклад, теоцентризм орієнтував на те, що головною першопричиною світу (видимого й невидимого) є Бог. Водночас природа, Космос, Усесвіт меншою мірою цікавили середньовічних філо-

софів, бо вони так само вважалися творінням Бога. Істини Божественного одкровення відкривали знання про творення світу і не потребували подальшого доведення або спростування. Людина виокремлювалася з природи й ставилася над природою (за богоподібністю). Проголошувався принцип свободи волі в межах Божественного провидіння (провіденціалізм). Обґрунтовувалася засадова ідея про необхідність покаяння з метою отримання Царства Небесного. Увесь світ можна було пізнати лише через пізнання Бога й віру в нього.

Історія філософії виокремлює два головні етапи розвитку середньовічної філософії — *патристику й схоластику*.

Патристика із самого початку набула форми апологетики (II—III ст.), а згодом виокремилися два напрями — східний (грецький) і західний (латинський). Схоластика пройшла ранній (XI—XII ст.), зрілий (XII—XIII ст.) і пізній (XIII—XIV ст.) періоди свого розвитку. У схоластиці також умовно виокремлюють раціоналістичний та містичний напрями.

Етап патристики (Отців Церкви) в історії середньовічної філософії датується періодом II—VIII ст. Початковий період розвитку патристики отримав назву *«апологетика»*. *Апологетика* за допомогою прийомів античної філософії та логічного доведення християнських істин захищала християнство, щоб утвердити його в суспільстві. Своїм головним завданням апологети вважали доведення того, що *язичницьке віровчення не є істинним, антична філософія є суперечливою, найкращі античні філософи (Сократ, Платон, стоїки) передбачили ідеї християнства, а теологія, що доводить Божі істини, є єдино правильною порівняно з античною мудрістю*.

Одним з найвідоміших представників латинської апологетики був **Квінт Септімій Флоренс Тертулліан** (бл. 160—222 рр.). Народився в родині центуріона, отримав риторичну та юридичну освіту, виступав як суддівський оратор у Римі та Карфагені. Тертулліан користувався великим авторитетом у теологів, філософів, політиків. Головними працями, які репрезентували його релігійно-філософські думки, були *«Апологетик»* (197 р.), *«Про душу»*, *«Проти Маркіона»*, *«Про плоть Христа»*, *«Про свідчення душі»*.

Тертулліан був засновником християнського вчення про розмежування віри й розуму, він зафіксував наявність різноманітних підходів в оцінюванні християнських догматів з боку римської та грецької церков. *Релігійна віра в Тертулліана була антиподом розуму*. Він уважав, що розум не має місця в доведенні істин християнського віровчення. Навіть використання методу екзегетики, на

його думку, неправомірно, бо, зрештою, цей метод спричиняє ересь (відхилення від основ християнства, доведених церквою). *Абсурдність (неймовірність) є основою віри в Бога, який з'являється людині у найабсурдніший і найнезрозуміліший спосіб.*

Абсурд, говорив Тертулліан, це велика метафізична таємниця й найвищий сенс існування Бога. Хрестоматійно відомими стали роздуми Тертулліана щодо того, що «Син Божий був розіп'ятий — ми не соромимося цього, бо це варто сорому; і вмер Син Божий, — ми віримо в це, бо це абсурдно; й будучи похований, він воскрес — це правильно, бо це неможливо»¹. Цей парадокс, узятий з Нового Заповіту, з Послань апостола Павла, згодом став відомим афоризмом «Credo»: «Вірю, тому що абсурдно» (хоча автентичного вислову в текстах Тертулліана немає).

Крім ідеї «чистої віри», Тертулліан *один з перших обстоював принцип триєдності християнського Бога (трьох іпостасей Бога)*. Йому також належить авторство слова «особистість» (*персона*). Одним з перших він висунув ідею непомильності церкви й з цієї позиції він вів боротьбу з *гностиками*². Суперечливість характеру Тертулліана призвела до того, що переогодом (після 200 р.) він сам стає послідовником секти монтаністів³, а потім, згідно з деякими джерелами, заснував власну секту, яка була в опозиції до єпископальної церкви.

Більшість своїх теоретичних робіт Тертулліан присвятив християнській етиці, в основі якої, на його думку, лежить свобода, свобода діяльності людини й необхідність подолання первородного гріха. Теолог уважав, що свобода вибору між добром і злом, яку мала людина, призвела до первородного гріха. Ідея необхідності керувати власною свободою вибору надалі лягла в основу створення правових відносин у суспільстві.

Загалом учення Тертулліана стало підґрунтям розвитку патристики. Але, безумовно, класичними представниками цього періоду були такі філософи, як Августин Блаженний, Василій Великий, Григорій Нисський та ін. Вони вивчали й розробляли головні

¹ Тертулліан. Избранные сочинения. — М., 1994. — С. 144.

² Гностики (від грец. «той, який має знання») — релігійно-теософічний рух періоду пізньої античності, в якому еkleктично поєднувались ідеї античної філософії (платонізму та стоїцизму) зі східними релігійно-філософськими системами. Гностики вважали, що є Бог і гріховний світ, а між ними існують проміжні істоти (еони), до яких вони відносили й Ісуса Христа.

³ Монтаністи — ранньохристиянський рух середини II ст. (Франція), названий за іменем Монтана, колишнього жреця Кібели, який після прийняття ним християнства проголосив себе «параклетом» (утішителем), який прийшов замінити «царство Отця й Сина», репрезентоване Христом, пророками та апостолами.

проблеми і догмати християнства, зокрема такі, як сутність Бога та його триєдинство (тринітарність); христологічну проблему (поєднання в особі Ісуса Христа характеристик Бога й людини); взаємодію релігійної віри та розуму, одкровення як спосіб отримання істини; розуміння історії як висхідного руху до найвищої кінцевої мети — Царства Небесного; антропологічні питання з огляду на Божественну благодать і гріховну сутність людини (наслідки первородного гріха), відповідальність людини за свою діяльність і вчинки, свободу волі та можливість спасіння душі; проблему походження зла в світі, виправдання Бога (теодіцея), зняття з нього відповідальності за зло й перекладання її на недосконалу людину; способи очищення людини від гріха й отримання Царства Небесного.

Критично переосмислені вчення античної філософії та насамперед погляди Платона стали основою концепцій і категоріально-го апарату східної патристики, що знайшло своє віддзеркалення в працях Василія Великого, Григорія Богослова, Григорія Нисського, Афанасія Александрійського, Іоанна Златоуста та ін. Східна патристика органічно виходила з античної традиції, але здійснювала самостійний пошук духовних основ, аргументів нової християнської культури. Ця позиція визначила не тільки головний вектор розвитку християнської Візантії, а й споріднених з нею (за духовною культурою) держав. Значну роль у систематизації елементів християнської духовної культури відіграли патристичні твори «Ареопагітики» («Трактати про божественні ймення», «Містичне богослов'я», «Про небесну ієрархію» та ін.)¹, в яких робилася спроба поєднати ідеї неоплатонізму та християнства. Вони пишномовні, містять філософські парадокси.

В основі онтології Псевдо-Діонісія Ареопагіта лежить ідея Плотіна *Єдине — Розум — Душа з акцентом на Єдиному як необхідній сутнісній характеристиці Бога*. Для визначення Бога Псевдо-Діонісій Ареопагіт використовує прийоми *катафатичної* та *апофатичної* теології.

Катафатична (позитивна) теологія стверджувала, що пізнати Бога можна, надавши йому таких сутнісних характеристик, як *Єдине — Розум — Душа*, а також атрибутів найвищого ступеня (Бог є Надістина, Надкраса, Надмудрість, Надправедність тощо).

¹ Спершу автором «Ареопагітиків» уважали Діонісія Ареопагіта, сподвижника Апостола Павла, першого єпископа Афін, якого стратили у I ст. н. е. (власне, за його підписом ці тексти й з'явилися на Константинопольському соборі 532 р.). Згодом з'ясувалося, що за змістом ці твори, ймовірно, належать неоплатоніку Проклу (412—485 рр.), тому їх автора стали називати Псевдо-Діонісієм Ареопагітом.

Але Надістина вже не Істина, а Надкраса вже не Краса, тобто ка-
тафатична теологія перетворюється на *апофатичну* (негативну),
яка стверджує, що Бога можна пізнати, перелічуючи характери-
стики, які не є Богом. Третій шлях пізнання Бога — це *містичне*
сходження людини до Бога (коли кінечне сягає безкінечного).

Псевдо-Діонісій уважав, що матеріальний світ є породженням
волі й думки Бога. Рівності між матеріальним світом і Богом не
має, Бог завжди існує над світом, визначає його характеристики
та є його найвищою сутністю (на протигагу пантеїзму). Матеріаль-
ний світ є результатом божественної волі та мудрості, саме тому
в ньому існує ієрархічний порядок усього суцього. Ця ідея стала
визначальною в онтологічному вченні Псевдо-Діонісія Ареопагіта,
згідно з яким світ людського життя прагне повернутися до Бога
як до своєї першопричини (першопричини буття). Людська душа
сумує за Богом, що й визначає її містичне бажання поновити єд-
ність з Богом.

Найталановітшими філософами на Заході були Амвросій Медіо-
ланський, Марій Вікторін, Ієронім Стандинський і, нарешті, один з
найгеніальніших мислителів свого часу *Аврелій Августин (Бла-
женний¹) (354—430 рр.)*. Народився в родині муніципального слу-
жбовця-язичника й християнки. До прийняття християнства пропо-
відував маніхейство й цікавився скептицизмом. Після прийняття
християнства (387 р.) вирішив присвятити себе служінню Церк-
ві. У 395 р. став єпископом Гіппона (Африка) і жорстоким против-
ником релігійних ересей, не визнавав філософії без теології, уважав,
що земна ієрархія наперед визначена Богом. Творчо використавши
ідеї неоплатонізму, Августин систематизував християнське вчення й
став головним теоретиком патристики (а згодом схоластики).

Творами, що репрезентували його філософські сентенції, були
«Сповідь», «Монологи», «Про християнське вчення», «Про пре-
красне й потрібне», «Проти академіків», «Про Град Божий» та ін.
У цих працях Августин виступав як послідовний теїст, його філо-
софія мала теоцентричний характер — Бог існує вічно, він є пер-
шопричиною, яка творить світ з нічого, керуючись власними іде-
ями, божою мудрістю; Бог є буття та найвища субстанція й
нематеріальна форма тощо. Бог творить світ з нічого, процес тво-
рення є безперервним, Бог постійно підтримує розвиток світу, без
цієї підтримки світ одразу повернувся б у небуття.

Ідея Бога є вічною, а сутність людини віддзеркалює потребу
жити вічно, отже, вона постійно прагне до вічного Бога, щоб

¹ У православ'ї Аврелія Августина визнано блаженним, а в католицизмі — святим.

отримати вічне блаженство. *Можливість єднання Бога й людини гарантує її богоподібність і насамперед любов і добро. Усе, що існує в світі, є «благо» (добро). Це «благо» — позитивна реальність, основою якої є Бог. Зло в світі є відсутність «блага» (добра). Зло — відносне, добро (у думках Бога й у людині) — абсолютне. У такий спосіб Августин виправдовував Бога за існування зла в світі й покладав відповідальність за нього на людину, наділену власним волевиявленням.*

Августин уважав, що взаємодія людини й Бога розпочинається з усвідомлення особою своєї гріховності перед Богом. До гріхопадіння люди мали свободу волевиявлення, однак Адам та Єва неправильно її використали, осквернивши весь навколишній світ, що призвело до самопожертви Ісуса Христа. Саме смерть Сина Божого мала подолати гріховність людей.

Розвиток суспільства (історії) Августин Блаженний розглядає в творі «Про Град Божий», у якому він *репрезентував християнське бачення світової історії, згідно з яким існує два види людської спільності — Град Земний, де панує диявол, зло й гріхи* (до зла належить насильство, тому Августин закликає всіх боротися з проявом цієї диявольської спокуси, уникати її та засуджувати насильників. Насильством позначена також діяльність держави, яка, на думку теолога, є найбільшим насильником — «зграєю розбійників»), *і протилежний Граду Земному Град Небесний — християнська церква (Царство Боже на землі).*

Царство Боже рано чи пізно переможе земне царство. Звідси завдання церкви — боротися зі світом диявола задля перемоги Царства Божого. Усі королі й імператори мають підкоритися Церкві (безпосередньо Папі Римському). Царство Боже, на думку Августина, стане єдиною силою, яка зможе об'єднати розділений світ, гарантувати висхідний розвиток суспільства. Як бачимо, Августин уперше в європейській культурі зафіксував модель морального прогресу, в основі якої лежав *християнський оптимізм.*

Мета життя на землі — щастя людини, яке можна досягти завдяки релігійній вірі й християнському містичному самовдосконаленню (самозаглибленню). Віра, на думку Августина, повинна передувати раціональному розумінню світу, що знайшло своє віддзеркалення в його відомому вислові «*Credo ut intelligam*» — «Вірю, щоб розуміти».

Отже, Августин Блаженний став теоретиком християнського віровчення; головним предметом його релігійно-філософських роздумів була людина та її богоподібність; філософ заснував християнську філософію історії, навів аргументи на користь

домінування церкви над державою, розробив ідею соціального конформізму, пропагував ідею аскетичного способу життя задля отримання есхатологічної просвітленості та пізнання Божих істин, уперше в європейській культурі зафіксував модель морального прогресу, в основі якої лежав християнський оптимізм.

Етап схоластики (IX—XV ст.) продовжує вирішувати проблеми філософії патристики. Термін «схоластика» (від лат. *schola* — школа) означає шкільну, «навчальну» філософію, що викладалася в університетах і школах. Усіх, хто викладав релігійно-філософські дисципліни, стали називати схоластами («ученими-теоретиками»).

Етап схоластики був репрезентований Іоанном Еріугеною, Боецієм, Бонавентурою, Росцеліном, П'єром Абеляром, Ансельмом Кентерберійським, Фомою Аквінським, Ібн Рушдом, Вільямом Оккамом та іншими, які, як і попередні філософи, розвивали традиційні для середньовічної філософії проблеми, зосереджуючи увагу на теорії «гармонії» віри й розуму та «двоїстої істини»¹.

Однією з домінуючих проблем стає розуміння триєдинства Бога, її пропонувалося вирішувати з позицій «номіналізму» або «реалізму». «Номіналізм» обстоював погляд, згідно з яким загальне (універсальі) існує лише в іменах або розумі як результат позначення одиничних предметів; універсальі є імена, що існують не до, а після предмета. Прихильником позиції «номіналізму» був Росцелін з Комп'єна (1050—1122 рр.). Згідно з такою логікою виходило, що іпостасі в Божому триєдінстві важливіші, ніж сам Бог, а кожна особа триєдиного Бога може існувати самотійно. Церква не могла погодитися з такими єретичними думками й боролася з ними за допомогою філософського знання, протиставляючи «номіналізму» позицію «реалізму», відповідно до якої загальне (універсальі) існує реально як сутність у Божому розумі, тобто загальне існує до предмета. Прихильником такої позиції був Ансельм Кентерберійський (1033—1109 рр.).

Схоластика мала на меті довести теологічну мудрість християнського віровчення не лише за допомогою Божественного одкровення, а й раціонального мислення й насамперед філософії. Тому філософія набувала рис раціонального знання, яке відповідало на питання: «як людині найкраще врятуватися від гріховного існування й отримати Царство Небесне?». Антична філософія перестає бути ворогом християнської теології, а християнські філо-

¹ Теорія «двоїстої істини» склалася в XII—XIV ст. як уявлення про те, що філософія приводить людину до істини через пізнання довколишнього світу розумом, а теологія пізнає істину на ґрунті релігійної віри й одкровення.

софи починають послуговуватись її категоріями. У своєму розвитку схоластика ґрунтувалася на переосмисленні, реінтерпретації вчення Отців Церкви. У цей час знижується вплив ідеалістичної філософії Платона й значно поширюються ідеї Арістотеля.

Найвидатнішим теологом і філософом, представником золоті доби схоластики XIII ст. був **Фома Аквінський (1225—1274 рр.)**. Він народився в Італії біля Аквіно в родині графа Ландольфо Аквінського. З п'яти років виховувався в монастирі бенедиктів, а згодом навчався в університеті Неаполя. У 1244 р. став ченцем домініканського ордену. Вивчав богословські дисципліни в Парижі, Римі й Неаполі. Упродовж 10 років брав участь у роботі папського двору. Отримав титул «Ангелічний доктор» (*«Doctor angelicus»*). У 1323 р. теолога було зараховано до лику святих, а в 1567 р. офіційний Рим визнав його Учителем католицької церкви. Фома Аквінський був засновником особливої течії в схоластиці — томізму.

Головними працями, які репрезентують релігійно-філософські погляди філософа, були «Філософська сума (про істини католицької віри проти язичників)» (1261—1264 рр.) і «Сума теології» (1265—1273 рр.). Крім цих доробок Фома Аквінський написав чимало коментарів до біблійних текстів, творів Арістотеля та ін. Учений-теолог дав енциклопедичне (за обсягом) обґрунтування християнського віровчення, тому в межах нашого посібника ми розглянемо лише кілька найважливіших положень.

Аналізуючи вчення попередніх схоластів, Ф. Аквінський чітко розмежував предметні межі філософії й теології. Він уважав, що *предметом філософії є «істини розуму», а теології — «істини одкровення»*. Останні стоять над людським розумом, але це не означає, що вони суперечать розуму. Релігійну істину доповнює філософія, адже Божественні істини й наукові знання спрямовані на розв'язання головного завдання — пізнання Бога. *Прикладом взаємодії релігії та філософії може бути вирішення проблеми доведення існування Бога*. Філософія може довести існування Бога тоді, коли це не є очевидним, тому людина для свого спасіння має обрати ті основи (пояснення) релігійної віри, які є для неї зрозумілими й логічно доведеними.

Фома Аквінський уважав недостатнім онтологічне доведення існування Бога (коли головним аргументом були «очевидні» результати його творіння — довколишній світ, людина). Учений-теолог *висунув п'ять доказів буття Бога*.

Перший доказ — через рух. Усе, що рухається, повинно мати першопричину свого руху. Такою першопричиною є Бог.

Другий доказ — через причину. Усе, що існує, повинно мати першопричину цього існування. Такою першопричиною є Бог.

Третій доказ — через випадковість і необхідність. Усе випадкове залежить від необхідності, а отже, має існувати перша необхідність, якою є Бог.

Четвертий доказ — через ступінь досконалості. Усе в світі має ступінь досконалості (від простого до складного, від меншого до більшого), отже, у світі існує абсолютна досконалість, якою є Бог.

П'ятий доказ — через існування сенсу. Усе, що існує в світі, має сенс існування (певну доцільність), а отже, існує найвища доцільність, яка надає сенс у всьому суцільному. Цією найвищою доцільністю є Бог.

Досліджуючи проблему буття, Фома Аквінський спирався на аристотелівське вчення. Він виокремлював *сутність (есенцію) й існування (екзистенцію)*, учення про есенцію та екзистенцію стало однією із засадових концепцій католицької філософії. Згідно з цим ученням сутність (есенція), «чиста ідея» предмета або явища є сукупністю певних ознак, рис, що існують у розумі Бога (як Божий замисел). *Існування (екзистенція) є сам факт буття предмета.* Фома Аквінський уважав, що будь-який предмет і будь-яке явище є сутність, яка набула існування в результаті Божественного волевиявлення. Сутність та існування перебувають у стані єдності лише на рівні Бога. Бог, що надає сутності можливого існування, може позбавити її такої здатності. Тому світ не є постійним у своїх істотних проявах. Він увесь час змінюється, незмінним залишається лише сам Бог (як єдність сутності та існування).

Учення Аквінського про буття дало йому змогу дійти висновку, що *все у світі складається з матерії та форми (ідеї).* Сутність будь-якого тілесного предмета є єдністю форми й матерії. Форма (ідея) є визначальною першоосновою, а матерія лише вміщує в собі ці форми. Форма (ідея) є водночас метою, заради якої виникає предмет. *Ідея (форма предмета) завжди троїчна, вона існує в Божому розумі, у самому предметі та в сприйнятті людини (її пам'яті).*

У тілесному світі Ф. Аквінський виокремлює *чотири рівні буття предметів.* Перший — рівень неживої природи (форма визначає лише вигляд предмета), до нього належать стихії та мінерали. Другим рівнем стає рослинний світ (форма творить предмет зсередини). Третій — тварини, у яких форма є діючою причиною, що несе в собі не лише мету, а й початок діяльності.

Четвертий рівень — людина, у якої форма є не тільки організуючим принципом матерії, а й виявляє себе як розум, дух, розумна душа. Тому душі тварин гинуть разом з тілом, а людська душа безсмертна.

Фома Аквінський працював над розв'язанням проблем, що з необхідністю виникали в християнському віровченні. Наприклад, аналізував поняття добра й зла. Він уважав, що *буття, створене Богом, є благо (добро), а зло — це відсутність добра (небуття). Аквінський робив висновок, що Бог несе тільки благо (добро), а зло — це відсутність блага, що виникає внаслідок недосконалості людської поведінки.*

Фома Аквінський у своїй теодицеї знімає з Бога відповідальність за існування зла в світі й перекладає її на недосконалу людину. Але в людини є перспектива управляти своєю волею, розумом та інтелектом, які ведуть до найвищого блага (єдності з Богом). Позаяк людина не може отримати одразу всі Божественні істини, вона має право на помилки й різні варіанти неповних істин. У цьому виявляється свобода вибору людини. Практичний розум людини дає змогу розпізнавати добро й зло. Таким чином, *усе, що збігається з розумом, є добро, а все, що суперечить йому, — зло.*

Аналізуючи проблеми політики, Фома Аквінський виходив з філософії Арістотеля. Він уважав державу першоосновою, що віддзеркалює небесний порядок з метою створення щонайкращих умов для переходу людей у потойбічний світ. Таким чином, найкраща держава — це та, яка веде до Бога (теократія).

У світі існує певна доцільність, в основі якої лежать закони. Ф. Аквінський розрізняє три типи законів: Вічний, природний, людський. *Найзначущішим є Вічний закон (раціональний план Бога), через який Бог веде світ і людину до наперед визначеної мети (провіденціалізм).* У реалізації цього плану може брати участь і людина, адже вона створена за образом і подобою Божою.

Отже, Фома Аквінський висунув ідею, згідно з якою істини розуму мають збігатися з істинами релігійної віри; розділивши філософію й теологію, учений підкорив філософію теології; він навів п'ять доказів існування Бога; зробив висновок, що краще розуміти, ніж просто вірити й висунув ідею про розмежування есенції та екзистенції (сутності та існування) й обґрунтував могутність Бога в його провіденційних можливостях.

Вільям Оккам (близько 1285—1349 рр.) — знаменитий англійський схоласт, викладач Оксфордського університету, якого переслідували за ересь, і зрештою, — засудили до тюремного

ув'язнення. Згодом він утік з Англії до Мюнхена, де продовжив свою літературно-публіцистичну діяльність. Основними працями, що репрезентували філософські погляди В. Оккама, були коментарі до «Сентенцій» Петра Ломбардського, «Сума логіки» та інші політичні трактати, написані у Мюнхені.

У філософських колах В. Оккам став відомий завдяки тому, що завершив тривалу дискусію про двоїсту істину. В її основі лежала ідея про те, що філософія й теологія прямують до істини відносно самостійними шляхами, але об'єднані спільною метою — досягненням єдності з Богом. Цю позицію й обстоював Вільям Оккам, який уважав, що філософія веде людину до істини за допомогою розуму, а теологія отримує істину завдяки одкровенню. Філософія не має підкорятися теології. В. Оккам дійшов висновку, що філософія взагалі не повинна займатися пізнанням Бога, бо вона раціоналістична за своєю сутністю й спрямована на отримання знання про світ. Позаяк Бог є надприродним явищем, пізнання його є недоступним для філософії, його можна пізнати лише за допомогою релігійної віри. Водночас теологія не має заважати філософії досліджувати свої істини, й, навпаки, філософія не має втручатись у процес пізнання теологією Божественних істин. Теорія двоїстої істини стала прогресивним явищем у середньовічній філософії, вона давала можливість розвиватися філософії, а разом з нею й науковому знанню, не викликаючи незадоволення офіційної богословської ідеології.

Філософські основи В. Оккам черпав у вченні Арістотеля. Хрестоматійно відомим став так званий принцип «бритва Оккама», просякнутий арістотелівським духом. Зміст принципу «бритва Оккама» витікає з двох положень. Перше: *«те, що можна пояснити за допомогою меншого, не треба пояснювати за допомогою більшого»*, друге: *«без необхідності не варто стверджувати більше»*. Згодом послідовники Вільяма Оккама з цих двох положень вивели третє — *«не варто без необхідності збільшувати кількість сутностей»*. Цей принцип означав, що поняття, які не зводяться до інтуїтивного знання й не можуть бути перевірені досвідом, мають бути вилучені з науки. Виходило, що необхідно відсікати елементи надприродних «субстанційних форм».

Охарактеризувавши Бога як етичний принцип та абсолютне добро, В. Оккам вказав на можливість відокремити його від філософського знання, намітивши тим самим тенденцію до об'єктивізації знань і, зрештою, звільнення їх від релігійно-етичного оцінювання. Лише в наш час учені осягнули, що наукове знання все ж таки має етичний компонент і має гарантувати існування добра.

Творчий доробок Вільяма Оккама широко використали ідеологи Реформації в боротьбі проти католицизму, на ідеї «оккамнізму» часто посилалися Мартін Лютер, Френсіс Бекон, Джон Локк, Девід Юм та ін.

Крім зазначених вище філософських напрямів, у середньовічній філософії існувала доволі численна когорта **філософів-містиків**. Джерелом містичних ідей, що вели до персоналізації Бога та сприяли виникненню й розвитку філософії пантеїзму стають «Ареопагітики».

Сам термін «містицизм» (від грец. *«таємничий»*) походить від назви одного з розділів твору «Темнича теологія», перекладеного на латину в IX ст. Еріугеном (810—877 рр.). У широкому сенсі це слово означає визнання надприродної сутності людини, природи, суспільства (наприклад, пояснення різноманітних подій у житті людей визначеністю долі). У вузькому сенсі — це віра в можливість безпосереднього надчуттєвого й надрозумового спілкування людини з нематеріальним, духовним світом — Богом.

Найрельєфніше середньовічна містика виявилась у філософії **Мейстера Екхарта (1260—1327 рр.)**, який був послідовником і прихильником учення Фоми Аквінського, Діонісія Ареопагіта, Іоанна Скота Еріугени. Головними творами, які репрезентували його містичні концепції, були «Духовні проповіді й роздуми», «Книга розради», «Трактат про сестру Катрей», «Тричастинний опус» тощо.

Мейстер Екхарт уважав, що релігійна віра має перетворювати надприродне знання в логічне, а найвищою силою душі є розум, який віддзеркалює його богоподібну сутність. *Діяльність розуму — це промисел Божий усередині людини, душа людини знаходиться між Богом і тілом, яке він створив.* Бог сприймає себе через людину, сенс життя якої — у пізнанні Бога й поверненні до нього. Екхарт зробив практичний висновок: *людина мусить долати свою індивідуальність (своє «Я»), аби поєднатися з Богом, який існує в усьому.* А якщо Бог існує в усьому, то немає потреби молитися (тобто звертатися до когось іншого). Звідси логічно витікало заперечення існування церкви як посередника між Богом і людьми.

Шлях повернення до Бога лежить через добродійний спосіб життя, аскетизм, любов до ближнього. Екхарт акцентував увагу на тому, що пасивної віри в Бога недостатньо, вона має бути активною взаємодією з ним. Бог опускається до людини, а людина повинна підніматися до Бога. Бог існує в душі кожної лю-

дини, у результаті пізнання Бога та єднання з ним душа стає блаженною.

Мейстер Екхарт був пропагандистом практичної містики, його метою було формування такого рівня розуму, який приведе людей до єднання з Богом. Філософ пропонував послуговуватися в ситуаціях морального вибору філософськими формулами, наприклад, *«той, хто хоче стати тим, ким він хоче бути, повинен перестати бути тим, ким він є»*.

Загалом творчість Мейстера Екхарта стала одним з чинників формування німецької класичної філософії (його вважають творцем німецької філософської фразеології). Відомо, що одним з найулюбленіших висловів Мейстера був такий: «заперечення заперечення». Згодом кардинал і видатний філософ Нікола Кузанський назвав стан містичного споглядання Екхарта «вченим незнанням».

Висновки

Філософія Середньовіччя (II—XVI ст.) була містком до єднання традицій античної філософії з філософією Відродження та Нового часу. Її характерними рисами стали теоцентризм, креаціонізм, есхатологія, провіденціалізм, особистісність, ревіляціонізм тощо. У середньовічній філософії відбулася диференціація філософії на нові системні елементи. Крім онтології, (вчення про буття), виокремилася гносеологія (учення про пізнання); відбувся поділ ідеалізму на об'єктивний і суб'єктивний; активізувався інтерес до дослідження історії; були висунуті ідеї християнського оптимізму й гуманізму, що знайшло своє відображення в формуванні цінностей європейської духовної культури.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть головні етапи розвитку філософії Середньовіччя.
2. Охарактеризуйте особливості філософії Середньовіччя.
3. Охарактеризуйте поняття «теоцентризм».
4. Що таке патристика та схоластика?
5. Назвіть найвідоміших представників патристики.
6. Назвіть найвідоміших представників схоластики.

7. У чому полягає сутність суперечки між номіналістами та реалістами?
8. Сформулюйте принципи філософії Августина Блаженного.
9. Що означає поняття «теодіцея»?
10. Розкрийте сутність філософії Фоми Аквінського.
11. Назвіть основні принципи середньовічного містицизму.

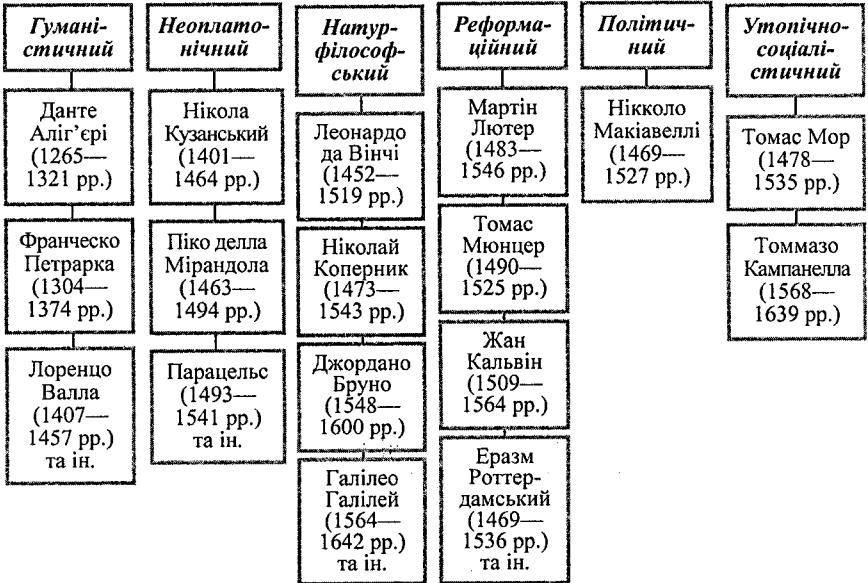

Список рекомендованої літератури

1. *Аврелий Августин*. Исповедь блаженного Августина, епископа Гиппонского. — М., 1991.
2. Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1969.— Т. 1. Ч. 2; Т. 2.
3. *Бл. Августин*. Энхиридион, или о вере, надежде и любви. — К., 1996.
4. *Бонавентура*. Путеводитель души к Богу. — М., 1993.
5. *Бозций*. «Утешение Философией» и другие трактаты. — М., 1990.
6. *Григорий Нисский*. Об устройении человека. — СПб., 1995.
7. *Дионисий Ареопагит*. О божественных именах. О мистическом богословии. — СПб., 1995.
8. *Дионисий Ареопагит*. О небесной иерархии. — СПб., 1997.
9. *Кентерберийский Ансельм*. Сочинения. — М., 1995.
10. *Майоров Г. Г.* Формирование средневековой философии. — М., 1979.
11. О началах: Сочинения Оригена учителя Александрийского. — Новосибирск, 1993.
12. Ранние Отцы церкви. — Брюссель, 1988.
13. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней: В 4-х ч. — СПб., 1994. — Ч. 2.
14. *Тертуллиан*. Избранные сочинения. — М., 1994.
15. *Фома Аквинский*. Сумма против язычников: В 2-х кн. — Долгопрудный, 2000.

Філософія епохи Відродження — віддзеркалює соціальний та ідейний рух Відродження (Ренесансу), започаткований в Італії в XIV ст., що в XVI—XVII ст. стає загальноєвропейським явищем. Головна відмінність філософії Відродження — антропоцентризм та гуманізм

Головні напрями і представники

Характерні риси — основні

Антропоцентризм — домінування філософського принципу, згідно з яким людина є центром і метою Всесвіту

Гуманізм — домінування філософського принципу, згідно з яким утверджується повага до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей

Пантеїзм — філософська позиція (світогляд), згідно з якою Бог і світ перебувають у нерозривній єдності

Філософія Відродження характеризується також появою нової натурфілософії, інтересом до держави, індивідуалізмом, формуванням ідеї соціальної рівності та опозиційністю до церкви

Головні напрями філософії епохи Відродження та її характерні риси. Розвиток філософії *Ренесансу*, або *Відродження*, в Європі (насамперед в Італії) припадає на значний історичний проміжок часу — XIV—XVII ст. Сама назва епохи свідчить про відродження інтересу до античної філософії та культури, які стали зразками діяльності й поведінки людей. Передумовами філософії Ренесансу була криза феодалізму, криза офіційної ідеології Середньовіччя — католицької релігії, а водночас і схоластичної філософії, які зумовили певні соціально-культурні трансформації, пов'язані з капіталізацією суспільства.

Капіталізація суспільства позначалася новим рівнем засобів виробництва (мануфактура та машинне виробництво), новими виробничими відносинами, розвитком торговельних і грошових відносин, централізацією європейських країн, їх намаганням оформити суверенітет і незалежність (зокрема й від церкви), посиленням світської влади, розвитком світської освіти, науково-технічними винаходами та географічними відкриттями тощо. В епоху Відродження виник «бум спілкування» з «іншим» світом (людьми й природою), на відміну від середньовічного суспільства, в якому існувала локальна обмеженість у спілкуванні між людьми в межах певних соціальних ієрархій та церковних організацій.

Головними рисами, які відрізняли філософію Відродження, були *антропоцентризм* і *гуманізм*. Людина стала центром філософських досліджень не лише як результат Божественного творіння, а й космічного буття, її аналізували не з погляду взаємодії з Богом, а з погляду її земного існування. Філософи визнали безмежність Усесвіту, природи, де людина виявляє свою активність і відповідає за результати своєї діяльності та вчинків.

Принципово нове матеріалістичне розуміння оточуючого світу разом з ідеєю людини як природної істоти сприяло виникненню нової системи духовних цінностей, яка відсунула на другий план цінності релігійної культури, розпочався процес секуляризації¹. Секуляризація культури, й насамперед науки, не означала, що релігійні цінності християнської культури були забуті, вони залишались актуальними, але вже не були визначальними. Важливо зазначити, що гостро критичне ставлення до католицької

¹ Секуляризація (лат. *saecularis* — мирський, світський) — звільнення культури від впливу церкви (проблеми держави, суспільства, людини, моралі, науки перестали сприйматися через призму релігійних цінностей).

церкви, а разом з нею й до клерикалізму¹, означало не критику самої релігії, Бога, а критику церковної організації, яка проголосила себе посередником між Богом і людьми й виконувала не властиві їй функції державного інституту. Водночас критики зазнавала схоластика як ідеологія, що слугувала інтересам феодальної церкви. Ідеалом стає не релігійна, а світська культура. Неабиякий інтерес викликали соціальні проблеми, суспільство, держава й насамперед людина в її індивідуальності (неповторності й одиначності).

До основних напрямів філософії Відродження історико-філософська традиція відносить: *гуманістичний* (Д. Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Л. Валла та ін.), *неоплатонічний* (Н. Кузанський, П. Мірандола та ін.), *натурфілософський* (Н. Коперник, Г. Галілей, Д. Бруно та ін.), *реформаційний* (М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвін, Е. Роттердамський та ін.), *політичний* (Н. Макіавеллі), *утопічно-соціалістичний* (Т. Мор, Т. Кампанелла). Коротко проаналізуємо кожен з напрямів.

Гуманістичний напрям (XIV—XV ст.) у філософії Відродження зливався з літературою й набував художньо-образної форми. У центрі гуманістичних сентенцій стояла людина й пов'язані з нею проблеми природи, історії та мови. Саме поняття «гуманізм» походить від назви духовної течії «*studia humanitatis*» («вивчення людської природи»), що була орієнтована на античне розуміння людини. При цьому гуманістичний контекст вивчення людини мав прагматичну мету — *виховати нову людину з новими якостями, високим рівнем духовних й естетичних цінностей, багатогранністю проявів особистої культури*. Рівень освіченості людини був показником її морального самовдосконалення.

Родоначальником гуманізму епохи Відродження беззаперечно визнають *Данте Аліг'єрі (1265—1321 рр.)*. Він народився у Флоренції (Італія) в родині землевласника, отримав юридичну освіту в Болоньї. З юнацьких років включився в політичне життя Флорентійської республіки. Активно виступав за об'єднання Італії на основі ідеї відновлення священної Римської імперії. Після смерті його покровителя імператора Генріха VII (1313 р.) й розправи над тамплієрами, з якими Данте пов'язував свої політичні проекти, він змушений був подорожувати Італією з надією повернутися до Флоренції. Але натомість влада міста винесла йому смертний ви-

¹ Клерикалізм (лат. *clericalis* — церковний) — домінування церковної організації в суспільстві, надмірні політичні, соціальні та економічні привілеї духівництва, зловживання правами з боку церкви.

рок, що унеможливило його повернення на батьківщину. З 1317 р. до смерті жив у Равенні, де й завершив головну працю свого життя «Божественну комедію» (1307—1321 рр.). Іншими працями, які репрезентували його творчість, були «Нове життя» (1291—1292 рр.), «Пір», «Монархія», «Про народну мову» (1304—1307 рр.) та інші, що відображали всю палітру світоглядних змін, характерних для раннього Відродження. Так, у творі «Божественна комедія» Данте описував середньовічний світогляд, у основі якого лежала геоцентрична космологія, «замішана» на теологічній мудрості, тому, визнаючи християнські цінності, він ніби між рядками іронізував над «немудрими» суперечливими богословськими сентенціями.

Данте вважав, що людина (як і світ загалом) є результатом поєднання природного й божественного (перехрестя світу тлінного й нетлінного). Оспівуючи Божий світ і людину в ньому як творіння Боже, мислитель акцентував увагу не на значенні Бога, а на величі й красі людини. У Данте людина має подвійне призначення: з одного боку, вона існує сама для себе як частина природи, а з іншого — для Бога як результат його творіння. *Метою життя людини Данте пропонує вважати земне блаженство, яке, зрештою, дає змогу людині досягнути щастя в реальному житті, що впливає з її богоподібності.*

Не менш значущою в початковий період гуманістичної філософії була творчість поета **Франческо Петрарки (1304—1374 рр.)**. Він походив з небагатої, але старовинної родини. Батько Петрарки був другом й однодумцем Данте. В юнацькі роки Петрарка вивчав право, латинську літературу, античну філософію (особливо праці Цицерона й Платона). У 1326 р. приймає духовний сан, але до смерті переймався не лише справами церкви, а й долею Італії. Основними творами, які репрезентували філософські погляди Петрарки, були «Книга пісень», «Моя таємниця, або книга бесід про зневагу до світу» (1342—1348 рр.), трактати «Про самотнє життя» (1346 р.), «Інвектива проти лікаря» (1352—1353 рр.), «Листи до нащадків» (1361 р.), «Книга про повсякденні справи» (1366 р.) та ін.

На відміну від Данте, Петрарка взагалі відкидав схоластичні знання в поясненні проблем життя (бо вони, на його погляд, відволікали непотрібними дискусіями про поняття та значення слів-термінів від вирішення проблем життя й наукового дослідження). Схоластика для нього була втіленням марновірства, тому наукові знання, що спираються на досвід і практику, повинні протистояти схоластиці. Петрарка вважав, що схоластика разом з богослов-

ськими науками відвертає людину від справжніх християнських цінностей і спричиняє появу безбожників у найгіршому сенсі цього слова.

Пояснити справжній сенс життя, на думку Петрарки, може лише філософія (насамперед філософія Платона). Шлях філософії лежить у площині вивчення людини (місця людини в світі). Джерелом знання про людину є Бог, але ці знання можна віднайти не лише в Святому Письмі, а й у античних (язичницьких) знаннях і працях мусульманських учених-філософів. Петрарка стверджував, що Бог дає людині життя один раз, тому як вона сама, так і її життя — унікальні. Людина — носій певних добродійностей, що є результатом досвіду й знань, отриманих від попередніх мудреців.

Філософ зробив висновок, *що неповторність й одиначність людського життя орієнтує людину на те, що вона повинна жити не так для Бога (приносити себе в жертву Богові), як для самої себе й для інших (насолоджуватися життям і любити).*

Лоренцо Валла (1407—1457 рр.) — італійський філософ-гуманіст. Народився в Римі в родині юриста. З юнацьких років спілкувався з ученими, які працювали в Римській курії. Викладав в університетах у Павії, Мілані, Генуї. Був секретарем короля Альфонса V Арагонського в Неаполі. За антиклерикальну діяльність Лоренцо Валлу було звинувачено в ересі. Останні роки життя він провів у Римі, де відкрив школу ораторського мистецтва. Широку популярність Лоренцо Валлі приніс трактат з філософської етики, який у першій редакції мав назву «Про задоволення» (1431 р.), у другій і наступних — «Про істинне й хибне благо» (1433 р.). Творчий спадок Лоренцо Валли становлять праці «Про свободу волі» (1438), «Діалектичні диспути, три книги» (1440 р.), «Про красу латини, сім книг» (1440 р.) та ін.

У своїх філософських розмірковуваннях Лоренцо Валла виходив з того, що людина є центром Усесвіту. Головна її мета — *отримання задоволення, а добродійності людини є правильний вибір тих задовольень, які становлять сенс її життя.* До задовольень мислитель відносив не лише чуттєві (нижчі), а й духовні (вищі) втіхи. Найбільшим задоволенням він уважав блаженство душі в раю. Це означало, що відмова від земних утіх на користь духовних нівелювала релігійну ідею аскетизму, бо духовне задоволення набувало форми гедонізму.

Валла гостро критикував учення церкви про те, що лише в чернечих орденах можливе справжнє релігійне життя. Він зазначав, що справжність залежить від внутрішнього вибору людини, її дій і вчинків, які роблять людину богоподібною, а не від тих обітниць,

які приймають ченці. В останні роки свого життя Валла перекладав латиною давньогрецьких істориків Геродота й Фукидіда. Останні праці були присвячені Фомі Аквінському.

Отже, гуманісти XIV—XV ст. в центр уваги ставили людину, літературно-поетичними засобами возвеличували її чесноти, богоподібність, могутність і критично переосмислювали догмати християнської церкви (вільнодумство).

Неоплатонівський напрям (середина XV — кінець XVI ст.). Засновником неоплатонівського напрямку епохи Відродження вважають **Ніколу Кузанського** (справжнє ім'я Николай Кребс) (1401—1464 рр.), одного з найвідоміших оригінальних тогочасних мислителів — останнього схоласта й знаменитого гуманіста. Народився філософ у селищі Кузе (Німеччина) в родині рибака. Підлітком утік з рідного дому, за щасливих обставин отримав чудову університетську освіту. Мав звання доктора канонічного права, з 1430 р. розпочав кар'єру священнослужителя, а з 1448 р. став кардиналом папської курії й одночасно папським легатом у Німеччині. З 1458 р. до кінця життя був генеральним вікарієм у Римі. У своїй філософії Н. Кузанський використовував традиції схоластики, але намагався поєднати їх з науковими знаннями, математикою, античною філософською мудрістю. Основними працями, які репрезентують його погляди, стали «Про вчене незнання» (1440 р.), «Про припущення» (1440 р.), «Книги простеця» (1450 р.), «Апологія вченого незнання» (1449 р.), «Про вершину споглядання» (1464 р.).

Нікола Кузанський уважав, що можливість пізнання світу дарована людині Богом, а сутність самого Бога є непізнанною. Наше знання є кінечним, а Бог — безкінечним, кінечний світ природи людина може пізнати, а безкінечного Бога пізнати неможливо. Безкінечний Бог є певною межею реального й надреального, тому про надреальний світ людина не має жодних знань, лише релігійна віра дає змогу зафіксувати буття Бога, який є істиною, що відкривається лише через богоодкровення. Пізнання без божих істин веде, зрештою, до «вченого незнання».

Н. Кузанський уважав, що *Бог є найвищою істиною, максимумом Усесвіту*. Бог є в усьому, а отже, водночас він є й *мінімумом Усесвіту*. Оскільки людина є творінням Бога, то вона об'єднує в собі як максимум, так і мінімум задля єднання з Богом. Споглядальний спосіб життя не сприяє руху людини до Бога. І навпаки, активний спосіб життя наближає до Бога через прагнення пізнати його в повсякденному житті й індивідуальній творчості.

Інтерес до античності, критичне переосмислення схоластики на користь діалектичного методу, розвиток гуманістичних цінностей людської особи зробили Ніколу Кузанського одним з найвидатніших мислителів епохи Відродження.

Наступним представником неоплатонівського напряму був **Піко делла Мірандола (1463—1494 рр.)** — філософ, енциклопедично освічений аристократ (є відомості про те, що він знав більш як тридцять мов). Найзначущішими творами, які репрезентували його філософські погляди, були «Тентал» (тлумачення проблеми творення Богом світу) (1489 р.), «Про суще та єдине» (1494 р.), «Роздуми проти астрології» (1494 р.). Особливе значення мала його праця «Розмова про гідність людини» (1486 р.).

У своїх доробках Піко делла Мірандола розвивав власну філософську концепцію аналізу місця людини в оточуючому її світі. Мислитель по-своєму реінтерпретував тезу про богоподібність людини з огляду на античну традицію. Він уважав, що *людина є центром Усесвіту, мікрокосмосом, Бог наділив її свободою волевиявлення, що дає їй можливість постійно творити себе й навколишній світ.* Свободу волевиявлення людини обмежує «світовий порядок», і тоді, коли людина порушує його, вона втрачає власну гідність (гідність бути людиною).

Надзвичайно цікавими стали роздуми П. Мірандоли про філософію як шлях до «природного» щастя людини. Він уважав, що в житті людини є два види щастя: щастя як результат пізнання своєї природи, законів світу й надприродне щастя (найвищий рівень щастя), яке людина отримує лише завдяки вірі в Бога. Шлях людини до надприродного щастя лежить через етику (учення про добродетності). Філософські роздуми й філософський спосіб життя ведуть до теологічної мудрості як завершального етапу шляху до щастя (єдності з Богом через божественну мудрість). *Без філософії людина не може стати щасливою.*

Основу добродетностей Піко делла Мірандола вбачав у вмінні людини через віру в Бога пізнавати закони «світового порядку». Розпочинається процес пізнання з вивчення законів природи на рівні розуму, а потім рухається до рівня осягнення Божих істин. Пізнання Святого Письма починається з уміння його раціонально осмислити з наступним переходом на рівень містики.

Отже, на основі вчення Платона Мірандола започаткував власне вчення про світ з метою пізнання Божих істин у ньому й досягнення єдності з Богом через правильно пізнану Божественну мудрість.

Натурфілософський напрям (XVI—XVII ст.) репрезентований насамперед геніальним представником епохи Відродження

Леонардо да Вінчі (1452—1519 рр.). Він виявив себе як видатний живописець, знаменитий архітектор і будівельник, знавець оптики й перспективи, математики й астрономії. Його філософські роздуми не друкувалися за життя. І лише згодом були зібрані в окремий трактат під назвою «Трактат про живопис» і видані його учнем. Світ філософії Леонардо сконцентровано в художніх образах, які, на його думку, є єдиним способом раціонального осмислення світу й не потребують теологічної інтепретації.

Одним з головних своїх завдань Леонардо да Вінчі вважав створення нового методу пізнання, в основі якого лежали досвід і практика. Він критично ставився до релігійного фанатизму, магії та містики, які заперечували закони природи. Але попри все Бог для Леонардо да Вінчі був «великим художником», творцем прекрасного барвистого світу. Створена Богом людина має душу, яка прагне через красу й гармонію поєднатися з Богом.

Згідно з Леонардо да Вінчі, гармонія світу існує поряд з дисгармонією (темрявою й трагізмом), що віддзеркалюються в суперечностях людського життя. Бог дає людині свободу волевиявлення, щоб вона самотужки обирала шлях до ангельського існування всупереч повсякденно примітивному (тваринному) способу життя.

Іншим відомим представником натурфілософії епохи Відродження був **Ніколай Коперник (1473—1543 рр.)** — польський мислитель, засновник геліоцентричної картини світу. Упродовж багатьох років він навчався в багатьох університетах: у Кракові, Болоньї, Падуї, Римі. З часом він обладнав свою обсерваторію, в якій прожив майже 30 років. Метою астрономічних досліджень Н. Коперника була спроба вдосконалити геоцентричну модель світу Птоломея. Але натомість він обґрунтував (перевідкрив) забуту ідею геліоцентризму. Коперник, розуміючи, що його відкриття суперечить ученню католицької церкви, наважився видати головний доробок свого життя «Про обертання небесних сфер» майже перед смертю, у 1543 р. Ця праця відіграла важливу роль у формуванні нової картини світу, в основі якої лежав десакралізований космос без теологічної концепції його пояснення. Бог продовжував виступати першопричиною світу (як «світовий механізм»), але після акту його творення він уже не втручався в закони його розвитку, так був ліквідований богословський конфлікт між «землею та небом».

Коперник увів у космологію та філософію принцип саморозвитку, критично переосмислив ідею Арістотеля про Бога як постійну першопричину розвитку Всесвіту, відкрив шлях до пізнання космосу та Всесвіту без теології, на основі наукових знань.

Коли ідеї Коперника підтвердили Бруно та Галілей, католицька церква відкрито виступила проти теорії геліоцентризму. А римський Папа Павло V у 1616 р. проголосив ідеї Коперника еретичними, а його праці було внесено до «Індексу заборонених книг»¹ (заборону було знято в 1757 р. Папою Бенедиктом XIV).

Джордано Філіппо Бруно (1548—1600 рр.) — італійський містик, філософ і поет. Був ченцем-домініканцем. У 1576 р. отримав ступінь доктора богослов'я. Того ж року був звинувачений в ересі, унаслідок чого переїхав з Неаполя до Риму, а потім до Женеви. Перейшов до Кальвіністської церкви, але після конфлікту з її керівництвом вимушений був залишити й Женеву. Викладав філософію в університеті Тулузи, брав участь у диспутах на захист геліоцентричної системи Коперника. Головними працями, що репрезентують філософські погляди Бруно, були «Про причину, початок і єдине» (1584 р.), «Про безкінечний Всесвіт і світ» (1584 р.), «Про героїчний ентузіазм» (1585 р.), «160 тез проти математиків і філософів нашого часу» (1591 р.), «Про монаду, число й фігуру» (1591 р.) та ін. У цих творах Джордано Бруно продовжував розвивати вчення неоплатоніка Ніколи Кузанського та натурфілософські ідеї Коперника й на цій основі робив власні онтологічні висновки. Пантеїстичні погляди Джордано Бруно, а також побудована ним картина світу продовжили гострий конфлікт з церквою (інквізицією), унаслідок чого в 1600 р. його було засуджено й спалено на вогнищі в Римі.

Джордано Бруно критично переосмислив і далі розвинув геліоцентричну картину світу Коперника. Він говорив, що Усесвіт не обмежений сферою нерухомих зірок на його кордоні. Він рухомий, вічний і безкінечний (ідея безкінечного космосу). Всесвіт складається з паралельних світів, які, ймовірно, населені людськими істотами.

Першопричиною світу є безкінечний Бог, він є єдністю суперечностей, які перебувають у «скрученому» вигляді. Багатогранність предметного світу є результатом «розкручення» Бога в просторі й часі. З огляду на це Джордано Бруно робить свій засадовий висновок: *Бог існує не за межами Всесвіту, а перебуває в самому Всесвіті*. Відносна гармонія предметного світу порушується причинно-наслідковими зв'язками між можливістю й дійсністю, що приводить до зміни якісного стану предметного світу та спричиняє його рух у просторі й часі.

¹ «Індекс заборонених книг» (лат. *Index librorum prohibitorum*) — перелік творів (видавався Ватиканом у 1559—1966 рр.), які заборонялося читати віруючим під загрозою відлучення від церкви.

Джордано Бруно вважав, що основою світу, Космосу, природи є світова душа, яка породжує розум і діє на матерію зсередини (надає їй форми), завдяки чому створюється вся багатогранність природного світу. Д. Бруно доходить висновку, що *форма існує не ззовні, а в самій матерії, це дає їй можливість стати реальною дійсністю*. Матерія пронизана духом, а тому є проявом «світової душі». Для пояснення проявів «світової душі» Джордано Бруно використовував термін «духовна субстанція», що існує в окремому предметі й зникає разом з його знищенням.

Людська душа має специфічні можливості бути розумною, а отже, адекватно пізнавати світ природи. Логіка людини є віддзеркаленням фізичних форм світосприйняття. *Першим кроком пізнання є фіксація проблемної ситуації (існування сумніву)*, власне, сумніви лежать в основі філософських роздумів. На практиці це означає заперечення віри, догматизму й Божественного одкровення як засобів пізнання, що виключають сумніви.

Джордано Бруно *оптимістично сприймав життя, навіть смерть уважав позитивним чинником життя людства загалом*. Душа, як і людина, смертна, усвідомлення цього має стимулювати людину щонайефективніше використовувати свій час, який відведено їй долею. Ці натурфілософські принципи піднімали душу людини на рівень індивідуальної відповідальності за свою діяльність і вчинки. *Головним критерієм істинної моральності (повноцінності) людського життя, стверджував Бруно, є активність людини у повсякденному житті (швидкоплинному й короткому)*.

Пізнання законів Усесвіту є також проявом моральності людини. *Закон (воля Бога) існує в природі, благочестивій душі, сяянні сонця, красі предметів матеріального світу, численних живих істотах, які живуть, відчують і радіють чудовій єдності з Богом. Пізнання законів природи потребує певного інтелектуального героїзму, жертвовності в любові до мудрості, що перетворює людину на живого Бога*.

Джордано Бруно наділяв любов до мудрості характеристиками інтелектуальної еротики. Він називав цей стан душі «*героїчним ентузіазмом*». Своїм життям Бруно підтвердив можливість жити в жертвній любові до мудрості (істини), він став прикладом геніальності на всі часи й для всіх народів¹.

¹ Саме тому 9 червня 1880 р. у Римі на площі Квітів у присутності 6 тисяч делегатів від усіх народів світу було відкрито пам'ятник Джордано Бруно — геніальному мислителю й інтелектуальному герою.

Пізнання законів Усесвіту й руху, життя на землі згідно з цими законами є найкращим способом служіння Богу («монаді монад»). Тому, як уважав Бруно, головним предметом філософського дослідження є не осягнення надреального Бога, а необхідність пізнання його в предметах фізичного світу. Релігійна віра може існувати лише як елемент виховання у відсталих народів, які не мають достатнього рівня культури (розуму). У майбутньому релігію богоодкровення має замінити «релігія розуму».

Галілео Галілей (1564—1642 рр.) — видатний італійський мислитель, відомий відкриттям законів руху, вільного падіння тіл, а також своїм виступом на захист учення Коперника. Основними його працями були «Зоряний вісник» (1610 р.), «Про сонячні плями» (1613 р.), «Діалог про дві головні системи світу — Птолемея та Коперника» (1633 р.) та ін.

У своїх працях Галілей заклав основи методології природничих наук Нового часу, що ґрунтувалися на експериментах і кількісних вимірах. Він сформулював закон відносності руху та низку законів, що описують падіння тіл, коливання маятника та ін. У подальшому ці закони сприяли розробці класичної механіки Ньютона. В астрономії за допомогою вдосконаленого ним телескопа Галілей відкрив супутники Юпітера, гори на Місяці, фази Венери, сонячні плями. Результати досліджень дали йому підстави дійти висновку, що не лише Земля може бути центром обертання небесних тіл. Ідеї Галілея призвели до кризи аристотелівсько-птоломейвської геоцентричної картини світу й опосередковано підтвердили істинність розробленої Коперником геліоцентричної системи.

У 1632 р. після виходу книги «Діалог про дві головні системи світу» інквізиція звинуватила вченого в підтримці Коперника й примусила публічно зректися своїх поглядів і жити до самої смерті під домашнім арештом. Лише в 1971 р. католицька церква скасувала рішення про засудження Галілео Галілея.

Отже, представники натурфілософського напрямку на основі критичного переосмислення догматів християнської церкви про Бога й Космос створили нову картину світу, побудовану на наукових знаннях про світ, Космос, Усесвіт: Усесвіт є єдиним і безкінечним, він ніким не породжений, а тому ніким не буде знищений, загалом Усесвіт нерухомий, у просторі й часі рухаються лише тіла, що є складовими частинами Всесвіту.

Реформаційний напрям (XVI—XVII ст.) — широкий антикатолицький та політичний рух, який охопив майже всі країни Європи. Реформація віддзеркалила глибоку кризу католицизму й

стала показником того, що *феодалне суспільство не досягло соціальної мети — подолати надмірну гріховність людей і підготувати їх до приходу Царства Небесного*. Криза католицизму виявилася в таких явищах, як надмірне обожнювання Папи Римського, поширені факти зловживання духовенством своїм становищем, компроментуюча діяльність інквізиції, претензійність католицького духовенства відпускати будь-які гріхи, продаж індульгенцій, складна культова діяльність церкви, деморалізація суспільства та знедуховлення віруючих, підтримка ідеї «благочестивої омани» тощо.

Реформація розпочалася в Німеччині й Швейцарії, а головним її натхненником та організатором став Мартін Лютер — автор знаменитих «95 тез», адресованих керівництву католицької церкви. Віровчення протестантизму було репрезентоване в «Аугсбурзькому сповіданні» (1559 р.), а узагальненою формулою протестантизму став вислів Мартіна Лютера: *«Тільки Віра, тільки Письмо, тільки милосердя Боже»*.

У результаті Реформації («критичної перевірки» догматів тогочасного католицизму) протестанти визнали істинними лише два таїнства із семи (хрещення й причастя), скасували пости й більшість церковних свят, акцентували увагу на індивідуальній відповідальності за власний порятунок перед Богом (без залучення церкви й духовенства). Церква повинна була стати союзом братів і сестер, а не ієрархічною структурою керуючих і підлеглих (ідея «узагальненого священства»).

Позиції феодально-католицької церкви (спасіння не через віру, а через театралізовану поведінку, лояльність до церкви й держави) теоретики Реформації протиставили такий спосіб життя, який орієнтував на «щиросердне спокутування гріхів власною вірою». Принцип мирського аскетизму закликав протестантів жити таким життям, яке логічно продовжувало б служіння Богові й сприяло порятунку душі. Особливості протестантизму влучно охарактеризував Карл Маркс, зазначивши, що він «звільнив людину від зовнішньої релігійності й зробив релігійність внутрішнім світом людини»¹. Не менш значущою для Реформації стала ідея «дешевої церкви», яка виходила з того, що для спасіння віруючої людини не потрібен посередник (на роль якого претендувала католицька церква) — за це людина відповідає сама.

¹ Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — М., 1955. — Т. 1. — С. 422.

Теоретичною основою критики католицького культу стала концепція переосмислення взаємодії матеріальної природи зі Святим Духом. Протестанти вважали, що священного й сакрального значення предмет набуває лише під час його взаємодії з віруючою людиною, саме ця мить індивідуальної віри в святість предмета робить його священним. А це означає, що коли віри немає, то немає й святості предмета.

Епоха Реформації й поява протестантизму спричинили загострення міжрелігійних конфліктів, що зумовило формування в європейській правовій культурі принципів свободи совісті, віротерпимості, інших політичних свобод. Протестантизм дав змогу повному переосмислити взаємодію держави й церковних організацій, позбутися консервативного принципу теократизму. Релігія стала лише інститутом держави.

Крім теологів-богословів (Ж. Кальвіна, М. Лютера, Т. Мюнцера), які намагалися кардинально переглянути зміст церковної ідеології та взаємовідносини церкви з людьми та державою, цією ж проблемою переймався відомий філософ-гуманіст, богослов *Дезидерій Еразм Роттердамський (1468—1536 рр.)*. Він народився в Роттердамі в родині бюргера. Після смерті батьків перебував і навчався в монастирі, де виявив надзвичайні здібності. Згодом жив у Франції, Англії, Німеччині, що давало йому підстави вважати себе підлеглим «християнського світу загалом». Головні праці, що репрезентують його філософські погляди, такі: «Похвала глупоті» (1511 р.), «Про свободу волі» (1524 р.). Е. Роттердамський перевидав грецький оригінал Нового Заповіту з деталізованими коментарями, а також зробив його власний переклад (1519 р.), в якому виправив помилки Вульгати¹.

У своїх перших працях Еразм Роттердамський виступив автором нової системи богослов'я («метод істинного богослов'я»), яку він часто називав «філософією Христа». Особливістю філософії Христа було те, що мислитель уважав другорядними богословські проблеми для повсякденного життя окремих людей. На його думку, *необхідно сконцентрувати увагу не на схоластичних абстракціях, а на виконанні людьми моральних біблійних настанов*. Одночасно з критикою схоластики Е. Роттердамський пропагував раннє християнство, відмову від надмірного тиску (політичного диктату) з боку католицької церкви, намагався раціонально пояснити навколишній світ і знайти шлях людини в ньому.

¹ Вульгата (повна назва *Vulgata edition librorum sacrorum*) — переклад Біблії латиною, зроблений Ієронімом у 383—406 рр.

Навколишній світ, зазначав філософ, має подвійну природу (умовно діалектичний) — усе у світі має протилежні боки, взаємопов'язані в одному цілому, тому люди мусять усіляко уникати екзальтації, афектів, фанатизму, прагнути до спокою й тверезості в міркуваннях. Протидія фанатизму, критика самоприниження людини перед Богом сприяли розробці якостей, які, згідно з Е. Роттердамським, мають бути притаманні діяльності та вчинкам людини. До хороших (бажаних) якостей належали свобода, миролюбство, стриманість, простота, освіченість, здоровий глузд. До негативних (небажаних) якостей філософ відносив фанатизм, невігластво, насилля, лицемірство, інтелектуальну зарозумілість схоластики.

Найвідомішим твором Е. Роттердамського, безперечно, є «Похвала глупоті», в якому він з геніальною іронією висміяв суспільні вади, лицемірство, священництво, поряд з непримиренною критикою католицького таїнства причастя, целібату заперечував триєдність Бога, виступив з критикою релігійного фанатизму й насильства, релігійних конфліктів. *Загалом Е. Роттердамський продовжив розвиток ідей гуманізму епохи Відродження й став одним з фундаторів європейської духовної культури Нового часу.*

Проаналізувавши особливості реформаційних рухів XVI—XVIII ст. (у період формування капіталістичних ринкових відносин), соціолог Макс Вебер дійшов висновку, що протестантська етика «приземлювала» віруючу людину до її земних потреб. Протестантизм цього періоду орієнтував опікуватися не майбутнім (добрими справами, що дадуть людині абстрактну благодать і спасіння), а сьогоденням (добрими справами в повсякденному житті). Життя є надто коротким і дорогоцінним, а отже, марнувати його на нереальні, з погляду моралі, навіть релігійної, цілі вкрай неприпустимо. Тому протестантська етика спрямовувала віруючу людину на те, щоб вона віддала всі свої сили, енергію, думки на конкретну підприємницьку діяльність задля отримання надприбутків і, таким чином, могла побачити в своїх успіхах чудеса Божої благодаті.

Ідеї Реформації в XVI—XVII ст. через Польщу стали проникати в Україну, що знайшло свій вияв у критиці верхівки православного духовенства, демократичній інтерпретації Біблії, вимогах громадянської рівності. Особливого розвитку цей процес набув під час національно-визвольної боротьби українського народу проти польських магнатів, католицької експансії (полонізації). Письменники-полемісти, діячі братств, професори й вихованці Києво-Могилянської академії, зокрема Григорій Сковорода, пропагували реформаційні цінності, однак у XVII ст. реформаційний рух в Україні зійшов нанівець.

Отже, реформаційний напрям мав на меті здійснити якісні перетворення в консервативній католицькій ідеології згідно з потребами капіталізації суспільства й створити новий рівень взаємовідносин між віруючими, церквою, державою й суспільством загалом.

Політичний напрям (XV—XVI ст.) філософії Відродження репрезентував Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), який вивчав проблеми ефективного управління державою, а також поведінку правителів. Головними працями, в яких розкрилися його філософсько-політичні погляди, були «Князь» (1503—1515 рр.), «Історія Флоренції» (1520—1525 рр.), «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» (1513—1516 рр.), у них Макіавеллі обґрунтував основні принципи дослідження законів соціального організму, передусім його політичних відносин.

На думку вченого, філософія соціального життя (історії) повинна доповнюватися філософією людини. Він уважав, що держава в процесі управління суспільством головним об'єктом обирає людину (конкретну особу), яка має низку негативних якостей, які необхідно враховувати будь-якому чиновнику. Особливості взаємодії державної адміністрації та населення країни визначає «людина натовпу», тому держава спирається на силу й «культ особи» правителя.

Головним завданням політики є отримання влади й подальше її збереження від посягань. Що більше влади, то більше загрози й страху за можливість її втратити відчувають люди, які нею наділені. Тому влада не допускає компромісу й посягань на неї з боку опозиції. Релігія й мораль, на думку Макіавеллі, також стають інструментом політики. Але жити згідно з правилами релігії й моралі держава не зможе. Політичні рішення повинні ухвалюватися лише на підставі аналізу політичних фактів (з урахуванням інтересів релігії та моралі, однак останні не мають домінувати). У політиці є свої закони. Правитель не є приватною особою, яка може переносити свої приватні інтереси, уподобання (релігійні та моральні) на політику. Насильство також належить до інструментів, за допомогою яких влада утримується, зберігається і якими послуговується.

Отже, праці Макіавеллі стали початком нового етапу розвитку політичної філософії європейської культури. На думку Макіавеллі, вирішення проблем політики не повинно лежати в площині релігійного права та моральних норм. Завдяки Макіавеллі, політика набула права самостійного існування й вивчення як окремий предмет небогословського дослідження.

Утопічно-соціалістичний напрям (XV—XVII ст.) репрезентували Томас Мор, Томмазо Кампанелла. Вони шукали шляхи побудови ідеального суспільства.

Томас Мор (1478—1535 рр.) був політичним діячем, лорд-канцлером Англії, істориком і філософом. Він виступив проти Реформації в Англії, за що й був страчений королем Генріхом VIII. У XX ст. Папа Пій X проголосив Томаса Мора святим як жертву переслідування за католицьку віру. Головними доробками, які репрезентували філософські погляди вченого, були «Історія Річарда III» (1512 р.), «Золота книга так само корисна, як і кумедна про найкращу побудову держави та про новий острів Утопія» (1516 р.). Ця книжка, скорочено «Утопія», принесла Т. Мору світове визнання.

Утопія — це фантастичне місце, острів, де є суспільство, в якому існує суспільна власність на засоби виробництва. Описуючи Утопію, Томас Мор розвивав ідею Платона про необхідність ліквідації приватної власності як причини соціального поділу людей і виникнення між ними конфліктів. На його думку, створення суспільства із суспільною власністю на засоби виробництва має відновити єдність людей.

Осмислюючи трагічну долю обездоленних англійських селян («коли вівці поїли людей»), Т. Мор як альтернативу пропонує фантастичну модель створення ідеального суспільства, в якому всі його громадяни мають право на працю (шість годин на день) й можливість усім однаковою мірою користуватися результатами цієї праці. У цьому суспільстві не повинно бути влади грошей і золота (золото й срібло мало йти на виготовлення нічних горщиків для нечистот). Мета життя утопійців — створити в суспільстві рівні умови для всіх людей в отриманні задоволення від життя (відпочинку після роботи, розваг тощо). В Утопії дозволені будь-які релігії, але забороняється атеїзм, який призводить до занепаду моралі. Головна модель способу життя утопійців — це повна уніфікація поведінки, цінностей, одягу тощо. Загальною метою мешканців Утопії є отримання всіма громадянами загального щастя, яке полягає не в аскетичному способі життя, а в реалізації творчих бажань людини й потреб здорового тіла. Пияцтво, розпуста, лінощі відкидаються здоровим суспільством, переслідуються й караються законом Утопії.

Отже, Томас Мор став засновником теорії утопічного соціалізму (утопічно-комуністичного суспільства), в якому вільний розвиток одного громадянина залежить від вільного розвитку інших, реалізації інтелектуальних і творчих здібностей особи, а також їх постійного самовдосконалення.

Томмазо Кампанелла (1568—1639 рр.) був іншим відомим представником утопічного соціалізму, який також виступив з програмою перебудови суспільства на основі принципу утопічного комуністичного устрою. За свої суспільно-політичні погляди Томмазо Кампанелла 27 років провів у тюрмах, де написав низку творів, серед яких особливо відомою була праця «Місто Сонця» (1601—1602 рр.).

«Місто Сонця» — це християнсько-комуністична утопія, в якій панівне становище посідають філософи-священники на чолі з «метафізиком», який використовує в управлінні людьми магію, астрологію тощо. Поряд з ним суспільством управляють сила, мудрість і любов і 10 керуючих спеціалістів, відповідальних за вирішення військових, наукових та інших питань. Допмагають їм у цьому більш вузькі спеціалісти — граматик, логік, фізик, політик, етик, економіст, астролог та ін. Державний устрій міста Сонця в своїй основі має суспільну власність на засоби виробництва. А це означає, що місто Сонця не є результатом Божого волевиявлення, а раціонального переосмислення життя в поєднанні з науковими знаннями, астрологією, магією тощо.

У своїх релігійно-філософських поглядах Т. Кампанелла виходив з того, що існує дві істини — істина природи та істина богоодкровення («подвійне одкровення»). Основою буття є матерія (світ предметних речей і живих організмів). Живі організми намагаються отримати задоволення від життя. Загалом ці ідеї припинювали авторитет Святого Письма, хоча мислитель і визнавав, що Бог є творцем життя, який згодом відійшов від управління, а тому все навколо існує згідно з власною логікою подій (деїзм).

Мислитель уважав, що головними першопричинами (або премоалітетами) буття є мудрість, міцність, любов. Воля людини спрямована на отримання влади шляхом використання інтелекту (знання).

Отже, утопічні погляди Кампанелли були спробою поєднати надію й мудрість опозиції (пригнічених мас), спробою протистояння нелюдським формам соціального та духовного гноблення, освячених і виправданих церквою.

Висновки

Філософія Відродження (Ренесансу) (XIV—XVI ст.) характеризувалася домінуванням у ній ідей антропоцентризму й гуманізму. Вона утвердила віру в безмежні можливості людини та її добротності, створила опозицію до церкви та релігії, що привело до втрати католицизмом монопольного становища в суспільстві й сприяло розвитку науки й світської культури. Філософія Відродження створила принципово нову матеріалістичну картину світу,

генерувала практичний інтерес до соціально-політичної проблематики, порушила питання соціальної рівності, свободи совісті, віротерпимості тощо, стала періодом торжества індивідуалізму.

В останній період епохи Відродження розгорнувся реформаційний рух, який виступив проти низки догматів і елементів культу Римсько-католицької церкви. У результаті було зруйновано духовну диктатуру католицизму й почався розвиток буржуазного (світського) світогляду й культури.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть загальні риси й особливості філософії епохи Відродження.
2. Дайте коротку характеристику понять «антропоцентризм» і «гуманізм».
3. Що таке секуляризація?
4. Розкрийте поняття «Ренесанс».
5. Назвіть головні особливості філософського мислення Ніколи Кузанського.
6. Назвіть особливості утопічно-соціалістичних учень епохи Відродження.
7. Хто з представників філософії Відродження обстоював ідею соціальної рівності?
8. Охарактеризуйте філософські погляди Ніколая Коперника та Джордано Бруно.

Список рекомендованої літератури

1. Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1969.
2. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. — М., 1980.
3. Гусев В. И. История западноевропейской философии XV—XVII ст. — К., 1994.
4. Данте Алигьери. Божественная комедия. — М., 1968.
5. Данте Алигьери. Малые произведения. — М., 1968.
6. Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. — М., 1989.
7. Монтень М. Опыты: В 3-х кн. — М., 1992.
8. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1974.
9. Николай Кузанский. Сочинения: В 2-х т. — М., 1979.
10. Петрарка Ф. Избранное. — М., 1974.
11. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: В 4-х т. — СПб., 1994—1997.

Філософія Нового часу віддзеркалює утвердження буржуазного способу виробництва, наукову революцію й встановлення експериментального природознавства в XVII—XVIII ст., її головне завдання — вирішення проблем методу й методології наукового знання

Головні напрями й представники

Емпірична філософія (сенсуалізм) Нового часу

Френсіс Бекон
(1561—1626 рр.)

Томас Гоббс
(1588—1679 рр.)

Джон Локк
(1632—1704 рр.) та ін.

Раціоналістична філософія Нового часу

Рене Декарт
(1596—1650 рр.)

Бенедикт Спіноза
(1632—1677 рр.)

Готфрід Вільгельм Ляйбніц
(1646—1716 рр.) та ін.

Основні риси

Природоцентризм — головним предметом філософського дослідження стає природа

Раціоналізм — визнає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання

Емпіризм — визнає досвід як єдине джерело та критерій пізнання

Філософії Нового часу притаманні також етичний раціоналізм, критика схоластики й вільнодумство, механістичне світорозуміння

Особливості формування та розвитку філософії Нового часу. XVII—XVIII ст. в Європі характеризуються становленням і розвитком буржуазних відносин. Філософія намагається адекватно віддзеркалити період промислового перевороту, який виник на основі машинного виробництва та наукової революції. В цей період розпочинається ера класичної науки, яка приходить на зміну домінуючому релігійному світогляду. Наука стає безпосереднім предметом філософського дослідження, а головне завдання філософії — обґрунтування способів і методів отримання знання (проблеми методології пізнання). У центрі уваги філософів стають проблеми розуму й природи, досягнення людиною закономірностей природи з метою щонайбільшого панування над нею (природоцентризм). *Розум визначається як сума адекватних знань про природу, а водночас і про людину.*

Загалом філософія Нового часу набуває механістичного характеру, що виявляється в абсолютизації законів механіки, перенесенні їх дії на природу, суспільство й людину, в ній домінують деїстичні погляди на світ, що виявляється у визнанні Бога першопричиною розвитку природи, суспільства й людини, який після цього більше не втручається в їх подальшу долю. Деїзм стає філософсько-релігійним ученням, яке визнає існування Бога як безособову сутність й характеризує делікатний спосіб обмеження функцій Бога щодо природи, суспільства та людини.

У XVII ст. логічно завершується розпочата в середні віки полеміка між номіналізмом (який опирався на досвід) і реалізмом (який уважав, що істинне знання можливе лише за допомогою розуму). Ці два підходи в філософії Нового часу набули форм емпіризму та раціоналізму (дві можливі моделі процесу пізнання). Згідно з *емпіризмом* (від грец. «досвід») уважалося, що єдиним способом пізнання предметів та явищ навколишнього світу є чуттєвий досвід. *Раціоналізм* (від лат. *rationalis* — розумний) навпаки вважав основним джерелом знання розум, логічне мислення.

У раціоналізмі домінуючого значення набував *суб'єкт пізнання*, тому виходило, що ізольований суб'єкт пізнання впливає на об'єкт і робить неадекватну проекцію на нього суб'єктивних потенцій та емоційного компонента. В емпіризмі домінуючого значення набував *об'єкт пізнання*. Ізольований об'єкт у процесі пізнання ігнорує всю специфіку суб'єктивного й трактує її як продовження закономірного розвитку предмета вже на рівні свідомості.

Емпіризм репрезентували такі філософи, як Бекон, Гоббс, Локк, які, крім того, розвивали також ідеї сенсуалізму. Згідно із *сенсуалізмом* (від лат. *sensus* — чуття, відчуття) джерелом достеменного знання є відчуття людини, а отже, весь зміст процесу пізнання зводився до органів чуття людини. Загалом як емпіризм, так і сенсуалізм тяжіли до природничих наук.

Емпіризм трактував раціональне лише як надбудову над чуттєвим досвідом (раціональне — це результат комбінацій чуттєвих вражень). Зазначимо, що існував ще й емпіризм на суб'єктивно-ідеалістичній основі, який визнавав єдиною реальністю суб'єктивний досвід (Берклі, Юм). Цей напрям довів до крайності емпіричну сенсуалістичну методологію, звів предметний світ до досвіду й відчуття про нього. Згодом з'ясувалося, що емпірична гносеологія не витримала критики (для пояснення наукових фактів було недостатньо емпіричних методів). Емпіризм усе частіше для доведення істинності знання потребував логічних прийомів. Наприклад, виявилися марними спроби знайти пояснення інтуїції на суто емпіричній основі.

Раціоналізм визнавав, що розум є засадовим у пізнанні (на противагу емпіризму та сенсуалізму). Він був репрезентований такими філософами, як Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Вільгельм Ляйбніц, Нікола Мальбранш та ін. На противагу домінуючому на той час релігійному світогляду, раціоналізм виходив з того, що в природі мають існувати властиві їй об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки, в основі яких лежить єдина сутність (субстанція). Раціоналізм тяжів до математичних наук.

Раціоналізм розвивався як у матеріалістичній (Спіноза), так і в ідеалістичній (Ляйбніц) формі, їх об'єднувало критичне ставлення до емпіризму і абсолютизація незалежності мислення від емпіричного досвіду. Головна теза сенсуалізму звучала так: *«Немає нічого в розумі людини, чого не було б у її відчуттях»*, при цьому Ляйбніц іронічно додавав: *«Окрім самого розуму»*. Вважалося, що лише за допомогою розуму можна зрозуміти загальне й необхідне. На відміну від розуму чуттєвий досвід односторонньо фіксує лише окремі й випадкові факти. У своїх крайніх формах раціоналізм вів до теорії вроджених ідей (Декарт, Ляйбніц), принижував роль чуттєвого пізнання. Зрештою, ця позиція зумовила остаточний відрив суб'єкта пізнання від емпірично пізнаного реального об'єкта, що отримало в Гегеля своє логічне завершення в ідеї *панлогізму* [раціональне (раціо) стає надприродним деміургом].

Емпірична філософія Нового часу. Засновником емпіричного напряму в філософії був англійський філософ **Френсіс Бекон (1561—1626 рр.)**. Із самого початку своєї кар'єри він виконував обов'язки помічника посла в Парижі, а потім був високопоставленим державним чиновником. Він обіймав посади генерального адвоката, генерального прокурора, лорда-хранителя великої печатки, лорда-канцлера і насамкінець правителя держави у відсутності короля. У 1584 р. він написав свій перший філософський твір «Найвеличніше породження часу», який не дійшов до нас. Під «найвеличнішим породженням часу» Бекон розумів науку. Аналізу науки були присвячені й інші його праці з характерними назвами: «Похвала пізнанню» (1592 р.), «Про прогрес ученості» (1605 р.), а в 1620 р. з'явився твір, що вважається головним філософським доробком Ф. Бекона — «Новий органон»¹ (на честь «Органона» Арістотеля). У 1621 р. Ф. Бекон був звинувачений у корупції, тому він відмовився від суспільної діяльності й останні роки життя присвятив науковим дослідженням. Помер Френсіс Бекон 9 квітня 1626 р. від застуди.

У своїх працях Френсіс Бекон виступив як засновник емпіричного методу пізнання. *Головна філософська ідея Бекона полягала в тому, що в основі пізнання лежить лише досвід людини.* Що більше досвіду акумулює людина (теоретичного й практичного), то ближче вона до істинного знання. Знання допомагають людині реалізувати її матеріальні й духовні потреби, сприяють прогресивному розвитку суспільства, пануванню людини над природою. За аналогією, Ф. Бекон вважав, що мета філософії — *допомагати людині отримувати в житті практичні значимі результати, спрямовані на утвердження добра (етичний раціоналізм).*

Френсіс Бекон зазначав, що головний метод пізнання — це *індукція* (від лат. *inductio* — наведення), за допомогою якої здійснюється сходження від окремих спостережень і фактів до узагальнюючих висновків, що дають змогу підійти до розуміння сутності предметів, явищ і процесів навколишнього світу. Головний недолік методу індукції — отримання неповного знання, яке має ймовірний характер, але ця вада долається акумулюванням суспільством (упродовж свого історичного розвитку) якомога більшого досвіду (емпіричних фактів) в усіх галузях науки.

¹ Поняття «органон», згідно з Ф. Беконом, рівнозначне поняттю «метод».

При цьому індукція є результатом складного процесу відбору лише тих фактів, істина яких підтверджується експериментально. Свою позицію Френсіс Бекон ілюструє алегоріями трьох можливих шляхів пізнання: 1) «шлях павука» (виведення нових істин знання із самих себе); 2) «шлях мурахи» (нагромадження необхідних даних, що характеризують знання); 3) «шлях бджоли», що переробляє нектар на мед (перетворення дослідником емпіричних даних на наукову істину).

Процес пізнання людиною оточуючого її світу невіддільний від подолання помилкових знань (*похибок*), які заважають отриманню істинних знань. Такі помилкові погляди на світ Френсіс Бекон називав *ідолами*. Він наводив чотири групи таких ідолів:

1) *«ідоли роду»*, до них належать ті похибки, що існують у людській свідомості та людському розумі. Розум є кривим дзеркалом, що змішує власну недосконалість з природою тих речей, які віддзеркалює;

2) *«ідоли печери»*, зумовлені особливостями самої людини (особи чи групи людей). Похибки, закладені в людині від народження, — це передусім вади виховання, погані нахили тощо;

3) *«ідоли площі»* мають у своїй основі недосконалість і неточність мови, що деформує істинне знання. Слова (поняття, терміни) неадекватно відбивають предмети, явища довколишнього світу, що призводить до появи величезної кількості різних поглядів і суперечливих позицій;

4) *«ідоли театру»*. Цей вид похибок — результат сліпої віри людей в авторитети, догмати, без належного їх критичного переосмислення. *Головним методом, який сприяє уникненню зазначених похибок, на думку Бекона, є індукція в поєднанні з експериментом.*

Френсіс Бекон зазначав, що головними завданнями науки є систематизація, класифікація та обґрунтування всіх відомих наук (проект «Великого відновлення наук»). На його думку, *класифікація наук* своєю основою має окремі властивості людського розуму (*пам'ять, уявлення, здоровий глузд*). Домінування в людському розумі пам'яті детермінує заняття історією, уявлення сприяє поетичній творчості, а здоровий глузд — філософствуванню. *Бекон уважав філософію головною наукою, а її основними предметами — природу (що пізнається за допомогою відчуття й досвіду), Бога (якого можна досягнути через пізнання природи) й людину (яка пізнається завдяки розумінню власних пізнавальних можливостей — рефлексії).*

У ставленні до релігії Френсіс Бекон одним з перших послуговувався ідеями *деїзму*, що давало йому можливість реабілітувати науку перед релігійною свідомістю. Його вислів «Знання — сила» став візитною карткою його філософських поглядів. Бекон говорив, що наукове знання сприятиме створенню «Царства Небесного» на землі й ліквідує страждання як неприємний факт людського існування. Згодом *деїзм* почав домінувати в більшості філософських систем Нового часу (до Декарта й Руссо).

Отже, головною заслугою Ф. Бекона стало теоретичне обґрунтування ідеалу історично нового типу знання — експериментально-індуктивного природознавства, завдання якого — дати знання, яке сприятиме підкоренню природи і принесе людям конкретну користь.

Іншим представником емпіризму був англійський філософ **Томас Гоббс (1588—1679 рр.)**, послідовник Френсіса Бекона, засновник семіотики¹. У 1608 р. він закінчив Оксфордський університет, отримав звання бакалавра й почав читати лекції з логіки. З 1613 р. був секретарем у Ф. Бекона. Головними працями, що репрезентували філософські погляди Гоббса, були «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» (1651 р.), «Про тіло» (1655 р.), «Про людину» (1658 р.) та ін. Помер Т. Гоббс у 1679 р. на 92-му році життя. У 1682 р., через три роки після смерті Гоббса, його праці «Левіафан» і «Про громадянина» потрапили до Індексу заборонених книг Оксфордського університета й були вилучені з бібліотеки й спалені.

Розмірковуючи над предметом філософських досліджень, Т. Гоббс дійшов висновку, що філософія має займатися дослідженням причинно-наслідкових зв'язків, які існують у природі. Він уважав, що метою філософії повинні бути практичні результати на користь людині. У традиційній для філософії Нового часу дискусії між емпіризмом і раціоналізмом Гоббс стояв на боці емпіризму, критикував раціоналістичну філософію Рене Декарта, а в світоглядних позиціях був послідовним матеріалістом.

У теорії пізнання (гносеології) Томас Гоббс обстоював ідею, згідно з якою всі уявлення про світ — це результат співвідношення розуму з об'єктивно існуючими в світі предметами. Головними методами пізнання оточуючого світу він уважав як індукцію, так і дедукцію, а джерелом знань про навко-

¹ Семіотика — наука про різні системи знаків, які використовуються для передачі інформації.

лишній світ — його чуттєве сприйняття з подальшою переробкою на «сигнали» й «знаки» розуму. Таким чином, говорив Т. Гоббс, безпосереднім об'єктом пізнання світу є не самі предмети матеріального світу, а уявлення про них. Ці уявлення і є «знаками», або «мітками».

Томас Гоббс розробив систему класифікації знаків. Вона складалася із сигналів, звуків живої природи, що віддзеркалюють певні наміри або дії (наприклад, спів птахів, гавкання собак); міток — різноманітних знаків, які використовує людина для спілкування; знаків («сигналів») природи (наприклад, грім, блискавка тощо); знаків комунікації (різноманітних слів); штучних закодованих знаків (наукової термінології, релігійних понять, жаргону тощо) і, нарешті, знаків знаків — узагальнених понять.

Аналізуючи антропологічні проблеми, Т. Гоббс виходив з того, що людина є частиною природи й підкоряється її законам. *Основною цінністю людського існування стає прагнення людини до самозбереження (бажання за будь-яких умов уникнути смерті)*. З огляду на те, що самозбереження — це найвища цінність людського існування, основою людської діяльності стає егоїзм. Він не має меж, і кожна людина сама вирішує, що для неї добре, а що — погано.

Томас Гоббс виступив автором оригінальної теорії суспільства й держави. У праці «Левіафан», що вийшла друком у 1651 р. (період диктатури Кромвеля), Т. Гоббс одним з перших висунув ідею, згідно з якою *в основі виникнення держави лежить суспільний договір*. Проблему взаємодії держави й суспільства він уважав однією з головних у філософії, вирішення якої має допомогти людині реалізувати її потреби та інтереси в умовах конкретного державного устрою. Форму державного устрою, на думку вченого, визначає природа людини (яка за своєю сутністю є злою), бо в основі її діяльності та вчинків лежать приватний інтерес, егоїзм, біологічні потреби тощо. Людина не зупиняється в прагненні отримати все, що бажає, звідси — конфлікти з іншими людьми («війна всіх проти всіх»). Зрештою, у процесі розвитку людства не може бути переможених і переможців, отже, пошуки гармонії співіснування між людьми є безперспективними, так само, як і сподівання на позитивний вплив суспільно-економічного прогресу.

Щоб уникнути конфліктів між людьми, реалізувати загальну суспільну мету (спільне самозбереження), люди укладають *суспільний договір*. Його сутність полягає в тому, що окрема людина

зобов'язується не чинити перепон волі, тобто владі, якій усі підкоряються. Держава уособлює волю всіх. Носієм державної влади стає одна людина або група людей. Ця влада є неподільною й необмеженою. Щоб виконувати свої функції, держава повинна бути сильною, агресивною, безжалісною (подібно до чудовиська Левіафана, що все знищує на своєму шляху) до всього, що загрожує її життєдіяльності, прогресивному розвитку. Найвищий обов'язок носіїв державної влади — це діяльність на благо народу. Для збереження єдності держави можуть бути використані релігія й церква, але за умови їх повного підкорення загальнодержавним інтересам.

Як матеріаліст Т. Гоббс відкидав істинність християнських догматів, заперечував віру в Бога, чудеса, посмертні муки грішників тощо. Він уважав, що церковнослужителі — це люди несповна розуму, а саму Біблію називав збіркою алегорій. Учений зауважував, що причини релігії слід шукати в самій людині.

Отже, поряд з досягненнями Т. Гоббса в теорії пізнання та вченні про природу й людину найвищим надбанням його філософської творчості стало наукове пояснення виникнення держави, принципів її взаємодії із суспільством на основі суспільного договору.

Раціоналістична філософія. Засновником класичного раціоналізму як філософського методу став французький учений-математик **Рене Декарт (Картезій¹) (1596—1650 рр.)**. Закінчив іезуїтську школу. У 1618 р. добровільно пішов до армії, де отримав можливість займатися філософією. У 1628 р. переїхав до Голландії, де вдосконалював свої філософські знання. У 1649 р. на запрошення королеви Христини Шведської виїхав до Швеції, однак на початку 1650 р. занедужав на пневмонію й помер.

Р. Декарт розробляв «нову філософію», а разом з нею й «нову науку», метою яких є реінтерпретація принципів пізнання оточуючого світу, розроблених попередніми філософами. *Головним предметом філософії Декарта стали розум і самопізнання.* Найвідомішими працями вченого, що репрезентували його філософські погляди, були «Міркування про метод» (1637 р.), «Метафізичні розмисли» (1641 р.), «Принципи філософії» (1644 р.) і доповнення до них — трактат «Пристрасті душі» (1649 р.).

¹ Латинізоване ім'я Декарта *Renatus Cartesius* (Картезій) дало назву напряму філософії Нового часу — картезіанство, представники якого так чи так сприяли поширенню декартівських ідей.

У цих та інших доробках учений обґрунтував засадову роль розуму в процесі пізнання довколишнього світу, навів основні докази первинності розуму щодо буття й пізнання. В своїх міркуваннях Декарт виходив з того, що у світі існує багато предметів, явищ і процесів, які незрозумілі людині, а отже, викликають складні філософські запитання, наприклад, чи є Бог, чи безкінечний Всесвіт тощо. Можна сумніватись у достеменності будь-якого явища, предмета, наприклад, чи безсмертна душа. Як наслідок — єдине, що не викликає непорозумінь й реально існує — це саме запитання (сумнів). Наявність сумніву як вихідної точки процесу пізнання не потребує доведення. *Сумнів — це властивість мислення, тобто, піддаючи все сумніву, людина мислить. Мислити може лише реально існуюча людина, тому мислення є як основою буття, так і пізнання.* Позаяк мислення — це робота розуму, то в основі буття може лежати лише розум.

У своїх працях Рене Декарт порушив проблему перевірки достеменності знання, яке людина отримує в процесі пізнання світу. Він уважав, що в основі достеменного знання лежить *принцип очевидності з доповненням у вигляді чотирьох спеціальних правил* (раціональних методів).

Назвемо їх. 1. *Приймати за істинне знання лише таке, яке не дає підстав для сумнівів.* 2. *Розкладати складні проблеми на найпростіші елементи.* 3. *Логічно вибудовувати з цих простих елементів чітку послідовність, структуру* (навіть тоді, коли здається, що її немає). 4. *Складати повний без винятку перелік цих елементів.*

Ці правила Декарт узяв з математики, на його думку, вони мали стати основою організації будь-яких досліджень.

Разом з тим учений уважав, що в основі знання має лежати єдина система очевидних істин, які не можна піддавати сумніву. Прикладом такої істини був знаменитий вислів Р. Декарта: *«Мислю, а отже, існую»*. Ясність та очевидність — критерії істинності таких знань, їх можна отримати лише за допомогою інтуїції. Інтуїтивні істини (аксіоми¹) є очевидними й не потребують спеціального доведення. Аксіоми не приходять у розум людини самі по собі, для цього необхідно використовувати спеціальні методики, наприклад, розкладання складної проблеми на елементи. Розум отримує окремі знання двома способами мислення: *дослідно-індуктивним чи дедуктивно-математичним*. При цьому Рене

¹ Р. Декарт часто називав аксіоми «вродженими ідеями», що існують як у розумі Бога, так і в розумі людини, і передаються з покоління в покоління.

Декарт надавав перевагу *дедукції* (від лат. *deduction* — виведення) — властивості розуму встановлювати зв'язок між двома інтуїтивно зрозумілими висновками.

Однією з головних проблем, що цікавила Р. Декарта, була проблема буття (онтологія). Він намагався вивести засадове поняття, яке могло б охарактеризувати сутність буття. Таким поняттям стає «*субстанція*», під якою він розумів певну *першопричину, що лежить в основі всього й не потребує нічого, крім самої себе*. Такою субстанцією може бути лише Бог як вічна, незмінна й всесильна першопричина всього, що існує в світі. Бог-творець (субстанція) творить природний світ з окремих субстанцій (одиночних предметів, ідей), що рівнозначні, але щодо найвищої субстанції (Бога) вони є вторинними й залежать від неї.

Створений Богом світ (природа) складається з двох субстанцій — матеріальної та духовної. Найважливішими властивостями матеріальної субстанції є її *протяжність* (довжина, ширина, висота), *подільність* (до безкінечності), а також наявність *модусів* (властивостей, які витікають з протяжності). Прикладами модусів є форма, рух, положення в просторі тощо. Матеріальна субстанція ототожнюється з природою, а отже, у ній діють механічні закони, які можна описати математичною наукою — механікою. Духовна субстанція (ідеї) має лише властивості мислення й неподільності. Прикладами модусів духовних субстанцій є почуття, бажання тощо.

Рене Декарт уважав, що *людина є єдиним творінням Бога, у ній існує єдність двох субстанцій саме це дає їй змогу стояти на більш високому рівні, ніж природа*. Інакше кажучи, *природа людини є дуалістичною* (подвійною). З такої позиції Декарт вирішував основне питання філософії. Він зазначав, що питання про первинність і вторинність не мають жодного сенсу. Матерія та свідомість поєднуються лише в людині, а позаяк людина дуалістична (тобто містить у собі дві субстанції), то ні матерія, ні свідомість не можуть бути ні первинними, ні вторинними, вони існують вічно та є проявами єдиного буття (Бога).

Отже, Рене Декарт одним з перших філософів Нового часу обґрунтував ідею про домінуюче значення розуму (мислення) в пізнанні оточуючого світу, розробив учення про субстанцію, теорію дуалізму, намагаючись примирити матеріалістичні та ідеалістичні напрями в філософії, обґрунтував теорію про науковий метод пізнання на основі вроджених ідей та інтуїції.

Розвивав філософію раціоналізму й насамперед механіко-математичну традицію Рене Декарта *Бенедикт (Барух) Спіноза (1632—1677 рр.)*. Він народився в Амстердамі в єврейській родині, яка з часом прийняла християнство. Першу освіту вчений отримав у духовному училищі, яке готувало рабинів. За захоплення світськими науками та ідеями Р. Декарта в 1656 р. на Спінозу наклали «харем» (велике відлучення від синагоги та прокляття). Цей неприємний факт змусив Б. Спінозу залишити Амстердам. Подальша робота Спінози була пов'язана зі шліфуванням оптичного скла, у вільний від роботи час він займався науковою діяльністю й філософськими роздумами. Помер Б. Спіноза у 1677 р. від туберкульозу.

Основними працями, що репрезентували його філософські погляди, були «*Основи філософії Декарта*» (1663 р.), «*Богословсько-політичний трактат*» (1670 р.), «*Етика*» (опубл. 1677 р.). У цих працях (насамперед в «*Етиці*») Бенедикт Спіноза виступав як творець оригінальної філософської системи Нового часу, що досліджувала питання субстанції світу, теорії пізнання, антропології, проблеми свободи тощо.

Онтологічне вчення Б. Спінози ґрунтувалося на таких ідеях: *існує лише одна субстанція — природа, яка є причиною самої себе й не потребує жодних причин для свого існування*. Особливістю природи-субстанції є те, що, з одного боку, вона творить предмети навколишнього світу, а з іншого — сама є результатом творчого акту субстанції — Бога. Б. Спіноза підкреслював, що Бог не є надрозумною особистістю (як учить теологія), Бог — це безособова сутність, причина всього суцього (*пантеїзм*).

Учений вважав, що лише одна субстанція Природа-Бог має властивість творити предметний світ (світ одиничних предметів); світ одиничних речей є «модусами» однієї субстанції Природи-Бога; зовнішньою причиною існування модусів є творча активність єдиної субстанції Природа-Бог, яка визначає характеристики модусів (рух у просторі й часі, початок і кінець свого існування тощо). Б. Спіноза виокремлював такі якості субстанції Природа-Бог: вона існує самостійно й незалежно від будь-чого; має внутрішню, а не зовнішню (як модуси) причину самої себе; вона має велику кількість характеристик, що віддзеркалюють її властивості (атрибути), основними з яких є мислення й протяжність.

У теорії пізнання (гносеології) Бенедикт Спіноза обстоював позицію, згідно з якою людина може пізнати закономірності розвитку природи завдяки раціональному мисленню. Мислитель ви-

ходив з того, що принципи буття тотожні принципам розуму. Розум не помиляється в можливості отримання істини, а головною причиною хибних знань стає чуттєве пізнання. Бенедикт Спіноза виокремлював три ступеня пізнання:

1) чуттєве відображення оточуючого світу, що дає недосконале знання, яке не можна перевірити на ступінь достовірності;

2) пізнання, отримане внаслідок діяльності розуму (активного мислення, логічних операцій). Цей рівень дає більш достовірне знання;

3) «пізнання в чистому вигляді», що безпосередньо пов'язане з розумом, незалежне від жодних зовнішніх причин, найвищий різновид пізнання — інтелектуальна інтуїція (пізнання сутності речей з позиції вічності).

Антропологічні погляди Б. Спінози, етичні проблеми, учення про свободу викладено в праці «Етика». Основою для доведення можливості людської свободи в межах необхідності стала ідея про Природу-Бога. Спіноза уважав, що людина є істота, в якій модус протяжності збігається з модусом мислення — душею. Згідно з першим і другим модусом людина — це частина природи, але попри це тілесне й духовне в людині існує незалежно (паралельно). Весь світ розвивається (самовдосконалюється) через абсолютну необхідність, а його особиста воля нічого не здатна змінити. Людина може лише усвідомити розвиток довколишнього світу з метою адаптації до нього. Таким чином, *свобода є усвідомленою необхідністю, тобто шлях до свободи — це знаходження умов, за яких зовнішня необхідність перетворюється на внутрішню.*

Крім того, людина повинна виконати й інші вимоги за бажання отримати більший ступінь свободи. По-перше, щонайбільше пізнавати необхідність — субстанцію (Природу-Бога) як зовнішню причину всього суцього. По-друге, звільнитися від афектів життя (радості, горя), бо вони, своєю чергою, заважають повній свободі, підкоряють людину й змушують її діяти за власним бажанням, а не за необхідністю. Узагальнюючим кредо Бенедикта Спінози стало гасло: *«Не сміятися, не плакати, не проклинати, а розуміти».*

Отже, Б. Спіноза як представник раціоналізму акцентував увагу на інтелектуальній діяльності людини, її перевагах над чуттєвим пізнанням. Головним способом отримання знань він уважав інтуїтивне знання.

Ще одним представником раціоналізму був геніальний німецький філософ, учений, математик, юрист **Готфрід Вільгельм**

Ляйбніц (1646—1716 рр.). Він здобув освіту у Лейпцігському (філософія) та Йенському (математика та алгебра) університетах. Захистив дисертацію на ступінь доктора права, перебував на дипломатичній службі в Парижі, був обраний членом наукового Королівського товариства Англії. Ляйбніц був особисто знайомий з багатьма видатними науковцями й мислителями того часу: Арно, Ньютоном, Мальбраншем, Гюйгенсом. З 1676 р. працював бібліотекарем при дворі ганноверського герцога. Помер Готфрід Вільгельм Ляйбніц у 1716 р. Головними філософськими працями, які репрезентували його філософські погляди, були «Роздуми про метафізику» (1686 р.), «Нові досліди про людське розуміння» (1705 р.), «Теодіцея» (1710 р.), «Монадологія» (1714 р.).

Як і інші філософи Нового часу, Ляйбніц намагався розкрити сутність буття. На основі критичного переосмислення теорії Р. Декарта про субстанцію він розробив власне вчення про першооснову світу — *монаду*. Монада, на думку вченого, є найменшим елементом світобудови, першоелементом буття, який має духовну, а не матеріальну сутність. Водночас монада є простою й неподільною, вона існує вічно, бо не розпадається на частинки, має лише чотири *якісні стани*: *прагнення, потяг, сприйняття й уявлення*. За своєю сутністю монада є діяльністю, спрямованою на зміну свого власного стану. Через неперервність свого існування монади усвідомлюють самі себе, вони замкнуті самі на собі й водночас незалежні одна від одної. Існування монад пов'язане з їх активністю в будь-якій точці Всесвіту. Г. Ляйбніц виокремлював кілька різновидів монад залежно від рівня їх досконалості, установленної Богом: «голі монади» лежать в основі неорганічної природи — це каміння, земля, корисні копальни; «монади тварин», яким притаманні чуття, але ще немає розвинутої самосвідомості; «монади людини» — душі, які мають свідомість, пам'ять, мислення. Найвищою монадою є Бог (монада монад).

У теорії пізнання Г. Ляйбніц намагався примирити емпіризм і раціоналізм. Усі знання він поділяв на два види — «*істини розуму*» та «*істини факту*». «Істини розуму» виводяться із самого розуму й можуть бути доведені за допомогою логіки, вони мають необхідний та узагальнюючий характер. «Істини факту» — це знання, що можуть бути доведені лише досвідом, експериментом, це конкретні знання, які констатують лише факт і не свідчать про причину, мають ймовірний характер. Але незважаючи на те, що дослідне емпіричне знання є неповне та ймовірне, воно все-таки є

знанням. Тому, уважаючи учений, пізнання оточуючого світу має бути реалізоване раціональним чи емпіричним шляхом. До того ж раціональне знання матиме достеменний характер на основі розуму, а емпіричне (засноване на досвіді) — лише ймовірний характер. Гармонію єдності раціонального й емпіричного пізнання «задає» Бог.

На відміну від більшості філософів Нового часу Г. Ляйбніц надавав великого значення формальній логіці. Він працював над удосконаленням громадянського права на основі логічного висновку, розробив проект «усезагальної філософської мови», в якій кожне поняття було б добуток елементарних понять і таким чином будь-які філософські проблеми можна було б вирішити шляхом обчислень. Незважаючи на всю утопічність цього проекту, його раціональним змістом була ідея логічного обчислення, яка стала підґрунтям сучасної математичної логіки. Згідно з Г. Ляйбніцем, логічні принципи — закон тотожності й закон достатньої підстави — є принципами самої реальності. Перший закон (принцип) є основою необхідних і апіорних «істин розуму»; другий — основою «істин факту». Згодом Г. Ляйбніц сформулював закон достатньої підстави: «Ніщо не відбувається без причини; тобто має існувати необхідна причина, чому існує саме це, а не інше».

Отже, у своїй теорії пізнання Готфрід Вільгельм Ляйбніц доволі оригінальним способом намагався поєднати досягнення раціоналізму та емпіризму. Особливого значення набували запропоновані ним рекомендації: зважати на наукові факти, довіряти власним відчуттям, усі причинно-наслідкові зв'язки довоколишнього світу тлумачити з позицій природознавства. Особлива заслуга Г. Ляйбніца полягала в тому, що на його ідеях вирости представники німецької класичної філософії.

Висновки

Філософія Нового часу (XVII—XVIII ст.) отримала орієнтацію на дослідження проблем розвитку науки. Увага акцентувалася на ідеї автономності суб'єкта пізнання, був зафіксований принцип сумніву як початок наукового дослідження, розвивались індуктивно-емпіричний та раціонально-дедуктивний методи пізнання, останній містить у собі інтелектуальну інтуїцію. У цей час формувалася механістична картина світу, яка стала основою природознавства та філософії аж до XX ст.

Філософія Просвітництва — французька філософія кінця XVII — початку XVIII ст., представники якої сприймали раціоналізм як віру в розум, виступали проти засилля церкви (але не релігії) у духовній культурі суспільства, боролися з усім, що було ворожим суспільному прогресу та освіті

Головні напрями

*Деїстичний
напря́м*

*Атеїстично-
матеріалістичний
напря́м*

*Утопічно-
соціалістичний
напря́м*

Головні представники

Франсуа Вольтер
(1694—1778 рр.)

Жюльєн Ламетрі
(1709—1751 рр.)

Габрієль Маблі
(1709—1785 рр.)

Шарль Монтеск'є
(1689—1755 рр.)

Дені Дідро
(1713—1784 рр.)

Мореллі
(XVIII ст.)

Жан-Жак Руссо
(1712—1778 рр.)

Клод Гельвецій
(1715—1771 рр.)

Грахх Бабеф
(1760—1797 рр.)

Етьєн Кондільяк
(1715—1780 рр.)

Поль Гольбах
(1723—1789 рр.) та ін.

Клод Сен-Сімон
(1760—1825 рр.) та ін.

Домінуючі риси

Деїзм — визнання Бога першопрчиною світу із запереченням його подальшого втручання в явища природи й перебіг суспільних подій

Атеїзм — у філософії система ідей, погляди, переконання, що заперечують існування надприродного Бога й необхідність будь-якої релігії

Філософія Просвітництва характеризується також домінуванням матеріалізму, раціоналізму, антропоцентризму, історичного оптимізму, подальшою секуляризацією релігії та церкви та появою утопічно-соціалістичних поглядів на розвиток суспільства та держави

Особливості формування й розвитку філософії доби Просвітництва. Кінець XVII — початок XVIII ст. увійшли в історію світової культури як період Просвітництва, а французьку філософію цього періоду за аналогією називають філософією доби Просвітництва. Французькі філософи критично переосмислювали уявлення про Бога, навколишній світ, людину та кінцеву мету її існування, шукали нових кардинальних напрямів розвитку філософії, відкрито пропагували ідеї та цінності буржуазного суспільства, опосередковано готували суспільну думку до революційної трансформації французького суспільства.

Ідеї Готфріда Вільгельма Ляйбніца про *необхідність перебудови життя на засадах розуму* були підхоплені багатьма мислителями Франції та Європи загалом. Філософів зацікавила можливість заміни старого світу (монархії) на новий (демократичний), а ідеали епохи Відродження, свободи совісті, свободи волевиявлення набували характеру практичних орієнтирів. *Традиційна для епохи Відродження ідея рівності перед Богом логічно змінювалася практичною потребою зрівняти всіх людей перед Законом.* Ідеї та цінності епохи Відродження пропонували реалізувати шляхом поширення раціонально-практичних знань про природу й суспільство. Тому кожна розумна людина повинна була сприяти поширенню освіченості (звідси, власне, й поява терміна «Просвітництво»).

Мислителі XVIII ст. вважали, що основними постатями в соціальній перебудові залишків феодального суспільства мали стати представники аристократії на чолі з монархом. Тому саме на них була спрямована практична філософія з метою формування високого рівня інтелекту, цінностей свободи (ідея «освіченого монарха»). У зв'язку з тим, що знання про природу, соціальні орієнтири різко суперечили твердженням офіційної теології, філософи-просвітителі вважали своїм головним завданням непримирнну критику релігійних догм, що суперечили здоровому глузду й повсякденній практиці. Починаючи з епохи Відродження, відбувається активна секуляризація церковного життя, що отримала новий атеїстичний імпульс у Франції у XVIII ст. Необхідність отримання простого задоволення від реалізації безпосередніх матеріальних і духовних потреб людини пропагувалася як головна цінність життя. Філософи Просвітництва стояли на позиції послідовного атеїзму й безкомпромісного антиклерикалізму. Розум звільнявся від релігійної віри й перетворювався на єдиний засіб отримання істини про оточуючий світ.

Філософія Просвітництва набула форм матеріалізму. Її репрезентували філософи Жан Мельє, Жюльєн Ламетрі, Дені Дідро,

Клод Адріан Гельвецій, Поль-Анрі Гольбах, які пояснювали природу та сутність людини без будь-яких посилянь на релігію й Бога. Вони обстоювали ідею існування первинної матерії, яка має механізми саморозвитку, у результаті чого розвивається Всесвіт і з'являється її найвищий продукт — людина.

Філософи Просвітництва були об'єктивно залучені до аналізу кризових явищ тогочасного суспільства, які з необхідністю вели до соціального вибуху (революції). Головним предметом їхнього філософствування стали принципи «природного права» та суспільного договору, згідно з якими будь-яка людина повинна мати гарантії на повноцінне життя й реалізацію матеріальних і духовних потреб особи. Мислителі Просвітництва вважали, що уникнути реальних і потенційних міжособистісних конфліктів, а також непорозумінь між громадянами й державою можна, лише свідомо передавши частину своїх прав державі (монарху) на основі суспільного договору. Інакше кажучи, *одна сторона договору (народ) віддає свої права, а інша (державна, монарх) бере на себе зобов'язання забезпечити щонайбільший спокій і злагоду в суспільстві*. Революційний контекст цих ідей полягав у тому, що оскільки абсолютистська монархія не виконувала своїх обов'язків перед народом згідно із суспільним договором, народ мав об'єктивне право ліквідувати цю владу.

У прихильників Просвітництва виникали нові світоглядні цінності, пов'язані з упевненістю в тому, що вони живуть у найважливішу для цивілізації добу. Уся попередня історія (насамперед Середньовіччя) сприймалася ними як епоха панування зла, невігластва, релігійних забобонів.

Домінуючою концепцією, що пояснювала можливість адекватного пізнання світу з метою його практичного перетворення, стає філософія Френсіса Бекона (необхідність використання в процесі пізнання емпіричного досвіду разом із правом суб'єкта пізнання на власну позицію в науковому дослідженні й права власної інтерпретації отриманих знань). Молодій буржуазії потрібна була підтримка з боку практичної філософії (синтезу природничих і гуманітарних знань).

У другій половині XVII ст. розвиток науки набув такого рівня, що держава виявила зацікавлення в організації наукових досліджень. Наприклад, у 1662 р. було засновано Академію в Англії, у 1666 р. — у Франції, а в 1700 р. — у Німеччині. Засадовим наукових досліджень став експеримент, який започаткував експериментальні науки (біологію, хімію, фізику та ін.). Метафізичні системи, які передували філософії Просвітництва й не збігалися з

потребами емпіричної науки, замінювали концепцією матеріалістичного сенсуалізму з можливістю використання практики як критерія істини. При цьому велика увага приділялася людині та аналізу проблем, пов'язаних з нею.

Поширювались і пропагувались ідеї дослідного знання, розвивалося вчення про природне право, права людини, договірні відносини, основи виникнення та функціонування держави й суспільства, законність використання насильства у вирішенні соціальних конфліктів. Філософські інтерпретації зазначених ідей стали основою подолання кризи метафізичної філософії.

Деїстичний напрям. Прихильники деїзму, визначаючи Бога першопричиною світу, заперечували його подальше втручання в явища природи й перебіг суспільних подій, виступали проти персоніфікації Бога (наділення його рисами людини), а також ототожнення Бога й природи (пантеїзму). Одним з найвідоміших представників деїстичного напрямку був **Вольтер (1694—1778 рр.)**, справжнє ім'я Франсуа Марі Аруе, — французький філософ, письменник. Навчався в ієзуїтському коледжі Людовика Великого. Перебування в Англії (1726—1729 рр.) зробило Вольтера переконаним прибічником деїзму, а також філософії сенсуалізму Джона Локка. Англійський досвід ученого був віддзеркалений у праці «Філософські листи» (1734 р.), яку було спалено за постановою Паризького парламенту (як книжку, що «суперечить релігії»). У ній Вольтер стверджував, що людина створена для щасливого життя лише на землі, а тому їй не варто перейматися метафізичними роздумами, а діяти так, щоб поліпшити своє життя й досягти позитивних результатів. Іншими науковими доробками, що репрезентують філософські погляди Вольтера, були «Метафізичний трактат» (1734 р.), «Роздуми про людину» (1734 р.), «Філософський словник» (1764 р.), «Філософія історії» (1765 р.), «Досвід про звичаї і дух народів» (1759 р.), «Кишеньковий філософський словник» (1764 р.), «Англійські листи» (1734 р.).

У філософських поглядах Вольтер стояв на позиціях поєднання емпіризму та раціоналізму, надаючи перевагу першому. На цій основі він розробляв власне вчення про необхідність установлення загальної свободи духу на протидію домінуючому у Франції догматичному мисленню та залишкам феодальної культури. Перші праці Вольтера були присвячені аналізу англійського суспільства, яке, на його думку, є прикладом створення сприятливих умов для розвитку свободи, можливості особи за власним бажанням обирати шлях до неї.

Аналізуючи розвиток світової історії, Вольтер дійшов висновку, що в основі історичного процесу лежить боротьба протилеж-

них поглядів і думок, на протигагу наявним на той час богословським теоріям (ідеям провіденціалізму в історії). На думку Вольтера, в історії не все розвивається в бік прогресу, понад те, домінуючим є хаос одиничних подій, які мають власні причини. Загальна тенденція історичного розвитку не підлягає кінцевому аналізу (як твердять прихильники провіденціалізму), тому вчений пропонував аналізувати історію, спираючись на філософські методи дослідження. Вольтер уперше використав термін *«філософія історії»*.

Вищим ідеалом історичного розвитку суспільства філософ уважав абсолютну монархію на чолі з «освіченим монархом» (ідея «освіченого абсолютизму»). Він вів листування з деякими «освіченими» монархами (до яких належала й імператриця Росії Катерина II), давав їм поради з облаштування держави, до яких вони не дослухалися.

Як пропагандист Просвітництва й *вільнодумства* Вольтер непримиримо ставився до релігії та церкви, які вважав причиною гострих соціальних конфліктів, відсутності свободи й існування несправедливості. Ставлення вченого до церкви видно з його вислову *«Роздушїть гадюку!»* (тобто церкву). Аналізуючи розвиток релігії, він сприймав зміну її форм як заміну одних забобонів на інші. Тому людство, зазначав учений, має якнайшвидше відмовитися від цих забобонів (неістинного знання про світ) на користь розуму й істини, що лежать в основі нормального існування суспільства.

Але така гіпертрофована критика релігії ще не є підставою вважати Вольтера представником войовничого атеїзму. У своєму ставленні до релігії він виступав як непримиримий критик релігійної свідомості й церкви як соціального інституту. Вольтер визнавав існування Бога з позицій деїзму, уважав його творцем світу, але заперечував його подальше втручання в явища природи й перебіг суспільних подій. Мислитель був упевнений, що жодна теорія та практика не зможуть достеменно довести існування або відсутність Бога. Знаменитою стала його теза: *«Якби Бога не було, то його необхідно було б вигадати, але вся природа свідчить про те, що він існує»*.

На думку Вольтера, суспільство потребує релігії, але не такої, яка ґрунтується на теології, а такої, що має підґрунтям державний інтерес і філософські ідеї деїзму. Вольтер стверджував, що релігія, заснована на *теології, є мати фанатизму, громадянських конфліктів, ворог людини, а державна релігія — основа світового порядку й законності»*. Іншою причиною, яка, на думку Вольтера, позитивно характеризувала необхідність нової релігії,

була потреба вирішити морально-етичні проблеми з метою підтримання порядку в суспільстві, утримання окремих людей від антисоціальної поведінки.

У зрілі роки оптимізм Вольтера дещо згас. Філософ дійшов висновку, що кожна людина, яка зіштовхується із суперечностями життя, повинна «самостійно обробляти свій сад», тобто займатися корисною діяльністю, але водночас вона повинна знати, що життя загалом не принесе їй повного задоволення. Єдиний спосіб, який дає змогу зберегти власний суверенітет і сприятиме отриманню задоволення від життя — це сміх (як головна зброя в боротьбі з відчаєм).

Перед смертю Вольтер сформулював своє кредо у ставленні до релігії: *«Я помираю, схилиючи голову перед Богом, люблячи своїх друзів, не відчуваючи ненависті до своїх ворогів, заперечуючи марновірство»*.

Сучасником й однодумцем Вольтера був *Шарль Луї де Монтеск'є (1689—1755 рр.)* — французький філософ права й історії, президент парламенту й Академії в Бордо, член Французької академії. Головним завданням філософії він уважав аналіз причинно-наслідкових зв'язків у природі на основі законів механіки. Засадовими творами, які репрезентували його філософські та правові погляди, були «Перські листи» (1721 р.) і «Дух законів» (1748 р.). Остання книжка потрапила в «Індекс заборонених книг».

У ставленні до релігії філософ також обстоював позиції деїзму. Він уважав, що віра в Бога потрібна для того, щоб підтримувати порядок і виховувати моральність. Але водночас він відкидав ідею безсмертя душі, критикував християнство й католицьку церкву за їх претензію на отримання влади й бажання одноосібно управляти суспільством, за введення в оману віруючих людей і пригнічення людської ініціативи.

У своїй головній праці «Дух законів» Монтеск'є аналізував розвиток суспільства в його історико-правових формах, використовуючи поняття «природне право». В основі природного права лежить природа речей (об'єктивні чинники), які загалом визначають дух законів, їх зміст та особливості функціонування в тому чи тому суспільстві. Воно унеможлиблює розростання деструктивних конфліктів у суспільстві.

До об'єктивних чинників, на яких ґрунтується природне право, належать:

— *територія* — філософ вважає, що великі території вимагають розвитку демократичного устрою, а маленькі — республіканського правління;

— *клімат* — він може сприяти ефективному управлінню й сталому державному устрою (південні країни зі спекотним кліматом зазвичай прагнуть до деспотії, північні — з холодним кліматом схильні до демократії, середньоевропейські країни з помірним кліматом періодично переходять від деспотії до демократії й навпаки);

— до інших чинників належать соціальні та історичні, релігія та мораль, традиції, форми господарювання, принципи управління суспільством тощо.

Монтеск'є виокремив три види державного устрою за домінуючим принципом їх функціонування: *по-перше, це деспотична держава, що будується на страху й залякуванні; по-друге, монархія, в основі якої лежать честь і гідність окремого правителя, й, по-третє, республіка, засадовим принципом якої є демократія з якнайширшими гарантіями реалізації принципів добродетності.*

Головною добродетністю (цінністю функціонування держави) Монтеск'є вважав *гарантію свободи особистості*. Він зазначав, що свобода обмежує владу держави через саму владу завдяки її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову з метою запобігання деспотизму («*ідея розділеної влади*»).

Монтеск'є був засновником соціологічної науки. Але соціологія Монтеск'є не закликала до радикальних змін у суспільстві, філософ уважав, що *прогресивний розвиток історії загалом неможливий — соціум розвивається в площині постійної взаємозаміни періоду його падіння (регресу) й наступного періоду підйому (прогресу)*. У зв'язку з цим він говорив, що бачить старе зло, яке існує в світі, знає, як його подолати, але водночас передбачає й нове зло, яке з необхідністю виникне на уламках старого.

Відомим представником філософії Просвітництва був **Жан-Жак Руссо (1712—1778 рр.)**. Він народився в швейцарському місті Женева, у родині ремісника-годинникаря (його предками були французькі емігранти-гугеноти). У 1741 р. він приїхав до Парижа й познайомився з Дідро та Кондільяком. Деякий час він співпрацював з енциклопедистами (очолював відділ музики), поки між ними не виникла суперечка. За антиклерикалізм і політичний радикалізм твори Руссо «Про суспільний договір» (1762 р.) та «Еміль, або про виховання» (1762 р.) були засуджені на спалення в Парижі та Женеві. Руссо був змушений залишити Париж, спочатку він перебував у Женеві, а потім переїхав до Англії. У 1770 р. він знову повернувся до Парижа, де жив усамітнено. У 1778 р. на запрошення свого шанувальника Ж.-Ж. Руссо оселився в маєтку Ерменонвиль, де після важкої хвороби помер і був

похований на острові серед озера. У 1791 р. за рішенням Законодавчих зборів його прах було перенесено до Парижа.

Основними працями, що репрезентували філософські погляди Ж.-Ж. Руссо, були «Розмисли про науки й мистецтво» (1750 р.), «Міркування про походження та підстави нерівності між людьми» (1755 р.), «Юлія, або Нова Елоїза» (1761 р.), «Про суспільний договір» (1762 р.), «Еміль, або про виховання» (1762 р.) та ін.

У центрі уваги філософії Руссо було існування людини в суспільстві, пошук відповіді на питання: «як захистити людину від соціальної несправедливості?». Відповідь на нього він шукав, аналізуючи сенс людського існування в сучасних йому історичних реаліях.

Руссо акцентував увагу на тому, що природним станом людського існування є свобода. У межах цієї свободи людина відчуває себе індивідуальністю, а отже, певною мірою *самотньою людиною*. Вона переживає (драматизує) свою самотність через рефлексію, що ускладнює її життя, створює внутрішній дискомфорт (страждання), атмосферу потреби «самозаглиблення» у власну долю. Вихід з такого дискомфортного стану філософ вбачав у конструктивній любові людини до самої себе. Ця любов, на його думку, стимулює появу позитивних людських рис (почуттів), наприклад, почуття милосердя до інших. Тому мислитель вважав, що любов людини до самої себе є основою побудови позитивних взаємовідносин між людьми, що, зрештою, сприятиме розвитку свободи особистості.

Ж.-Ж. Руссо зазначав, що соціальне оточення перетворює здорову любов людини до самої себе на егоцентризм, на який спираються соціальна нерівність, приватна власність і конкурентна боротьба. Вплив соціального оточення загалом негативний і деструктивний. Культура, своєю чергою, стає інструментом політики, наприклад, правова культура сприяє існуванню майнової нерівності (через систему правосуддя), підтримує позицію багатих (додаючи їм багатства), нехтує інтересами бідних (роблячи їх ще біднішими).

Аналізуючи сучасне йому життя, вчений чи не одним з перших філософів порушив *проблему відчуження*¹ людини від результатів її праці. *Культура (політика й право) «консервує» від-*

¹ Відчуження — філософсько-соціологічна категорія, що відбиває суспільний процес, у межах якого проходить перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну від них силу, яка стає над людьми й пригнічує їх.

чуження, яке за певних умов стає причиною конкретних конфліктів між людьми, насильства й агресії.

Таким чином, культура не лише зумовлює поширення відчуження в міжлюдських відносинах, а й деформує особистість через нав'язування фальшивої поведінки, обман і моральну спустошеність людини тощо. Такими негативними чинниками можуть бути наукове знання й розум, які разом з культурою обмежують відчуття свободи й рівності, поєднуючись з багатством і приватною власністю, роблять людину безсилою перед суперечностями життя. *Деструктивному впливу культури Руссо пропонував протиставити (крім повноцінної любові людини до самої себе) реалізацію в житті ідеалів свободи, використовуючи для цього методи педагогічного (оптимістичного) впливу.*

Основою концепції педагогічного оптимізму філософа стала ідея ненасильства над дитиною в процесі виховання, гармонійне поєднання внутрішнього бажання із зовнішньою необхідністю. Головною умовою виховання мала стати нейтралізація негативного впливу на людину з боку суспільства. Руссо говорив про виховання «серця людини», яке мало б навчити її правильної любові до інших і тим самим допомогти знайти шлях до самої себе через створення власного позитивного досвіду. *В ідеалі любов людини до самої себе повинна була перерости в любов до Батьківщини.*

Бажаному стану свободи сприятиме й практична філософія, яка, на думку Руссо, організує доцільну взаємодію суспільства й держави на основі суспільного договору. *Підкоряючись загальній волі, кожна людина гарантує свободу волі собі та іншим людям.* Мислитель уважав, що в загальну волю входить і приватна, а тому кожна людина повинна беззаперечно підкорятися їй як своєму власному закону.

Суспільний договір мав стати не лише основою розвитку держави й суспільства, а й суверенітету окремого народу, його цілісності та прогресивного розвитку. Суспільний договір — головний закон держави, до якого адаптуються та з яким узгоджуються всі інші закони. Якщо такого узгодження немає, зазначав Руссо, то закони перетворюються на прості постанови (укази). Таким чином воля суспільства, народу фіксується в законах з метою їх реалізації в соціальній практиці виконавчою владою.

Ідеальною державою вчений вважав *республіку*. Органом управління такої республіки мав стати не парламент, а народні збори, які віддзеркалювали б рівні права громадян на участь у

владі. Головними характеристиками республіканської влади повинні бути реальна свобода й рівність усіх громадян (з орієнтацією на встановлення майнової рівності). *Майно громадянам необхідне не для багатства, а для задоволення матеріальних і духовних потреб.*

Але було б помилкою вважати Жан-Жака Руссо проповідником ідей утопічного соціалізму («майнової зрівнялівки»). Тих, хто порушує принципи суспільного договору, він пропонував карати на смерть, незважаючи на те, що загалом філософ проповідував принципи ненасильства. Водночас він розвивав ідею про право народу на повстання тоді, коли пригнічена частина громадян (без прав і власності) має можливість скинути паразитуючу меншість (владу) й створити те суспільство, яке вони вважають за потрібне.

У цій державі знайшлося місце й релігії. З погляду філософа, Бог є уособленням світової волі й світового розуму, людина помирає лише своїм тілом, душа її залишається безсмертною. Зі скасуванням релігії можуть зникнути моральні підвалини суспільства, тому Руссо пропонував створити замість християнства нову, штучну релігію — «громадянську» («культ великої істини») з метою освячення суспільного договору й ефективнішого виконання людьми чинних законів.

Ідеї Жан-Жака Руссо вплинули не лише на формування філософської думки Просвітництва, а й стали практичними рекомендаціями в соціальних реформах періоду Французької революції (1789—1794 рр.). Якобінці впроваджували свої радикальні соціальні перетворення під прапором «руссоїзму», якобінський Конвент увів дійсничий культ (громадянську релігію) тощо.

Атеїстично-матеріалістичний напрям. Представники атеїстично-матеріалістичного напрямку філософії Просвітництва заперечували саму ідею існування Бога в будь-якій формі, пояснювали походження світу й самої людини з матеріалістичних позицій, а в питаннях пізнання навколишнього світу стояли на позиціях емпіризму. На формування цього напрямку великий вплив мав *Дені Дідро (1713—1784 рр.)*, французький філософ і письменник, теоретик мистецтва, лідер гурту енциклопедистів¹. Початкову освіту Д. Дідро здобув у школі ієзуїтів, а згодом у коледжі д'Аркур у Парижі. Під впливом просвітницьких ідей він

¹ Енциклопедисти — колектив авторів французької енциклопедії, що видавалась у XVIII ст. («Енциклопедія, або Глумачний словник наук, мистецтв і ремесел»), її загальна світоглядна спрямованість — атеїзм, просвітництво, суспільний прогрес.

категорично відмовився стати священиком. На початку 1740-х років Д. Дідро познайомився з Е. Кондільяком і Ж.-Ж. Руссо. У 1746 р. його першу книжку під назвою «Філософська думка» за рішенням Паризького парламенту було спалено, а самого Д. Дідро заарештовано, однак згодом відпущено на свободу. У 1751—1780 роках він брав безпосередню участь у виданні 35-томної енциклопедії, що об'єднала навколо себе найкращих мислителів того часу (Руссо, Д'Аламбера, Вольтера, Кондільяка, Монтеск'є, Гольбах та ін.).

Основними працями, що репрезентують філософські погляди Д. Дідро, були: «Думки про тлумачення природи» (1754 р.), трилогія «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера», «Продовження розмови» (1769 р.), «Філософські принципи відносно матерії і руху» (1770 р.), «Монахиня» (1760 р.), «Племінник Рамо» (1762 р.), «Жак-фаталіст» (1773 р.).

У цих доробках Дені Дідро заявив про себе як філософ-полеміст, який критично переосмислював цінності монархічної системи (релігійний світогляд). Продовжуючи традиції мислителів Просвітництва, Дені Дідро став найвідомішим і найнепримиреннішим критиком релігії. Він різко критикував її за те, що вона не сприяє отриманню наукових істин про довколишній світ і застичує здорову свідомість людини релігійними забобонами, убиває в людині бажання активно перетворювати світ згідно з її інтересами. *Д. Дідро одним з перших виступив за необхідність повного знищення релігії, організацію життя без Бога на засадах атеїзму як форми світогляду. При цьому атеїзм мав ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, здоровому глузді, моральній відповідальності.*

Дідро критикував ідеї триєдинства Бога, віру в релігійні чудеса, загострював увагу на суперечностях і розбіжностях новоевангельських історій тощо. Він одним з перших порушив проблему *необхідності реалізації в суспільстві принципів свободи совісті, відокремлення церкви від держави та школи від церкви.* Головним завданням Просвітництва він уважав подолання негативного впливу релігії та церкви на людину. До кінця життя Дені Дідро залишався на позиціях матеріалістичної філософії й войовничого атеїзму. Останніми словами Дені Дідро були: *«Перший крок до філософії — це відсутність віри».*

Одним з представників школи французького матеріалізму та атеїзму був французький філософ *Поль-Анрі Гольбах (1723—1789 рр.).* Найвідомішими працями, що репрезентують його філософські інтереси, були «Система природи» (1770 р.), «Розвінчане

християнство» (1761 р.), «Кишенькове богослов'я» (1768 р.), «Здоровий глузд» (1772 р.), «Універсальна мораль, або Права людини, основані на природі» (1776 р.) та ін.

У своєму головному доробку «Система природи» Гольбах дав філософську картину Всесвіту, де існувала єдність взаємопов'язаних матеріальних елементів. Він стверджував, що об'єктивно існує первинна матерія (природа), яка є самопричиною, безкінечною в просторі й часі. Він одним з перших намагався дати визначення матерії: *матерія — це все, що діє на наші органи чуття, а рух є способом існування матерії*. У природі діє вічний, неминучий необхідний порядок (причинно-наслідковий зв'язок), згодом ці ідеї стали основою космічної теорії Лапласа. У розумінні людини Гольбах стояв на позиціях еволюціонізму. Він уважав, що людина є витвором природи й існує тільки в її межах, підкоряється лише законам природи (і не може звільнитися від неї навіть подумки). Людина є фізична істота, сутність якої виявляється в потребі самозбереження, отримання особистого задоволення від реалізації матеріальних і духовних потреб.

П.-А. Гольбах доволі критично ставився до релігії та церкви. Він уважав, що головною причиною існування релігії є відсутність наукових знань про природу. Інакше кажучи, людина вірить у Бога через власне невігластво, страх, побоювання можливої біди. Тривога й страх спричиняють виникнення фантазій, примар, від яких можуть урятувати лише наукове знання й освіта. Гольбах зазначав, що словом «Бог» люди послуговуються тоді, коли забувають слово «природа». Тому якщо незнання природи породило віру в Бога, то її пізнання приведе до зникнення релігійної віри.

Філософ говорив, що вектор життя людини спрямований від нещастя до щастя. Релігія, рабство, страхи, демагогія, соціальне зло та інше з розвитком науки й освіченості щонайширших верств населення поволі зникатимуть. Щоб бути щасливою, людина повинна знати своє місце в природі. Ці та інші філософські сентенції Гольбаха відіграли величезну роль у підготовці Французької революції XVIII ст.

Утопічно-соціалістичний напрям. У середині XVIII ст. у філософії французького Просвітництва сформувались *утопічно-соціалістичні (комуністичні) ідеї*, проекти, які найбільшого поширення набули під час Великої французької революції. Прагнення вирішити проблему побудови ідеального суспільства, заснованого на рівності й соціальній справедливості, стало основною рисою утопічно-соціалістичного напрямку. Представники цього напрямку з позицій природного права критикували феодально-

капіталістичне суспільство. З метою відродження «золотого віку»¹ в середині XVIII ст. французький філософ, письменник, історик *Габріель Маблі (1709—1785 рр.)* виступив з проектом побудови комуністичного суспільства на засадах рівності всіх людей і права на працю.

Неабияку роль у розвитку французького утопічного соціалізму відіграли ідеї *Франсуа Бабефа (псевдонім Гракх Бабеф) (1760—1797 рр.)*, якого вважали першим комуністом (теоретиком і практиком). Він розробив програму «Змова в ім'я рівності» з практичним завданням здійснити комуністичну революцію й уперше зафіксував необхідність диктатури пролетаріату. У 1797 р. Бабефа та деяких його прибічників було страчено.

До найвідоміших представників французького утопічного соціалізму належав великий утопіст *Клод Сен-Сімон (1760—1825 рр.)*, який став творцем критично-утопічного соціалізму (комунізму) й чи не найпершим зафіксував можливу анархію в капіталістичному виробництві, існування суперечності між приватною власністю та суспільним інтересом, домінування паразитичних елементів над безпосередніми виробниками матеріальних благ, моральний регрес панівних верств населення та їхній вплив на занепад суспільної моралі тощо.

Метою суспільного розвитку К. Сен-Сімон уважав створення промислового суспільства, в основі якого мав лежати ієрархічний принцип побудови, де всі державні посади повинні надаватися на основі певних здібностей. У його ідеальному суспільстві головною цінністю мали стати праця, право на працю й розумний розподіл вироблених продуктів з метою однакового задоволення потреб членів суспільства (найкраще суспільство — це те, яке надає своїм членам усі умови для реалізації матеріальних і духовних потреб). Працююче населення (пролетаріат) зіллється з буржуазією в один клас — *клас індустріалів*. Учений вважав, що нове суспільство виникне не на основі революції, а на ґрунті еволюції, розвитку економіки й появи ідеальних форм суспільства. Він висунув ідею трансформації існуючої релігії в релігію «*нового християнства*», сенсом якої стане гасло «*Усі люди — брати*».

Учення Сен-Сімона справило величезний вплив на розвиток суспільно-політичної думки не лише у Франції, а й у Німеччині, Італії, Росії. Згодом воно стало одним з ідейних джерел марксистської філософії.

¹ «Золотий вік» — утопічні уявлення багатьох народів, згідно з якими в історії людства існував період, коли люди завжди залишалися молодими та щасливими.

Висновки

Філософія доби Просвітництва (XVII—XVIII ст.) характеризується обґрунтуванням ідей просвітницького світогляду на основі принципів раціоналізму (розум як вища інстанція для вирішення всіх проблем людського співтовариства), вільнодумства, антиклерикалізму, політичного радикалізму та атеїстичного матеріалізму (заперечення існування Бога в будь-якій формі, пояснення появи світу й людини з позицій матеріалізму). Передові погляди французьких філософів-просвітників значною мірою вплинули на подальший розвиток філософської думки в Європі, зокрема і в Україні.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність раціоналізму та емпіризму в філософії Нового часу.
2. Назвіть характерні риси філософії Нового часу.
3. У чому особливості філософії Ф. Бекона?
4. Розкрийте сутність філософських поглядів Р. Декарта.
5. Охарактеризуйте головні положення філософії Т. Гоббса.
6. Визначте та обґрунтуйте позицію Г. В. Ляйбніца щодо необхідності об'єднання раціоналізму та емпіризму.
7. Назвіть головні ознаки філософії Просвітництва.
8. Розкрийте взаємозв'язок між поняттями «природне право» та «суспільний договір».
9. У чому особливості дійстичного напрямку філософії Просвітництва?
10. У чому полягає атеїстична позиція французької філософії XVII—XVIII ст.?
11. Визначте основоположні принципи матеріалістичної позиції французьких просвітителів.
12. Визначте й обґрунтуйте специфіку філософсько-правових і політичних поглядів французьких утопічних соціалістів (комуністів).

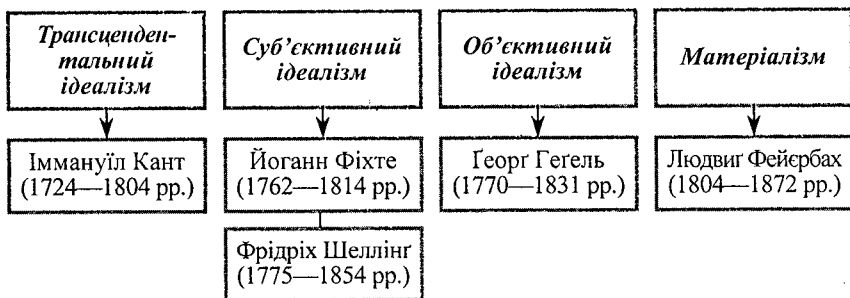
Список рекомендованої літератури

1. Английские материалисты XVIII в.: Собр. соч.: В 3-х т. — М., 1967, 1968.
2. Антология мировой философии: В 4-х т. — М., 1970. — Т.2.
3. Бакрадзе К. С. История новой философии: // Избр. филос. труды. — Тбилиси, 1977. — Т. 4.

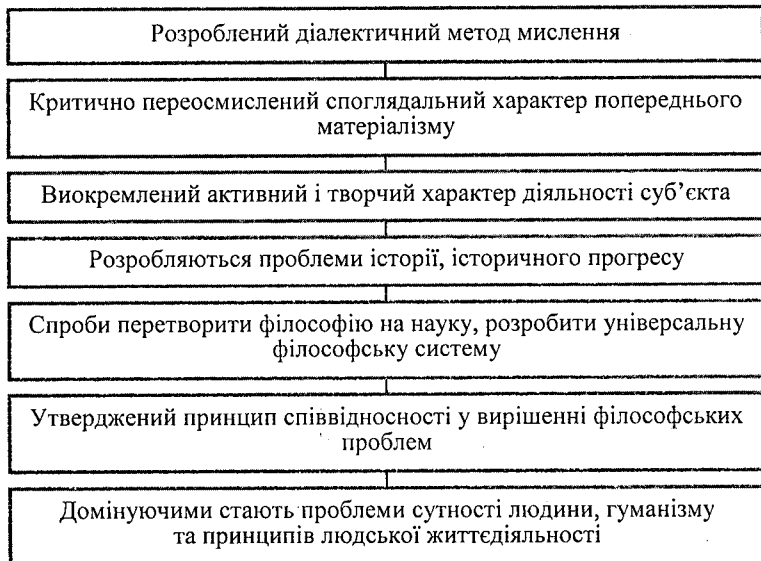
4. Беркли Дж. Сочинения. — М., 1978.
5. Беркли Дж. Алкифрон. Памятники религиозно-философской мысли Нового Времени. — СПб., 1996.
6. Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. — М., 1971—1972.
7. Грязнов А. Ф. Философия Шотландской школы. — М., 1979.
8. Вико Джамбаттиста. Основания науки об общей природе наций. — М.; К., 1994.
9. Вольтер. Философские сочинения. — М., 1988.
10. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. — К., 1994.
11. Гоббс Томас. Бегемот. — К., 1996.
12. Гоббс Томас. Левиафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — К., 2000.
13. Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. — М., 1989.
14. Гусев В. І. Історія західноєвропейської філософії XV—XVII ст. — К., 1994.
15. Гусев В. І. Західна філософія Нового часу XVII—XVIII ст. — К., 1998.
16. Декарт Р. Метафізичні розмисли. — К., 2000.
17. Декарт Р. Сочинения: В 2-х т. — М., 1989—1994.
18. Кондильяк Э. Сочинения: В 3-х т. — М., 1980—1982.
19. Кузнецов Б. Г. Разум и бытие. — М., 1972.
20. Кузнецов В. Н. Французский материализм XVIII века. — М., 1981.
21. Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. Западноевропейская философия XVIII века. — М., 1986.
22. Лейбниц Г. Сочинения: В 4-х т. — М., 1982—1989.
23. Локк Д. Сочинения: В 3-х т. — М., 1985—1988.
24. Момдзян Х. Н. Французское просвещение XVIII века. — М., 1983.
25. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVIII века. — М., 1973.
26. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1974.
27. Рассел Б. Історія західної філософії. — К., 1995.
28. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия. От истоков до наших дней. — Кн. 3. — СПб., 1996.
29. Руссо Ж. Ж. Трактаты. — М., 1969.
30. Соколов В. В. Европейская философия XV—XVII вв. — М., 1984.
31. Спиноза Б. Об усовершенствовании разума. — М.; Харьков, 1998.
32. Спиноза Б. Этика // Избранные произведения: В 2-х т. — М., 1957.
33. Философия эпохи ранних буржуазных революций. — М., 1983.

Німецька класична філософія (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) — предмет свого інтересу з аналізу природи переносить на дослідження людини, оточуючого її світу та історії, акцентуючи увагу на тому, що людина живе не стільки в світі природи, скільки в світі культури

Головні напрями

Основні досягнення

Особливості формування й розвитку німецької класичної філософії. Німецька класична філософія¹ стала вищою точкою розвитку філософської думки Нового часу. На її формування й розвиток вплинули щонайменше три чинники: а) досягнення природознавства XVII—XIX ст.; б) філософія Нового часу (особливо доби Просвітництва); в) уроки Французької революції XVIII ст.² У такому контексті поняття «класика» філософії означає найвищий професійний рівень філософів, які її розробляли, а також її визначальний вплив на подальший розвиток світової філософії загалом.

Репрезентували її такі філософи, як І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах. Незважаючи на оригінальність філософських підходів, зазначені філософи мали низку спільних ідей та загальне спрямування — *продовжували розвиток раціоналізму та просвітницьку ідеологію*. Завдяки їхнім зусиллям, предметний інтерес філософії з вивчення природи переноситься на дослідження сутності людини, оточуючого її світу та історії. Важливим стає усвідомлення того, що *людина живе не стільки в світі природи, а насамперед у світі культури*.

Засновником німецької класичної філософії вважають німецького філософа **Імануїла Канта (1724—1804 рр.)**. Майже все його творче життя пройшло в м. Кенігсберг, де він навчався, працював (у Кенігсберзькому університеті). 10 років І. Кант присвятив написанню головної своєї праці «Критика чистого розуму». Згодом виходять друком й інші критичні твори І. Канта. Під час довгої педагогічної діяльності він читав різноманітні курси: логіку, метафізику, етику, теоретичну фізику, математику, право, педагогіку, механіку, мінералогію, теологію, географію, антропологію та ін. Помер Кант у 1804 р., проживши життя, яке було логічним продовженням його філософських принципів. Філософську біографію І. Канта можна умовно поділити на *два етапи*.

Перший — «*докритичний*» етап — з 1746 р. (дата написання першої філософської праці «Думки про істинну оцінку живих сил»). Головним доробком цього періоду є і «Загальна природна історія і теорія неба» (1755 р.), пронизана оптимізмом і вірою в можливість пізнання навколишнього світу. Не менш важливе

¹ У сучасній філософській літературі можна знайти іншу назву німецької філософії XVIII—XIX ст. — «німецька трансцендентально критична філософія». Автори цієї назви вважають, що попередня назва «німецька класична філософія» (яка вперше була використана Ф. Енгельсом) скомпromентувала себе ідеологічними інтерпретаціями з боку марксизму, а отже, є всі підстави замінити її новим поняттям.

² Французька буржуазна революція XVIII ст., яка з революції свободи перетворилася на революцію терору й гільйотини, порушила філософську проблему: чи можна зробити революцію без насильства (хоча б у сфері духу, культури, філософії, літератури).

значення мали праці І. Канта «Дослідження питання, чи відчула Земля в своєму обертанні навколо осі, завдяки якому відбувається зміна дня й ночі, деякі зміни з часу свого постання» (1754 р.), «Про причини землетрусів» (1756 р.), «Нові примітки щодо пояснення теорії вітрів» (1756 р.), «Нова теорія руху та покою» (1758 р.). Завершився «докритичний» період в 1770 р.

У «докритичний» період Іммануїл Кант дотримувався передових для свого часу *натурфілософських ідей*. Так, у праці «Загальна природна історія і теорія неба» він запропонував космогонічну гіпотезу, яка згодом була розвинута П'єром Сімоном Лапласом і увійшла в історію науки під назвою «*гіпотеза Канта—Лапласа*». Мислитель уважав, що із самого початку матерія перебувала в стані туманності (газу), з якої завдяки силам тяжіння й впливу механічних законів виникли астероїдні тіла та інші планети. Сонце, а разом з ним і Земля виникли завдяки дії природних законів без втручання Бога й потойбічних сил.

З 1770 р. розпочинається *другий* період філософії І. Канта — «*критичний*». У цьому ж році 46-річний учений написав професорську дисертацію «Про форми і принципи світу, який сприймається чуттями та умоспоглядається», в якій критично переосмислив свої погляди щодо природи простору й часу. *З позицій матеріалізму Кант перейшов на позиції суб'єктивного ідеалізму*. Простір і час він став тлумачити не як об'єктивні форми зовнішнього світу, а як *ап'юріорні*, тобто такі, які існують у свідомості й передують досвіду. Це положення, особливо стосовно часу, Кант уважав найголовнішим у своїй філософії. У зв'язку з цим відомим є його вислів: «Хто спростує моє твердження, той спростує всю мою філософію».

З цього часу Кант називає своє філософське вчення «*критичним*»¹. Його критичну філософію було викладено в трьох роботах: «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «Критика здатності судження» (1789 р.). Перша книга мала дати відповідь на запитання: «*Як можлива наука й філософія?*» (розробка теорії пізнання). Друга книга відповідає на запитання: «*Як може існувати моральність?*», «*Якою повинна бути поведінка людей?*» (розробка проблем етики). І третя — на запитання: «*Як може існувати прекрасне в природі та мистецтві?*» (розробка проблем естетики). Кінцева мета використання чистого розуму, за Кантом, збігається з визначенням *предмета*

¹ Іммануїл Кант уважав, що попередні філософи досліджували світ за допомогою розуму, але не досліджували сам розум (інструмент пізнання). Тому всю попередню філософію вчений називав догматичною, що сліпо вірить у властивості розуму, хоча всі ці властивості (кордони розуму) ніхто не перевіряв. «Критика» і є такою перевіркою.

філософії, тобто є відповіддю на запитання: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що я можу сподіватися?», «Що таке людина?».

У «Критиці чистого розуму» Іммануїл Кант досліджував процес людського пізнання оточуючого світу, акцентував увагу на специфіці діяльності суб'єкта пізнання. Філософ уважав, що уявлення про світ є продуктом нашого розуму. Але, власне, розум людини зменшує ступінь достеменності знання про довколишній світ, який завжди залишається для нас *«річчю в собі»*, незважаючи на те, що він є причиною всіх наших відчуттів. І. Кант висунув гіпотезу про те, що пізнавальні можливості людського розуму обмежені. *Усе, що ми бачимо навколо нас, лише світ явищ, які ми спостерігаємо* (феноменальний світ), *і сутність цього світу пізнати неможливо* (агностицизм).

Складність процесу пізнання має місце й у чистих судженнях розуму, що дають змогу, не порушуючи правил логіки, довести кінечність і безкінечність світу, його простоту й складність; існування або неіснування Бога в світі (антиномії чистого розуму). Найявністю антиномії є аргументом на користь того, що існують кордони пізнавальних можливостей розуму. Водночас люди мають іншу можливість отримати узагальнені й необхідні (істинні) знання за рахунок *апріорних знань*, що мають вроджені форми й існують незалежно від досвіду. Іммануїл Кант виокремлював три різновиди таких форм:

1) у сфері чуттєвого пізнання — *простір і час*, завдяки яким свідомість людини систематизує відчуття, розміщує їх у просторі й часі;

2) у сфері розсудку — *категорії*. Категорії — *щонайбільш узагальнені поняття, за допомогою яких проходять усвідомлення й систематизація первинного відчуття, що попередньо вже знаходяться в «системі координат» простору й часу*. Згідно з Кантом, за допомогою категорій розум реалізує свою діяльність. Таких категорій учений називає 12 і поділяє їх на чотири класи по три в кожному. До того ж дві категорії кожного класу мають протилежні характеристики властивостей класу, а третя є їх синтезом. До таких категорій належать: *категорії кількості* (єдність; множина; цілісність); *категорії якості* (реальність; заперечення; обмеження); *категорії відношення* (субстанціональність і акциденція; причина й наслідок; взаємодія); *категорії модальності* (можливість і неможливість; існування та неіснування; необхідність і випадковість);

3) у сфері розуму — *вищі ідеї* — це передусім ідея Бога; ідея душі; ідея сутності світу тощо. Власне, *філософія, за Кантом, є наукою про вищі ідеї*.

*Апріорні форми знань*¹ людина отримує від природи, й вони забезпечують правильну впорядкованість отримання дослідного знання. Це означає можливість часткового досягнення істини. Якщо навіть ми не можемо зрозуміти світ таким, яким він є, то завдяки апріорним знанням здатні принаймні децю про нього знати.

На етапі пізнання світу через *практичний розум (під практичним розумом Іммануїл Кант розумів моральність)* людина використовує знання, отримані за допомогою чистого, або теоретичного розуму. Практичний розум орієнтує людину на певну поведінку в суспільстві та повсякденному житті. Основою такої поведінки є автономна воля та максими (правила), які виробляє суспільство. Автономна воля детермінує людські вчинки (добрі або погані). *Найзагальнішим регулятором поведінки є моральний закон.*

Філософ порушив два основоположних питання: «*Що таке моральний закон?*» і «*Що означає моральна поведінка людини?*» Відповідаючи на них, він зазначив, що чиста моральність — це добротності суспільної свідомості, що визнаються всіма членами суспільства та сприймаються окремою особою як свої власні. Реальне життя суперечить чистій моральності. Тому мораль, а разом з нею й поведінка людини мають бути незалежні від зовнішніх умов життя особи й підкорятися лише моральному закону. Цей моральний закон повинен мати найвище й безумовне значення. Кант називав його *категоричним імперативом*².

«Поводься так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства»; «Дій так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-якого іншого лише як до мети й ніколи не ставився б до нього лише як до засобу».

На думку вченого, спираючись на категоричний імператив, можна змінити людське життя, створити новий соціальний устрій. Він зазначав, що люди живуть ніби в двох вимірах: з одного боку, серед регламентованих і встановлених державою норм і принципів, а з іншого — беруть участь у процесі організації власного життя на основі індивідуальної моральності.

Світ, у якому живе людина, жорстоко регламентований нормами й принципами, виробленими державою та церквою. Цей

¹ Апріорними формами знань є знання, що існують у розумі без необхідності практичного ведення їх істинності. І. Кант уважав, що апріорне знання абсолютно істинне, бо має характеристики загальності й необхідності.

² Імператив (лат. *imperativus* — наказовий) — термін, що відбиває загальний закон, найвищу вимогу, головний принцип, який визначає, що необхідно робити та як виконувати обов'язкове.

світ Імануїл Кант не вважав істинно людським, бо в ньому є чимало неістинних знань, існують марновірство, обман, непотрібні пережитки тощо. Лише суспільство, в якому поведінка людей регулюватиметься добровільними внутрішніми моральними законами (категоричним імперативом), може дати людині справжню свободу, а отже, й щастя.

Аналізуючи філософські ідеї І. Канта, важливо звернути увагу на його естетичні дослідження («Критика здатності судження»). Філософа цікавили ті умови, за яких наші суб'єктивні враження про предмет отримують естетичну наповненість. Естетика Канта вирішувала питання про природу художнього смаку, аналізувала роль естетичних суджень у контексті філософських знань. Імануїл Кант уважав, що в естетичному судженні є апіорна узагальненість. *Прекрасним є все те, у чому ми відчуваємо ідею доцільності* (хоча очевидної мети цієї доцільності зазвичай не існує). *Прекрасним «дещо» є саме тому, що ми не можемо дати відповідь на питання: «Чому це прекрасне?» й отримусмо «незацікавлене» задоволення.*

Соціально-політичні погляди І. Канта виходили з ідеї про те, що в основі людської поведінки лежить зло, яке необхідно подолати шляхом реалізації морального закону (категоричного імперативу). На його думку, цей шлях збігається з процесом формування демократії й правового порядку в суспільстві, а також з потребами норм і вимог відносин між окремими державами й народами. Майбутнє людства філософ визначав як *«найвищий мир»*, у якому буде ліквідовано війну (її заборонятиме закон) або її ведення буде невігідним.

Отже, Імануїл Кант науково пояснив виникнення Сонячної системи, висунув ідею про обмеженість процесу пізнання, сформулював засадові категорії, що створюють основу мислення людини, а також моральний закон для людей — категоричний імператив, підтвердив необхідність демократії й правового порядку як на рівні окремої держави, так і міжнародних відносин, засудив війни й пропрокував для майбутнього людства «найвищий мир».

Філософія Імануїла Канта стала підґрунтям подальшого розвитку німецької класичної філософії. Так, *Йоганн Готліб Фіхте (1762—1814 рр.)* уважав себе учнем і послідовником І. Канта. Критично переосмисливши філософію свого вчителя, він розробив так звану «Я»-концепцію, в основі якої лежала ідея про те, що головне в теорії пізнання не «речі в собі» або «речі для нас» (їх можна проігнорувати), а спосіб отримання знань — *інтелектуальна інтуїція* (активність суб'єкта пізнання).

Головним доробком Й. Г. Фіхте є низка праць про «науковчення», в яких він розвивав основні положення «Я»-концепції (схему об'єднання буття й мислення). Фіхте констатував, що процес пізнання ґрунтується на трьох основоположеннях (за діалектичною схемою «теза — антитеза — синтез»):

1) «Я зумовлює себе» [«Я» (для Фіхте — поняття духу, волі, моральності, віри) — творить себе];

2) «Я зумовлює не-Я» [де «не-Я» — поняття природи й матерії, тобто Я творить «не-Я» (навколишню дійсність)];

3) «Я зумовлює самого себе й не-Я» [«Я» як активна першопричина, суб'єкт, людська свідомість взаємодіє з «не-Я», пасивною реальністю (навколишнім світом), усередині Абсолютного «Я» (найвищої субстанції)].

Взаємодія між людським «Я» і «не-Я» (навколишнім світом) проходить лише в межах Абсолютного «Я», суб'єктивного духа. Причому ця взаємодія може проходити двома способами: а) практична взаємодія (основний спосіб), коли «Я» творить і визначає «не-Я», і б) теоретична, коли передається досвід, інформація від «не-Я» (навколишнього світу) до «Я» (конкретної свідомості).

Й. Г. Фіхте дійшов висновку: *реально існує лише активне «Я» (воля суб'єкта), яке через взаємодію з об'єктом має можливість змінити світ й утвердити себе в ньому як вільна та незалежна особистість.*

На цій основі Фіхте вирішував проблему свободи. Свобода для нього — це добровільне підкорення загальній необхідності. Уся людська історія, на його думку, є процес поширення свободи, тернистий шлях її утвердження й утримання. Основа загальної свободи — надання кожній людині приватної власності.

Отже, Й. Г. Фіхте розробив концепцію суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою єдиною та головною реальністю для людини є вона сама, її свідомість («Я»-концепція).

Подальший розвиток ідей Фіхте знаходимо в працях **Фрідріха Вільгельма Шеллінга (1775—1854 рр.)**. Головною метою філософії Шеллінга стало пояснення існування Абсолютного (першопричини буття та мислення).

Аналіз Абсолютного (натурфілософія Шеллінга) розпочинається з критики попередніх концепцій пояснення природи (поняття «не-Я» у Фіхте). Філософ уважав, що суб'єктивно-ідеалістична концепція Фіхте перетворює природу на простий предмет людської діяльності (природа неправомірно виводиться із свідомості людини). Шеллінг навпаки вбачав у природі форму розуму, яка породжує свідомість. Природа і є «Абсолютне» (першопричина всього існуючого). *Природа як Абсолютне є єдністю суб'єк-*

тивного й об'єктивного, проявом вічного розуму. У межах природи об'єднуються матерія та дух (вони є властивостями природи, специфічним станом абсолютного розуму). Природа є цілісний одухотворений організм (єдність живої й неживої природи). Рушійною силою природи є її полярність, тобто наявність внутрішніх протилежностей та їх взаємодія (наприклад, позитивні й негативні електричні заряди, об'єктивне та суб'єктивне тощо). Світ абсолютного людина пізнає за допомогою інтелектуальної інтуїції. Тобто розвиток абсолютного розуму через природу дає можливість пізнати як природу, так і сам абсолютний розум.

Згодом Ф. В. Шеллінг став ототожнювати Абсолютне й Бога, що привело до думки, що головним засобом пізнання є релігія (одкровення як «ірраціональна воля»).

Не менш цікавою була практична (соціально-політична) філософія Ф. В. Шеллінга, спрямована на вирішення проблем політичної сфери, дослідження перспектив розвитку історії. На думку мислителя, *головною в дослідженні перспектив розвитку історичного процесу є проблема свободи*. Прагнення до свободи закладено в природі людського існування, а отже, воно є сенсом розвитку історії. Реалізуючи свободу, людина створює «другу природу» — правовий устрій. У подальшому правовий устрій починає поширюватися від однієї держави до іншої, і згодом масштаби правового устрою набувають загально-цивілізаційних рис (усесвітньої федерації правових держав).

Поряд з темою свободи ключовою темою є прагнення Шеллінга вирішити проблему відчуження. Мислитель уважав, що *відчуження — це протилежні вихідним цілям результати людської діяльності, які виникають при зіткненні ідеї свободи з реальною дійсністю*. Наприклад, трансформація ідеалів Великої французької революції на протилежну їм реальність (виникнення гіпертрофованого насильства, за якого збагачуються одні й убожішають інші, придушється свобода).

Загалом, згідно з Шеллінгом, розвиток історії позначений не закономірністю, а випадковістю (непізнаною необхідністю), тому діяльність людини ґрунтується на необхідності, яку неможливо подолати. Незрідка історія в своєму розвитку суперечить інтересам (цілям) окремої людини, наприклад, соціальні революції (боротьба за свободу) на практиці ставали підґрунтям ще більшої соціальної несправедливості й насильства серед людей.

Отже, Фрідріх Шеллінг висунув ідею розуміння природи з позицій суб'єктивного ідеалізму, а також обґрунтував тезу, згідно з якою природа є передумовою свободи й правового устрою.

Геніальним представником німецького класичного ідеалізму був *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831 рр.)*. У 1788—1793 роках був студентом теологічного факультету Тьубінгенського університету. Відмовившись від церковної кар'єри, Гегель деякий час був домашнім учителем. На запрошення Шеллінга після захисту дисертації почав викладати в університеті в Йені (1801—1806 рр.), де й опублікував свої перші філософські праці. У 1816 р. Гегель став професором університета м. Гейдельберг. У 1818 р. переїхав до Берліна, де обіймав посаду професора аж до своєї смерті від холери в 1831 р. Найважливішими його філософськими працями були «Феноменологія духу» (1807 р.), «Наука логіки» (1812—1816 рр.), «Енциклопедія філософських наук» (1817 р.), «Філософія права» (1821 р.) та ін. У них *Гегель постав як творець філософії об'єктивного ідеалізму (в основі якої лежить поняття абсолютної ідеї — Світового духа) й узагальненого філософського методу — діалектики*.

Георг Гегель розробив оригінальне філософське вчення про буття (онтологію) з домінуючою ідеєю про ототожнення буття й мислення. Згідно з його вченням, основою світобудови є Абсолютна ідея (як єдино існуюча справжня реальність, що є першопричиною всього існуючого в світі). Абсолютна ідея (Світовий дух) із самого початку існувала як першопричина, що згодом шляхом відчуження потрапила в навколишній світ, природу й людину. А потім знову шляхом відчуження, через мислення та діяльність людини, закономірні події в історії повертається до самої себе, тобто проходить *кругообіг за схемою: Світовий (Абсолютний) дух — відчуження — навколишній світ і людина — мислення й діяльність людини — реалізація духом самого себе через мислення й діяльність і, зрештою, повернення Абсолютного духа до самого себе*.

Онтологія Г. Гегеля пояснює місце людини в світі. Людина вважається носієм Абсолютної ідеї. Свідомість кожної людини є частинкою Світового духа, саме завдяки їй останній отримує волю, особисті риси, індивідуальний характер. *Таким чином, людина — це кінцевий дух, у якому уособлюється Абсолютна ідея*. Гегель уважав, що Світовий дух виявляє себе в людині у вигляді її слів, мови, жестів тощо. Завдяки Світовому духові людина може ставити конкретну мету в житті й окремими діями, учинками реалізовувати її, перетворюючи індивідуальну діяльність на історію. Дух пізнає себе через пізнавальну діяльність окремої людини, а також виявляє творчий потенціал у вигляді матеріальної, духовної культури, яка створюється людством загалом.

Георг Гегель сформулював основні закони діалектики (закон єдності та боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних змін в якісні, закон заперечення заперечення). Діалектичні закони пояснювали розвиток та існування Світового духу й процесу формування ним оточуючого світу. Філософ пояснював, що Світовий і «кінцевий дух», людина, предмети, явища навколишнього світу складаються з взаємодіючих суперечливих сторін, що водночас перебувають у стані єдності. Він дійшов висновку, що *єдність і боротьба протилежностей є причиною розвитку всього, що існує в світі.*

Г. Гегель аналізував механізми розвитку, що визначають спрямованість циклічного руху ідеї від абстрактного до конкретного. Цикл починається з наявної тези (яку вчений називав тезою «буття»), наступним етапом цього циклу є поява антитези (заперечення, «небуття»), третій крок — ще одне заперечення, тобто заперечення попереднього заперечення — синтез. *Синтез є новим твердженням на вищому рівні й водночас тезою, але також на це вищому рівні розвитку.* Для ілюстрації дії цього механізму розвитку Г. Гегель наводив такий приклад: а) Бог-Отець (у собі суще) відмовляється від своєї самотності; б) створює природу (щось зовнішнє, а отже, своє заперечення); в) породжує Сина (своє друге «Я»). В останньому, завершальному циклі (синтезі) відбувається «зняття» взаємної суперечності двох перших циклів — «Бог через Свою безкінечну любов споглядає Сам себе, упізнає Свою подібність й повертається в Ній до Своєї єдності».

Прикладом циклічності розвитку слугує відома марксистська триада «гроші—товар—гроші»: товар «заперечує» гроші, а гроші «заперечують» товар. Інакше кажучи, там, де є підготовлений для продажу товар, немає грошей, коли ж з'являються гроші, «зникає» товар. Зняття заперечення проходить на останньому, третьому етапі. Тут з'являються синтез й уявне повернення до минулого. Ми знову маємо гроші, але це вже інші гроші й інша ситуація.

Позаяк діалектика існує в кожному предметі, явищі, то завдяки їй проходить процес розвитку через розростання суперечностей до миті їх вирішення на вищому рівні. *Діалектика, за Гегелем, є вічним джерелом розвитку, необхідністю революційних змін.* Саме тому діалектика як філософський метод вимагала розглядати все в русі й розвитку, бачити в усьому суперечності, які згодом будуть зняті й приведуть до заміни нижчих форм вищими, старого — новим. Водночас філософська система Г. Гегеля увічнювала певні суспільно-історичні форми буття й претендувала на абсолютну істину, унаслідок чого виникла *суперечність між діалектичним методом і метафізичною системою Гегеля.*

Ця суперечність позначилася на соціально-політичних поглядах Георга Гегеля. Він уважав, що держава є найвищою формою існування Бога в світі. *Правові відносини в державі є втіленням усвідомленої необхідності (свободи)*. Суспільні інтереси домінують над приватними інтересами особи, тому останні можна принести в жертву інтересам держави. Багатство й бідність — це природний стан реального життя, з яким необхідно змиритися. *Суперечності й конфлікти в суспільстві не є деструктивним чинником (злом), а навпаки, є добром, що сприяє прогресу*. А це означає, що суперечності, конфлікти й війни між державами є показником прогресу у всесвітньому масштабі. Гегель говорив, що військові конфлікти очищують дух нації.

Один з найважливіших філософських висновків філософа про співвідношення буття й свідомості свідчить про те, що *суперечності між буттям (матерією) та свідомістю (ідеєю) не існує*. Свідомість (ідея) уособлює в собі буття, а буття — свідомість. За висловом Г. Гегеля, *«Усе розумне дійсне, а все дійсне — розумне»*.

Проявами дії Світового духу, згідно з філософською системою Георга Гегеля, стають мистецтво, релігія й філософія. Мистецтво, як уважав філософ, є результатом безпосереднього віддзеркалення талановитою й творчою людиною Абсолютної ідеї. Релігія є антитезою мистецтва, в якій Абсолютна ідея дарується людині Богом через богоодкровення.

За Гегелем, філософія є синтезом, найвищим ступенем розвитку розуміння Абсолютної ідеї. Це знання дароване Богом окремим людям — філософам. Тому *філософія — це повне розкриття всіх істин, пізнання Абсолютним духом самого себе*. Головним завданням, яке стоїть перед нею, є необхідність охопити світ в ідеях, тобто дати осмислене тлумачення дійсного. Інакше кажучи, *філософія є світом, «схопленням у думці»*. За допомогою категорій вона коментує історичні події. Безпосереднім предметом філософії, за Гегелем, є *філософія природи, філософія історії, антропологія, психологія, логіка, філософія держави, філософія громадянського суспільства та діалектика*.

Творчість Георга Гегеля стала основою подальших філософських пошуків і реінтерпретацій у ХІХ—ХХ ст. — від теїстично-ідеалістичного до атеїстично-матеріалістичного. У результаті сформувалося два табори. Представники першого — *младогегельянці*, взяли на озброєння діалектичний метод Гегеля й намагалися змінити соціальний устрій шляхом державних реформ. Представники другого табору, *старогегельянці*, ратували за збереження старих форм життя, виправдовували «розумну» діяльність у межах існування залишків

феодалної держави. У 30—40 роках XIX ст. у Німеччині точилася боротьба між цими двома напрямками післягегелівської філософії як віддзеркалення значущості ідей Гегеля та потреби суспільства в реалізації прогресивних ідеалів.

У марксизмі діалектика Г. Гегеля стала головним методом пояснення соціальних, економічних та історичних процесів з метою їх подальшої трансформації згідно з інтересами робітників і селян. Критичне переосмислення гегелівської системи для багатьох європейських філософів, зокрема Сьорена Кьєркегора, Герберта Маркузе, Еріха Фромма, Альфреда Адлера, Вільгельма Райха та інших було основою формування їхніх філософських поглядів.

Отже, Гегель критично переосмислив метафізичний спосіб мислення й протиставив йому свій власний діалектичний метод; на ідеалістичній основі він розробив головні закони діалектики — закон єдності й боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість, закон заперечення заперечення; став творцем оригінальної філософської системи, яка віддзеркалювала головні сфери життєдіяльності та пізнання.

Завершальним етапом німецької класичної філософії ідеалізму й початком матеріалістичної епохи в німецькій і світовій філософії вважають філософію *Людвіга Андреаса Фейєрбаха (1804—1872 рр.)*. Л. Фейєрбах народився в родині відомого криміналіста. Після завершення навчання в університетах Німеччини (де він мав можливість слухати лекції Гегеля) та захисту дисертації він працював приват-доцентом в Ерлангенському університеті. У 1830 р. Фейєрбах переїхав на постійне місце проживання в маленьке містечко Брукберг, де вів доволі усамітнений спосіб життя, друкував окремі філософські праці, у яких критично переосмислював ідеалістичну філософію Г. Гегеля й розробляв свою власну філософську систему матеріалізму. Основними доробками Л. Фейєрбаха, які репрезентують його філософські погляди, були «Історія нової філософії» (1833—1838 рр.), «До критики філософії Гегеля» (1839 р.), «Сутність християнства» (1841 р.), «Основні засади філософії майбутнього» (1843 р.), «Підготовчі тези до реформи філософії» (1842 р.), «Сутність релігії» (1845 р.), «Теогонія» (1857 р.) та ін.

Назви робіт Фейєрбаха свідчать про головну тему його філософського інтересу: *пояснення релігії та феномена релігійної віри на основі матеріалістичних антропологічних принципів*. Критично переосмислюючи ідеалістичну концепцію Гегеля в поясненні виникнення релігії, Людвіг Фейєрбах розробив власну теорію — «теонію», що давала відповідь на запитання — «Як людина створила собі Бога?»

Обгрунтовуючи свої матеріалістичні ідеї, Фейєрбах переосмислює головні положення німецького класичного ідеалізму: він заперечував ідеї тотожності буття й мислення, існування Абсолюту як самостійної субстанції (першопричини матеріального світу), єдність філософії та релігії, діалектику, доводив неможливість відчуження Абсолютної ідеї в матеріальний світ, критично ставився до філософської системи Гегеля, яку вважав штучною, неповною упередженими філософськими конструкціями, зорієнтованими лише в минуле, якого вже не існує.

Л. Фейєрбах розробив власну теорію пояснення головного предмета філософії — антропологію. Завдяки цьому він відомий як засновник *теорії матеріалістичного антропологізму*. Основним положенням цієї теорії була *ідея про існування єдиної реальності, до якої належать природа й людина*. До того ж людина є частиною природи. Вона є єдністю матеріального та духовного. Ідея не існує сама по собі, а є продуктом свідомості людини. Бога як окремої самостійної реальності не існує, він є фантазією людини. Матерія є вічною й нескінченною, вона ніким не створена й ніким не може бути знищена. Усе, що нас оточує — предмети, явища — є різноманітними проявами матерії.

Вирішуючи проблеми існування Бога, Людвіг Фейєрбах створив концепцію, яка отримала назву *«теономія»*. Згідно з нею, *релігія є результатом прагнення людини подолати суперечливість свого буття, почуття безсилля, закони матеріального світу*. Безсилля людини детермінує пошук надії та втіхи як усвідомлення неможливості подолання обмеженості біологічного існування. Фантазія людини персоніфікує бажані почуття в образ Бога, який відчужується від людини, об'єктивується й перетворюється на першопричину всього, що існує, ставить людину в залежність від творця як «вищої істоти». *Бог, на думку Л. Фейєрбаха, стає ідеальним образом людини, створеним нею самою, який виникає як результат відчуження її найкращих якостей*.

Віра в Бога й релігія, на думку філософа, паралізують прагнення людини до організації щасливого життя в реальному світі (отримання задоволення від перетворення світу згідно зі своїми матеріальними й духовними потребами), підміняють реальне щастя необхідністю очікування ілюзорного щастя в потойбічному світі як посмертної відплати.

Матеріалістичний антропологізм Людвіга Фейєрбаха в поясненні феноменів релігії не отримав логічного завершення в його філософських концепціях. Пояснюючи місце релігії в історії, суспільному житті, він виступав з позицій ідеаліста. Філософ ува-

жав, що людина є унікальним біологічним творінням, яке наділене індивідуальною волею, розумом, відчуттями й бажаннями. Повноцінна реалізація людини, її індивідуальних потенцій (свого «Я») можлива лише через взаємодію з іншими людьми («ти»), тобто людина може жити тільки в суспільстві. Головною творчою цінністю, духовною силою, що об'єднує суспільство, повинні стати релігія та любов, тому, критикуючи віру в Бога, філософ пропонував замінити любов до Бога любов'ю до людини (концепція Нової теології). Саме Нова теологія на основі любові мала вирішити суперечність між матеріальним і трансцендентними світами, створити нову форму єдності — Царство Небесне на землі (вікову мрію всіх людей). Людвіг Фейєрбах уважав, що Нова теологія стане основою релігійно-морального переродження людей, подолання відчуженості, відтворення істинного спілкування між людьми з метою досягнення щастя як сенсу життя.

Отже, філософія Людвіга Фейєрбаха стала першим проявом послідовного матеріалізму, що знайшов свій вияв у повному розриві з релігійними традиціями, спробі пояснити Бога та релігію з матеріалістичних позицій згідно із сутністю людської природи, матеріалістичному поясненні проблем оточуючого світу й людини, значному практичному інтересі до соціальних і політичних питань, упевненості в можливості адекватного пізнання навколишнього світу.

Згодом філософія Фейєрбаха отримала реінтерпретацію серед її послідовників: марксизм визнав її одним зі своїх першоджерел, матеріалістичний антропологізм став основою атеїстичних поглядів на світ у Новій історії, неабияке значення вона відіграла в становленні й розвитку сучасного філософського антропологізму.

Висновки

Німецька класична філософія (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) вперше висунула ідею про те, що філософія відіграє чи не найважливішу роль у розвитку культури й життя суспільства загалом. Завдяки філософії, а не тільки науці, релігії, мистецтву суспільство має можливість пізнати себе. Уперше філософію почали сприймати не як «науку наук», а як синтез знань (природничих і гуманітарних), в основі яких лежать певна теоретична структура й спеціальний категоріальний апарат (а не просто любов до мудрості). Був розроблений діалектичний метод, який урахував суперечливість розвитку природи, суспільства й мислення та проголошувався головним і єдино правильним як у філософії, так і в інших науках. Історію розвитку суспільства стали аналізувати як процес розвитку розуму, який мав власні закони, що вивчаються з метою управління

розвитком суспільства. Головна цінність прогресивного існування суспільства — свобода окремої людини. Завданням філософії є необхідність показати, яким шляхом має йти людина до свободи.

Марксизм. Марксизм виник у Європі в 40-ві роки XIX ст. У вузькому сенсі слова він уособлювався з марксистською філософією, яка була створена двома німецькими вченими — *Карлом Марксом (1818—1883 рр.)* і *Фрідріхом Енгельсом (1820—1895 рр.)*. У широкому сенсі марксизм поряд з філософією містить політекономію та соціально-політичну проблематику (науковий комунізм). Марксистська філософія стала логічним завершенням попередньої матеріалістичної філософії (античного світу — Демокріта, Епікура, англійських матеріалістів XVII ст. — Бекона, Гоббса, Локка, французьких просвітителів XVII ст. — Дідро, Гельвеція, Гольбаха й атеїстично-матеріалістичної філософії Фейербаха).

Окрім філософського підґрунтя виникнення марксизму історики філософії називають й інші соціально-політичні чинники: революційні зміни в науці й техніці, девальвація ідеалів (свободи, рівності, братерства) Великої французької революції, неможливість їх реалізації в житті, різке загострення соціальних конфліктів (революція 1848—1849 рр., Паризька Комуна 1871 р. тощо), перетворення буржуазії з революційної на консервативну силу, криза буржуазних цінностей, насамперед моральних.

Головними творами засновників марксизму, які репрезентували їхнє вчення, були наукові праці «Тези про Фейербаха», «Капітал», «Економічно-філософські рукописи 1844 року» К. Маркса, спільні праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.), «Святе сімейство» (1844—1845 рр.), «Німецька ідеологія» (1845—1846 рр.); «Анти-Дюринг» (1878 р.), «Діалектика природи» (1872—1882 р.), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.) Ф. Енгельса та ін.

Марксистська філософія почала свій розвиток у XIX ст. з критичного переосмислення К. Марксом філософії Гегеля. Саме у нього Маркс запозичив діалектичний метод мислення, а у Л. Фейербаха — принципи атеїстично-матеріалістичної філософії, зробивши останній крок переходу від ідеалізму до матеріалізму. *Матерія, на думку К. Маркса, є первинною, вона визначає свідомість, діє на відчуття людини, відбивається в свідомості, а отже, дає можливість отримати істинне знання, яке перевіряється практичною діяльністю людини.*

Своєї остаточної форми матеріалізм набув у діалектичному матеріалізмі, який розробив Фрідріх Енгельс. Основне питання

філософії вирішувалося на користь буття — буття визначає свідомість. Існуюча об'єктивно матерія перебуває в постійному русі й розвитку, вона є вічна та безкінечна, у процесі розвитку вона отримує все нові й нові форми свого існування. Розвиток матерії здійснюється згідно з трьома законами діалектики (законом переходу кількості в якість, законом єдності й боротьби протилежностей, законом заперечення заперечення). Матерія діалектично розвивається завдяки зіткненню протилежних тенденцій і сил, що «знімають» одна одну на вищому рівні. Саморозвиток матерії проходить «стрибками», дискретно, без впливу на неї з боку Бога тощо.

Грунтуючись на ідеї про те, що вся матерія розвивається за діалектичними законами, К. Маркс і Ф. Енгельс аналізували на цій основі й історію. У результаті вони розробили теорію *історичного матеріалізму* як додаток до матеріалістичної діалектики. Допоміжним засобом в аналізі історії стала економічна теорія.

Позаяк Карл Маркс і Фрідріх Енгельс брали активну участь у політичних подіях, вони намагалися створити таку практичну філософію, яка сприяла б вирішенню конкретних політичних завдань. Тому першочергового значення набуло дослідження такої філософської категорії, як *практика*. Маркс акцентував увагу на тому, що попередня філософія лише по-різному пояснювала світ, але справа полягала в тому, щоб змінити його. Таким чином, *практика стала головною метою і критерієм істини філософських знань*.

Карл Маркс уважав, що діалектичні закони розвитку історії віддзеркалюються в економічних процесах, які є «*базисом*» історичного розвитку, усі інші елементи суспільства (філософія, релігія, культура) є ідеологічною «*надбудовою*». Характерною особливістю *базису й надбудови є постійний і суперечливий взаємозв'язок*. За Марксом, *суспільний базис і надбудова (структура суспільства) детермінуються й розвиваються за допомогою економічних чинників*.

У структурі історичного матеріалізму одне з центральних місць належить ученню про суспільно-економічну формацію, яка ґрунтується на певному способі виробництва й характеризується специфічною структурою (базисом і надбудовою), а також законами її виникнення, функціонування та розвитку. К. Маркс виділив ряд *суспільних формацій*, що послідовно змінюють одна одну: первісне, рабовласницьке суспільство, феодалізм і сучасний йому буржуазний капіталізм. У майбутньому ці формації мали бути доповнені соціалістичним (комуністичним) суспільством, суспільством майбутнього, *основоположним принципом якого повинна бути вільна праця рівних людей на засадах суспільної власності на засоби виробництва*.

В аналізі економічних відносин Карл Маркс спирався на результати класичної політичної економії, розробленої англійцями Адамом Смітом (1723—1790 рр.) і Девідом Рікардо (1772—1823 рр.). А. Сміт розглядав економічні чинники (поділ праці) як причину розвитку й розквіту економіки. Д. Рікардо переважно займався теорією вартості, що пояснювала взаємозв'язок товару з працею як необхідною умовою його виробництва. Карл Маркс розробив *власну економічну теорію*, що описувала механізми розвитку продуктивних сил, які зумовили зміну суспільно-економічних формацій і появу нового суспільно-політичного устрою, а також дослідив вплив механізмів економіки, матеріального виробництва, матеріальних відносин на долю окремої держави, суспільства, історії й окремої особи. Назвемо *головні положення марксової економічної теорії*.

В основі розвитку економіки лежать засоби виробництва як унікальний товар, функції праці, які дають змогу виробляти новий товар. Для виробництва нового товару, крім засобів виробництва, необхідна допоміжна сила — робоча.

У процесі розвитку капіталістичних відносин відбувається *відчуження* робочої сили від засобів виробництва, а отже, від результатів праці. Основний товар — засоби виробництва — акумулюється в руках незначної групи власників, а переважна кількість працівників, не маючи власних засобів виробництва, повинна звертатися до власників засобів виробництва й продавати свою робочу силу за заробітну плату.

Вартість виробленого товару, створеного найманою робочою силою, вище за вартість праці (у вигляді заробітної платні). Різниця між ними створює прибуткову вартість, частина якої йде в кишеню власника засобів виробництва, а частина вкладається в нові засоби виробництва для отримання в майбутньому ще більшої прибуткової вартості.

Робітник знає, що його максимально експлуатують, і в умовах конкуренції ще більше відчужують його від власної сутності. Такі відносини викликають жорстокі антагоністичні суперечності (класову боротьбу), конфлікти в суспільстві, втрачається істинне спілкування між людьми. *Вихід з такого становища основоположники марксизму вбачали у встановленні нових соціалістичних (комуністичних) відносин шляхом пролетарської революції*.

З філософсько-економічною категорією відчуження тісно пов'язаний аналіз сутності релігії та її соціальних передумов. К. Маркс виходив з позиції, згідно з якою *релігія є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують*

ють над ними в повсякденному житті — відображення, у якому земні сили набувають форми неземних. Він уважав, що першопричини релігії слід шукати не на небі, а на землі, у нелюдських умовах життя, а тому зі знищенням соціальної несправедливості буде знищена релігія як специфічна форма її відображення. Учений зазначав, що релігія маніпулює свідомістю пересічних людей, заплутує в тенета марновірства, закріплює психологію рабства тощо («Релігія є опіумом для народу»). Тому боротьба проти політики панівних класів має поєднуватися з критикою релігії з метою її повного подолання. Для цього повинні бути створені певні економічні передумови, ліквідовано експлуатацію людини людиною (побудова соціалізму), має здійснюватися атеїстична критика релігії та відповідне виховання.

Вивчаючи ідеї французьких утопічних соціалістів К. Сен-Сімона та Ш. Фур'є (1772—1837 рр.), Карл Маркс критично переосмислив їхні головні положення, доповнив їх принципами історичного матеріалізму, запропонував конкретну практичну програму встановлення соціалістичної суспільно-економічної формації шляхом ліквідації приватної власності на засоби виробництва, ліквідації експлуатації людини людиною (присвоєння результатів чужої праці у вигляді додаткової вартості), заміни приватної власності на суспільну (державну), організації справедливого розподілу кінцевого продукту між усіма членами суспільства.

Висновки

Діалектичний метод К. Маркса і Ф. Енгельса ґрунтується на принципі матеріалізму; розвиток історичного процесу розглядається ними з матеріалістичних позицій як природний закономірний процес зміни суспільно-економічних формацій; головним завданням філософії є аналіз матеріально-практичної діяльності людини з метою пояснення оточуючого світу та його подальшої трансформації (установлення істинного спілкування між людьми); головною рушійною силою суспільного прогресу мав стати пролетаріат, інтереси якого, на думку К. Маркса й Ф. Енгельса, збігаються з діалектико-матеріалістичним ученням й інтересами суспільства загалом.

Питання для самоперевірки

1. Історичні рамки німецької класичної філософії.
2. Назвіть основні твори Іммануїла Канта.
3. Що таке «річ у собі» Канта?

4. Чому філософію Іммануїла Канта називають агностицизмом?
5. Що означає термін «категоричний імператив» І. Канта?
6. Поняття Абсолютної ідеї у філософії Гегеля.
7. Основні закони діалектики, сформульовані Гегелем.
8. Протилежність між методом і системою Гегеля.
9. Основні принципи антропологічного матеріалізму Людвіга Фейєрбаха.
10. Розкрийте ідеалістичні уявлення Л. Фейєрбаха в його поглядах на суспільство.
11. Назвіть основні теоретичні положення діалектичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса.
12. Дайте коротку характеристику діалектико-матеріалістичного розуміння історії К. Марксом та Ф. Енгельсом.
13. Охарактеризуйте економічну теорію К. Маркса і Ф. Енгельса.
14. Марксизм про релігію.

Список рекомендованої літератури

1. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1974.
2. Герасимчук А. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.
3. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия. — М., 1986.
4. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21.
5. Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 1998.
6. Кант И. Критика чистого разума // Сочинения: В 6 т. — М., 1964. — Т. 3.
7. Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1985.
8. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42.
9. Маркс К. Капітал. — Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23.
10. Маркс К. Капітал. — Т. 3 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 25.
11. Марксизм: «про» и «контра». — М., 1992.
12. Нижніков С. А. История философии: Курс лекций. — М., 2004.
13. Спиркин А. Г. Философия: Учебник для вузов. — М., 1998.
14. Философия: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — М., 1998.
15. Філософія: Навч. посібник. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001.
16. Ципко А. Противоречия учения К. Маркса // Через тернии. Перестройка: гласность, демократия, социализм. — М., 1990.

Фрейдизм (кінець XIX—XX ст.) — філософсько-соціологічне вчення Зігмунда Фрейда, що пояснює роль несвідомого у суспільних процесах та в діяльності й учинках людини

Засновник фрейдизму Зігмунд Фрейд (1856—1939 рр.)

Головні ідеї фрейдизму

Існує **несвідоме** — особлива психічна реальність, що намагається контролювати свідомість людини, її дії та вчинки

Є спосіб психологічного захисту від впливу несвідомого — **механізм витіснення негативних емоцій, деструктивного досвіду**, які деформують здоров'я та життя людини

Існує психотерапевтичний спосіб проникнення в несвідоме — **психоаналіз**

Є механізм трансформації витіснених у несвідоме бажань, думок — їх перетворення в соціально прийнятну діяльність та індивідуальну творчість — **сублімація**

Динамічна схема психіки

Психіка складається з трьох сфер:
«Воно» — несвідоме, що вміщує думки й бажання людини;
«Я» — свідомість людини (розум людини, її «его», виступає посередником між несвідомим і зовнішнім світом);
«Над-Я» — зовнішня реальність, «зовнішня цензура», закони, заборони, мораль тощо

В основі психіки людини лежать такі головні фактори

- **задоволення**
- **витіснення**
- **сублімація**

Походження несвідомого

Згідно з першою психоаналітичною системою (1905—1920 рр.) в основі несвідомого лежить сексуальний інстинкт — **лібідо**

Згідно з другою психологічною системою (1920—1939 рр.) в основі несвідомого лежить взаємодія між інстинктом життя — **«еросом»** й інстинктом смерті — **«танатосом»**

Неофрейдизм — філософська течія, яку репрезентували учні З. Фрейда й послідовники, що критично переосмислили психоаналіз і доповнили його новими соціокультурними інтерпретаціями

Головні представники та їх основні концепції

Герберт Маркузе (1898—1979 рр.) — концепція «одномірного суспільства»

Еріх Фромм (1900—1980 рр.) — концепції екзистенційної дихотомії, «соціального характеру», гуманістичної етики

Вільгельм Райх (1897—1957 рр.) — ідеологія сексуальної революції

Альфред Адлер (1870—1937 рр.) — ідея комплексу неповноцінності

Фрейдизм. Засновником фрейдизму¹ був **Зігмунд Фрейд** (*Сигізмунд Шолом*) (1856—1939 рр.) — австрійський лікар-психіатр, який розвинув психоаналітичне вчення до рівня філософського антропологічного принципу. Зігмунд Фрейд народився в маленькому моравському містечку в бідній родині. Згодом разом з рідними він переїхав до Відня, де й прожив 80 років. У 1872 р. З. Фрейд вступив на медичний факультет Віденського університету, який згодом успішно закінчив. Саме в цей час він прослухав курс філософії Brentano². Доктором медицини З. Фрейд став у 26 років. А в 1885—1886 рр. він мав можливість стажуватись у відомого французького психіатра Шарко, під впливом якого вчений дійшов думки, що головною причиною значної кількості психопатологічних явищ є безпосередньо не усвідомлена хворим травма психіки, що сталася в минулому. З. Фрейд стверджував, що подібні травми (страх, емоційне потрясіння) за певних умов забуваються й згодом можуть виявитися в різноманітних психічних захворюваннях, асоціальній поведінці тощо. В основі механізму забування лежить сила волі, страх перед можливим оприлюдненням неприємного психотравмуючого факту. Забута психотравмуюча ситуація, яка не була вчасно й адекватно «пережита» (відреагована), зберігається в свідомості людини та в нових умовах виявляється в конкретних психічних захворюваннях. З'ясувавши дію цього механізму, З. Фрейд (разом зі своїм колегою лікарем Жозефом Брейером) у 1890—1897 рр. розробив *катарсичний метод* лікування істерії, згідно з яким психотравмуючий фрагмент у біографії хворого згадувався ним і за допомогою лікаря адекватно та конструктивно переживався. У такий спосіб людину позбавляли душевної недуги. Інакше кажучи, подолати хворобу можна, перейшовши на новий рівень свідомості, подолавши «роль» хворої людини.

Таким чином сформувалося вчення Зігмунда Фрейда про *несвідоме* та процеси *витіснення*, які стали свідченням його геніаль-

¹ Фрейдизм — поняття, за допомогою якого позначають філософсько-соціологічне вчення З. Фрейда та його послідовників. В основі фрейдизму лежать психоаналітичні ідеї та їх поширення. Найсуттєвішими сферами застосування фрейдизму є теорії особистості, індивідуальної свідомості, загального вчення про людину, її діяльність і вчинки, концепції масової психології, культури, релігії та історичного процесу. Часто поняття «фрейдизм» використовується як синонім поняття «психоаналіз».

² Франц Клеменс Гоноратус Герман Brentano (1838—1917 рр.) — австрійський філософ і психолог, якого вважають засновником австрійської філософської традиції. Він уважав, що філософія повинна перейти від коментування попередніх філософських концепцій до створення концепції «інтенціональної природи свідомості», а також емпіричної психології, які дадуть можливість по-новому інтерпретувати античних філософів і створити нову концепцію реалізму.

ності й наукової обдарованості. Головні положення свого вчення З. Фрейд виклав у багаточисленних друкованих працях, до яких належать «Психопатологія повсякденного життя» (1901 р.), «Глумачення сновидінь» (1900 р.), «Лекції до вступу в психоаналіз», «Основні психологічні теорії у психоаналізі», «Три нариси психології сексуальності» (1905 р.), «Тотем і табу» (1913 р.), «По той бік принципу задоволення» (1920 р.), «Психологія мас та аналіз людського «Я» (1921 р.), «Я та Воно» (1923 р.), «Майбутнє однієї ілюзії» (1928 р.), «Хвилювання в культурі» (1929 р.), «Людина на ймення Мойсей і монотеїстична релігія» (1939 р.) та ін.

У своєму вченні Фрейд доводив, що *на рівні свідомості існує постійна боротьба між свідомим і несвідомим*. Цей конфлікт притаманний кожній людині й формується в ранньому дитинстві під час переживання закономірних психотравмуючих ситуацій, комплексів тощо. До таких ситуацій учений відносив переживання статевого характеру (страхи, заборонені бажання, окремі переживання), які за певних умов можуть згодом стати причиною душевних проблем.

З. Фрейд побудував топографічну, а потім і динамічну модель психіки, що пояснювала суперечливу взаємодію між свідомим і несвідомим. Згідно з *топографічною моделлю*, несвідоме уявлялося як величезний передпокій, де очікують свого часу різноманітні думки, бажання, емоції людини. Свідомість є дещо меншим приміщенням (кабінетом), до якого час від часу «викликають» «відвідувачів» (думки, бажання людини). Між передпокою і кабінетом стоїть «вартовий», який впускає у свідомість лише «необхідні» для неї думки й бажання. Незрідка варта втрачає пильність, що дає змогу частині найактивніших «непотрібних» «відвідувачів» прорватися до кабінету свідомості. Але потім вартовий знову повертається до своїх обов'язків, і небажані гості свідомості (думки, бажання) витісняються в передпокій.

Головними чинниками, що спрямовують і керують психікою людини, а отже, і її діяльністю та вчинками, згідно з ученням Зігмунда Фрейда, стають, по-перше, *задоволення* (постійний пошук людиною шляхів і засобів отримання задоволення від реалізації її тілесних або духовних потреб), а по-друге — *витіснення*. Психіка в разі неможливості реалізувати в житті недозволені та суспільно заборонені думки, бажання (асоціальні, сексуальні) витісняє їх у несвідоме. Витіснені думки й бажання можуть бути трансформовані практикою людини завдяки *сублімації*, тобто дозволеніми людині різновидами соціальної діяльності (заняття спортом, наукою, мистецтвом тощо).

Несвідомі бажання мають величезний енергетичний потенціал. Як зазначалося, способом такого неадекватного прориву у свідомість стають невротичні симптоми, що виявляються в певних *символах* (образах), які з'являються в снах, мареннях, обмовках або навіть виявляються в помилкових діях. *Символ відкриває зміст несвідомого*, він об'єднує страх і сором у прийнятній для суспільної моралі формі. Аналіз символів як віддзеркалення несвідомого мав для З. Фрейда особливе значення. Для кращого розуміння процесів несвідомого він склав каталог символіки несвідомого, характерної для снів. Головним інструментом аналізу символіки снів, помилкових дій, обмовок (несвідомого) став *психоаналіз*.

Зігмунд Фрейд відкрив також ряд механізмів свідомості, що захищають її від деструктивних «атак» несвідомого. Такими механізмами є *проекція* (перенесення, трансфер) асоціальних бажань, якостей на інших людей, приписування їм тих характеристик, за які нам соромно перед іншими (заздрість, гнів тощо). Ще один механізм називається *раціоналізацією*, він акцентує увагу на вторинних причинах, що дає змогу уникнути озвучення (оприлюднення) первинних причин, яких людина соромиться.

Учений вважав, що домінуючим чинником у діяльності та поведінці людини є статевий потяг — *лібідо*. Темі лібідо Зігмунд Фрейд надавав гіпертрофованого значення. Дослідники фрейдизму називають цю частину його вчення «першою психологічною системою», що розвивалася ним у 1905—1920 рр. Згідно з цією концепцією, в основі несвідомого лежить лібідо (сексуальне прагнення, бажання, сексуальний інстинкт), яке постійно шукає способу своєї реалізації в поведінці людини (у сексуальних діях або інших сферах життя) через сублімацію. Сексуальні потяги можуть бути реалізовані трьома способами: «випущені на свободу» через безпосередні сексуальні дії або опосередковано; витіснені в несвідоме; шляхом придушення соромом і мораллю. З. Фрейд дійшов висновку, що *вся культурна діяльність людей, окремі вчинки мають у своїй основі сексуальний інстинкт і є результатом сублімації*.

З ідеєю лібідо тісно пов'язана інша відома концепція Зігмунда Фрейда — *комплекс Едіпа*, що згодом була критично переосмислена багатьма неофрейдистами. З. Фрейд дотримувався думки, що в мить народження дитина переживає першу психологічну травму — утрату безпечного існування в материнському лоні (втрата «Ми») і починає існувати у формі «Я» (самостійне суперечливе життя в оточуючому світі). Дитина, а потім доросла людина в своєму житті відчуває потребу повернутися до внутрішньоутробної гармонії (відновлення втраченої цінності бути «Ми»).

Тому мати стає першим об'єктом, на який спрямовується еротичний потяг дитини, в основі якого лежить принцип задоволення. Батько — це перешкода до інцестуальної думки та дії між дитиною й матір'ю, своєю присутністю він постійно відриває дитину від матері, формує психотравмуючу самостійність дитини, унаслідок чого вона несвідомо прагне знищити батька.

3. Фрейд зазначав, що цей механізм було закладено ще в первісному суспільстві, коли первісні люди вбили батька, розкаялися в тому, що вчинили, й були присоромлені. Явище неприязні до батька передавалося з покоління в покоління на генетичному рівні представниками чоловічої статі у формі *комплексу Едіпа* (змішане почуття ненависті, бажання заподіяти смерть, надмірний сором й одночасно страх за думки й можливі дії). Комплекс Едіпа, на думку З. Фрейда, стає основною причиною екстраординарної поведінки людини.

У 1920—1939 рр. Зігмунд Фрейд створив «другу психологічну систему», в якій проаналізував проблему виникнення енергії несвідомого. Центральними поняттями цієї системи стали *«ерос»* (інстинкти життя) й *«танатос»* (інстинкти смерті). Постійна взаємодія між еросом і танатосом визначає динаміку й спрямованість життя людини. Відтоді ерос трактується не стільки як сексуальний потяг, скільки як прагнення до органічної єдності (подібно до божественного еросу в філософії Платона).

У цей період Фрейд змінив свої погляди на внутрішню структуру психологічного світу людини. Він створив наступну — *динамічну модель психіки*, в основі якої була триада *«Воно»*, *«Я»*, *«Над-Я»*.

1. *«Воно»* («Ід») — це світ несвідомого, де виявляються витіснені в минуле потяги, страхи, переживання тощо. *«Воно»* підвладне принципу задоволення.

2. *«Я»* («Его») — розумна діяльність людини, що підкоряється принципу реальності, посередник між усіма компонентами психіки.

3. *«Над-Я»* («Супер-Его») — несвідома інстанція морального контролю з певними культурними цінностями (заборонами), що обмежують можливість прояву несвідомих чинників (потягів, комплексів, переживань тощо). *«Над-Я»* — це внутрішній цензор. *«Над-Я»* утворилося в процесі ідентифікації дитини з батьком, який є не лише суперником, а й певним авторитетом. Що більше людина відмовляється від своїх бажань, то більше вона страждає, оскільки від *«Над-Я»* нічого не можна приховати. Отже, що більше людина виявляє свою добродійність, моральність, то драматичніше вона сприймає життя.

Ці частини психіки перебувають у постійній взаємодії: «Я» завжди намагається підкорити собі «Воно», але це рідко йому вдається. Зазвичай «Воно» у відкритих або прихованих формах підкоряє собі «Я». Учений порівнював «Я» з вершником і конем, де вершник «Я», на перший погляд, направляє коня, але кінь «Воно» насправді несе вершника на собі. Інколи виникають ситуації, коли вершник узагалі не може дати ради коневі й має скакати в тому напрямку, куди він прямує.

Зовнішні норми й заборони «Над-Я» також намагаються підкорити розумну частину нашої особи «Я». У результаті «Я» людини є об'єктом постійного тиску з боку несвідомого «Воно» та навколишнього світу «Над-Я», що на рівні особи сприймається як відчуття нещастя. З. Фрейд уважав, що його ідея існування нещасливого «Я» є найдраматичнішим ударом, який будь-коли було завдано людській самовпевненості. Він говорив, що подібного першого удару людству завдав Н. Коперник, який довів, що Земля не є центром Усесвіту, другого — Ч. Дарвін, який вказав, що людина походить від вищих приматів. І, власне, З. Фрейду належить авторство третього удару — розвінчення раціоналістичних ілюзій, що людина управляє власною діяльністю та вчинками.

Аналізуючи виникнення культури, людського суспільства, Зігмунд Фрейд дійшов висновку, що суспільство може існувати лише завдяки придушенню несвідомих проявів (сексуальних інстинктів, бажань). Без цього воно приречене на розвал і деструкцію із середини. У суспільстві постійно здійснюється масова сублимація придушеної енергії, що веде до виникнення людської культури та цивілізації. Суспільство створює своєрідні ерзац-заміщення придушеної енергії — різноманітні ритуали, що існують на рівні колективного несвідомого. Таких несвідомих ритуалів є доволі багато. Це релігія, мораль, музика, театр тощо.

З. Фрейд зазначав, що впродовж розвитку цивілізації людські інстинкти, потяги все більше й більше придушувалися. Це призводило до масових психозів, усезагальної депресії, а також конструювання найскладніших форм масового несвідомого — ритуалів. На думку вченого, ритуали є різновидом компенсаторної діяльності, яка дає людині змогу правильно пережити й перемогти свій суперечливий внутрішній світ.

Особливий інтерес Зігмунда Фрейда викликала релігія, яку він аналізував з погляду психоаналітичної теорії. Він уважав, що *релігія є проявом неврозу причепливого стану, який виник у первісному суспільстві*. Учений доводив це, послуговуючись такою логічною схемою: у давньому суспільстві діти вбили батька, якого во-

ни боялись, але водночас поставили на його місце тотема, якому стали вклонятися. Так виникла ідея Бога, в якого людина шукає захисту від внутрішніх суперечностей (за аналогією пошуку дитиною захисту в батька, якого вона одночасно боїться й поважає). Фрейдівське розуміння культури та релігії отримало назву «пансексуалізм», що згодом зазнало нищівної критики й було переосмислене неофрейдизмом.

Зауважимо, що З. Фрейд був послідовним атеїстом, він уважав себе матеріалістом і прагнув зробити психоаналіз науковим методом. Тому загалом пафосом його вчення був раціоналізм. Він говорив, що всі таємниці сфери несвідомого можна виявити за допомогою психоаналізу, а отже, є можливість вилікувати всіх невротиків. Його головним гаслом стало: «Там, де було «Воно», повинно стати «Я». З погляду Зігмунда Фрейда, розум має перемогти, незважаючи на силу несвідомого.

Висновок

 З. Фрейд уперше проаналізував феномен несвідомого не як онтологічну характеристику діяльності, а як психічну реальність, що є рівнозначною об'єктивній реальності; він виявив певний зміст і сенс процесів несвідомого, визначив його роль, функції й значення в житті людей; проаналізував внутрішню будову сфери психіки, виявив її просторово-часову модель («Воно», «Я», «Над-Я»); порушив питання про те, яким чином можна зрозуміти несвідоме, й дійшов висновку, що досягнути його можна лише за допомогою свідомого. Проникнути в несвідоме можна за допомогою психоаналізу; З. Фрейд одним з перших запропонував вивчати психіку людини на основі вивчення процесу її становлення та розвитку в минулому; він пояснював виникнення культури, розвиток сучасної цивілізації як результат масової сублімації придушеної енергії колективного несвідомого.

Неофрейдизм. На основі фрейдизму виникла філософська течія — неофрейдизм як його соціологічна реформація. Лідери неофрейдизму — Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Райх, А. Адлер та ін. піддали конструктивній критиці біологічні й психологічні (пансексуальні) основи психоаналізу З. Фрейда і акцентували увагу на соціокультурних детермінантах розвитку особистості й суспільства. Як філософська течія неофрейдизм розпочинав своє існування в 1930-х роках і став надзвичайно популярним насамперед у США.

Одним із найвідоміших представників неофрейдизму був **Герберт Маркузе (1898—1979 рр.)** — німецько-американський філософ і соціолог, один з учасників Франкфуртської

школи¹. З 1934 р. працював у Сполучених Штатах Америки. Головні праці, що репрезентують його філософські погляди, — «Онтологія Гегеля й основні теорії історичності» (1937 р.), «Розум і революція. Гегель і становлення соціальної теорії» (1940 р.), «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження Зігмунда Фрейда» (1955 р.), «Радянський марксизм. Критичне дослідження» (1958 р.), «Одномірна людина: дослідження з ідеології розвинутого індустріального суспільства» (1964 р.) та ін.

На ранніх етапах своєї філософської біографії Г. Маркузе вивчав і критично переосмислював роботи Карла Маркса, Зігмунда Фрейда та Мартіна Гайдеггера. Це дало йому можливість сформулювати предмет свого філософського інтересу. Ним став *аналіз європейської цивілізації західного типу*. Філософ підкреслював, що європейській цивілізації притаманне бажання підкорити природу й водночас людину людиною. Маркузе зауважив, що європейська цивілізація має певні закономірності розвитку, які можна пояснити з позицій критично переосмисленого вчення З. Фрейда.

Конфлікт людини й природи не є абсолютним, навпаки, він відносний і змінюється в просторі й часі. Ерос і Танатос у сучасному світі перебувають у певній суперечності з інтересами сучасної цивілізації. А їх надмірні прояви безкомпромісно придушуються культурою: сублімуються (у вигляді творчої праці) або трансформуються (підкорення людиною самої себе через феномен сумління). У сучасному світі еротичні й танатологічні інстинкти мають можливість якнайповніше реалізуватися. Людина як біосоціальний феномен уперше отримує можливість реалізувати всі свої біологічні потреби. Тому надзвичайно актуальними для неї стають її біологічні форми існування. Тіло людини стає метою життя, а праця заради реалізації потреб тіла перетворюється на вільну гру людських можливостей.

Але разом зі зростанням перспектив задоволення біологічних (тілесних) потреб особи зростає й необхідність соціального контролю за людською діяльністю та вчинками, які виходять за межі дозволеного. Сучасна цивілізація спричиняє надмірний тиск на окрему особу, що, на думку Г. Маркузе, призводить до появи феномена «одномірної людини» — об'єкта духовного маніпулюван-

¹ Франкфуртська школа — об'єднання філософів, що склалося у 1930 р. навколо Інституту соціальних досліджень (м. Франкфурт), які спиралися на філософські традиції Г. Гегеля, Т. Марка, «філософію життя» А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, екзистенціалізм, феноменологію і, особливо, психоаналіз З. Фрейда. До першого покоління Франкфуртської школи належали М. Торкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм та ін. Друге покоління представлено насамперед Ю. Габермасом. Після смерті Т. Адорно (1969 р.) Франкфуртська школа практично перестала існувати.

ня, особи зі зниженою критичною оцінкою себе та цінностей соціуму. Така людина бездумно залучається до економічної й політичної конкурентної боротьби задля реалізації власних вузькопрагматичних інтересів. *Бажання та інтереси «одномірної людини», способи їх реалізації лежать лише в одній площині — площині споживацьких цінностей.* Людина з надмірними споживацькими інтересами стає «гвинтиком» суспільно-економічних відносин суспільства. Вона придушує свої біологічні (сексуальні) потреби, тобто саму себе й власну свободу. Вихід із ситуації існування «одномірного» суспільства можливий лише за умови «великої відмови» від псевдоцінностей як капіталістичного суспільства, так і тоталітарного соціалізму шляхом установаження повної сексуальної свободи, розкріпачення особи, сексуальної та культурної революцій. При цьому соціальна ініціатива в сучасному суспільстві переходить до люмпен-пролетаріату, дрібної буржуазії, інтелігенції та студентства.

Отже, упродовж свого життя Г. Маркузе намагався розробити нові моделі й різновиди раціональності, які мали звільнити чуттєвість особи з-під гніту репресивної культури.

Видатним представником неофрейдизму був **Еріх Фромм (1890—1980 рр.)** — німецько-американський філософ, психолог, соціолог. Основними творами, що репрезентують його філософські погляди, стали «Втеча від свободи» (1941 р.), «Людина для себе» (1947 р.), «Здорове суспільство» (1955 р.), «Мистецтво кохання» (1955 р.), «Концепція людини у К. Маркса» (1961 р.), «Анатомія людської деструктивності» (1973 р.), «Дзен-буддизм і психоаналіз» (1960 р.), «З полону ілюзій» (1962 р.), «Серце людини» (1964 р.), «Революція надії» (1968 р.) та ін.

Концептуальними основами творчості Е. Фромма стали ідеї Зігмунда Фрейда, Карла Маркса (переважно ідея відчуженості), Бенедикта Спінози, Фрідріха Ніцше, буддизму, які, зрештою, дали йому змогу виокремити свій предмет філософування — *антропологію.*

Сучасна людина, уважає Еріх Фромм, утратила гармонію безконфліктного існування в природі внаслідок її об'єктивної соціалізації. А позаяк сутність людини пов'язана з її індивідуальністю, унікальністю, неповторністю, то загроза їх втрати викликає страх, тривогу, депресію — екзистенційну дихотомію. *Екзистенційна дихотомія — суперечливі почуття людського існування, наприклад, зіткнення не-свідомого бажання жити й усвідомлення неминучої смерті.* Екзистенційна дихотомія стає стимулом і стійким механізмом відновлення внутрішньої та зовнішньої гармонії існування людини.

Еріх Фромм зазначав, що головними характеристиками суперечливого людського існування є *біофілія* (любов до життя) та її протилежність — *некрофілія* (ненависть до життя, насильство та агресія до всього живого). Бажання людини подолати цю суперечність виявляється в її прагненні відновити єдність з природою, установити гармонію соціальних відносин. *Кожна особа намагається самостійно вирішувати проблеми суперечливого людського існування (екзистенційної дихотомії), шукаючи все нових і нових форм єдності з природою, соціальним оточенням і насамперед із самою собою.*

У своїй праці «Утеча від свободи» Е. Фромм проаналізував одне з основоположних філософських понять — «свободу». Він уважав, що *свобода — це механізм самореалізації окремої людини в повсякденному житті*, але водночас вона може стати причиною її драматичного існування (почуття безсилля, невпевненості, самотності тощо). Це спричиняє виникнення феномена «*негативної свободи*», *що виявляється в екзистенційному прагненні «втечі» від свободи.*

Утечею особи від свободи філософ уважав також авторитаризм у діяльності й поведінці людини, зокрема *садизм* (підкорення інших) і *мазохізм* (добровільне підкорення іншим з метою втрати власного «Я»). Прикладами втечі від свободи є й прояви невиправданої агресії та руйнації всього живого, а ще надмірний конформізм, який призводить до знищення власної особистості в умовах «масової культури».

Невпевненість у собі, у власних силах, неусвідомлення екзистенційної дихотомії змушує людей інтегруватися з такими ж невпевненими особами, що спричиняє виникнення фашистської психології та ідеології. Як приклад Еріх Фромм стверджував, що Адольф Гітлер прийшов до влади, користуючись підтримкою дрібної, невпевненої в собі буржуазії. Водночас «некрофілічні», садистські прояви Гітлера й німецького нацизму збігалися з потребами масової свідомості низів середнього класу, що й стало причиною виникнення фашизму в Німеччині. Гітлер та ідеологи фашизму задовольнили потреби масової свідомості невпевненого в собі люмпен-пролетаріату та дрібної буржуазії. Конформістські настрої в західній культурі, загальна втрата оригінальних філософських концепцій, відчай, немотивований страх, добровільна відмова від власної самобутності — сприятливе підґрунтя для рецидивів фашизму в сучасному світі.

Аналізуючи економічну сферу функціонування суспільства, Е. Фромм сформулював *концепцію «соціального характеру»* (головних критеріїв соціально-економічного життя, культури, що визначають економічний базис). Основними типами соціальних

характеристик він називав *рецептивний тип* (зорієнтований на отримання благ зовнішнього світу пасивним способом), *експлуаторський тип* (характеризується агресивним прагненням панувати над навколишнім світом), *споживацький* (споживацький інтерес, що ізолює людину від оточуючого її світу), *ринковий* (орієнтує соціальну діяльність на цінності обміну товарами).

Філософ уважав, що ці соціальні характеристики збігаються з певними типами поведінки особи: *мазохізмом, садизмом, деструктивізмом і конформізмом*. Сучасне суспільство розвивається в напрямку появи нової форми соціальних характеристик — *продуктивної, яка повинна реалізувати в соціальній практиці тенденцію зростання й розвитку всіх людських можливостей*.

Завданням сучасної філософії є аналіз можливостей продуктивного характеру, сприяння пошуку кожною окремою особою індивідуального шляху для розкриття власного «Я» у коханні, вірі й роздумах про світ. Продуктивний характер повинен створити умови для переходу від домінування егоїзму до превалювання альтруїзму, від споживацького інтересу в житті до істинного буття, від кібернетичних реалій до душевної людини.

І, нарешті, зазначимо, що Еріх Фромм став засновником *гуманістичної етики*. Він уважав, що найвищим проявом продуктивної діяльності особи є любов (взаємоповага) до окремої людини, що об'єктивно містить любов до людей взагалі. *Любов до інших є водночас любов'ю до самого себе (до «Я») як до представника роду людського (ставлення до інших є водночас ставленням до самого себе й навпаки)*. Культивування всезагальної любові (коли бажання життя витісняє бажання смерті) є основою вирішення головних суперечностей суспільства: між патріархатом і матріархатом, гуманістичною та авторитарною свідомістю, між владою й підлеглими, між особистим (історією життя) та історичним буттям (історією загалом), між «свободою від» і «свободою для», негативною та позитивною свободою.

Отже, гуманістична етика Еріха Фромма, учення про егоїзм, любов до себе відіграли важливу роль у становленні комплексу ідей, ідеалів гуманізму в сучасному світі. Найвищою цінністю людського існування є домінування в житті гуманістичної етики (єдність цілісної людини та її інтересів). Людина, якій властива гуманістична совість, може досягти індивідуального щастя.

Лідером ліворадикального фрейдизму був **Вільгельм Райх (1897—1957 рр.)** — учень і колега Зігмунда Фрейда, один з основоположників фрейдомарксизму. Його вчення справило значний вплив на ідеологію «нових лівих», Франкфуртську школу та неофрейдизм. В основі неофрейдистських концепцій В. Райха лежа-

ли ідеї Зігмунда Фрейда, Альфреда Адлера, Карла Маркса, Анрі Бергсона, буддистської філософії та ін. Головними працями Вільгельма Райха, що репрезентували його неофрейдистські позиції, є такі: «Функції оргазму» (1927 р.), «Аналіз характеру» (1928 р.), «Генітальні та невротичні характери» (1929 р.), «Масова психологія фашизму» (1933 р.), «Сексуальна революція» (1936 р.) та ін.

Вільгельм Райх уважав, що засадами людської життєдіяльності є *сексуальна практика й оргазм*. Аналізуючи взаємовплив нормальної життєдіяльності людини та сексуальної практики, він пропонував розробити нову науку про *«сексуальну економіку»*, що визначатиме всі суспільно-економічні та суспільно-політичні відносини сучасної цивілізації. На його думку, ця наука логічно витікає із соціологічної концепції К. Маркса й психоаналізу З. Фрейда. Зазначені ідеї В. Райха стали поштовхом до розвитку такого напрямку в неофрейдизмі, як *фрейдомарксизм*. Найхарактернішим твором, що висвітлює питання фрейдомарксизму, є його праця «Діалектичний матеріалізм і психоаналіз» (1924 р.).

Вільгельм Райх брав активну участь у робітничому русі з метою пропаганди сексуальної революції (сексуальної політики пролетаріату). Останню він уважав передумовою й атрибутом світового революційного процесу. На його думку, *сексуальна революція повинна звільнити особу (чоловіка або жінку) від сексуального рабства, споживацьких інтересів у статевих стосунках, негативних соціальних явищ, які пригнічують статевий потяг людини*.

Однією з основоположних концепцій Вільгельма Райха стала концепція про необхідність подолання *сексуальної репресивності* (суспільної системи, яка існує на рівні родинних відносин, політики, культури), що пригнічує статевий потяг, а отже, й деформує свободу людського існування. На його думку, сексуальна репресивність викликає в суспільстві реакційно-консервативні явища, прояви садомазохізму, що за певних суспільно-політичних умов породжують сліпе підкорення однієї людини іншою та призводять до створення диктаторських режимів (фашизму).

Отже, Вільгельм Райх уважав, що в основі нормальної життєдіяльності людини лежить сексуальна енергія, однак суспільство пригнічує її за допомогою моралі, культури, етикету; особа змушена жити в «лещатах зовнішнього тиску», постійно адаптуватися до суперечливого оточуючого світу (влади, керівництва тощо), у результаті чого суспільство невротизується, людина втрачає своє власне «Я», намагаючись стати «Ми». Єдиний спосіб порятунку людини — ліквідація негативного впливу культури, розкріпачення її, здійснення сексуальної революції.

Альфред Адлер (1870—1937 рр.) — психолог, фрейдист, засновник концепції індивідуальної психології. Основні праці А. Адлера були пов'язані з психологією та психіатрією, наприклад, такі як «Нервовий темперамент» (1912 р.), «Пізнання людини» (1917 р.), «Наука життя» (1924 р.), «Сенс життя» (1933 р.) та ін. Але згодом його доробки отримали філософську інтерпретацію на ґрунті неофрейдизму.

Учений вважав, що головною причиною особливостей людської діяльності та конкретних учинків людини є *процес подолання (компенсації) нею почуття неповноцінності*. Він висунув ідею про те, що *почуття неповноцінності притаманне кожній людині на рівні несвідомого як відзеркалення прагнення отримати перевагу над іншими людьми*. Ця ідея стала основою його вчення.

А. Адлер критично переосмислив учення З. Фрейда про вплив несвідомого на життя окремої людини. Він уважав, що цей вплив необхідно доповнити соціальними елементами, наприклад, потребою особи в самоствердженні, успіху, самовдосконаленні, які також віддзеркалюють потребу мати перевагу над іншими людьми. Особливого значення набуває почуття *самоіндентифікації*, що формується в дитячі роки.

Надзвичайно популярною була ідея А. Адлера про *необхідність подолання комплексу неповноцінності* — сформованого в ранньому дитинстві почуття власної нікчемності, другосортності й намагання за будь-яких умов їх подолати, що є передумовою екстраординарної поведінки людини. Згодом ця ідея набула характеристик окремого вчення про прагнення особи до суспільної інтеграції. У разі браку бажання конструктивної компенсації почуття неповноцінності або використання патологічних способів компенсації людина не може реалізуватися в житті, що призводить до певного психопатологічного стану (насамперед неврозу).

На думку вченого, суспільство повинно тримати під контролем можливі негативні наслідки патологічних способів подолання комплексу неповноцінності, які виявляються в надмірній тиранії в родинних відносинах, у спробах «утечі в хворобу» тощо. Способом корекції таких негативних наслідків є *метод ілімінації*, створення комунікативних цінностей, що схвалюють діяльність або вчинки окремої особи, але так, щоб це схвалення не перевищило межі дозволеного й ураховувало в оцінках загальнолюдські параметри.

Отже, Альфред Адлер уважав, що в основі всіх великих учинків і дій людини, гіперактивності, екстраординарності (а також психічних захворювань) лежить витіснений комплекс неповноцінності.

сті, людина впродовж свого життя намагається його компенсувати шляхом отримання вагомих здобутків у науці, мистецтві, політиці, бізнесі, особистому житті.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність учення Зігмунда Фрейда про сферу не-свідомого.
2. Які головні чинники психіки людини виокремив З. Фрейд?
3. Охарактеризуйте топографічну та динамічну моделі психіки, розроблені З. Фрейдом.
4. У чому сутність концепції «одномірного суспільства» Герберта Маркузе?
5. Вирішення проблеми суперечностей людського існування у філософії Еріха Фромма.
6. Охарактеризуйте особливості теорії «сексуальної революції» Вільгельма Райха.
7. Дайте короткий аналіз теорії компенсаторної творчості Альфреда Адлера.

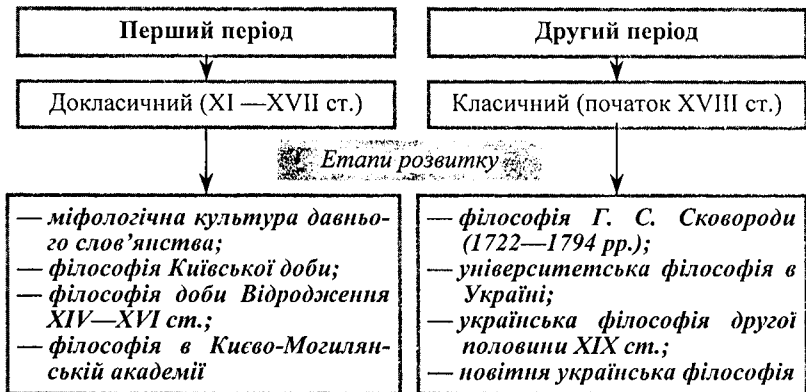

Список рекомендованої літератури

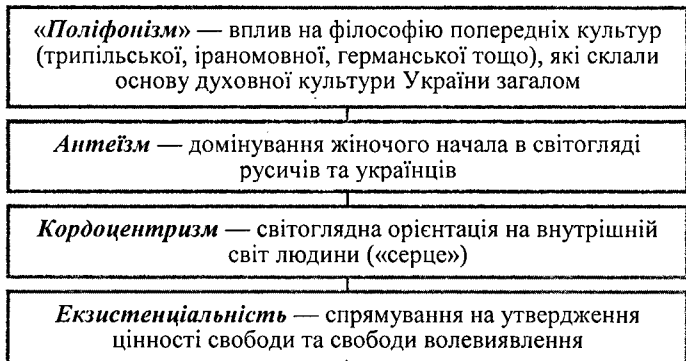
1. Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001.
2. Гловер Э. Фрейд или Юнг. — СПб., 1999.
3. Гуггенбюль-Крейг А. Наивные старцы. Анализ современных мифов. — СПб., 1997.
4. Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда. — М., 1997.
5. Новейший философский словарь. — Мн., 1999.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. — СПб., 1997.
7. Роузен Д. Дао Юнга. Путь целостности. — К., 1997.
8. Скурбекк Г., Гилье Н. История философии: Учеб. пособие. — М., 2000.
9. Современная западная философия: Словарь. — М., 1991.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. — М., 1989.
11. Фрейд З. Психология бессознательного. — М., 1989.
12. Фрейд З. Толкование сновидений. — К., 1991.
13. Фрейд З. Я и Оно. — М., 1990.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
15. Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1990.
16. Фромм Э. Душа человека. — М., 1992.
17. Фромм Э. Иметь или быть? — М., 1990.
18. Фромм Э. Психоанализ и этика. — М., 1993.

Українська філософія (виникла у X—XI ст.) як складова духовної культури українського народу відрізняється етико-моральним спрямуванням, акцентує увагу на проблемах внутрішнього світу людини в органічній єдності з умовами її самореалізації

Основні періоди та етапи розвитку української філософії

Головні риси

Філософська думка в Україні характеризується також домінуванням гуманістичної — антропологічної проблематики, її релігійним забарвленням у докласичний період, естетичним способом філософствування тощо

Особливості української філософської думки. Відомо, що філософський світогляд у межах української культури окремо виділився лише в XVIII ст. До цього часу мали місце лише несистематизовані філософські ідеї, характерні духовній культурі Київської Русі загалом. Вони віддзеркалювали проблему становлення української народності, ідеологію феодального суспільства, завдання формування гуманістично-реформаційних цінностей. З плином часу спроби вирішення зазначених проблем привели до становлення й розвитку класичної філософії в стінах Києво-Могилянської академії, особливо у вченні Г. С. Сковороди.

Згідно з поглядами філософа, культурно-освітнього діяча української діаспори О. Кульчицького, українська духовна культура, а разом з нею й філософія, набуває певних характерних рис, що дають змогу виокремити її серед інших культур. Такими характерними рисами є: *«поліфонізм»*, що виявляється як вплив різних культур синхронних цивілізацій, зокрема трипільської культури, культури скіфів, сарматів, половців, печенігів, германської культури — готів, грецької, римської, праслов'янської; *антеїзм* — домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи; *кордоцентризм* — певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини (серце). Вказані риси згодом були доповнені *екзистенційними ідеями* (цінністю свободи й свободи волевиявлення), що загалом стали визначальними рисами української філософської думки¹. Зазначені риси разом з іншими специфічними особливостями філософської думки в Україні склали той фундамент, на якому виникла й розвивалась філософська свідомість українського народу.

До таких особливостей належало насамперед *домінування православної релігійної свідомості*, що згодом спричинило те, що більшість філософських проблем розроблялися в контексті християнської теології. Прикладом слугує творчість І. Вишенського, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, П. Юркевича, а також представників Київської релігійно-філософської школи та ін.

Наступною особливістю філософської думки в Україні є *перевага естетичної проблематики*, тобто розуміння сутнісних характеристик людини та зовнішнього світу засобами літератури. Яскравий приклад — творчість українських письменників, поетів, які зробили вагомий внесок у розвиток філософської культури в

¹ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. — Мюнхен—Львів, 1995. — С. 27—155.

Україні. До них належали Г. Сковорода, М. Гоголь, Л. Українка, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко та ін.

І нарешті, узагальнюючою характеристикою української філософії стає її *антропологічна спрямованість*. Основні проблеми онтології, гносеології меншою мірою цікавили українських мислителів. Українська філософія була спрямована на *конкретний пошук правди й мудрості, способу досягнення людського щастя*, що знайшло своє відображення у «філософії серця» Г. Сковороди, П. Юркевича. «*Філософія серця*» стає *духовною моделлю діяльності й поведінки окремої людини на шляху знаходження й реалізації сенсу власного життя*. Безперечно, на розвиток української духовної культури як прямо, так і опосередковано вплинула ренесансна культура Західної Європи XVI ст., філософія Нового часу, доби Просвітництва, німецька класична філософія, марксизм і досягнення сучасної світової філософії.

Грунтуючись на особливостях розвитку української філософії, є всі підстави виокремити два основні періоди її становлення й розвитку — докласичний і класичний. Розглянемо ці періоди докладніше.

Докласичний період української філософії розпочався з етапу формування філософських знань у добу Київської Русі й становлення та розвитку християнської культури (X—XI ст.). Найдавніші (дохристиянські) пласти духовності українського народу маловідомі, адже пам'ятки духовної культури цієї доби були переважно знищені після 988 р. як такі, що суперечили новим християнським цінностям. Але, незважаючи на це, сьогодні є всі підстави говорити, що й після прийняття християнства в Київській Русі мала місце традиційна для давніх слов'ян міфологічна культура язичницької доби. Вона стала ґрунтом, на якому й далі розвивалось язичництво, а згодом — християнство (феномен двовір'я). Міфологічний світогляд цього періоду мав синкретичний характер, тобто був конгломератом пантеїстичних ідей з елементами анімізму, тотемізму, фетишизму, магії, рільничих культів тощо.

У добу Київської Русі в результаті вирішення суперечностей між слов'янським язичництвом і запровадженою християнською культурою філософська думка набувала якісно нового змісту. Центрами духовного життя Київської Русі були монастирі, про що свідчить авторство перших релігійно-філософських творів. У 1054 р. з'явилася перша релігійно-філософська праця Київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», а на початку XII ст. — «Повість временних літ», авторство якої при-

писують ченцю Печерського монастиря Нестору. Саме в цьому творі чи не вперше у вітчизняній літературі вживаються терміни «філософ» і «філософствувати». Домінуюча релігійна проблематика в творах православних богословів отримувала філософську інтерпретацію. До таких проблем належали питання про буття Бога, про взаємовідносини між церквою й княжою владою, про добро та зло як протиставлення Бога й диявола.

На процес формування української філософії вплинула ідея можливості отримати знання через «Софію-мудрість» (принцип софістичності). «Софія-мудрість» — сутність Бога, «душа світу», вважалася основою інтеграції Бога, людини й світу. Отримання людиною «софійного» знання було водночас і пізнанням Бога. Саме таке подвійне розуміння спричинило «софійне» спрямування релігійно-філософських поглядів Київської Русі. Мудрість і любов до мудрості визнавалися не лише знанням, вони були пізнанням Бога, який є сутністю речей, предметів та явищ оточуючого світу, зокрема й людей, сенсом і метою їхнього існування. Любов до мудрості спрямовувалася не просто на розуміння оточуючого світу, а й на практичне оволодіння ним завдяки божественній мудрості «Софії».

Органом розуміння (віддзеркалення) зовнішнього світу, згідно зі слов'янською міфологічно-релігійною культурою, було *серце*. Лише завдяки йому можна отримати істину життя. *Серце* — це точка, в якій поєднуються думки, воля й віра, воно стає інструментом прогнозування результатів матеріальної або духовної діяльності людини. Така світоглядна позиція в подальшому отримала назву «*кордоцентризм*».

Що ж до розвитку філософської думки Київської доби, то він завершується якнайпильнішою увагою до людини, закладанням підвалин гуманістичної традиції. Це знайшло відображення в «Повчанні» Володимира Мономаха та культі Діви Марії як захисниці конкретної людини, що, напевно, сягає своїм корінням у міфологічні образи Берегині, або Великої Богині.

Отже, у філософії Київської доби переважали ідеї визнання Бога як найвищої першопричини, а існування оточуючого світу — як результату його творення. Історія розглядалася крізь призму вічного конфлікту добра й зла (Бога й диявола). Складовими філософських знань стали патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення й централізації держави для відсічі іноземним загарбникам, необхідність розвитку культури та освіти.

Зі становленням феодального ладу українська філософія набула *патристичного характеру*: превалювання віри над світськими

знаннями, вищою метою пізнання визнавався Бог, а єдиним методом пізнання — божественне одкровення. Антропологічні ідеї витікали з позиції, що людина створена як богоподібна, а потім вона була «опоганена первородним гріхом». Як наслідок — її страждання й бажання через есхатологічну просвітленість (покаєння) отримати безсмертя душі (Царство Небесне).

Наприкінці XIV ст. почався новий етап у розвитку духовної культури України — *філософія доби Відродження (XIV—XVI ст.)* — як результат впливу західноєвропейської Реформації та утвердження характерних для неї реформаційної ідеології й цінностей ренесансного гуманізму. Вплив європейської Реформації на українську духовну культуру набув специфічних форм. З одного боку, розвивалися ренесансні духовні цінності, що було пов'язано з реформацією католицизму, а з іншого, — виникло протистояння ортодоксальної православної церкви всім інокультурним впливам, що надходили іззовні й могли зашкодити її цілісності та ефективності функціонування. Це поглиблювало існуючий етноконфесійний конфлікт між католицизмом і православ'ям. Страх перед польською католицькою експансією спричиняє ізольованість української духовної культури в межах православних (візантійських) традицій.

Але, незважаючи на всі спроби уникнути кризових явищ у житті церкви, православ'я в Україні було вимушено адаптуватися до нових соціально-історичних умов. Криза православної церкви тут не була такою масштабною, як у Західній Європі, й тому вихід з неї вбачався не в її внутрішньому реформуванні, а в поєднанні інтересів церкви з інтересами українського народу в національно-визвольній боротьбі (єднання церкви з народом задля захисту православної віри як віри предків). Православ'я стало в авангарді боротьби проти полонізації українського народу й прагнуло бути гарантом перемоги в боротьбі за незалежність і збереження національної культури.

Ідеї ренесансного гуманізму розвивалися представниками Острозької академії (Острозького культурно-просвітницького центру)¹,

¹ Острозьку академію засновано в 1576 р. в м. Острог українським магнатом Костянтином Острозьким. У ній викладалося сім вільних наук (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, фізика й астрономія). Крім того, значну увагу в академії приділяли вивченню іноземних мов — грецької, латинської, старослов'янської. Але головне — у цьому навчальному закладі викладала вся інтелектуальна еліта тогочасної України. Більшість викладачів мала європейський рівень освіти, була знайома з філософією та могла використовувати ці знання для філософських узагальнень під час викладання «вільних наук». У 1636 р. Острозька академія як культурно-просвітницький центр припинила своє існування.

а також діячами української полемічної літератури, насамперед Іваном Вишенським.

Іван Вишенський (близько 1545/50—1620/30 рр.) був одним з найвідоміших полемістів, який захищав духовні цінності українського православ'я, апелюючи до містико-екзистенційної аргументації. Більшу частину свого життя він прожив у монастирях Афона (Греція), де спершу був послушником, потім ченцем, а під кінець життя — аскетом-самітником. Головними творами, що репрезентують його релігійно-філософські погляди, були «Книжка»; «Обличение диявола-миродержца» (1599—1600 рр.), «Писание к утекшим от православной віры епископам» (1598 р.); «Краткословный отвіт... Петру Скарге» (1601 р.), «Послання Домнікії» (1605 р.), «Зачапка мудрого латынника з глупым русином» (1608—1609 рр.) та ін.

У цих та інших творах І. Вишенський обстоював ідею, згідно з якою основою духовного буття людини повинна бути мудрість Бога — Софія, що виявляється в культових особливостях православ'я (храмах, іконах тощо). Полеміст різко протиставляв Бога й матеріальний світ, уважаючи, що Бог є найвищою трансцендентною силою, яка існує вічно сама по собі, він є непізнаний за своєю сутністю і є творцем світу та людини. Бог є ідеалом справедливості, мудрості, чесності, йому протидіє матеріальний світ, де панують зло (диявол), гріховність, тимчасовість, смерть.

Серед головних філософських проблем, якими цікавився Іван Вишенський, були пошуки сутності людини та її місця в світі. На його погляд, сутність людини витікає з єдності антагоністично протилежних матеріального тіла й душі. Місце людини в житті залежить від того, як вона користується власним волевиявленням, що, зрештою, дає їй змогу зробити вибір між тілесною чи духовною формою існування. Неправильний вибір (задоволення тілесних потреб) призводить до смерті тіла й душі, і навпаки, правильний — гарантує безсмертя душі й вічне блаженство. *Духовний вибір людини — це передусім вивчення Святого Письма, творів східної патристики, а також самопізнання й заглиблення в свою внутрішню природу. Єдність цих двох процесів веде до містичного просвітлення духовного розуму Божою істиною.*

І. Вишенський вважав, що Бог дає людині свободу волевиявлення, щоб вона самостійно визначилася, з ким вона хоче бути — з Богом (духом, добром) чи дияволом (утіленням зла). Найкоротший шлях до Бога — це правильний вибір, який починається з прийняття аскетичних цінностей. Як приклад — подвижницьке життя аскетів-самітників у горах, печерах, їхні подвиги, пов'язані

з молитвою й постами. Вважалося, що «стару людину» аскетизм замінює на «нову», зцілюючи її тілесні пристрасті, які є причиною гріховності людини та її страждання через втілення в ній божественного духа. Релігійно-філософською основою, що обґрунтовує ідею поєднання людини й Бога, стає ідеологія ісіхазму. В православ'ї ісіхазм — етико-аскетичне вчення про шляхи єднання людини та Бога через очищення серця слізьми й зосередження свідомості на самій собі [зазвичай включає психофізіологічні вправи (піст, непорушність, контроль дихання тощо), що має на меті отримання богоодкровенних істин].

Аскетизм, чернецтво, самовідлучення — це не втеча від суперечливого матеріального світу, а навпаки, надлюдська праця над своїм тілом і душею з метою очищення від їх гріховності, отримання есхатологічної просвітленості та найвищого блага. Тому Іван Вишенський не абсолютизував власне самотництво, у монастирі він активно цікавився світським життям, критикував суспільний лад, в якому панували цінності тілесного життя й диявольські спокуси.

Заслуговує на увагу обстоювання полемістом цінностей рідної мови як відповідь на її приниження з боку латинників. Як і інші полемісти, він уважав, що старослов'янська мова має чудодійну силу, завдяки якій можна отримати божественну істину. Читання Святого Письма та інших богословських текстів рідною мовою, що віддзеркалюють божественну мудрість, — найкоротший шлях до очищення душі від гріховності, шлях самовдосконалення та отримання Божих істин. Вивчаючи рідною мовою Святе Письмо, людина може розвинути повноцінну віру в Бога, а отже, отримати внутрішню свободу, захистити власну віру й національну церкву від зовнішніх зазіхань.

Загалом творчість Івана Вишенського, як і діяльність Острозького культурно-освітнього центру, зробили значний внесок у розвиток філософії в Україні. Філософія сприймалась як конкретна мудрість, що давала змогу осягнути Божественні істини завдяки містичному єднанню з надприродним (Богом). Релігійно-філософські сентенції XIV—XVI ст. поєднувалися з позицією захисту й розвитку старослов'янської культури, цінностей православної церкви. Крім того, у цей період в українській духовній культурі опосередковано знайшли своє місце об'єктивні цінності Реформації й ренесансного гуманізму.

Філософська думка в Києво-Могилянській академії. Наступний етап у розвитку української філософії припадав на початок XVII—XVIII ст. Він пов'язаний з необхідністю подолання кризо-

вих явищ у розвитку духовної культури України (католицька експансія, недостатній розвиток системи світської освіти, необхідність інтеграції в європейський культурний простір тощо). У цей час Західна Європа переживала добу Просвітництва, як період, пов'язаний з певними досягненнями в розвитку європейської культури, тому Україна не могла стояти осторонь цього процесу. Частина її духовної культури також була зорієнтована на процес європеїзації. Кризові явища в українській православній церкві зумовили пошук нових позитивних аргументів на захист релігійних цінностей на рівні окремої людини й держави загалом. Виникли нові реінтерпретації Святого Письма, спрямовані на різке зменшення зла в повсякденному житті, а також визнання ролі людини як творця власного щастя або нещастя.

Найвідомішими тогочасними форпостами розвитку духовності були братські школи. Братські школи — національні релігійні організації православного населення міст, що виникли як реакція на національно-релігійне польсько-католицьке гноблення українців і білорусів наприкінці XVI — на початку XVII ст. Уже в XVII ст. стало зрозуміло, що система викладання в них потребувала подальшого реформування (бракувало світських предметів, викладання не було систематизованим, недостатньо уваги приділялося вивченню іноземних мов, насамперед латини). Зрозумілим також стало й те, що реформування освіти можливе лише за умови позбавлення її надмірного диктату церкви.

Першим кроком реформаційного процесу стала діяльність Петра Могили (1574—1647 рр.), який у 1631 р. заснував Лаврську школу, що після злиття з Київською братською школою заклала фундамент Київської колегії, яку згодом стали називати Києво-Могилянським колегіумом (1632 р.), а з 1701 р. за ним закріпилася постійна назва «Києво-Могилянська академія». Власне, у цьому навчальному закладі вперше філософія була відокремлена від богословських дисциплін, викладання філософії в формі античних знань адаптувалося до потреб української культури. Подальший розвиток філософської думки в Україні був пов'язаний з конкретними мислителями цієї доби, насамперед Інокентієм Гізелем, Феофаном Прокоповичем, Михайлом Козачинським, Георгієм Кониським та ін.

Інокентій Гізел (бл. 1600—1683 рр.) — професор Києво-Могилянської академії. Завдяки Петру Могилі він отримав освіту за кордоном: спершу навчався в Замойській академії, а потім в Англії. Після повернення до Києва був обраний професором філософії, а згодом став ректором Києво-Могилянської академії. Голов-

ними творами, що репрезентують його філософські погляди, були «Про істинну віру» (1668 р.), «Стара віра» (1668 р.), «Мир з богом чоловіку» (1666 р.). І. Гізеля також уважали укладачем «Синописа» («Короткого зібрання від різних літописців про початок слов'яно-російського народу») (1684 р.). У 1645—1647 рр. він написав «Повний курс філософії», який залишився в рукописі.

Згідно з тогочасною традицією, у центрі уваги професури Києво-Могилянської академії був пошук істини життя, яка ототожнювалася з вищим буттям — Богом. Професор Гізель сформулював своє власне вчення про Бога, в якому на основі дійстичних поглядів зробив висновки про рівноправність матеріального та ідеального у визначенні природи. За І. Гізелем, *філософія — це «пізнання речей через їх причини»*. Інакше кажучи, філософія, а разом з нею й пізнання світу природи, можливі завдяки чуттєвому досвіду людини, який виникає в результаті дії предметів матеріального світу на органи її чуттів. Заключним етапом пізнання стає розумове (раціональне) осмислення чуттєвих даних.

Особливу увагу Інокентій Гізель приділяв етико-моральним проблемам людини. Використовуючи цінності християнської моральності, він пропагував в Україні актуальні на той час у Європі ідеї та цінності гуманізму. На його погляд, найбільшою цінністю, крім самої людини, є непохитна віра в здатність людського розуму пізнати істини творчої природи (Бога) й тим самим подолати пануюче в світі зло задля досягнення Божої благодаті. Мислитель уважав, що людина стає творцем власного щастя, а не є сліпим знаряддям Божого промислу. Головним критерієм діяльності та вчинків людини має стати її совість. *Тільки сумління є джерелом праведного життя людини*.

І. Гізель один з перших вітчизняних філософів критерієм діяльності та вчинків людини (крім совісті) вважав *природне право*, що, на його думку, є вищим за Закон Божий. Саме природне право дає змогу диференціювати добро та зло, є виявом конкретного розуму людини, керує її діяльністю та вчинками, а тому, робить висновок І. Гізель, необхідно раціонально переосмислити існуючі церковні заповіді й християнські цінності згідно з цим правом. Раціональність сприяє розвитку духовних якостей людини (моральності та освіченості) задля отримання земного щастя, яке досягається завдяки активності людей.

Інокентій Гізель критично ставився до церкви й духовенства, особливо тоді, коли вони порушували загальнолюдську мораль. Він уважав, що церква й духовенство не повинні втручатися в світські справи, прагнути до світських благ і забувати про свою

головну мету — служіння Богові, людям, добру, моральності, освіченості. Головним злом, з яким має боротися людський дух, він уважав невігластво.

Розвиваючи ідеї про природне право, мислитель підкреслював, що коли правила пануючої моралі та звичаїв суперечать розуму, то людина повинна керуватися здоровим глуздом. Як гуманіст він виступав проти будь-якого насильства, звинувачував пануючу еліту в неправомірному соціальному гнобленні пересічних людей, закликав до зменшення кріпосницького гніту, наївно вірив у те, що монарх може ліквідувати зло в світі. Саме тому І. Гізель написав листа російському цареві, аби інформувати його про панування в підвладному йому світі зла, лицемірства, хабарництва, безчинства чиновників, несправедливості суду, лихварства, жорстокості панів до селян тощо. Зрозуміло, що така позиція гуманіста не сподобалася царській адміністрації та церковному керівництву, і І. Гізеля звинуватили в ересі, заборонили пропагувати свої моралізаторські ідеї, а книжка «Мир з богом чоловікові» потрапила до списку заборонених.

Феофан Прокопович (1677—1736 рр.), справжнє ім'я Єлісей Церейський. Із семирічного віку розпочав навчання в початковій школі при Києво-Братському монастирі. З 1687 р. навчався в Києво-Могилянському колегіумі в філософському класі, а потім, прийнявши уніатство, отримав можливість навчатися закордоном (насамперед у Римі, де вивчав риторику, історію, філософію, античну літературу тощо). У 1705—1716 рр. був ректором Києво-Могилянської академії, а з 1721 р. очолював церковний Синод у Росії. Помер Прокопович у Петербурзі в 1736 р.

Життя й творчість Феофана Прокоповича можна умовно поділити на два періоди — *київський і петербурзький*. Для київського періоду визначальною стала діяльність Прокоповича як професора Києво-Могилянської академії, де він заявив про себе як оригінальний вчений, філософ, викладач. У петербурзький період він був політиком, відомим діячем церкви, а філософією займався значно менше. Відомо, що в цей час Феофан Прокопович брав участь у теоретичному обґрунтуванні й організації майже всіх реформ Петра І.

В основі релігійного світогляду вченого були дійстичні погляди. Визначаючи Бога як творця, він уважав, що матеріальний світ існуватиме вічно, існування ж матерії вчений пов'язував з рухом, простором і часом. Ф. Прокопович високо цінував роботи Галілея, Коперника, підтримував ідею Бруно про множинність світів.

Що стосується теорії пізнання, то вчений, як і більшість професорського складу Кисво-Могилянської академії, доводив, що пізнання світу можливе на основі чуття та чуттєвого досвіду. Лише чуття, а потім інтерпретація розумом людини отриманого чуттєвого досвіду про світ дає змогу пізнати істину. Істина, теорія й практика стають фундаментом розвитку науки. Феофан Прокопович акцентував увагу на тому, що наукове пізнання розпочинається з формулювання проблеми (за його словами, із сумніву). Сумнів пов'язаний з критикою попередніх неповних знань, а тому науковець має завжди розпочинати наукове дослідження з критики попередніх теорій. Оскільки філософія також є вільною наукою, то вона має розвиватися шляхом критичного переосмислення попередніх досягнень, уникати авторитетів, догм і обстоювати власну позицію, вивчаючи природу та закони її існування.

Погляди Феофана Прокоповича на людину, церкву, державу були пов'язані зі способом життя філософа, з його громадською діяльністю й тією роллю, яку він виконував у здійсненні реформ Петра I. Він стверджував, що людина є богоподібною в результаті Божого творення. Але розум, чесноти, краса є елементами природи, а тому людина не є розумною, красивою й добродійною автоматично в результаті її богоподібності. Усі ці якості вона має виявити в собі через активну позицію, працю, добродійність тощо. Головним питанням, на яке має орієнтуватися людина, це користь, яку вона може принести впродовж свого життя іншим людям і власній державі.

Найважливішою цінністю людського життя Ф. Прокопович вважав можливість людини мати свободу власного волевиявлення, розуміючи останню як панування особи над самою собою та її здатність керувати своїми діями, вчинками, емоціями. *Завдяки свободі й розуму людина може вибирати між добром і злом і досягнути земного щастя.* Проблема щастя вчений пов'язував з можливістю людини отримувати життєві блага, хоча зазначав, що існує велика різниця між благом і щастям. Наявність лише матеріальних благ не є необхідною умовою щастя, його можна досягти, реалізувавши духовні потреби людини.

Учення Феофана Прокоповича про державу ґрунтувалося на популярній на той час ідеї про природне походження держави й подальший вплив на неї теологічних першопричин (Божого промислу). Ця концепція була проявом деяких апологетично-монархічних позицій Ф. Прокоповича. Він уважав, що владу в монархічній державі дає лише народ на ґрунті суспільного договору, а воля народу витікає з волі Бога. Захищаючи абсолютизм, філософ

доводив природність існування кріпацтва, хоча засуджував жорстоке ставлення до кріпаків. Логіка його мислення виходила з того, що все, що сприяє зміцненню державного інтересу (виконання внутрішніх і зовнішніх функцій держави), збігається з Божим промыслом, тому світська влада у формі монархії відповідає інтересам Бога. Звідси необхідність усіх соціальних інститутів, зокрема й церкви, підкорятися світській владі.

Отже, серед філософських проблем, які розробляли викладачі й випускники Києво-Могилянської академії, на перший план виступають проблеми світогляду та пізнання оточуючого світу. Вирішувати ці проблеми філософи пропонували на основі принципів емпіризму та раціоналізму, характерних для філософії Нового часу. Діяльність учених Києво-Могилянської академії була прикладом різкого розмежування філософії й теології, критичного переосмислення залишків середньовічної схоластики, наповнення процесу пізнання раціональним змістом, акцентування уваги на значенні наукового знання як головного в пізнанні навколишнього світу, людини та її сутності. Учені Києво-Могилянської академії зробили величезний внесок у становлення не лише класичної української філософії, а й розвиток російської духовної культури.

Класичний період розвитку української філософії. Найяскравішим представником класичного періоду української філософії був **Григорій Савич Сковорода (1722—1794 рр.)** — один з найвідоміших українських філософів, педагог, поет, мандрівний філософ-проповідник. Основну освіту як філософ він отримав у Києво-Могилянській академії, де розпочав навчання в 1733 р. і навчався з невеликими перервами до 1753 р. Служив співаком у придворній капелі цариці Єлизавети в Санкт-Петербурзі, перебував у складі посольської місії за кордоном. Прослухав університетські курси в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії. Природна обдарованність Г. С. Сковорода зробила його поліглотом: він чудово знав латину, грецьку, німецьку та інші мови, що дало йому можливість ознайомитися з ученнями багатьох філософів, зокрема й з філософією Платона. Після закінчення служби він упродовж десяти років працював педагогом спершу в Переяславі, а потім у Харкові (1759—1768 рр.). Деякий час був приватним учителем. А з 1768 р. Г. Сковорода обрав долю мандрівного філософа-проповідника. Головними творами, що репрезентують його філософські погляди, були «Басня Езопова» (1760 р.), «Розмова п'яти подорожуючих про істинне щастя в житті» (1772 р.), «Дружня розмова про духовний світ» (1775 р.), «Потоп зміїний»

(1791 р.) та інші (за життя ніколи не видавалися й розповсюджувалися в рукописах).

Основоположною ідеєю (філософським кредо) Г. С. Сковороди став винайдений ним закон елімінації важких справ — *«те, що потрібно, не важко, а те, що важко, — не потрібно»*. Цей закон є прикладом пошуку практичних засад філософії, що можуть привести людину до щастя (найвищого блаженства). *Розвиток практичної філософії став головною метою філософських пошуків Г. Сковороди*. Цей шлях був позначений просвітницькими цінностями тогочасного суспільства.

Основним предметом інтересу філософа були *релігія та мораль*. Релігію й Бога Григорій Сковорода аналізував з *пантеїстичних позицій*. Матерію він трактував як вічну й безмежну природу, яка в своєму саморозвитку керується власними законами. Філософ уважав, що природа й Бог тотожні. Бог є першою умовою (першопричиною) дійсності, формою, яка організує матерію та появу людини в матеріальному світі. Він є всюди, але побачити його неможливо, бо він невидима натура (пантеїзм).

Концепція «двох натур» Г. С. Сковороди є оригінальною моделлю світобудови (філософської картини світу), згідно з якою весь світ, що оточує людину, має «дві натури» — зовнішню, видиму (матеріальну) й внутрішню, невидиму (Бог). Натури перебувають у певному взаємозв'язку, взаємозалежності, що впливає на розвиток світу загалом. Такий підхід Григорія Сковороди до пояснення світу ще не є діалектичним методом, але вже є спробою зрозуміти розвиток світу (природи) без Бога. Світ може розвиватися самостійно, а отже, розвиток є процес антитеїстичний.

Одночасно з теорією «двох натур» Г. Сковорода розробляв теорію «трьох світів». Остання мала дати відповідь на питання про сутність предметів та явищ світу. Згідно з нею, уся дійсність поділяється на *«три світи»* — *«макрокосм»* (природа), *«мікрокосм»* (людина) й *«світ символів»* (Біблія). Кожний з цих світів водночас складається з *«двох натур»* — *видимої та невидимої, внутрішньої (духовної, Божої) та зовнішньої («тварної», «сотворенної», матеріальної)*.

Оригінальне учіння про людину ґрунтується на ідеї про існування *мікрокосму* (малого світу й власне людини). Малий світ також має дві натури — невидиму й видиму, духовну та тілесну. Справжня людина народжується тоді, коли знаходить у собі «невидиме» (духовне), а отже, Бога. Таким чином, пізнання людиною самої себе є пізнанням Бога. Г. С. Сковорода зробив практич-

ний висновок: *служіння людини Богу є водночас і любов'ю до самої себе.*

Як зазначалося, між богопізнанням і самопізнанням стоїть знак рівності. *Через самопізнання людина пізнає Бога, а отже, світ і природу.* У цьому — основна ідея антропологізму Г. Сковороди. Головним інструментом пізнання істини життя стає *серце*. Почуття, які знаходяться в серці, стають критерієм істини. На основі вчення про служіння самій собі й любові людини до самої себе філософ розробляв нову релігію — *«релігію добродетельності й любові»*.

Григорій Сковорода критикував офіційні релігійні доктрини, пропагував учення Ніколи Коперника. Він заперечував позитивний зміст Біблії (її зовнішню натуру), кваліфікував її предметну знакову форму як непотрібну нісенітницю, брехню, уважав, що сам текст Біблії без спеціального тлумачення її символів не є шляхом до істини (Бога). *Біблія є символічний світ, який поєднує Великий світ (макрокосм) і Людину (мікрокосм).* Розшифрування біблійної символіки необхідно для отримання практичного знання: сонце — це істина, кільце змії — це вічність, якір — утвердження, лелека — шанування Бога, зерно — думка тощо.

Серцевиною філософії Г. Сковороди є його етика як шлях людини до щастя, розуміння добра та зла й сенсу людського існування. Філософ уважав, що людина може досягти щастя або самотійно, або за допомогою інших людей. Але в будь-якому разі головною умовою його досягнення стає відповідність діяльності й вчинків людини потребам внутрішньої натури, виявом чого є спорідненість («сродність») праці. Інакше кажучи, *людина повинна узгодити душевні бажання з можливістю їх реалізації в об'єктивній дійсності.*

Суспільна гармонія, за Сковородою, можлива лише в тому суспільстві, в якому створено умови для «сродної праці», й навпаки, суспільство, яке цьому не сприяє, є суспільством дисгармонії й зла, де не може бути реалізоване просте людське щастя. Тож не дивно, що мислитель уважав головною наукою в суспільстві й про суспільство *науку про людину та її щастя.*

Висуваючи ідею «сродної праці», Григорій Савич Сковорода одним з перших в європейській культурі сформулював геніальну здогадку про абсурдність декларування ідеї рівності, протиставляючи їй ідею *«нерівної рівності»* («неоднакова для всіх рівність»). Він незрідка говорив про те, що висловлюватися про рівну рівність це те саме, що декларувати нісенітницю.

Отже, Г. С. Сковорода став засновником української класичної філософії, що розвивала національні філософські традиції Х—ХVI ст. (антеїзм, кордоцентризм та ін.) в поєднанні з ідеями європейської філософії Відродження, Нового часу та Просвітництва (антропоцентризм, гуманізм, пантеїзм тощо).

Університетська філософія в Україні. Наприкінці ХVIII — на початку ХІХ ст. Україна стала на шлях подолання залишків феодалного суспільства та формування капіталістичних відносин. Цей період характеризувався подальшим розвитком філософської думки в Харківському, Київському, а згодом і в Одеському університетах. Так, до Харкова приїхав професор філософії Йоган Баптист Шад (1758—1834 рр.), який у своїх лекціях активно пропагував широку панораму світоглядних філософських знань (ідеї Фіхте), що сприяло виникненню самостійних науково-філософських шкіл — історичної, натурфілософської та ін. Найбільш прихильно в Україні були зустрінуті ідеї Фрідріха Вільгельма Шеллінга, який найближче стояв до представників романтичної опозиції класичному німецькому ідеалізму. Пропагандистом його ідей в Україні був Данило Кавунник-Велланський. Неабияке значення мали також ідеї природничо-наукового матеріалізму, репрезентовані М. П. Любовським, П. Д. Лодієм, О. О. Козловим.

Візитною карткою цього періоду став філософський романтизм, *представлений Кирило-Мефодіївським братством*¹, характерною особливістю якого було використання у формах пізнання навколишнього світу специфіки духовної культури українського народу. Очолювали братство Микола Костомаров (1817—1885 рр.), Пантелеймон Куліш (1819—1897 рр.), які репрезентували ліберально-поміrkований напрям (грунтувалися на визнанні релігії та ідеалізму, їх спорідненості з основними догмами християнської ідеології). Члени братства захищали ідеї провіденціалізму, месіанства та «християнського соціалізму». Тарас Шевченко (1814—1861 рр.), Микола Гулак (1822—1899 рр.), Іван Посяда (1823—1894 рр.), Олександр Навроцький (1823—1892 рр.) представляли революційно-демократичне крило братства, керувались ідеями матеріалізму, антиклерикалізму, а у своїх поясненнях історичного процесу виходили з визнання вирішальної ролі народних мас, революції та знищення експлуатації людини людиною. Головним завданням Кирило-Мефодіївського братства було створення на-

¹ Кирило-Мефодіївське братство виникло в 1845 р. і проіснувало до 1847 р., до його складу входило 12 осіб і більш як 100 людей підтримували з ними дружні відносини.

ціонально-етичної культури, розвиток самосвідомості українського народу.

На прикладі Кирило-Мефодіївського братства видно, що в українській філософській думці формувалися *дві протилежні парадигми: перша мала в своїй основі ідеалістичні способи світобачення, світорозуміння й світосприйняття, а друга — матеріалістичні*. При цьому матеріалістичне вчення (у першій половині XIX ст.), яке поширювалося насамперед через російську філософську культуру, було сумішшю матеріалістичних (вulgарно-матеріалістичних і вulgарно-соціологічних) уявлень, незрідка нігілістичних, з тенденцією розвитку до ще більшої вulgаризації на кшталт зведення психологічних процесів до фізіологічних явищ. Надалі певного розвитку набули ідеї вulgарно-матеріалістичного розуміння сутності філософії. Різко критичну позицію до такого деструктивного процесу в філософії посів Памфіл Юркевич.

Памфіл Данилович Юркевич (1827—1874 рр.) — один з визначних українських філософів XIX ст., засновник школи Київського екзистенційного гуманізму. У 1851 р. закінчив Київську духовну академію, а згодом став магістром філософських наук. У 1861—1874 рр. він працював завідувачем кафедри філософії Московського університету. Головними творами, що репрезентують філософські погляди П. Юркевича, були «Ідея» (1859 р.), «Матеріалізм і завдання філософії» (1860 р.), «З науки про людський дух» (1860 р.), «Серце та його значення в духовному житті людини згідно з ученням слова Божого» (1860 р.), «Доведення Буття Бога» (1861 р.) та ін.

В основі філософії Юркевича була ідея про необхідність розуміння сутності людини через людський дух, ядром якого стає людське серце. Учення про серце, або інакше «*філософія серця*», набуло в мислителя філософського й практичного значення. П. Юркевич уважав, що серце, крім того, є центром духовності особи, є джерелом як діяльності, так і конкретного вчинку. Результати розуміння оточуючого світу отримують перевірку на істинність і можливість подальшого практичного використання під час проходження їх через серце. Із серцем пов'язана також свобода волевиявлення. Вільне серце є необхідною умовою адекватного розуміння навколишнього світу з його подальшим осмисленням на рівні думки.

П. Юркевич уважав, що моральний розвиток людства розпочинається в серці з позитивного почуття до інших людей (людських істот), яке може принести в людські відносини любов, друж-

бу й співчуття. Таким чином, *любов, дружба, співчуття стають загальнолюдським фундаментом, на основі якого людство може отримати гідне існування й щастя.*

Не менш цікавими були розмірковування Памфіла Юркевича про релігію та Бога. Він сприймав Бога як конкретну реальність надприродного світу. Тому філософ пропонував розглядати світ як своєрідну ієрархію, на чолі якої стоїть Бог, а завдяки йому існує сфера об'єктивного світу (сфера природи). *Істинне знання про Бога неможливе.* Людина лише може наблизитися до істини за допомогою *трьох пізнавальних зусиль* (методів): 1) *сердечного почуття*, 2) *доброчинної філософії*, 3) *містичного споглядання* (спіритичного світобачення). Найбільшого значення П. Юркевич надавав релігійній містици, яка, на його думку, синтезувала всі інші шляхи пізнання буття світу.

У подоланні суперечностей матеріального світу (суспільства) П. Юркевич пропонував використовувати принципи християнської моралі. На практиці це означало відмову від активної боротьби зі злом. Умовою християнського співжиття є мир з ближнім, мир людини із самою собою, а тому боротьба зі злом розпочинається людиною в самій собі (а не в оточуючому світі) з морально-го самовдосконалення, уміння прислухатися до своєї совісті.

Отже, *П. Юркевич продовжував розвиток релігійної філософії в межах «філософії серця» та «конкретного ідеалізму»*, які опосередковано стали підґрунтям для творчості В. Соловйова, братів Трубецьких, історика В. Ключевського, а згодом М. Бердяєва, В. Зеньковського та ін.

Українська філософія другої половини XIX ст. У другій половині XIX ст. на філософську думку України неабиякий вплив мали ідеї революційних соціал-демократів, значного поширення набули натуралістично-позитивістські вчення, представлені ідеями анархічного суспільства Михайла Драгоманова (1841—1895 рр.). Центральною у філософських поглядах Драгоманова була ідея реалізації в соціальній практиці ідеалів лібералізму та соціалізму. На його погляд, *будувати новий суспільний лад необхідно на засадах добровільних організацій, очолюваних гармонійно розвинутими особистостями* (анархічне суспільство). За своєю філософською позицією М. Драгоманов був послідовником Огюста Конта, Герберта Спенсера, П'єра Жозефа Прудона.

У межах натуралістично-позитивістських і соціалістичних ідей сформував свою соціально-філософську позицію інший український мислитель, критик деяких ідей марксизму та анархічного суспільства Драгоманова Іван Франко.

Іван Якович Франко (1856—1916 рр.) — поет, драматург, учений, філософ. Народився І. Франко в селі Нагуєвичі Львівської області. Спершу навчався у Львівському університеті (в 1875 р.), а закінчив навчання у Чернівецькому університеті в 1891 р. У 1893 р. у Віденському університеті він захистив дисертацію й отримав звання доктора філософії, а згодом — почесний ступінь доктора філології.

В основі філософських поглядів І. Франка лежать натуралістично-позитивістські ідеї, що були характерними для Австрійської (Віденської) філософської школи кінця ХІХ — початку ХХ ст. *Однією з головних філософських проблем, якою переймався Іван Франко, була проблема сутності людини, її місця та ролі в суспільному прогресі.* І. Франко підтвердив думку про те, що найбільшою цінністю на Землі, яка варта уваги філософа, є людина, але не людина взагалі, а конкретна особа, «правдивий живий чоловік», що через осмислення свого трагічного буття виростає до необхідності духовного прориву в просторі й часі.

Як уважав Іван Якович Франко, «правдивий живий чоловік» — це людина, яка завдяки своїй активності стає носієм нового духу («дух, що тіло рве до бою»). Новий дух — це подолання рабської покори, необхідність розвитку природних потреб жити в любові й справедливості до інших людей, реалізація в суспільному житті принципів самопожертви з метою прискорення приходу щасливого майбутнього. Носій нового духу — це революціонер, «каменярь», який буде соціалістичне суспільство. *Вищим ідеалом людського існування І. Франко вважав революційну непримириму боротьбу за людське щастя й свободу.*

Свобода однієї людини витікає зі свободи інших людей, вона є мистецтвом взаємодії з іншими людьми, звідси й надзвичайно велике значення етичної проблематики, яка була в центрі філософських інтересів Івана Франка. На його погляд, однією з найважливіших наук є етика, бо вона, незважаючи на драматизм людського існування, учить людину, як жити достойно, щоб, зрештою, стати щасливою в братерській любові до інших. *Свобода, гуманізм, солідарність з іншими людьми праці, на думку І. Франка, є показниками морально-політичного прогресу людської цивілізації.*

Інтерес до політики привів І. Франка до вивчення марксизму, але з часом, критично його переосмисливши (особливо в питаннях необхідності диктатури пролетаріату та другорядності національно-визвольної боротьби), учений став шукати власний шлях у політиці в межах соціал-демократичної ідеології. На його дум-

ку, ця ідеологія давала можливість сподіватися на використання етико-моральних чинників (принципів) у побудові справедливих соціальних відносин.

Отже, філософія Івана Яковича Франка мала в своїй основі натуралістично-позитивістські й соціалістичні ідеї. Головною філософською проблемою для нього було подолання експлуатації людини людиною та відновлення справжньої людської сутності. Вирішенню цього завдання повинна була сприяти етизація політичної боротьби, відновлення свободи людського існування через єдність і любов до інших людей. Практична філософія І. Франка давала орієнтири безкорисної любові не лише до окремої людини, а й до своєї Батьківщини, людства загалом.

Натуралістично-позитивістські мотиви в українській філософії другої половини ХІХ ст. продовжила *Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка) (1871—1913 рр.)* — українська поетеса, літератор, талановитий представник філософської думки в Україні. У своїй творчості вона розвивала ідеї Г. С. Сковороди й Т. Г. Шевченка, запропонувавши свій оригінальний філософський дискурс, який умовно називають «*філософія переживання*». Під переживанням Леся Українка розуміла необхідність стійко сприймати драматизм людського існування й усвідомлювати його скороминущий характер. Звідси спрямованість і наповненість сенсу життя, що є результатом індивідуального волевиявлення людини без втручання надприродних сил. В основі цих філософських роздумів лежали ідеї послідовного матеріалізму, діалектики, упевненість у пізнавальних можливостях людини, реалістична естетика та історичний оптимізм.

Показовими були антропологічні ідеї Лесі Українки. Вона вважала, що сутність людини можна зрозуміти лише через її особисті соціальні якості, серед яких найвище значення має *гідність* (як найбільша цінність людського існування). Гідність стала ніби віддзеркаленням духу Прометея, який мав визначити сенс життя людини, а головне — мав стати принципом, з якого розпочнеться подолання «рабства» в людині й серед людей. Ці думки доповнювалися прагненням обстоювати національну гідність й виявляти активність в подоланні насильства й гноблення людини людиною в будь-якій формі. Ідея прометеїзму орієнтує на те, що завдяки активності особистість стає своєрідним пророком, месією, який веде людей через драматизм їхнього життя до волі й щастя.

Леся Українка усвідомлювала, що значна частина суспільства була масою поневолених людей, «заражених психологією рабів», що виявлялося в рабській покірності й деструктивному пристосу-

ванні до страшно́ї дійсності. Першим кроком до подолання «рабського духу» поетеса вважала необхідність зміни умов й обставин соціального життя, що його породжують. Поетеса закликала людей до пробудження від страшного «сну», боротьби проти поневолення людей і національного приниження тощо.

Етичні та естетичні погляди Лесі Українки були орієнтовані на щонайбільше врахування людського характеру (його етичних та естетичних особливостей). Головним критерієм етичної поведінки особи (яка пробуджує народ до дії) є не бездумна орієнтація на революційний подвиг, а, навпаки, — на тверезе раціональне осмислення потреб суспільства, згідно з якими виникають революційні перетворення.

В основі естетики Лесі Українки були ідеї про *єдність трьох цінностей — народності, краси та ідейності*. Інакше кажучи, творчість художника повинна нести красу, мрію, ідеал. Ці цінності є загальноцивілізаційними, за них борються всі прогресивні люди світу. Крім того, мистецтво має виконувати певні виховні функції з метою формування активної позиції людини. Водночас поетеса критикувала теорію чистого мистецтва.

Характерною особливістю філософської позиції Лесі Українки було її *непримиренне ставлення до релігії та церкви*. Поетеса стояла на позиціях войовничого атеїзму, який давав їй підстави говорити про те, що релігію вигадали люди, які не могли пояснити незрозумілі явища природи. Фантастичне пояснення природи та соціального світу було використане експлуаторськими класами, які за допомогою релігії й церкви виправдовували рабство людей, дух покори, несправедливості та експлуатацію людини людиною. З цього випливало, що для подолання рабського існування людини необхідно знищити релігію й церкву. *Дух прометеїзму Лесі Українки робив її непримиреним критиком тих соціальних обставин (зокрема й релігійних), які руйнували в людині її найкращі людські якості*.

Новітня українська філософія. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вітчизняну філософську думку репрезентують представники новітньої української філософії, до яких насамперед належали М. Бердяєв, Л. Шестов, В. Зеньковський — представники *«нової релігійної свідомості»*¹, які в поширенні наукових знань

¹ М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зеньковського зазвичай відносять до представників російської філософії, але, на нашу думку, є всі підстави вважати їх представниками школи Київського екзистенційного гуманізму, заснованої П. Юркевичем.

(натуралістично-позитивістської експансії) убачали приклади зростаючого трагізму й абсурдності людського буття.

Микола Бердяєв (1874—1948 рр.) народився в Києві, у сім'ї, яка належала до вищих кіл російського дворянства. Навчався в Київському університеті, але не закінчив його у зв'язку з арештом й засланням за революційну діяльність. Філософ започаткував Вільну релігійно-філософську академію. У 1922 р. він був депортований в Європу (Берлін, Париж), де разом з Л. Шестовим став фундатором *екзистенціалізму*. Головними працями філософа були «Філософія волі» (1911 р.), «Філософія нерівності» (1923 р.), «Про рабство і свободу людини» (1939 р.), «Самопізнання» (1949 р.) та ін. У цих працях філософ обстоював ідею про те, що *найвищою цінністю людського життя є свобода, під якою він розумів єдність духу й волі людини*. Свободі загрожують зовнішні обставини, до яких належать суспільство та держава, вони намагаються підкорити людину як носія свободи. Основним завданням, яке постає перед людиною, є збереження своєї індивідуальності, неповторності всупереч намаганням суспільства й держави.

Відстояти свою неповторність людині допомагає релігія та Бог як моральний символ й приклад стійкості. Взаємовідносини між Богом і людьми мають бути рівні — Бог і людина не повинні в своїх відносинах виступати як господар і раб. Людина має прагнути об'єднатися з Богом, але в жодному разі не замінити його.

Загалом філософія М. Бердяєва мала багатоаспектний характер, у ній домінувало екзистенційне та релігійне спрямування. Головною метою розвитку суспільства він уважав побудову Царства Божого на землі, заснованого на взаємній любові та милосерді.

Лев Шестов (1866—1938 рр.), справжнє ім'я Іегуда Лейба Ісакович Шварцман, народився в Києві, навчався в Московському та Київському університетах. У 1920 р. емігрував до Франції, з 1921 р. — професор Сорбони. До головних праць філософа належать «Апофеоз безпідставності» (1905 р.), «Влада ключів» (1923 р.), «Афіни та Єрусалим: досвід релігійної філософії» (1938 р.) та ін. У своїх філософських доробках *учений обстоював екзистенціальні ідеї*. Він уважав, що головним предметом філософії має стати людина, її життя, учинки, можливості тощо. *Людина, її життя, на його думку, є унікальними феноменами, які потребують захисту від посягань з боку зовнішнього світу*. Це означає, що індивідуальність, окрема людина (герой) має всі права відкрито протиставляти себе суспільству й державі.

Екзистенційна спрямованість характерна для творчості низки письменників України кінця ХІХ — початку ХХ ст. Наприклад, провідною темою творчості Михайла Коцюбинського (1864—1913 рр.) було відчуження людини від природи, самої себе, унаслідок якого виникає екзистенційна самотність особистості. Не менш значущим представником цього напрямку був Володимир Винниченко (1880—1951 рр.). Як мислитель він обстоював власну світоглядну позицію *конкордизму*, відповідно до якої людина повинна жити в згоді із самою собою та іншими людьми. Учений обґрунтував один з провідних принципів своєї практичної філософії — чесність людини із самою собою. Екзистенційні мотиви Винниченка виявлялися в його оцінках абсурдності життя, наявності в ньому складних ситуацій, які необхідно подолати людині, щоб залишатися самою собою.

Натуралістичну філософію репрезентував та розвивав геніальний учений-природознавець, засновник *українського космізму* **Володимир Іванович Вернадський (1863—1945 рр.)**. Дитячі роки В. Вернадського пройшли в Україні (м. Харків). Становлення його як ученого відбулося в Росії. Він стажувався в Німеччині й Франції. У 1909 р. був обраний академіком Російської Академії наук. З 1917 р. В. Вернадський почав працювати в Україні (жив у Полтаві й Києві). У 1918 р. був обраний першим президентом Української Академії наук. В. Вернадський — член Чехословацької та Паризької Академії наук. Він вільно володів англійською, французькою та німецькою мовами, а також читав п'ятнадцятьма мовами. Головними працями, що репрезентують його філософські погляди, стали «Наукова думка як планетарне явище» (1937—1938 рр.), «Хімічна побудова біосфери Землі та її оточення» (1940—1944 рр.) (обидві праці вийшли друком уже після смерті автора) та ін.

У цих та інших доробках В. І. Вернадський ставив перед собою та вирішував одну з найскладніших проблем сучасного природознавства й філософії: *причини виникнення та розвитку живої матерії, роль живої речовини на Землі та в Космосі*. Ця проблема безпосередньо торкається людини та суспільства загалом, адже людина є органічною частиною живого, своєрідним поєднанням живої й неживої природи.

На думку професора В. Вернадського, аналіз площини, де поєднується жива й нежива природа, починається з вивчення такої складової Землі, як *грунт*. Саме ґрунт є тією площиною, що зв'язує на Землі живе й неживе. У ньому проходять постійні хімічні процеси (атомні міграції), що зумовлюють виникнення мі-

нералів, які підтримують існування життя на планеті. Тому першою наукою, що дає змогу зрозуміти появу життя на Землі, є мінералогія, її доповнює геохімія й завершує біохімія. Результати досліджень цих наук дають змогу зробити важливий висновок: у процесі взаємодії атомів та ізотопів з певною мірою необхідності виникає жива матерія. Це відкриття вченого стало аргументом на користь того, що життя в космосі не є випадковим, а має закономірний характер.

Жива речовина як тонка плівка матеріального енергетичного акумулятора має здатність накопичувати в собі енергію космосу й перетворювати її в земну матеріальну сферу. Завдяки живій речовині, енергія з космосу не зникає в космічному просторі, а акумулюється на земній поверхні (трансформується в силу, що долає хаотичність і сприяє виникненню центрів упорядкованості та організації). Жива матерія прискорює еволюційні процеси на Землі за рахунок акумульованої космічної енергії. Отже, життя на Землі є результатом впливу Космосу та Всесвіту.

Подібні геніальні здогадки існували в філософській традиції Стародавньої Греції. Саме античні філософи (наприклад, Анаксагор) неодноразово говорили про живий Космос і його вплив життя на Землі й появу розуму. Ідеї про те, що взаємодія між атомами, Космосом і живою речовиною є основою існування довколишнього світу, виникли ще дві з половиною тисячі років тому в релігійно-філософських системах Стародавньої Індії. Вернадський поставив інтуїтивні філософські істини минулого на рівень експерименту та математичного доведення.

Постійна взаємодія Космосу і Всесвіту із живою речовиною на Землі зрештою, спричинила виникнення біологічної еволюції, появу біосфери — планетарної оболонки Землі, в якій існує життя (вона є каталізатором та акумулятором сонячної енергії). Біосфера — це система, що розвивається за рахунок самоорганізації та самовідтворення життя. Позаяк космічна енергія є вічна, то існування життя на Землі також нічим не обмежене.

Володимир Іванович Вернадський говорив про об'єктивну залежність розвитку цивілізації від Космосу, акцентував увагу на трьох видах впливу: по-перше, безпосередній вплив на довколишню дійсність, яку може помітити людське око, по-друге, вплив на рівні мікроскопічної реальності, що не може бути зафіксований візуально, й по-третє, вплив на рівні космічних масштабів, що потребує спеціальних засобів дослідження.

З виникненням і розвитком людини з'являється ще один могутній чинник впливу на біосферне існування — розум людини. Во-

лодимир Вернадський писав, що під впливом розуму, наукової думки цивілізованого суспільства біосфера переходить у нову якість — *ноосферу*. *Ноосфера є сферою концентрованої діяльності людини, яка організована на основі розуму з метою якнайефективнішої трансформації природи згідно з інтересами людської цивілізації*. Теорія ноосфери в сучасному світі — одна з найвідоміших концепцій першої половини ХХ ст. в аналізі розвитку матеріальної сфери Землі. Тому розглянемо її більш докладно.

Під поняттям «ноосфера» філософ розуміє новий тип енергії як конгломерат біологічної, біохімічної, розумової (до якої належить енергія культури та наукової діяльності) енергій. В. Вернадський акцентував увагу на тому, що *енергія ноосфери є за своєю сутністю біологічною, а за змістом стає енергією людської культури*. Однією з функцій ноосфери є її інтегративні можливості. Тому вчений вважав, що завдяки ноосфері можна ліквідувати дисгармонію реального життя, суперечливість розвитку сучасної цивілізації. Умовами становлення сучасної ноосфери з можливістю подальшого виконання її інтегративної функції стають: *єдність усього людства, трансформація засобів зв'язку та обміну, відкриття нових джерел енергії, свобода наукового пошуку, підвищення матеріального рівня життя, рівність людей всіх рас і релігій, припинення війн як способу вирішення конфліктів*. Головною ознакою ноосфери є її трансформація (як геологічного чинника в розвитку планети) у розумну суспільну трудову діяльність. У майбутньому ноосфера стане домінуючою формою існування життя на Землі, а згодом перемістить людину в Космос.

Розмірковуючи над взаємодією ноосфери й біосфери, В. Вернадський проаналізував одну з найважливіших і значущих проблем сучасності — негативні впливи сучасної технологічної культури на процеси, які здійснюються в біосфері (глобальні проблеми сучасної цивілізації). Учений прогнозував дві можливі моделі розвитку ноосферних процесів: 1) *апокаліптичний*, згідно з яким розум може знищити сам себе; 2) *конвергенційний* — гармонійне поєднання всіх типів енергії, що потрапляють на Землю (*коеволуційний розвиток*).

У зв'язку з реальною загрозою апокаліптичного сценарію виникає потреба в реалізації спеціального екологічного імперативу, який наклав би певні обмеження на діяльність і поведінку людини в планетарних масштабах. Учений вважав, що ноосфера має керуватися високими принципами моральності, що стають осно-

вою трансформації сучасної цивілізації з орієнтацією *на ідеали коеволюційного розвитку*. Ноосфера повинна стати новим синтезом «усього» технологічного, потреб та інтересів людини, що орієнтує розвиток цивілізації по шляху прогресу та соціального оптимізму. Ідея позитивного впливу ноосфери (знання) на розвиток усіх матеріальних і духовних процесів на Землі має історико-філософську традицію. Усім відомий вислів родоначальника англійського матеріалізму Френсіса Бекона «Знання — сила». У Росії подібні ідеї обстоював Павло Флоренський в своєму вченні про дуосферу.

Є всі підстави вважати, що вчення Володимира Вернадського про ноосферу значною мірою стало результатом його захоплення східними філософськими системами. Його власна *антропокосмічна релігійно-філософська система*, що віддзеркалювала світобудову, світосприйняття, світорозуміння, дуже подібна до вчення Агні-йоги (учення Реріхів). Антропокосмізм В. І. Вернадського має багато спільного з концепцією розумного й живого космосу О. Л. Чижевського, а також з ученням К. Е. Ціолковського про «променеві й людські цивілізації». *Антропокосмізм має стати основою нової системи виховання людини та її освіти, а способами спілкування з Космосом — наука й мистецтво.*

Надзвичайно важливою темою філософських роздумів професора Вернадського були перспективи розвитку науки. Він уважав, що наука у своїй основі повинна мати чітку логіку доведення істинності отриманих знань, але водночас має існувати гіпотетичне знання, яке сприятиме отриманню істинних знань. На рівні емпіричного узагальнення та математичного доведення наукові знання потребують «стерилізації» від впливу ідеології, релігії, філософії тощо. Знання, що продукуються ненауковою сферою, мають бути орієнтовані на наукові знання як первинні. Така позиція В. Вернадського дала йому змогу публічно назвати себе *«філософським скептиком»*, який *намагається позбутися жорсткого диктату марксистської філософії над наукою.*

Незважаючи на його критичне ставлення до філософії, Володимир Вернадський був тонким знавцем історії світової філософії (особливо східної), понад те, він уважав, що без філософії, мистецтва, літератури абсолютно неможлива продуктивна праця вченого. Філософія є тим продуктивним полем, де вільно формулюються різноманітні наукові проблеми, ідеї, теоретичні узагальнення, без яких немислимі наука й наукова праця окремого вченого.

Нарешті, не можна оминати увагою активну життєву позицію В. Вернадського в суспільному житті (він був членом конституційно-демократичної партії). Після обрання у 1919 р. В. Вернадського президентом Української Академії наук він вийшов з лав партії, вважаючи, що вчений не повинен керуватися в своїй діяльності будь-якими партійними симпатіями чи антипатіями.

Володимир Іванович Вернадський одним з перших порушив питання про відповідальність ученого перед майбутніми поколіннями за результати своєї наукової роботи, прогножуючи можливі негативні наслідки бездумного використання атомної енергії.

Заперечуючи будь-яке насильство, В. Вернадський виступав за розвиток демократії, за громадянські свободи, свободу мислення. Відомою є його думка про неможливість ведення боротьби заради самої боротьби. Така боротьба є самогубством для людства. Її слід вести заради вічних і життєво необхідних істин та основних прав людини. Соціальній помсті, пограбуванню, насильству, наживі слід протиставити ноосферу з метою встановлення гармонії людського співіснування, космічної єдності та любові.

Отже, учення В. І. Вернадського про біосферу та коеволюцію біосфери й людини, обґрунтування переходу біосфери в ноосферу справили великий вплив на розробку філософських і методологічних проблем сучасного природознавства, викликали революційні зміни у формуванні нової наукової картини світу.

Перша половина ХХ ст. позначилася відродженням і розвитком культурно-філософського життя в Україні. На цей період припала дискусія «механістів» і «діалектиків» (Семен Семковський і Володимир Юринець). Особлива увага акцентувалася на необхідності єднання філософії та природознавства. 20—30-ті роки характеризувалися поворотом до філософії бюрократичного централізму (політизації, підпорядкованості змісту принципу партійності). Філософія стала інтерпретатором, пропагандистом марксизму в найбільш спрощеному й спотвореному, але доступному для всіх вигляді. Лише в 60-ті роки перед філософією відкрилися нові перспективи у відтворенні творчого духу (Павло Копнін, Володимир Шинкарук, Ігор Бичко, Мирослав Попович, Сергій Кримський та ін.), що повною мірою виявилися наприкінці 80—90-х років. Аналіз розвитку української філософії ХХ ст. — одне з головних завдань майбутніх істориків філософії.

Висновки

Українська філософія — це своєрідне явище у філософській культурі сучасного світу. У своїй основі вона має такі висхідні риси, як «поліфонізм», антеїзм, кордоцентризм, екзистенціальність, що знайшли своє логічне продовження в творчості українських філософів. Іншою визначальною рисою української філософії була її практична спрямованість на вирішення етико-моральних проблем людського існування. Предметом філософських досліджень стає конкретна людина з її внутрішнім і зовнішнім суперечливим світом, прагненням до подолання суперечностей з метою самореалізації. Сучасне переосмислення української філософської спадщини в рідній європейській культурі дає можливість сформувати стрижень духовності в українському інтелектуальному поступі — національну ідею як цілісну програму побудови незалежної соборної України. Українська філософія — це оригінальна система, в основі якої постає філософський дух українського народу.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть характерні риси та особливості розвитку філософії в Україні.
2. Перелічіть основні періоди та етапи розвитку української філософії.
3. Охарактеризуйте особливості розвитку філософії Київської доби.
4. Які особливості розвитку української філософії доби Відродження?
5. Назвіть особливості релігійно-філософської думки в Києво-Могилянській академії?
6. Дайте коротку характеристику філософії Г. С. Сковороди.
7. Охарактеризуйте «філософію серця» П. Юркевича.
8. Розкрийте особливості філософських поглядів І. Я. Франка.
9. Охарактеризуйте художньо-філософське віддзеркалення проблем світу в творчості Л. Українки.
10. Охарактеризуйте концепцію ноосфери В. І. Вернадського.

Список рекомендованої літератури

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. — К., 1992.

2. Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного аналізу. — К., 1995.
3. Бычко А. К. Народная мудрость Руси. Анализ философа. — К., 1988.
4. Бычко И. В. Познание и свобода. — М., 1969.
5. Велесова Книга. — К., 1995.
6. Вільчинський Ю. М., Вільчинська С. В., Скрипник М. А. Розвиток філософської думки в Україні. — Львів, 1991.
7. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. — М., 1990.
8. Горський В. С. Історія української філософії. — К., 1996.
9. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. — К., 1991.
10. Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода. — К., 1984.
11. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.
12. Забужко О. Шевченків міф України. — К., 1992.
13. Залізник Л. Л. Первісна історія України. — К., 1999.
14. Захара І. С. Стефан Яворський. — Львів, 1991.
15. Ісаєвич Я. Б. Братства та їх роль у розвитку української культури XVII—XVIII ст. — К., 1966.
16. Кацуба М. В. Георгій Конисский. — М., 1979.
17. Костомаров М. Две русские народности. — К.—Харьков, 1991.
18. Літопис руський. — К., 1989.
19. Малашок С. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
20. Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія. — К., 1972.
21. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990.
22. Ничик В. М. Феофан Прокопович. — М., 1977.
23. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.
24. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
25. Пам'ятки братських шкіл на Україні. — К., 1988.
26. Попович М. Нариси з історії української культури. — К., 1998.
27. Попович М. Микола Гоголь. — К., 1989.
28. Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К., 1994.
29. Табачковський В. Г. Ми у філософії та філософія в нас // Філософ. думка. — 1998. — № 4—6.
30. Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні. — Мюнхен, 1983.
31. Шинкарук В. І. «Хрущовська відлига» і нові тенденції в публікаціях Інституту філософії АН України в 1960-х роках // Філософ. думка. — 1998. — № 4—6.

Сучасна філософія (XX—XXI ст.) — етап критичного переосмислення класичної філософії на основі принципу плюралізму та утвердження її нового антропологічного змісту, за яким людина має стати абсолютном у реальному житті

Напрями сучасної світової філософії

<p>Позитивізм Огюст Конт (1798—1857 рр.) Ернст Мах (1838—1916 рр.) Ріхард Авенаріус (1843—1896 рр.) та ін.</p>	<p>Прагматизм Чарльз Пірс (1839—1914 рр.) Вільям Джеймс (1842—1910 рр.) Джон Дьюї (1859—1952 рр.) та ін.</p>	<p>Феноменологія Едмунд Гуссерль (1859—1938 рр.) та ін.</p>	<p>Неопротестантизм Карл Барт (1886—1968 рр.) Рейнхольд Нібур (1892—1971 рр.) Пауль Тілліх (1886—1965 рр.) та ін.</p>
<p>Неопозитивізм Людвіг Вітгенштейн (1889—1951 рр.) Бертран Рассел (1872—1970 рр.) Рудольф Карнап (1891—1970 рр.) та ін.</p>	<p>«Філософія життя» Вільгельм Дільтей (1833—1911 рр.) Фрідріх Ніцше (1844—1900 рр.) Артур Шопенгауер (1788—1860 рр.) та ін.</p>	<p>Персоналізм Еммануель Муньє (1905—1950 рр.) та ін.</p>	<p>Російський релігійний ідеалізм Володимир Соловйов (1853—1900 рр.) Сергій Булгаков (1871—1944 рр.) та ін.</p>
<p>Постпозитивізм Карл Поппер (1902—1994 рр.) Томас Кун (1922—1996 рр.) Імре Лакатос (1922—1974 рр.) та ін.</p>	<p>Фрейдизм Зігмунд Фрейд (1856—1939 рр.)</p>	<p>Філософська антропологія Макс Шеллер (1874—1928 рр.) Гельмут Плеснер (1892—1985 рр.) Арнольд Гелен (1904—1976 рр.) та ін.</p>	<p>Російський космізм Костянтин Цюлковський (1857—1935 рр.) Павло Флоренський (1882—1943 рр.) та ін.</p>
<p>Структуралізм Клод Леві-Строс (нар. 1908) Ролан Барт (1915—1980 рр.) Мішель Фуко (1926—1984 рр.) та ін.</p>	<p>Неофрейдизм Карл Юнг (1875—1961 рр.) Герберт Маркузе (1898—1979 рр.) Еріх Фромм (1900—1980 рр.) та ін.</p>	<p>Християнський еволюціонізм Тейяр де Шарден (1881—1955 рр.) та ін.</p>	<p>Постмодернізм Жак Дерріда (1930—2004 рр.) Жорж Батай (1897—1962 рр.) та ін.</p>
<p>Екзистенціалізм Мартін Гайдеггер (1889—1976 рр.) Альбер Камю (1913—1960 рр.) Жан-Поль Сартр (1905—1980 рр.) Карл Ясперс (1883— 1969 рр.) та ін.</p>	<p>Герменевтика Ганс Гадамер (1900—2002 рр.) Юрген Габермас (нар. 1929 р.) Карл Апель (нар. 1922 р.) та ін.</p>	<p>Неотомізм Етьєн Жильсон (1884—1978 рр.) Жак Марітен (1882—1973 рр.) та ін.</p>	<p>Українська новітня філософія <i>Школа Київського екзистенційного гуманізму</i> Миколи Бердяєва (1874—1948 рр.), Льва Шестова (1866—1938 рр.) та ін.; <i>український космізм</i> Володимира Вернадського (1863—1945 рр.); <i>філософія конкордизму</i> Володимира Винниченка (1880—1951 рр.) та ін.</p>

Сучасна світова філософія та її основні напрями. Новітні філософські системи, які виникли наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., характеризуються неймовірною калейдоскопічністю, що викликана низкою об'єктивних і суб'єктивних передумов. До таких передумов належать досягнення науково-технічного прогресу, а разом з ними й розвиток усіх елементів суспільства на основі дедалі ширшого пізнання та освоєння довколишньої дійсності.

Науково-технічний прогрес, крім позитивного впливу на суспільство, опосередковано призвів до непередбачених кризових явищ у економіці, політиці, екології, демографії, духовній культурі, що отримало назву «глобальні проблеми сучасності». *Глобальні проблеми сучасності — це проблемне поле, що віддзеркалює найважливіші проблеми сучасної цивілізації, які містять узагальнену характеристику найважливіших напрямів розвитку нинішнього суспільства* (докладніше див. розділ 6, § 4 «Проблема взаємодії суспільства і природи. Глобальні проблеми сучасності»). Сучасна філософія намагається пояснити суперечливі феномени кризового суспільства шляхом критичного переосмислення досягнень попередньої класичної філософії (насамперед раціоналізму) з позицій сучасного ірраціоналізму, що зумовило появу великої кількості нових некласичних філософських напрямів, шкіл, концепцій. Згідно з ірраціоналізмом заперечується значення науково-теоретичного мислення в можливостях отримання об'єктивної істини про зовнішній світ. Натомість єдиним способом, що дає змогу пізнати сутнісні характеристики світу, стають воля до влади, лібідо, інтуїція тощо. Функції розуму зводяться до механічної адаптації індивіда до навколишнього світу. Головне завдання ірраціоналістична філософія вбачає не в пізнанні об'єктивного світу, а у визначенні певних духовних моделей діяльності й поведінки особистості, що допомагають їй реалізувати свій сенс життя в межах перманентної кризи сучасного світу.

Революційні зміни в системі філософствування зумовлені утвердженням нової світоглядно-філософської позиції — плюралізму¹. Плюралізм у сучасній філософії орієнтує на те, що в основі об'єктивної реальності лежить безліч незалежних одна від од-

¹ Термін «плюралізм» уперше був використаний систематизатором і популяризатором філософії Ляйбніца Христіаном Вольфом у 1712 р. Протилежно плюралізму є монізм, який визнає лише одну субстанцію як основу світу. Історія філософії дає підстави зробити висновок, що розвиток філософських систем проходить у суперечливій взаємодії між монізмом і плюралізмом, висувуючи на перший план у той чи той історичний проміжок часу або монізм, або плюралізм.

ної першопричин, за якими стоїть та чи та парадигма філософського мислення. Принцип плюралізму орієнтує на нову інтерпретацію досягнень класичної філософії в онтології, гносеології, логіці тощо, наголошує на необхідності виокремлення стратегічних напрямів філософського мислення — філософської антропології, філософії комунікації та інших, що віддзеркалюють проблемне поле сучасного світу.

Форпостом боротьби проти раціоналізму класичної філософії стала філософська антропологія. Починаючи із Сьорена К'єркегора та Фрідріха Ніцше, сутність людського буття визначається з ірраціоналістичних позицій (як воля до влади, потяги й відчуття людини, космічна сила, екзистенція тощо). *Особливістю неklasичної філософії стає намагання навчити людину, як стати абсолютно у реальному житті.* Тому є всі підстави стверджувати, що сучасна неklasична філософія набуває виражених антропологічних рис, надаючи проблемам розуму й пізнання другорядного значення.

Умовно в сучасній історії філософії виокремлюють два основні напрями — *до першого відносять ірраціоналістичні, екзистенційні та антропологічні філософські системи*, до яких належать «філософія життя», екзистенціалізм, філософська антропологія, герменевтика, психоаналіз, релігійна філософія тощо; *до другого — раціоналістичні та позитивістські філософські системи («філософія науки»)*, до яких належить позитивізм, неопозитивізм, структуралізм тощо. Щоб не заплутатися в розмаїтті сучасних філософських напрямів, обмежимося лише коротким аналізом деяких з них: *«філософії життя», екзистенціалізму, герменевтики, релігійної філософії, позитивізму, прагматизму та пост-модернізму.*

«Філософія життя» — це напрям західноєвропейської філософії, який склався наприкінці ХІХ ст. й активно існував упродовж ХХ ст. й розвивається сьогодні. Його засновниками були Вільгельм Дільтей (1833—1911 рр.), Фрідріх Ніцше (1844—1900 рр.), Анрі Бергсон (1859—1941 рр.), Освальд Шпенглер (1880—1936 рр.), які *вважали, що світ можна пізнати в його органічній єдності, ірраціонально, інтуїтивно, критично переосмислюючи раціональний спосіб пізнання.* «Філософія життя» була реакцією на кризу раціоналізму другої половини ХІХ ст., що викликала *критичне ставлення до логіки (аналітичного мислення) та методології як форми організації наукового дослідження.*

Засадовим у «філософії життя» є поняття *«життя»* як первинна реальність, що в своєму розвитку заперечує розподіл та іс-

нування світу в його матеріальній та ідеальній формах. «Життя» в своїй першооснові, крім онтологічного, має також гносеологічне значення, тобто є суб'єктом пізнання. Як уважали засновники «філософії життя», цей феномен можна проаналізувати лише за допомогою *наднаукового та надфілософського методу — інтуїції*. Наукове знання, раціональне осмислення дійсності в своїй основі має завдання, що визначає мету дослідження. А позаяк *«життя» є надлогічним* (без будь-якої можливості логічного визначення мети й сенсу його існування), то *пізнати світ можна лише ірраціональним способом за допомогою інтуїції, міфу, символу тощо*.

Ірраціональне виявляється лише в діяльності та вчинках *окремої особи* (на відміну від науки, яка має колективний характер організації наукового дослідження), тому людина є орієнтиром в організації процесу пізнання. *Виховання особи, використання її можливостей стає однією з провідних цінностей сучасної цивілізації. Творчість людини збігається з процесом «життя».*

Згідно з «філософією життя», окрема людина живе в історичний час, у якому немає об'єктивних законів. Історія має свою долю, яка не завжди збігається з долею окремої особи, окремої культури чи людської цивілізації загалом. Тому процес пізнання не може збагнути логіку їх розвитку та здійснити їх адекватний історичний аналіз. З огляду на це філософи цього напрямку роблять висновок, що кожний з дослідників, аналізуючи діяльність окремої людини, суспільства, цивілізації, формує власну систему оцінювання й доведення.

Найтиповішим представником «філософії життя» був **Фрідріх Ніцше (1844—1900 рр.)**. У своїх працях «Так говорив Заратустра» (1886 р.), «По той бік добра і зла» (1886 р.), «До генеалогії моралі» (1887 р.), «Антихристиянин» (1888 р.), «Воля до влади: досвід переоцінки всіх цінностей» (видана посмертно) обстоював ідею, згідно з якою життя є реальність, у межах якої існує конкретна людина. Учений запропонував програму «переоцінки цінностей» людського існування на основі гострої критики гуманізму.

Ф. Ніцше вважав, що головним завданням філософії є мета конкретної допомоги людині адаптуватися до життя й щонайбільше реалізувати власні можливості. Особистість має реалізувати в житті наступні цінності: *волю до життя, відсутність страху перед смертю, бажання бути сильнішим за інших, волю до влади, благородство та аристократизм духу, що стають головними настановами «філософії життя».*

На думку Ф. Ніцше, окремії людині загрожує натовп, тому протидіяти йому може лише надлюдина, яка, незважаючи ні на що, реалізує волю до влади. Позиція філософа захищає волюнтаризм надлюдини, стає ключовою ідеєю для наступних філософських досліджень людини в західній філософії.

У межах «філософії життя» свої ідеї запропонував Вільгельм Дільтей, він стверджував, що одного розуму недостатньо для узагальненого світогляду. В основі адекватного розуміння світу має бути концепція «повноти переживання життя», де під життям розуміється інтуїтивне відчуття оточуючої реальності. Це життя не має нічого спільного ні з матерією, ні з духом, тому його не можна пізнати науковими методами. Основний спосіб пізнання життя — інтуїція, переживання, віра, любов.

Отже, «філософія життя» віддзеркалила світоглядну позицію, згідно з якою необхідно відмовитися від претензій на володіння істиною про об'єктивний світ і підтримки міфу про єдність світу й розуму.

Однією з найзначніших філософських течій сучасності є **екзистенціалізм** (філософія існування). Ця течія сформувалася під впливом ідей «філософії життя» та «феноменології»¹. Його засновником вважають датського мислителя ХІХ ст. Сьорена К'єркегора (1813—1855 рр.), який основою свого філософствування обрав християнський світогляд у поєднанні з власними релігійними переживаннями віри в Бога та аналізом сенсу людського існування. Філософ заперечував позитивне значення раціональної філософії, критично ставився до можливостей людського розуму, звинувативши його в знищенні індивідуальності людини. Основною тезою філософії К'єркегора був вислів: «Розум приводить людину до відчаю, а віра рятує й дає надію».

У подальшому екзистенціалізм репрезентували такі німецькі філософи, як Мартін Гайдеггер (1889—1976 р.), Карл Ясперс (1883—1969 рр.), французькі мислителі Габріель Оноре Марсель (1889—1973 рр.), Альбер Камю (1913—1960 рр.) і Жан-Поль Сартр (1905—1980 рр.). Загалом філософи-екзистенціалісти головну увагу спрямовують на пошук сенсу життя, існування окремо взятої людини в замкнутому індивідуальному просторі (незважаючи на її об'єктивну взаємодію, спілкування з іншими людьми). *Суспільство інтерпретується як певна сила, що пригнічує людську індивідуальність і неповторність, воно деперсоналізує*

¹ Феноменологія — один з головних напрямів філософії ХХ ст., основоположником якого був Е. Гуссерль. Згідно з феноменологією, пізнання можливо лише як пізнання феноменів, а не сутності предметного світу.

особу, веде до втрати особистого «Я», власної екзистенції як буття, яке усвідомлює свою скінченність.

Загалом екзистенціалісти вважають, що одного інтелекту недостатньо не лише для повноцінного життя, а й для розуміння істинної картини світу; домінуючим чинником у житті є метафізичний страх, що виявляється в побоюваннях не знайти своє місце в світі, прожити «чуже» життя тощо; кожна людина повинна постійно обирати свій власний шлях між істинним і неістинним існуванням (як говорив Сартр, людина приречена переживати свободу вибору власного існування); неістинне існування — це результат конкретного соціального оточення, що перетворює людину на «Ми», стандартизує її, робить її життя марним і нудним; головними характеристиками соціального існування стають дискретність, історичність, тимчасовість, що орієнтує на «хворобливий» інтерес до історії.

Крім вищезазначеного, екзистенціалізм характеризується активним прагненням філософського аналізу кризових ситуацій, які притаманні сучасній цивілізації (глобальні проблеми сучасності). *Екзистенціалізм пропонує перший крок виходу з кризи суспільства через подолання кризи особистості* (новий аналіз свого внутрішнього світу (своєї сутності), конкретну оцінку людських здібностей і можливостей).

Французькі екзистенціалісти Марсель, Камю, Сартр від професійно філософського аналізу перейшли до художнього зображення різних форм екзистенції й, навпаки — від художніх форм екзистенції до її філософського осмислення та аналізу. Вони вважали, що література й мистецтво найбільш точно відображають сутність людського буття.

Оригінальним напрямом сучасної філософії та гуманітарних наук стала *герменевтика*. Саме поняття «герменевтика» означає мистецтво роз'яснення, тлумачення тексту, пам'яток духовної культури. Окремими елементами герменевтики є переклад з іноземних мов, діалог, реконструкція, інтерпретація, реінтерпретація тощо. Першим етапом формування герменевтичного вчення вважають мистецтво тлумачення волі богів у Стародавній Греції. Гермес, трактуючи волю богів, винайшов мову й став засновником практики коментування, що ввійшла в християнську теологію. У Середньовіччі герменевтика розвивалась у формі екзегетики як способу трактування Святого Письма. В епоху Відродження (Реформації) герменевтичними прийомами користувалися теоретики протестантизму, які намагалися відокремити Божі істини в тексті від суб'єктивістських інтерпретацій смертних людей.

Засновниками герменевтики вважають протестантського філософа Фрідріха Шлейєрмахера (1768—1834 рр.), а згодом Едмунда Гуссерля (1859—1938 рр.), Мартіна Гайдеггера (1889—1976 рр.) і Ганса Гадамера (1900—2002 рр.).

Ф. Шлейєрмахер характеризував *герменевтику як метод розуміння історичних пам'яток і текстів*. Він уважав, що людина, крім уміння читати й писати, повинна отримати знання про те, як розуміти текст. Спершу необхідно засвоїти певну систему правил розуміння тексту для їх практичного використання (метод герменевтичної реконструкції). В основі герменевтичної реконструкції лежить механізм «вживання» у внутрішній світ автора через фіксацію в тексті змістовного й граматичного. Для цього герменевт використовує емпатичні способи «вживання» в текст, відчуття суб'єктивного світу автора, його творчої лабораторії (*герменевтичне коло*).

Становлення герменевтики як філософської течії пов'язане з іменем М. Гайдеггера, який головною категорією герменевтики вважав *«розуміння»*, й зокрема говорив про те, що всі знання сучасного світу слід сприймати як текст, який необхідно зрозуміти. Категорія *«розуміння»* стала основною характеристикою буття філософії герменевтики. На думку послідовників герменевтики, філософія пронизана розумовою активністю, яка спрямована на те, щоб осягнути світ. Людина намагається подолати брак знань про світ через їх повне розуміння, аби визначити своє місце в світі та сенс життя. У такому контексті *філософська герменевтика — це тлумачення думки або мови інших, унаслідок якого людина може почути «голос буття», а розуміння — це спосіб (уміння) слухати інших*. Розуміння оточуючого світу може бути адекватним та неадекватним. Загального розуміння немає, тому кожна людина проходить шлях від неадекватних поглядів на світ до власного адекватного розуміння світу і його тлумачення.

Найвідомішим представником герменевтики був також Ганс Гадамер, який тлумачив розуміння як першооснову людського буття, що дає людині змогу вибудувати адекватне ставлення до світу. Людина спілкується з іншими людьми (оточуючим її світом) за допомогою мови й діалогу. На думку представників герменевтики, *діалог є основоположним поняттям герменевтичного методу* (й водночас філософії та науки). Діалог передбачає щонайменше текст, інтерпретатора й час. Тобто в діалозі є духовні традиції, які людина інтерпретує з метою розуміння й пояснення сьогодення. Діалог розпочинається з правильного формування запитання, яке занурює співрозмовника в герменевтичне коло.

Отже, герменевтика — це філософські характеристики всіх знань людини про світ і спосіб її існування в ньому. Герменевтика має на меті не лише зрозуміти текст, а насамперед зробити його нові «інтерпретації».

Релігійна філософія. У центрі сучасних релігійно-філософських досліджень стоїть проблема існування Бога (обґрунтування та захист основних релігійних догматів), свобода волевиявлення, питання етики, естетики, гуманізму тощо. Традиційно актуальними залишаються теми співвідношення віри й розуму, науки та релігії, синтезу філософських знань і теології. Але безперечним є й те, що доповненням до центральних проблем є проблема людини (антропологія), яка конкретизується питаннями про ставлення людини до Бога, місце й роль віруючої людини в суспільній практиці, визначення сенсу життя окремою особою, феномен гріховності, містичне одкровення тощо.

Сучасна релігійно-філософська думка аналізує людину з огляду на негативні й позитивні сторони існування сучасної цивілізації, ставить важливе питання про сенс людського існування й засоби його досягнення, вивчає роль науково-технічного прогресу, аналізує уроки псевдодосягнень сучасної культури (глобальні проблеми сучасної цивілізації), пропонує власні стратегії й тактику протидії злу, насильству та агресії, які розростаються в сучасному суспільстві як ракові клітини.

Сучасну західну *релігійну філософію* репрезентують насамперед такі школи, як *персоналізм, християнський еволюціонізм, неотомізм, неопротестантизм.*

Персоналізм — сучасна релігійно-філософська концепція людини, в основі якої лежить ідея активної творчої суб'єктивності людини, що є результатом зв'язку її душі й Бога. *Суб'єктивність людини не має ні біологічного, ні соціального підґрунтя, а лише божественну природу.*

Як напрям релігійно-соціальної філософії персоналізм репрезентований французькими інтелектуалами-мислителями Етьєном Муньє (1905—1950 рр.), Габрієлем Мадін'є (1895—1958 рр.), Полем-Луї Ландсбергом (1901—1944 рр.), Полем Рікером (1913—2005 рр.) та ін. Згідно з їхніми поглядами, люди живуть у суперечливому й складному світі, де, з одного боку, домінує індивідуальний інтерес, егоїзм, що не дає особі повноцінно розвиватися й реалізувати сенс свого життя, з іншого, — негативним чинником є й колективізм, який нівелює окрему людину, її індивідуальність, призводить до її деперсоналізації. Тому сьогодні головною проблемою є захист суверенітету окремої особи, адекватне розу-

міння нею самої себе як неповторної істоти. *Персоналісти доводять висновку: історія розвивається завдяки особистості.* Тому філософія має облишити свої метафізичні пошуки й вирішувати проблеми окремо взятої особи. Саме тому проблема особистості є головною в персоналізмі. Характеризуючи особистість, необхідно враховувати такі моменти її прояву: екстеріоризацію, інтеріоризацію, трансценденцію.

Екстеріоризація — це реалізація сутності людини в оточуючому світі. Зовнішні способи самореалізації можуть набувати різних форм — мистецтво, наука, спорт тощо, але найважливішою сферою екстеріоризації особи стає комунікація (комунікація з навколишнім світом, іншими людьми, із самою собою). Загалом істинна комунікація спрямовує рух людини до трансцендентного Бога.

Інтеріоризація — це духовне самоспоглядання людиною самої себе, можливість через свободу реалізувати себе як духовну особу.

Трансценденція — це рух до найвищих духовних цінностей, Божих істин, добра, краси. Це повна самореалізація через істинну комунікацію з Богом.

Персоналісти вважають, що людина в процесі комунікації, активного діалогу з оточуючим світом і Богом стає особистістю. Завдяки цій комунікації вона реалізує свої моральні якості. На відміну від інших людей, віруюча людина знає власну мету існування, як і мету існування інших (єдність з Богом).

Соціально-політичні трансформації мають сприяти істинній комунікації. Персоналізм визначив ідеал побудови такого суспільства, що отримав назву *«персональна та комунікативна цивілізація»* (суспільство особистостей). Водночас він сформулював глибоко гуманістичну тезу — *«свобода особи є критерієм демократичного суспільства»*. Таким чином, комунікація стає способом залучення людини до трансформації оточуючого світу згідно з її сутнісними (за богоподібністю) інтересами. Сьогодні персоналізм переріс межі християнської філософської думки й став загально-філософським напрямом, який розвиває ідею панування людини над людської цивілізацією (як абстракцією).

Головними проблемами, якими переймаються *протестантські філософи, є питання пізнання Бога й специфіки протестантського віросповідання.* Пізнання Бога пов'язується з пізнанням людини, тому вчення про Бога за формою є вченням про людину. Згідно з ним, є «справжні» й «несправжні» люди. «Справжні» люди — це віруючі, а «несправжні» — невіруючі. «Несправжня» людина живе в зовнішньому світі, її життя тривожне, сповнене побоювань. На думку протестантських філософів, вивести люди-

ну з цього стану може лише релігія. *Релігійна віра вчить людину спілкуватися з Богом і гарантує їй оптимістичне світосприйняття й вічне існування.* Засадовим завданням неопротестантизму є створення теології культури, яка з позицій релігії пояснила б кожній окремій людині всі явища життя як результат існування в світі Бога. Бог не стоїть над світом, а існує в повсякденному житті людини як її буття. Вивчення культури має розкрити людині Бога як першооснову всього сущого, зокрема і її самої. Така позиція найрельєфніше виявилася в творчості німецько-французького філософа А. Швейцера.

Альберт Швейцер (1875—1965 рр.) — представник неопротестантизму, теолог, лікар, лауреат Нобелівської премії 1952 р., автор численних праць з релігійно-філософської проблематики, серед яких найвідоміші «Релігія в сучасній культурі» (1934 р.), «Світогляд індійських мислителів» (1935 р.), «Філософія і рух на захист тварин» (1950 р.), «Ідеї Царства Божого в епоху перетворення есхатологічної віри в неесхатологічну» (1953 р.), «Проблеми миру в сучасному світі» (1954 р.), «Проблема етичного розвитку людської думки» (1954—1955 рр.) та ін.

У цих працях викристалізувалася головна філософська ідея А. Швейцера, згідно з якою *людина пізнає світ через індивідуальне переживання трагічності власного існування.* Теолог стверджував, що *трагічність — це результат усвідомлення того, що світ сповнений стражданням і перебуває в стані духовного занепаду.* Таким чином, сенс людського існування лежить у площині подолання трагічності буття людини шляхом свободи волевиявлення. Людина усвідомлює те, що її індивідуальне життя є умовою життя інших. Головною цінністю життя має бути благоговіння перед життям, що в майбутньому повинно стати основою космічної етики, світогляду нової людини й людства загалом. Благоговіння перед життям — це водночас християнська та світська цінність і конкретна етична норма, це ліквідація неправильної градації на вище й нижче життя. А. Швейцер дійшов висновку, що *добро — це те, що сприяє розвитку життя, а зло — те, що загрожує йому, перешкоджає його руху до Бога.*

Саме з таких позицій учений аналізував псевдодосягнення сучасної цивілізації, прояви неконтрольованого егоїзму людини. *Він уважав, що особа має уникати деперсоналізуючих чинників з боку суспільства, для цього в неї є механізм свободи волевиявлення, щонайменше в мисленні, яке завжди робить її вільною духовно й допомагає реалізувати свій сенс життя, безперервно само-*

вдосконалюватися з метою поліпшення власної природи. Це витікає із сутності людського духу, освяченого богоподібністю.

Найвпливовішою релігійно-філософською школою сьогодні є *неотомізм*, який репрезентують Етьєн Жільсон (1884—1978 рр.), Жак Марітен (1882—1973 рр.) та ін. В основі неотомізму лежить учення Фоми Аквінського (томізм). Цій релігійно-філософській школі притаманні нова філософська реінтерпретація томізму через принципи антропоцентризму, використання нових філософських категорій, які є характерними для таких напрямів, як феноменологія, герменевтика та ін. («індивідуальність», «особистість», «розуміння» тощо).

Предметом філософствування неотомістів залишаються традиційні проблеми томізму: можливості інтеграції розуму й віри, співіснування релігії та науки, визнання двох цінностей — істини розуму й віри, пошук аргументів про необхідність домінування теології над філософією, можливості синтезу матеріалізму та ідеалізму тощо. Позаяк головним завданням томізму було доведення існування Бога й розуміння його місця в світі, *то сьогодні воно доповнюється проблемою буття людини*.

Неотомісти створюють новий образ особистості, яка творить свій культурно-історичний світ на основі божого провидіння. Неотомістські концепції людини та її взаємовідносин з іншими людьми витікають з ідеї загальної рівності (хоча остання трактується на релігійній основі й визначає рівність у стражданні та смерті). Тому *вищою цінністю людського буття проголошується свобода*. На цій цінності неотомісти пропонують будувати соціальні відносини, родинні, культурні зв'язки та статеві стосунки тощо.

Сучасний неотомізм у своїх дослідженнях звертається до новітніх філософських концепцій (звичайно, за повного збереження традицій «Ангелічного доктора»), наприклад, феноменології та герменевтики, які, як відомо, використовував у своїх працях Папа Римський Іван Павло II [Кароль Войтила (1920—2005 рр.)]. На позицію неотомізму в аналізі людини як елемента буття вплинула новітня філософська антропологія. Саме тому неотомісти стверджують, що людина є безпосереднім учасником історичного процесу, певною мірою її творцем, що, зрештою, веде до найвищого етапу розвитку суспільства — Граду Божого. Реалізація цієї ідеї в сучасному світі має гуманістичний потенціал. Звичайно, суспільство сьогодні не може прийти до стану Граду Божого так, як зазначав Фома Аквінський. Але ця ідея (неотомістська позиція) дає підстави для критичного переосмислення ідей соціалістичного та

комуністичного суспільства, а разом з ними й капіталізму задля пошуку нових найвищих релігійно-моральних принципів організації суспільного життя.

Отже, сучасні філософсько-релігійні системи характеризуються визнанням важливості існування людини як найвищої цінності (християнській антропоцентризм), інтеграцією з такими напрямками сучасної філософії, як феноменологія, герменевтика та ін., сприянням розвитку гуманістичних цінностей сучасної цивілізації, орієнтацією на необхідність зближення всіх релігій (єкуменізм).

Позитивізм у вузькому сенсі слова — це філософська концепція, сформована в 30-х роках XIX ст. французьком філософом Огюстом Контом, який зазначав, що людське мислення проходить *три етапи розвитку* (які він уважав об'єктивним законом інтелектуального розвитку). Перший етап — *теологічний* (релігійний), другий — *метафізичний* (філософський), третій, найвищий — *позитивний* (науковий). Філософія, культура та свідомість, на думку Конта, віддзеркалюють дію цих етапів. Згідно з його вченням, позитивна стадія розпочалася 1800 року. *Вона характеризувалася досягненнями науки, що сформувало певний філософський дискурс мислення.*

У своїй основній праці «Курс позитивної філософії» (1842 р.) О. Конт запропонував концепцію, *згідно з якою істинне знання про світ є результатом конкретних наук, очищених від гуманітарних (метафізичних) інтерпретацій, які, на його погляд, є безпідставними й неістинними.* Це підтверджується прикладами моральної безвідповідальності в період Просвітництва, коли ідеї рівності й свободи без науково доведених знань про суспільство призвели до гіпертрофованого насильства та агресії. Позитивісти вважали, що *істинне знання можна отримати тільки в результаті наукового пізнання світу, а філософія повинна лише сприяти цьому, у перспективі ж її буде замінено конкретними науками, наприклад, соціологією.*

У своєму історичному розвитку позитивізм пройшов три етапи.

Перший етап репрезентували такі філософи, як Огюст Конт (1798—1857 рр.), Джон Стюарт Мілль (1806—1873 рр.) і Герберт Спенсер (1820—1903 рр.). У цей час *розроблявся науковий метод пізнання* навколишнього світу (О. Конт пропонував розробити його на основі вивчення історії, науки, Дж. Мілль — на ґрунті вивчення законів логіки, а Г. Спенсер — *синтезу наукових знань*).

Другий етап розвитку позитивізму (*махізм, критичний позитивізм*) репрезентували австрійський філософ і фізик Ернст Мах

(1838—1916 pp.) і німецький філософ Ріхард Авенаріус (1843—1896 pp.), які головне завдання позитивістської філософії вбачали в необхідності розроблення теорії пізнання світу, що мала стати основою очищення природничих наук від метафізичних конструкцій.

Третій етап розвитку позитивізму (логічний позитивізм, логічний емпіризм) репрезентований такими вченими, як німецько-американські філософи Рудольф Карнап (1891—1970 pp.) і Ганс Райхенбах (1891—1953 р.). Вони пропонували сприймати філософію не як суму істинних тверджень про оточуючий світ, а як діяльність, спрямовану на аналіз мови науки, що самоочищується від метафізичних постулатів шляхом уніфікації та універсалізації. Цей етап розвитку позитивізму зумовив появу відомих філософських програм, які розроблялися Віденським гуртком¹.

Розвиток філософії науки спричинив критичне переосмислення позитивізмом власних позицій, що в 1950—1970 pp. позначилося появою *постпозитивізму*. Презентували його американський філософ та історик науки Томас Семюел Кун (1922—1996 pp.) та угорсько-британський філософ Імре Лакатос (1922—1974 pp.), які вказали на необхідність вивчення історії науки.

У своїй книзі «Структура наукових революцій» (1963 р.) Т. Кун на протипагу еволюційним схемам розвитку науки висунув ідею існування наукових революцій як зміни парадигми наукового мислення. Він уважав, що *історія науки є ілюстрацією зміни парадигми наукового мислення*. Під останньою учений розумів своєрідну модель наукової діяльності — *сукупність теоретичних стандартів, методологічних норм, ціннісних критеріїв, світоглядних орієнтирів, які віддзеркалювали конкретну суму наукових проблем у межах наукового співтовариства*. З плином часу, зазначав Т. Кун, період нормального стабільного розвитку науки завершується, парадигма наукового мислення вибухає зсередини під впливом невирішених внутрішніх парадигмальних проблем. Настає криза науки, яка долається з появою нової наукової парадигми. Розпочинається новий динамічний період, який згодом знову призведе науку до нової «революційної ситуації». Імре Лакатос акцентував увагу на тому, що методологія науки без історії науки не може дати істинне знання, а історія науки без методології сліпа. Історія науки стала ареною боротьби науково-дослідних

¹ Віденський гурток — група інтелектуалів, які на основі філософського семінару, що проходив у Віденському університеті в 1922 р., об'єдналися спільною метою — критично проаналізувати з позицій принципу верифікації на ґрунті математичної логіки відомі наукові й філософські знання.

програм — програми «позитивного евристичного мислення», яка приводить до істинного знання, та програми «негативного евристичного мислення».

Отже, позитивізм пропонував обмежити процес пізнання «позитивним» знанням, заперечуючи практичну значущість загально-теоретичного знання. Позитивісти вважали за необхідне досліджувати лише явища предметів і процесів, уникаючи спроб пізнати їх сутність. Постпозитивізм — особливий етап у розвитку філософії науки, який визначає історію науки як революційну зміну наукових парадигм.

Прагматизм — філософська течія, що виникла в Сполучених Штатах Америки на початку 70-х років XIX ст., а згодом значно поширилася в Англії, Італії, Китаї. *Центром уваги цього філософського дискурсу стала окрема людина та її діяльність. Репрезентували цю філософську течію Чарльз Пірс (1839—1914 рр.), Вільям Джеймс (1842—1910 рр.), Джон Дьюї (1859—1952 рр.). Учені розробляли філософські ідеї, згідно з якими мислення людей необхідно було сприймати як спосіб адаптації до оточуючої дійсності, істину — як момент самореалізації людини з відповідним відчуттям життєвого успіху, аналіз філософії — як метод пояснення конкретного мислення та вірувань людини, спрямованих на вирішення її життєвих проблем.*

Основні праці Ч. Пірса «Визначення віри» (1877 р.), «Як зробити наші ідеї ясними» (1878 р.), «Дослідження з логіки» (1883 р.) безпосередньо свідчать про його філософські інтереси. Головною доктриною прагматизму став так званий «принцип Пірса». *Усі ідеї, поняття, теорії є лише інструментами, які повинні привести до позитивних практичних результатів. Істина визначається як корисність або практичне використання ідеї, тому в прагматизмі успішність, корисність — це критерій істини, який збігається зі змістом поняття «істина». У зв'язку з цим Чарльз Пірс наводив відомий євангельський вислів: «За плодами їх ви пізнаєте їх».*

Для доведення необхідності існування релігійної віри американський філософ і психолог Вільям Джеймс використовував прагматичну теорію істини. Його хрестоматійний вислів про те, що гіпотеза про Бога істинна, коли вона корисна для людей, був розвинутий у працях «Воля до віри» (1904 р.), «Прагматизм» (1907 р.).

В. Джеймс уважав, що віра людини в Бога відображає її потребу бути впевненою в позитивному вирішенні своїх проблем, гарантувати конструктивні події в житті. Він говорив, що «віра в

той чи той факт може сприяти виникненню останнього». Індивід вірить у соціальні інститути, що віддзеркалюють потреби суспільства й окремої людини, без такої віри суспільство не могло б існувати й нормально функціонувати. Індивідуальність людини, фрагментарність її діяльності та поведінки не дають їй відчуття повноцінного та істинного існування. Тому віра в Бога компенсує почуття неповноцінності існування, власне, вона дає можливість оптимістичного світосприйняття через релігійну віру. Релігійність, на думку В. Джеймса, — це реалізація волі окремої людини бути успішною через Бога та його присутність у людині, тому, на його погляд, існування Бога — це факт, який доводиться наявністю успіху в людській практиці. Сьогодні ідеї прагматизму розвиваються в межах неопрагматизму, які концептуально оформлені в творчості американського філософа Річарда Рорті (1931—2007 рр.).

Постмодернізм — відносно новий етап розвитку західної філософії середини та кінця ХХ ст. Термін «постмодернізм» використовується для позначення нового типу філософського дискурсу, який віддзеркалює етап гіпертрофованої критики класичної та некласичної філософії. Інакше кажучи, *постмодернізм визначається як постсучасна, або постнеокласична, філософія*. Засновниками постмодернізму є французькі філософи Ролан Барт (1915—1980 рр.), Жиль Делез (1925—1995 рр.), Жак Дерріда (1930—2004 рр.) та ін.

Постмодернізм виник як логічне продовження феномена модернізму в європейській культурі. Модернізм за допомогою художньо-образних форм віддзеркалив специфіку суперечливого розвитку сучасної цивілізації (процеси урбанізації, надмірне захоплення технологічною культурою, еротизм, дегуманізація суспільства тощо). *Нова філософія вважає за потрібне критично переосмислити псевдоцінності сучасної цивілізації* (негативний бік науково-технічної революції); критики зазнають розум та інтелект, можливість адекватної рефлексії, значення норм і цінностей людського існування. Модернізм намагається дати сучасникам «позитивну інформацію» про процес життя без догматичних оцінок, аби стимулювати особистість до самостійного аналізу власних проблем та їх оцінювання.

На протигагу модернізму, *постмодернізм висунув ідею про те, що художній образ* (філософська рефлексія) *узагалі нічого не може віддзеркалити в цьому хаотичному світі*. Послідовники постмодернізму доходять висновку, що світ є «хаос» (деструкція системи). Згодом термін «постмодернізм» переріс своє вузько-

мистецьке значення й став використовуватись як філософське поняття.

Позаяк світ постійно розвивається з нуля, то осмислення життя в ньому розпочинається з переоцінювання цінностей на основі заперечення принципів гуманізму, консервативних ідей політики, ідей прогресивного розвитку суспільства тощо. На думку послідовників постмодернізму, сучасна філософія взагалі повинна відмовитися від пошуку істини й використання традиційних для неї категорій, понять і термінів. *«Хаос» життя викликає потребу свободи філософської творчості та плюралістичну методологію дослідження об'єктивної дійсності.* Постмодернізм стає головною концепцією філософського плюралізму. Водночас пропонується замінити всю мовну культуру сучасної цивілізації шляхом утвердження логіки симулякру — *переходу від «логіки порядку до логіки хаосу».*

«Хаос» перетворюється на головний принцип світогляду постмодернізму. Уважають, що він допоможе якнайшвидше подолати догматичні консервативні погляди на світ. Звідси — необхідність використання адекватних соціокультурних мета-концепцій, до яких належить постмодернізм як поліфонія інтерпретації результатів пошуку основ сучасної цивілізації без претензій на володіння абсолютною істиною («постмодерністське відчуття»). Крім того, *хаос породжує «гру», «свободу» істин, а також «іронію» як чи не єдиний спосіб розуміння «хаотичного світу».* Іронія дає змогу дослідити «новий світ», не використовуючи при цьому застарілий арсенал класичної та некласичної філософії.

Загалом, постмодернізм є складним і суперечливим феноменом духовної культури сучасності: одні філософи цього напрямку заперечують необхідність логіки й розуму, інші — можливість віри в Бога й релігійного пізнання світу (одкровення), треті — навпаки, пропонують продовжити пошук вічних і незмінних істин на основі інтуїтивного пізнання світу, четверті — радять шукати субстанціональні основи світу, але не в самому світі, а в процесі реінтерпретації вже відомих істин духовної культури сучасної цивілізації.

Феномен постмодернізму перебуває в фокусі філософського інтересу, що виявляється у величезній кількості праць з цієї тематики, які заповнили й сферу науки (постмодерністська інтепретація проблем нелінійності, переосмислення феномена детермінізму, реінтерпретація феномена темпоральності тощо).

Висновки

Аналіз розвитку сучасної філософії — одне з головних завдань майбутніх істориків філософії. Його вирішення вимагає терпіння, високого професіоналізму й часу, але вже сьогодні можна виокремити такі її характерні риси: наявність великої кількості різноманітних шкіл («філософія життя», екзистенціалізм, герменевтика, неотомізм, позитивізм, прагматизм, постмодернізм та ін.); утверджується принцип плюралізму; домінує антропологічна проблематика; спостерігається відхід від раціоналізму до ірраціоналізму; активізація інтересу до релігійної філософії; спроба перетворити філософію на прикладну дисципліну, що безпосередньо вирішує проблеми людського існування (фрейдизм, неофрейдизм). Сучасна філософія як елемент духовної культури продовжує розвиватися в просторі й часі й, безперечно, розвиватиметься й далі.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть головні напрями й школи сучасної світової філософії.
2. Які особливості сучасної філософії ви знаєте?
3. Дайте коротку характеристику позитивізму та неопозитивізму.
4. Назвіть головні концепції філософської антропології.
5. Охарактеризуйте філософію екзистенціалізму та її сучасні форми.
6. Дайте загальну характеристику концепції герменевтики.
7. Охарактеризуйте особливості розвитку сучасної релігійної філософії.
8. Дайте загальну характеристику сучасної філософії постмодернізму.

Список рекомендованої літератури

1. *Больнов О. Ф.* Философия экзистенциализма — СПб., 1999.
2. *Бубер М.* Два образа веры. — М., 1995.
3. *Головко Б. А.* Філософська антропологія. — К., 1997.
4. *Григорьян Б. Г.* Философская антропология (Критический очерк). — М., 1982.
5. *Гуревич П. С.* Философская антропология. — М., 1997.
6. *Делез Ж.* Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum.* — М.; Екатеринбург, 1998.
7. *Делез Ж.* Различие и повторение. — СПб., 1998.
8. *Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? — М.—СПб., 1998.

9. Делез Ж., Гваттари Ф. Капіталізм і шизофренія. — К., 1996.
10. Деррида Ж. Голос и феномен (и другие работы по теории знака Гуссерля). — СПб., 1999.
11. Деррида Ж. Гуссерль Эдмунд. Начало геометрии. — М., 1996.
12. Деррида Ж. Эссе об имени. — М.—СПб., 1998.
13. Деррида Ж. Позиції. Бесіди з Анрі Райсом, Юлією Крістєвою, Жаном Луї Удбіном, Гі Скарпетта. — К., 1994.
14. Деррида Ж. Структура, знак і гра в дискурсі гуманітарних наук // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 457—477.
15. Леви-Строс К. Мифологии: В 4-х т. — Сырое и приготовленное. — М.; СПб., 1999. — Т. 1.
16. Леви-Строс К. Структурная антропология. — М., 1983.
17. Леви-Строс К. Міт і значення // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 343—356.
18. Проблема человека в западной философии. — М., 1988.
19. Рикер П. Герменевтика, этика, политика. — М., 1995.
20. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. — М., 1995.
21. Рикер П. Навколо політики. — К., 1995.
22. Рикер П. Сам як інший. — К., 2000.
23. Рорти Р. Философия и будущее // Вопр. философии. — 1994. — № 6. — С. 29—34.
24. Рорти Р. Философия и зеркало природы. — Новосибирск, 1997.
25. Рорти Р. Прагматизм і філософія // Після філософії: кінець чи трансформація? — К., 2000. — С. 21—66.
26. Рорти Р. Самотворення і пов'язаність: Пруст, Ніцше і Гайдеггер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 582—597.
27. Фуко М. Археология знания. — К., 1996.
28. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — СПб., 1997.
29. Фуко М. История сексуальности — Забота о себе. — К.; М., 1998.
30. Фуко М. Історія сексуальності — Жага пізнання. — Х., 1997. — Т. 1.
31. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в'язниці. — К., 1998.
32. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М., 1977.
33. Фуко М. Що таке автор? // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 442—456.
34. Хайдеггер М. Бытие и время. — М., 1997.
35. Хайдеггер М. Введение в метафизику. — СПб., 1998.
36. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. — М., 1997.
37. Чухина Л. А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. — Рига, 1991.
38. Шелер М. Избранные произведения. — М., 1994.

ЧАСТИНА II ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Розділ 3

ОНТОЛОГІЯ

§ 1

ПРОБЛЕМА БУТТЯ. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МАТЕРІЯ»

Схема 13

Онтологія — філософське вчення, що досліджує сутність буття світу, основи всього суцього: матерію, рух, розвиток, простір, час тощо

Буття — категорія онтології для позначення об'єктивної реальності та її сутнісної основи

Небуття — категорія онтології, протилежна категорії буття

Характеристики буття як філософської категорії

Основні форми буття

Для буденної свідомості «буття» констатує факт існування предмета, явища або процесу. Існувати — отже, бути зафіксованим у думці

Буття природи

Буття людини

Буття духовного

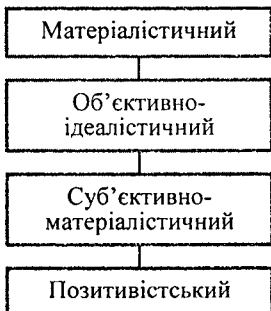
Буття як філософська категорія віддзеркалює сутність, першопричину існування, субстанцію світу й відповідає на питання «що таке існування?»

Буття соціального

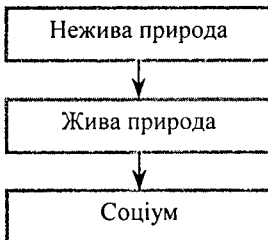
Субстанція — самостійна сутність, що існує сама по собі й не від кого не залежить

Матерія — філософська категорія для позначення об'єктивної реальності (чуттєво-предметного світу), що дається людині через чуттєве сприйняття

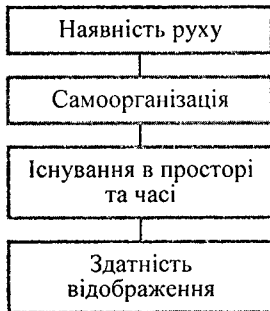
Різні підходи до визначення поняття «матерія»

Елементи структури матерії

Характерні риси матерії

Філософський зміст проблеми буття. Учення про буття отримало назву «онтологія», а сама проблема буття стала однією з найголовніших у філософії. Онтологія дає відповіді на такі питання, як походження світу, його універсальні зв'язки, основні характеристики й закони розвитку. Становлення філософії розпочалося, власне, з вивчення проблем буття. Давньоіндійська, давньокитайська, антична філософії цікавилися насамперед онтологією, намагаючись у межах своїх можливостей дати відповідь на питання: «Як існує світ?», «Які особливості існування буття?», «Що є основою (першопричиною) існування світу й людини?» тощо. Філософські роздуми над цими питаннями створили одну з перших філософських картин світу¹, визначили форми ставлення людини до навколишньої дійсності.

¹ Картина світу — конкретно-історична сукупність світосприйняття та світовідчуття, що передбачає як раціонально-понятійні, так і чуттєво-образні аспекти сприйняття та оволодіння світом. Картина світу формується на основі висхідних світоглядних настанов (міфологічних, релігійних, філософських, наукових тощо). Вона дає змогу усвідомити світ як складно організовану та структуровану систему, в якій людині відведені певне місце та роль. Найважливішими компонентами картини світу є простір, час, причина, доля, взаємозв'язок частини й цілого, чуттєвого й трансцендентного тощо. У сукупності ці концепти визначають своєрідну «сітку координат», завдяки якій окремі представники певної культури сприймають та усвідомлюють своє місце в світі.

Поняття «буття» ввів у філософію давньогрецький філософ Парменід (V ст. до н. е.). Він уважав, що буття реально існує, воно є незмінним, однорідним та абсолютно непорушним. У світі немає нічого іншого, крім буття. Думка людини відображує буття, дає йому логічне тлумачення. Парменід зазначав, що «буття є думка про буття, а думка про буття є саме буття». Платон обстоював протилежний погляд. Зокрема він говорив, що справжнє буття — це світ ідей, які є істинними й незмінними. Геракліт уважав, що буття існує в єдності з небуттям, воно є плинним і змінним (наприклад, як вогонь, що є основою світу). Але, незважаючи на розбіжності тлумачення, філософи античності під буттям розуміли все, що істинно існує, що є вічним і незмінним і має причину в самому собі (самопороджує себе). Середньовічні мислителі надавали онтології теологічного змісту — ототожнювали поняття буття та Бога.

Відомо, що обґрунтування всіх філософських систем розпочиналося з онтології. У матеріалізмі XVII—XVIII ст. буття ототожнювалося з природою, що водночас заперечувало саму онтологію. Згідно з позицією І. Канта, не могло бути онтології як учення, незалежного від учення про принципи пізнання, а це означало збіг онтології з гносеологією (теорією пізнання). У XVIII ст. інтерес до онтології різко знизився, з'явилися гносеологічні та психологічні трактування онтології. Буття з об'єктивного перетворилося на суб'єктивне.

Сучасна філософія знову повернулася до теми онтології як універсальної теорії буття. На основі синтезу природничо-наукових, філософських та інших знань вона пропонує різноманітні погляди на сутність буття — екзистенціалізм трактує буття як внутрішню здатність людини (екзистенцію), її неповторність, одиничність, протилежність «предметному буттю»; неотомісти під буттям розуміють «чисте буття» — Бога тощо.

Сучасна матеріалістична філософія вважає, що *буття* — це реально існуюча стабільна, самостійна, об'єктивна, вічна, безмежна субстанція, що містить у собі все суще матеріального й духовного світу. Матерія й дух перебувають у єдності, але водночас вони є протилежними за своєю сутністю. В основі категорії буття лежить ідея, що реально існуючий світ розвивається в просторі та часі й має внутрішню причину, джерело руху в самому собі. Тому буття не є незмінним, нерухомим, безформним, а завжди має певну структуру, у ньому можна виокремити відносно самостійні форми. Назвемо їх.

1. *Буття природного*, яке поділяється на буття: а) «першої природи» — буття предметів і процесів, які існують незалежно

від волі людини та її діяльності, тобто сукупність природних умов існування людського суспільства; б) «другої природи» — буття штучних матеріальних умов існування суспільства, тобто предметів та явищ, створених людиною в процесі перетворення «першої природи».

2. *Буття людини* — це реальне існування людини, яке також має два аспекти: а) існування людини як частини природи; б) існування людини як суспільної істоти (у суспільних відносинах, активній трудовій діяльності). Інакше кажучи, буття людини — це її реальне існування як єдності матеріального та духовного, буття людини самої по собі та її буття в матеріальному світі.

3. *Буття духовного (ідеального)* — існування духовного як самостійної реальності у вигляді індивідуалізованого духовного буття й об'єктивізованого (позаіндивідуального) духовного буття. Це буття охоплює сферу свідомого та несвідомого, є тотожним поняттю свідомості (мисленню) індивіда, існує як духовний світ окремої людини у вигляді переживань, ідей, думок, ціннісних орієнтацій, переконань, вражень тощо. Буття духовного є продуктом духовного обміну людей, незалежним від індивідів (наукові ідеї, моральні норми, культура спілкування). Елементи духовного фіксуються в текстах, зберігаються, передаються й використовуються новими поколіннями в соціальній практиці.

4. *Буття соціального* — система суспільних процесів, що віддзеркалює буття людини в суспільстві та буття (життя, існування, розвиток) самого суспільства.

Крім вищезазначених форм буття, філософія виокремлює також «*ноуменальне буття*» (від *ноумен* — річ у собі) — буття, що реально існує незалежно від свідомості та від того, хто його споглядає, а також «*феноменальне буття*» (від слова *феномен* — явище, яке існує в досвіді людини) — це ілюзорне буття, що існує лише як момент процесу пізнання на рівні суб'єкта пізнання.

Категорією, протилежною буттю, є категорія «небуття» — повна відсутність будь-чого, абсолютне ніщо. *Небуття* — це заперечення буття щодо існування окремого предмета, межа, за якою цей предмет ще не існує або вже не існує. Це стан, протилежний буттю, що водночас перебуває в єдності з ним. Небуття є такою самою реальністю, як і буття. Небуття є також однією з найдавніших філософських категорій. Парменід, який заклав основи вчення про буття, стверджував, що ніхто не може довести, що те, чого немає, існує. М. Гайдеггер уважав, що Парменід помилявся, бо тієї миті, коли ми говоримо про буття, ми вже стверджуємо про існування небуття. Лише у філософії Нового часу,

зокрема в німецькій класичній філософії, починають досліджувати діалектичний взаємозв'язок між буттям і небуттям.

Категорія «небуття» поширена в сучасній філософії, особливо в екзистенціалізмі, в якому вона посідає важливе місце. Екзистенціалісти, зокрема Ж.-П. Сартр, під небуттям розуміють специфічну активність, виявами якої є рух, розвиток, свобода. Витлумачене в такий спосіб небуття заперечує інертне «в собі буття» природи й зближується з головною категорією екзистенціалізму — екзистенцією. Категорія «небуття» позначає проблему відсутності існування будь-чого до його виникнення й після його знищення (смерті). Небуття, тобто існування неіснуючого, аргументується по-різному. Наприклад, теперішність розташована між двома сферами небуття — між минулим (тим, чого *вже* немає) і майбутнім (тим, чого *ще* немає). Християнство наголошує на творенні буття з нічого, визнаючи реальність небуття: людина приходить з небуття й повертається в небуття. Світоглядна орієнтація на абсолютизацію небуття, визнання його первинності породжує особливу, відмінну від європейської, культуру й релігію — буддизм.

Спроби вирішити питання про загальну основу всього суцього акцентують увагу на понятті «*субстанція*». Філософський зміст цього поняття має два аспекти: 1) *першопричину, яка не має зовнішньої причини свого існування*; 2) *реальність, що сприймається як її внутрішня єдність, межа існування її визначеності*. Залежно від того, чи визнається можливість існування однієї або кількох субстанцій, виокремлюють такі філософські вчення, як *монізм, дуалізм, плюралізм*. У моністичній системі можливі два головні варіанти побудови картини світу — матеріалістичний чи ідеалістичний, залежно від того, що вважається першоосновою світу — матерія чи дух. Протилежними монізму є дуалізм, який визнає існування двох незалежних субстанцій (матеріальної та ідеальної), а також плюралізм, який вказує на наявність багатьох субстанцій.

Отже, категорія буття — це щонайбільше узагальнене філософське поняття (абстракція), яке об'єднує за принципом існування різноманітні явища, процеси природи, людські спільноти й окремих людей, соціальні інститути, певні форми та стани людської свідомості.

Філософський зміст поняття «матерія». Незважаючи на те, що прояви буття є доволі різноманітними, усі вони об'єднані одним — *матерією*. Визначення поняття «матерія» розпочнемо з аналізу етимології цього слова. Матерія означає «речовина». У процесі розвитку природознавства й самої філософії зміст поняття «матерія» неодноразово змінювався. Наприклад, матеріалістич-

ний підхід, вирішуючи основне питання філософії на користь первинності буття та вторинності свідомості, ототожнює буття й матерію [матерія є основою буття, а всі інші форми буття (дух, людина, суспільство) є породженням матерії]. Об'єктивно-ідеалістичний підхід обстоює позицію, згідно з якою матерія існує об'єктивно як результат об'єктивізації первинного ідеального (абсолюту) незалежно від усього суцього. Суб'єктивно-ідеалістичний підхід заперечує існування матерії як самостійної реальності та вважає, що вона є лише продуктом, ілюзією людської свідомості.

Існування матерії визнає більшість філософських систем. Відмінність у тлумаченні матерії залежить також від того, як філософи відповідають на питання: «Матерія створена Богом, чи ні?» або «Чи існує вона вічно, сама по собі?». Християнська філософія заперечує вічність матерії, уважаючи, що вічність — це лише атрибут абсолюту (Бога), який створив матерію з нічого. Матеріалізм XVII ст. обстоював принцип «з нічого не виникає нічого», приписував матерії вічне існування в просторі й часі, ототожнював її з чуттєвим світом.

У діалектичному матеріалізмі *матерія* — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дається людині в її відчуттях і яку вона може пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від людини. З огляду на це матерія тлумачиться як незалежна першопричина всього, що існує (субстанція). Єдиною властивістю матерії є «бути об'єктивною реальністю», а тому жодні окремі природні об'єкти, речовина, елементи тощо не є матерією. Марксистське тлумачення матерії є виявом метафізичного підходу, бо стверджується, що матерія — це лише категорія, яка існує на рівні свідомості як абстракція. Водночас матерії приписуються невід'ємні властивості (атрибути): вічність, нестворюваність, незнищуваність тощо, які притаманні лише абсолюту — Богам.

Найсуттєвішою характеристикою матерії є її структурність. Матерія завжди певним чином організована в матеріальну систему (цілісне творіння), зв'язок між елементами якої є більш-менш довготривалий і постійний, на відміну від інших елементів навколишнього світу. Матеріалістична філософія виокремлює такі основні типи матеріальних систем та адекватні їм структури, рівні організації матерії: *нежива матерія, жива матерія та суспільство*.

Нежива матерія має такі підрівні: субелементарний (кварки, глюони — найменші одиниці матерії, менші за атом); мікроелементарний (андрони, електрони); ядерний (ядро, атом); молекулярний (молекули); одиничних предметів; макротіл; планет; системи планет; системи галактик; Усесвіту; світу загалом.

Жива природа відома лише на Землі. Її виникнення згідно з матеріалістичної філософією є результатом природного розвитку матерії. До підрівнів живої матерії належать: доклітинний (ДНК, РНК, білки), клітинний (клітина), багатоклітинні організми, види, популяції, біоценози та біосфера. Причому особливе значення має біосфера. У ній відбувається взаємодія літосфери, гідросфери та атмосфери. Атмосфера є своєрідним містком, що зв'язує Землю й космос. Існування рівноваги між складовими біосфери є гарантією збереження життя на планеті.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи — *соціум* (суспільство). До підрівнів соціуму належать: окремий індивід, родина, група, колектив різних людей, соціальні групи (страти, класи, етноси), нації, раси, окремі співтовариства, держави, союзи держав, людство загалом.

Вивчення особливостей матерії та її форм і різновидів свідчить про те, що в світі немає нічого, крім матерії, яка постійно змінюється. *Матеріалістична філософія робить висновок про матеріальну єдність світу*, що підтверджується знаннями про загальні властивості матерії та закони її руху. На користь матеріальної єдності світу свідчать положення природознавства: 1) закон збереження й трансформації енергії; 2) періодичний закон Менделєєва; 3) еволюційне вчення Ч. Дарвіна, учення про клітину, сучасні досягнення в галузі фізики. Матеріальна єдність світу розкривається завдяки цілісному підходу до вивчення організму людини, взаємозв'язку природи й суспільства та їх розвитку загалом.

Найповніший філософський аналіз категорії матерії неможливий без правильного вирішення питання про такі *атрибутивні властивості матерії*, як *рух, простір і час*. Уважають, що саме вони є *способом і формою існування матерії й свідчать про зв'язок матерії з конкретними предметами та явищами об'єктивної дійсності*.

Філософи стверджують, що рух виникає із самої матерії як результат вирішення закладених у ній діалектичних суперечностей (дії закону єдності та боротьби протилежностей). Рух є всезагальним (рухається все — мікроелементи, живі організми, Земля, Усесвіт, Космос тощо), він існує постійно (завжди), одні його форми змінюються іншими. Визнаючи те, що рух є атрибутом, невід'ємною частиною матерії, можна пояснити багатоманітність явищ і процесів об'єктивного світу (їх матеріальну єдність).

Якісному різноманіттю матерії відповідають особливі *форми руху*: *механічний* — переміщення різноманітних тіл у просторі, рух найдрібніших частинок, макротіл тощо; *фізичний*, який охоплює електромагнетичні явища, гравітацію, теплоту, світло, звук,

агрегатний стан речовин; *хімічний* — це хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній або органічній природі; *біологічний* — це різноманітні біологічні процеси в живих організмах, а також *соціальний*, що охоплює соціальні зміни, а також процеси мислення та пізнання.

Незважаючи на те, що кожен з різновидів руху є відносно самостійним явищем, усі вони взаємопов'язані. Більш висока форма руху виникає на основі попередніх, значно простіших, вона є їх синтезом і не зводиться до їх простої суми. Наприклад, соціальна форма руху (виникнення й розвиток людської спільноти) містить і біологічний, і всі попередні форми руху й на цій основі стає якісно новою його формою.

Крім форм, виокремлюють два типи руху — якісний і кількісний. *Якісний рух* — це зміна самої матерії, перебудова її структури й виникнення нових матеріальних об'єктів та їх нових якостей. Зміну змісту в межах старої форми, повне розкриття потенціалу старих матеріальних форм називають динамічним рухом. Істотну зміну структури об'єкта, що зумовлює створення (виникнення) якісно нового об'єкта, перехід від однієї форми матерії до іншої називають популяційним рухом. Цей рух може здійснюватись як шляхом еволюції, так і емерджентно (у результаті нічим не зумовленого вибуху). *Кількісний* тип руху — це просте перенесення матерії в просторі й часі.

Сучасний діалектичний матеріалізм стверджує, що джерелом усіх форм руху є внутрішня суперечність, а також взаємодія між ними. Інакше кажучи, рух не детермінується чимось надприродним, а є саморухом. Саморух — це наслідок вирішення суперечності між старим і новим, прогресивним і регресивним. Саморух притаманний всім формам руху матерії — від механічного до фізичного, біологічного й соціального й супроводжується переходом до більш високого ступеня організації (самоорганізації).

Самоорганізацію вивчає *синергетика* — сучасна наука про самоорганізацію матерії, автором і розробником якої вважають бельгійського вченого І. Пригожина. В основі його концепції лежать такі поняття, як *флуктуація* (притаманні матерії постійні випадкові коливання й відхилення), *дисипативна структура* (новий стійкий стан матерії, що виникає в результаті флуктуації). *Динаміка розвитку* дисипативної структури веде до появи двох кінцевих варіантів самоорганізації: першого — дисипативної структури як нового різновиду матерії за наявності ентропії (притоку енергії із зовнішнього середовища), яка далі розвивається за динамічним типом, і другого — розпаду дисипативної структури

(або її знищення) унаслідок внутрішньо слабких нових зв'язків або через відсутність ентропії.

Невід'ємною складовою вчення про матерію є вчення про розташування матерії в просторі та часі. В історії філософії є два підходи до вирішення цієї проблеми. Перший називається *субстанціональним*, прихильники якого (Декарт, Ньютон) уважали, що час і простір є окремою реальністю, яка існує поряд з матерією (самостійною субстанцією), а взаємодія між матерією, простором і часом є міжсубстанціональною. Такий підхід виник у XVII ст. і проіснував до XVIII ст.

Другий підхід називається *реляційним*. Його прихильники (Арістотель, Ляйбніц, Гегель) уважали, що простір і час існують у взаємодії з матеріальними об'єктами, простір і час є формами існування матеріальних об'єктів. Реляційну теорію було взято як головну в діалектико-матеріалістичному поясненні взаємодії простору та часу. Згідно з нею *час — це форма буття матерії, що виражає тривалість існування матеріальних об'єктів і послідовність зміни її станів у процесі їх розвитку*.

Розрізняють об'єктивний та суб'єктивний час. *Об'єктивний час* у матеріалістичному тлумаченні — це форма існування матерії, вираз безперервності руху, тривалості перебігу процесів зміни, швидкості, ритму, темпу, взаємозв'язку, послідовності зміни стану об'єктів та явищ під час їх взаємодії (виникнення та знищення). Виокремлюють фізичний, біологічний, соціальний та інший час. *Суб'єктивний час* — це форма існування свідомості, яка містить переживання людиною реальних подій і процесів, що віддзеркалюють певний часовий проміжок: теперішнє, минуле й майбутнє. Усвідомлення незворотності перебігу часу, миттєвості та ефемерності сьогодення породжує в людини сум і трагічні почуття. Звідси два протилежні висновки: *песимістичний* — плин часу все перетворює на ніщо, теперішнє безсиле перед майбутнім, а тому реальне життя є безперспективним захопленням ілюзорною цінністю земних благ (буддизм); *оптимістичний* — миттєвість та ефемерність сьогодення має позитивну якість, адже час наближує можливість зустрічі людини з Богом. Теперішній час — це можливість трансформації людини з метою її єднання з Богом у вічності, що підносить свідомість особистості до ступеня духу (неотомізм).

Простір — форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структуру, взаємодію елементів між собою в середині матеріальних об'єктів. Простір характеризує структурну організацію єдності світу: протяжність об'єктів, їх взаємні кордони, місце, яке вони посідають серед інших об'єктів. Властивос-

ті простору залежать від виду й рівня матерії, а також від швидкості матеріального руху. Фізичний, біологічний, соціокультурний простір відрізняються один від одного специфічною топологією, метрикою, формами симетрії тощо. Загальною властивістю простору, що існує на всіх відомих структурних рівнях, є його тривимірність¹. Усі матеріальні процеси проходять у тривимірному просторі. Взаємодоповнюючись, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього безмежного світу. Час і простір тісно переплетені між собою, і те, що виникає в просторі, здійснюється водночас і в часі. Те, що проходить у часі, міститься одночасно й у просторі.

Час, простір і матерія невіддільні. Це доводить теорія відносності А. Ейнштейна. Згідно з нею простір і час відносні. Ця відносність залежить від умов взаємодії між матеріальними тілами. Теорія відносності підтвердила висновки реляційної теорії, а саме: розуміння простору й часу як певної взаємодії в самій матерії. Теорія відносності заперечила погляди на простір і час як вічні й незмінні.

І нарешті, зазначимо, що однією з найважливіших характеристик матерії є відображення. *Відображення* — це властивість матеріальних тіл відтворювати в самих собі властивості інших матеріальних систем, що взаємодіють з ними. Матеріальним підтвердженням відображення є наявність слідів одного матеріального об'єкта на іншому. Виокремлюють такі рівні відображення: фізичне, хімічне, механічне, біологічне (подразнення, відчуття, психічне відображення), найвищий рівень відображення — свідомість (властивість високоорганізованої матерії).

Висновки

У широкому сенсі буття — це найбільш узагальнене поняття про все, що існує в безмежному світі. Буття має свою реальну структуру. Воно поділяється на об'єктивну реальність, що позначається категорією «матерія», та суб'єктивну реальність, яка відбивається категорією «свідомість». У діалектичному матеріалізмі матерія визначається як філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дається людині в її відчуттях та яку вона може пізнати. Способом існування матерії є рух, який є водночас її невід'ємною, необхідною та суттєвою властивістю. Рух — це зміна взагалі, результат розв'язання діалектичної супе-

¹ Тривимірність проявляється в тому, що тіло у просторі може пересуватися у будь-якому напрямку: вгору, вниз, праворуч, ліворуч, уперед та зворотно; усі матеріальні тіла володіють тривимірною просторовою формою — протяжністю у довжину, ширину та глибину.

речності. Простір і час — загальні форми існування (буття) матерії. Простір виражає протяжність, будову матеріальних об'єктів, а час — тривалість протікання процесів, послідовність зміни їх станів. Властивість високоорганізованої матерії відобразити саме себе стає основою виникнення й розвитку свідомості.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає філософський зміст категорії «буття»?
2. Які філософські концепції буття ви знаєте?
3. Як співвідносяться буття й матерія?
4. Що означає поняття «субстанція»?
5. Дайте коротку характеристику поняттям «матерія», «простір», «час» і «рух».
6. Що таке синергетика?
7. Коротко охарактеризуйте таку властивість матерії, як відображення.

Список рекомендованої літератури

1. Авдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Учеб. пособие. — М., 1994. — Гл. 2, 5.
2. Гегель Г. Наука логики: В 3 т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 123—256.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1974. — Т.1. — С. 107—263.
4. Доброхотов А. А. Категория бытия в классической западноевропейской философии. — М., 1986.
5. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены. — М., 1991.
6. Разумный В. П. Драматизм бытия: истоки бесперспективности. — М., 1991.
7. Трубников Н. Н. Время человеческого бытия. — М., 1987.
8. Философия: Учебник / Под ред В. Д. Губина, Т. Ю. Сидориной и др. — М., 1996.
9. Філософія: Підручник / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К., 1995.

Схема 14

Філософія розвитку — філософські концепції, які по-різному аналізують проблему розвитку (джерела, механізми, спрямування)

Діалектика — теорія розвитку всього суцього, а також заснований на ній метод пізнання дійсності

Головна проблема діалектики — пошук відповіді на питання «Що таке розвиток?»

Розвиток є найвищою формою руху

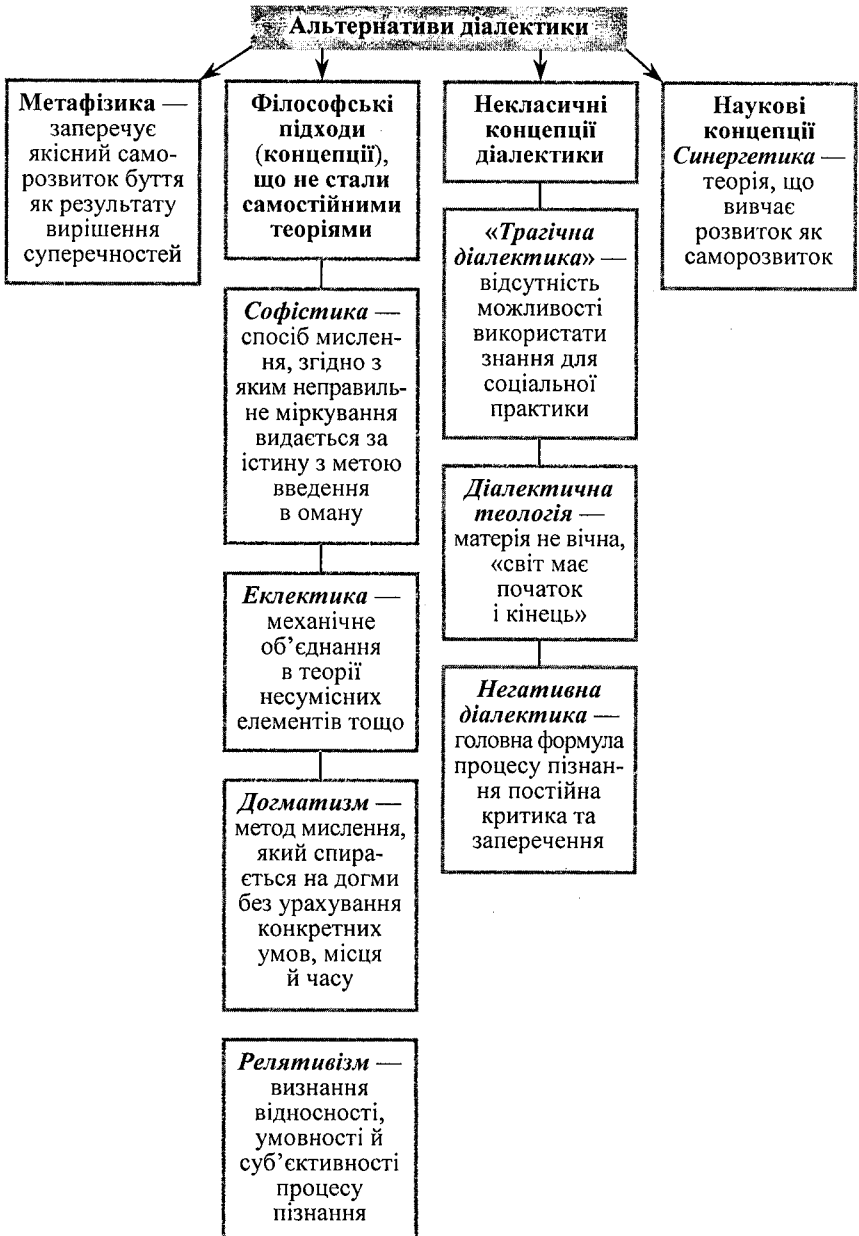
Закони діалектики

Особливості
охоплюють усі сфери дійсності
розкривають: джерело руху, механізм переходу від старого до нового, зв'язки старого й нового

Закон єдності та боротьби протилежностей
розкриває суперечності як джерело саморозвитку явищ, предметів і процесів

Закон переходу кількості в якість
розкриває та обґрунтовує механізм розвитку, зміст так званих «стрибків» — якісних переходів у процесі розвитку

Закон заперечення заперечення
вказує напрям розвитку

Загальне поняття діалектики й розвитку. Процес розвитку об'єктивної реальності¹ аналізують діалектика, метафізика, синергетика тощо. Найдослідженішою серед них є діалектика. У сучасній філософії діалектика — це теорія розвитку об'єктивної реальності, а також заснований на цій теорії універсальний метод пізнання. Діалектика як учення віддзеркалює найзагальніші закони розвитку матерії, духу, свідомості, пізнання та інших аспектів дійсності.

В історії філософії поняття діалектики мало різні значення.

Так, у *стихійній античній діалектиці* діалектика із самого початку тлумачилась як мистецтво вести розмову (дискусію) з метою досягти істини. Одним з перших думку про те, що суперечність (боротьба) є причиною розвитку, висловив Геракліт з Ефесу. Він уважав, що ця боротьба існує не лише в реальному предметному світі, але і в думках. Почасти цей погляд на боротьбу як причину зміни й руху називають наївною діалектикою буття та свідомості; наївність полягає в тому, що такий погляд не дає змоги зрозуміти сутності предметів, процесів, явищ довколишнього світу. У період Середньовіччя діалектику було витіснено метафізикою (схоластиком), хоча діалектичні ідеї мали місце в творчості теологів-богословів. Наприклад, у межах учення М. Кузанського існували ідеї про вічність руху, про єдність протилежних сторін (максимуму та мінімуму).

Наступною формою діалектики стала ідеалістична діалектика. Її початок сягає філософії Нового часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Дідро та ін.), але своїх класичних форм вона набула в німецькій класичній філософії (І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг та особливо Г. Гегель). Саме Гегель на ідеалістичній основі розробив тлумачення світу як системи, що розвивається від нижчої

¹ Реальність — філософський термін, який використовується в двох значеннях: 1) об'єктивний світ, що існує незалежно від людської свідомості й волевиявлення (матерія в усіх формах її існування та об'єктивний світ людського духу, тобто артефакти людської культури); 2) усе, що існує взагалі. Багатозначність терміна «реальність» віддзеркалена в понятті «реалізм», яке в історії філософії використовувалось як синонім матеріалізму або ідеалізму. У науковому пізнанні терміном «реальність» визначають предметну галузь дослідження певної науки (наприклад, «фізичну», «біологічну» реальність тощо).

Об'єктивна реальність — філософське поняття, яке використовується в двох значеннях: об'єктивна реальність як матерія та об'єктивна реальність як об'єкт пізнання, який, на відміну від ідеальних об'єктів, не конструюється попередньо в межах тієї чи іншої теорії.

Суб'єктивна реальність — філософське поняття, яке також використовують у двох значеннях: суб'єктивна реальність як явище свідомості та суб'єктивна реальність як ідеальний об'єкт пізнання, сконструйований попередньо в межах тієї чи тієї теорії, який не існує поза нею та незалежно від неї.

стадії до вищої. Діалектика (або метод розвитку), згідно з його концепцією, є способом знаходження та вирішення суперечностей, що існують на рівні понять як результат зіткнення протилежних визначень, які можна вирішити шляхом об'єднання. Особливістю теорії діалектики Г. Гегеля було те, що вона сама мала суперечливий характер (між діалектичним методом і консервативною системою).

Третьою формою діалектики стає матеріалістична діалектика. Основи цієї форми розроблено представниками матеріалістичної філософії К. Марксом і Ф. Енгельсом. Головним було положення про поєднання матеріалізму та діалектики (діалектична логіка). Так, діалектика стала підґрунтям розуміння найузагальненіших законів розвитку природи, суспільства та мислення. Матеріалістичне розуміння історії — основа синтезу діалектики й гуманізму (концепція історичного матеріалізму). Діалектика стала теорією обґрунтування саморозвитку суспільства в його зв'язку з конкретними історичними потребами людини.

Некласичну діалектику умовно визначають як четверту форму діалектики. Її репрезентують концепції сучасної західної філософії, наприклад, герменевтика, в якій використовують діалектичний метод пошуку в процесі ситуативного аналізу об'єкта пізнання.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити попередній висновок: *розвиток — це загальна властивість матерії (ідеальних і матеріальних об'єктів) змінювати свій стан, саморозвиватись, у результаті чого вона переходить на вищий рівень свого існування.* А рух є внутрішня властивість матерії, що характеризується наявністю внутрішніх суперечностей, цілісністю та безперервністю зміни її форм. Будь-який матеріальний або ідеальний об'єкт завжди перебуває в стані руху (одночасно рухається й одночасно перебуває в стані спокою). Рух стає головним способом зв'язку в матеріальному світі.

Виокремлюють *об'єктивну та суб'єктивну діалектику.* *Об'єктивна діалектика — це розвиток реального світу (природи й суспільства), а суб'єктивна діалектика — це діалектика мислення (понять).* Процес відображення світу, що діалектично розвивається, здійснюється за рахунок системи щонайбільш узагальнених понять (категорій) про цей світ. Об'єктивна та суб'єктивна діалектики мають спільну основу — однакові закони розвитку світу. Суб'єктивна діалектика відрізняється від об'єктивної лише за формою свого існування (суб'єктивною логікою розвитку). Об'єктивна діалектика віддзеркалюється мис-

ленням людини, яке має суб'єктивний та ідеальний характер. Об'єктивна та суб'єктивна діалектика, своєю чергою, суперечливо взаємодіють між собою, і ця суперечливість вирішується («знімається») в сфері суспільно-політичної практики. Окрема людина, особа має можливість пізнати діалектику й використати її для практичного перетворення світу, що її оточує, з метою максимальної адаптації до нього через його трансформацію та зміну самої себе.

Діалектика (як логіка) є системою принципів, категорій, законів, що віддзеркалюють процес саморозвитку об'єктивної реальності й дають можливість відобразити процес саморозвитку цієї реальності та здобути істинне знання про неї.

Принципи діалектики — це універсальні ідеї, критерії, що визначають головний зміст і роль усіх інших елементів суперечливої системи (до них належать принципи зв'язку, розвитку, єдності, суперечливості, гармонії, тотожності мислення та буття, діяльності тощо). *Закони діалектики* відбивають найсуттєвіші зв'язки розвитку предмета, явища або процесу й одночасно стають методом та основою теорії (наприклад, закони єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення). *Категорії діалектики* є найузагальненішими основоположними поняттями, за допомогою яких здійснюється філософське мислення (до таких категорій належать загальне, особливе, одиничне, сутність — явище, зміст — форма, можливість — дійсність, необхідність — випадковість, причина — наслідок, частина — ціле, система — структура — елементи тощо). Категорії є результатом якнайбільшого узагальнення, а отже, вони стосуються будь-якого предмета, явища чи процесу дійсності.

Стабільність закону завжди співвідноситься з поняттям конкретності умов його прояву. Наявність динаміки зміни одних умов іншими породжує нові варіанти проявів закону (його зняття), поглиблене тлумачення, розширення його розуміння або звуження сфери використання тощо (тому прояви будь-якого закону діалектики мають конкретно-історичні параметри). У процесі пізнання одні закони замінюються іншими. *Відкриття нових законів* — головне завдання діалектичного мислення. На цій основі людина пізнає світ з метою використання знань для його адекватного духовно-матеріального освоєння.

Категорії діалектики є результатом відображення в свідомості матеріальних і духовних об'єктів довколишнього світу, тому вони завжди мають об'єктивний характер (відображують об'єктивний світ). Водночас вони суб'єктивні як певна мить процесу пі-

знання (є логічною формою пізнання), відображають певний ступінь достовірності знань (відносну істину). Категорії мають власну суперечливу підсистему (взаємозв'язок), яка перебуває в стані розвитку від абстрактного до конкретного, від простого до складного з метою здобуття істини. З огляду на це старі категорії замінюються новими — відбувається процес «зняття» на вищому рівні.

Категорії діалектики в процесі діалектичного пізнання виконують такі функції: *онтологічну* (як результат віддзеркалення об'єктивної дійсності, буття), *гносеологічну* (виступають певними етапами процесу пізнання, дають загальну його картину), *логічну* (є формами мислення), *методологічну* (орієнтують на конкретний спосіб мислення, що сприяє переходу від незнання до знання, від менш глибокого знання до глибшого), *світоглядну* (у них відображено певну систему поглядів людини на світ і міститься відповідь на питання про ставлення світу до людини).

Відмінність між принципами, законами та категоріями діалектики доволі відносна й умовна, понад те — момент єдності між ними завжди домінує. Наприклад, усі закони діалектики разом з принципами й категоріями виконують роль універсального методу, який визначає конкретні вимоги до суб'єкта мислення та його практичної діяльності. Методологічні орієнтири (норми та правила пізнання) оптимізують пізнавальну діяльність людини, сприяють щонайшвидшому подоланню хибних знань.

Центральне місце в структурі діалектики посідають закони, що конкретизують принципи зв'язку й розвитку. Таких законів три — закон єдності й боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість і закон заперечення заперечення.

Закон єдності й боротьби протилежностей фіксує те, що все суще складається з єдності протилежних сторін, які перебувають у стані суперечності (боротьби). Суперечність є джерелом розвитку як результат її розгортання й вирішення. Сутність цього закону розкривається через такі категорії діалектики, як «*протилежність*», «*суперечність*», «*єдність протилежностей*», «*боротьба протилежностей*». Отож, зупинимося на аналізі цих категорій.

Протилежність — категорія діалектики, яка віддзеркалює наявність протилежних сторін, які водночас неподільно пов'язані між собою та суперечать одна одній, перебувають у стані взаємозаперечення (в єдності та взаємній протидії). *Єдність протилежностей* — це неможливість існування однієї сторони без іншої. Протилежності мають здатність взаємопроникнення (наприклад,

позитивне може завжди стати негативним). Загалом, протилежності, що перебувають у стані єдності, характеризуються станом покою й одночасно зміни (руху). Стан взаємодії між протилежностями (у мить їх єдності) називається *суперечністю*. Суперечність (боротьба) є універсальною властивістю всіх явищ об'єктивної реальності, власне, вона стає джерелом її зміни та розвитку. До того ж вона має вічний та абсолютний характер.

Суперечність — це категорія, що віддзеркалює не лише боротьбу протилежних сторін (їх суперечність), а й процес розгортання цих суперечностей та їх вирішення. Цей процес має такі фази розвитку: *суперечність* (тотожність, різниця, протилежність), *розв'язання суперечностей* і *поява нової суперечності* (як остаточне розв'язання суперечності). Тому *процес розвитку стає процесом виникнення, розростання, загострення й вирішення суперечностей*¹.

Закон єдності та боротьби протилежностей є визначальним у всій системі діалектики. Він є основою всіх інших законів діалектики, в яких обов'язково виокремлюються суперечності. Цей закон також визначає головні вимоги діалектичного методу пізнання — обов'язкове роздвоєння об'єкта пізнання на окремі частини («складові»), одночасно синтезуючи їх на новому рівні.

Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні розкриває механізм формотворення якості, якої ще не існує. Сутність цього закону розкривається через категорії «якість» і «кількість», «властивість», «міра», «стрибок».

Якість — це філософська категорія, яка віддзеркалює характеристики предмета, що дає змогу відрізнити один предмет від інших. Якість предмета визначає кінцеву форму його існування (зникнення якості призводить до припинення існування самого предмета). Якість предмета визначає його властивості, але не зводиться до окремих властивостей; якість — це предметна цілісність властивостей, що визначають назву предмета. Пізнання не може обмежитися пізнанням однієї якості «взагалі», воно має виявити характерні особливості, специфічні якості, що притаманні конкретному предмету. Якості можуть бути природні та соціальні, структурні, функціональні, загальні, специфічні тощо.

Кількість — це філософська категорія, що віддзеркалює таку визначеність предмета, згідно з якою характеристики, що існу-

¹ Суперечності класифікуються на основі стану існування (наприклад, гармонія та дисгармонія, конфлікт), за характером їх вияву (зовнішні та внутрішні), за формою виявлення (головні та неголовні), на основі соціальних ознак (антагоністичні, неантагоністичні).

ють у певних межах, не зумовлюють перетворення одного предмета в інший. До кількісних характеристик предмета належать величина, об'єм, розміри, ступінь інтенсивності розвитку його властивостей. У математиці кількість позначається за допомогою таких понять, як величина та число.

Якість і кількість перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Немає кількості, яка не визначала б конкретну якість, і навпаки, конкретній якості відповідає конкретна кількість. Будь-яка кількість має умовну межу свого існування — міру. *Міра* — це інтервал кількісних характеристик, у межах яких може існувати якість. Порушення міри спричиняє зміну предметних характеристик. Предмет перестає бути тим, чим він є. Закон переходу кількісних характеристик в якісні також має загальний характер, тобто будь-який елемент довколишнього світу зазнає дії цього закону.

Закон переходу кількісних змін в якісні фіксує такий взаємозв'язок між кількісними та якісними властивостями предмета, завдяки якому кількісні зміни, що виходять за межі міри, обов'язково зумовляють нову якість.

Згідно з дією цього закону розвиток об'єктивної реальності може проходити безперервно або бути перервним. Безперервність — це повільна зміна кількості, перервність — це поява нової якості, що називається «стрибком». *Стрибок* — це філософська категорія, яка характеризує якісну зміну предмета, зникнення старої якості, завершене перетворення на нове внаслідок кількісних змін. Загальний механізм стрибка відомий: розрив поступового еволюційного розвитку, зміна кількісних характеристик предмета, явища або процесу, перехід їх на новий рівень суперечності (їх вирішення), створення нової єдності буття та небуття, виникнення нового та знищення старого. Під час стрибка старе не знищується повністю, а заперечується діалектично з утриманням у новому всього цінного, позитивного. Різновиди стрибків залежать від форм розвитку матерії, часових характеристик їх перебігу та їх ролі в розвитку (постійні, випадкові, прогресивні, регресивні¹ тощо).

Закон заперечення заперечення характеризує напрями й форми розвитку. У певному розумінні цей закон синтезує дію всіх

¹ Прогрес і регрес — поняття, що використовуються для позначення протилежних форм розвитку. Прогрес — напрям розвитку від нижчого до вищого, від менш упорядкованого до більш упорядкованого. Прогрес використовується для оцінювання системи загалом, а також для окремих її елементів. Регрес — це перехід від вищих до нижчих форм, рух назад до старих форм, зміна на гірше (менша впорядкованість).

попередніх законів, його головною категорією є заперечення. *Заперечення* — це перехід від старої якості до нової, в якій попередні сторони, елементи та функції старої якості переходять у трансформованому вигляді в нову. Це означає, що між старим і новим існує зв'язок, який характеризується трьома моментами: по-перше, подоланням старого, по-друге, необхідністю збереження старого й, по-третє, конструюванням нового.

Заперечення заперечення фіксує те, що процес розвитку має поступально циклічний характер (за спіраллю). Інакше кажучи, у процесі розвитку стара якість повторює себе на новій вищій стадії, ніби повертаючись до попередньої. *Форму циклічного розвитку називають діалектичною тріадою (теза — антитеза — синтез, теорія — практика — нова теорія)*. Кожний цикл є виток спіралі, а спіраль є ланцюжком циклів. Дію закону заперечення заперечення можна досягнути не в окремі моменти, а лише в цілісному завершеному процесі розвитку.

Отже, якщо процес єдності й боротьби протилежностей відображає джерело розвитку (суперечності), а закон взаємного переходу кількісних змін в якісні — його узагальнений механізм дії, то закон заперечення заперечення розкриває вектор спрямованості розвитку, його форму та результат.

Альтернативи діалектики. Поряд з діалектикою існують протилежні їй концепції, теорії (філософські та наукові), що також аналізують проблеми руху й розвитку, методи пізнання (мислення) тощо. До них належать метафізика, софістика, еkleктика, неklasичні концепції діалектики, синергетика тощо. Коротко охарактеризуємо головні з них.

Метафізика як протилежна діалектиці теоретична система по своєму аналізує об'єктивну реальність у контексті проблем її розвитку. Альтернативність діалектики та метафізики виявляється, по-перше, у питаннях розуміння зв'язку між предметами та явищами: діалектика всі предмети й процеси розглядає через їх зв'язок, взаємодію; метафізика стверджує, що предмети й процеси існують у відриві один від одного. Якщо такі зв'язки є, то вони щонайменші. У діалектиці важливого значення набувають внутрішні зв'язки, а в метафізиці — зовнішні.

По-друге, у розумінні джерел і першопричини руху (розвитку): діалектика джерелами руху вважає закони діалектики, а метафізика — зовнішнє джерело руху. Діалектика сприймає розвиток як процес безперервного розвитку кількісно-якісних змін, а метафізика абсолютизує кількісні зміни. Діалектика визначає розвиток як рух від нижчої форми до вищої, від нової форми до старої або

від старої до нової (заперечення заперечення). Метафізика вважає, що існує або тільки прогрес, або рух по колу, або лише регрес.

По-третє, у розумінні методів пізнання діалектика вимагає вивчати всі предмети, явища й процеси в їх взаємозв'язку, розкривати й досліджувати їх суперечливий характер, поєднувати аналіз і синтез, об'єктивність, конкретність і всебічність в аналізі об'єктивної реальності. Метафізика аналізує предмети поза їх зв'язками й домінантного значення набувають вивчення їх зовнішніх проявів, умоглядність та однобічність дослідження.

Отже, з погляду філософії розвитку метафізика — це специфічний спосіб аналізу розвитку матеріального та духовного в світі, характерною особливістю якого є заперечення домінантного значення взаємодії та взаємозв'язків між явищами та предметами, а сам процес розвитку визначається лише як процес поступових кількісних змін (чи випадкових стрибків).

Однією з форм метафізичного мислення є догматизм. Характерною особливістю догматизму є відрив від практики, критики й самокритики. Сам термін уперше був використаний давньогрецькими філософами-скептиками Піроном і Зеноном, які називали догмою будь-яку філософську систему. Згодом цим терміном став послуговуватись І. Кант, який вважав, що догма — це знання без попереднього аналізу та спроби доведення. Г. Гегель під догмою розумів метафізичне мислення. Інакше кажучи, догматизм — це різновид метафізичного мислення, основою якого є позакритичне оперування догмами. *Догма — незмінне положення, яке сприймається на віру, без доведення та врахування конкретних обставин, місця й часу на підставі сліпого підкорення авторитету.*

Догматичні стереотипи в поясненні процесів розвитку природи, суспільства й мислення несуть великий негативний потенціал, вони несумісні з розвитком наукового пізнання та практикою в соціальній сфері. Наприклад, аналіз суспільно-політичних проблем з боку догматизму (антиісторичний підхід) спричиняє кризові явища в економіці, культурі й політиці.

Протилежну догматизму позицію посідає *релятивізм*. У його основі лежить погляд, згідно з яким у світі все постійно змінюється, а отже, є всі підстави говорити про нестійкий стан предметів та явищ. Релятивізм — це різновид метафізичного тлумачення істини. *Якщо догматизм абсолютизує значення абсолютної істини й ігнорує момент конкретної істини, то релятивізм навпаки, гіперболізує значення відносної істини,*

водночас применшуючи роль абсолютної істини. Головними аргументами послідовників релятивізму є неповність і неточність людських знань, безліч хибних теорій і положень у науці. Саме таку позицію обстоює сучасний конвенціоналізм. Згідно з ним ті чи ті наукові теорії є результатом погодження, домовленості між членами наукового співтовариства на ґрунті суб'єктивних інтересів без потреби вирішувати проблеми істини. Основним критерієм цінності наукових тверджень є їх простота, ефективність тощо.

Альтернативою діалектики є софістика. В основі софістичного мислення лежить міркування, яке видається за істину для навмисного введення кого-небудь в оману. Метафізична односторонність софістичного мислення очевидна, а отже, така позиція є антидіалектичною. Слід зазначити, що софістика як історико-філософське знання в певний історичний період відіграла позитивну роль, вона сприяла формуванню наукової картини світу, критикуючи догматично-релігійні погляди на світ. Протилежну софістиці позицію посідає паралогізм — неправильне міркування, в якому помилкове твердження з'являється ненавмисно.

У процесі пізнання метафізика почасти виявляється в формі еkleктики. Еkleктика — це різновид метафізичного мислення, характерною рисою якого є крайній суб'єктивізм, безпринципність, переплетення із софізмом (як і софізм, еkleктизм має на меті навмисно ввести людей в оману). Традиційно еkleктичними прийомами вважають механічне об'єднання в одному вченні (теорії) несумісних елементів, сторін предметів, явищ тощо. Як наслідок — отримують хаотичні безструктурні нагромадження, які так і не стають логічною системою знань в єдності всіх своїх сторін і зв'язків. Але, як і софістика, еkleктизм в історії філософії свого часу також відіграв позитивну роль, наприклад, на початкових етапах пізнавального процесу, завдяки своєму методологічному прийому, формулі — «з одного боку так, а з другого — інакше». До цього методологічного прийому вдавалися під час формулювання проблеми дослідження.

У ХХ ст. виникла ціла низка неklasичних концепцій діалектики. Отож, коротко схарактеризуємо найголовніші з них.

«Негативна діалектика» критично переосмислювала головні ідеї традиційної діалектики, заперечувала її головні положення, що вже стали догмами. Основними представниками, які репрезентували цей напрям, були Теодор Адорно (1903—1969 рр.) і Жан-Поль Сартр (1905—1980 рр.). Вони вважали, що діалектика

можлива в двох формах — критичній та догматичній. Перша дістала назву «негативна діалектика». Її головними положеннями були: необхідність гострої критики всього старого, консервативного; формулювання все нових і нових проблем, які є основою заперечення старого й віджилого; усе старе повинно заперечуватися новим й одразу критично переосмислювати себе знову. «Негативна діалектика» не має об'єктивного змісту, вона має місце лише на рівні свідомості, бо критикує лише її. Абсолютизація заперечення заперечення повинна зменшити можливості появи позитивних кінцевих рішень проблеми — досягнення ідеалу. Головна формула процесу пізнання в «негативній діалектиці» — «постійна критика й заперечення».

«Трагічна діалектика» репрезентована насамперед французьким соціологом і філософом Раймоном Ароном (1905—1983 рр.). Головні положення його теорії викладено в праці «Розчарування в прогресі» (1963 р.). Головна тема його філософських роздумів — проблеми сучасного суспільства, неможливість використати прогрес на користь людині. Р. Арон виступав за необхідність критичного переосмислення значення соціального знання для цивілізації, його гуманістичних потенцій, формування «людських вимірів». Учений відомий також як творець теорії індустріального суспільства¹.

«Діалектична теологія» — ця концепція відома під іншою назвою — «теологія кризи». Її репрезентували швейцарський теолог і філософ Карл Барт (1886—1968 рр.) і німецький протестантський теолог Мауль Тілліх (1886—1965 рр.). Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки в розвитку матеріального світу, вони дійшли висновку, що Бог створив світ з конкретної матерії, якої спершу не було (її не існувало), а отже, у перспективі вона може зникнути, тобто матерія не вічна. Отже, на противагу діалектичним поглядам про безмежність і вічність світу представники «діалектичної теології» доходять висновку, що «світ має початок і кінець».

Найвідомішою альтернативою діалектиці є наукова концепція *синергетики* (від грец. «спільна дія»). *Синергетика стала новітнім науковим напрямом — системою світорозуміння, об'єктом якої є процеси самоорганізації у відкритих системах об'єктивної реальності (фізичні, хімічні, біологічні, екологічні тощо)*. Цей напрям репрезентований бельгійським ученим Іллею Пригожи-

¹ Основою цієї теорії стала концепція технологічного детермінізму, головним постулатом якої є надання надмірного значення ролі техніки й технології в суспільному розвитку.

ним (нар. 1917 р.). Учений запропонував науковому співтовариству перше розгорнуте визначення синергетики як сучасної теорії самоорганізації, саморозвитку, нелінійності та відсутності рівноваги, глобальної еволюції, вивчення процесів становлення порядку через хаос, незворотності часу, нестійкості як головної характеристики процесів еволюції.

Можна умовно виокремити характерні особливості синергетичного підходу до аналізу процесів розвитку на основі їх співвідношення з основними ідеями діалектики.

1. Щодо *причин руху* діалектика називає такі з них: діалектичну суперечність, перехід кількості в якість, заперечення заперечення, водночас *синергетика вважає причинами руху нестабільність, еволюцію та коеволуцію*.

2. Щодо *форм руху*, то діалектика обстоює позицію, згідно з якою ними є перервність поступовості (стрибки), рух за спіраллю («зняття»). *Синергетика ж формами руху вважає акумулювання «флуктуацій» (відхилення) і біфуркацію; базові самоорганізовані самопереходи системи в новий стан, нелінійність, лавиноподібні процеси, самоорганізацію*.

3. У питаннях *про властивості розвитку* (як динамічного процесу) діалектика виокремлює насамперед детермінованість, випадковість як форму виявлення необхідності. *Синергетика акцентує увагу на наявності феномена ймовірної випадковості, під якою розуміють калейдоскоп можливостей та їх відбір*.

4. У питаннях *про чинники, що визначають процес розвитку*, діалектика називає об'єктивні та суб'єктивні закономірності. *Синергетика до таких відносить малі впливи, атрактори, параметри порядку, вплив мікропроцесів на макропроцеси*.

5. У питаннях *про результати руху та розвитку* діалектика фіксує можливості зворотного руху. *Синергетика наголошує на існуванні багаторівневого цілого, яке не є сумою простих частин елементів; це нова нерівномірна структура, що не може розвиватись у зворотному напрямку*.

6. У питаннях *про способи пізнання й критерії істини* діалектика висуває ідею про висхідну лінію цього процесу (перехід від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного), а критерієм істини називає практику. *Синергетика акцентує увагу на раціоналізмі, редукаціонізмі, коеволуції та відсутності можливості прогнозування* (докладніше див.: Данильян О. Г., Тараненко В. М. *Філософія: Учебник*. — М., 2005. — С. 249—252).

Зауважимо, що синергетичні положення є нині гостродискусійними, але, незважаючи на це, вони повільно посідають своє місце в сучасній філософії. З огляду на це переосмислюється чимало філософських положень, наприклад, неможливість у складних соціальних системах суб'єктивно нав'язати шляхи їх розвитку; слід знати шляхи розвитку природи та організовувати діяльність згідно з цими законами (коеволюційний шлях розвитку); будь-яка складна система має не один, а безліч варіантів розвитку; відсутність чіткого причинно-наслідкового зв'язку в розвитку ліквідує есхатологічні (песимістичні) його моделі. У соціальній системі є прогресивні можливості, що влаштовують людину, й у процесі її розвитку не знищують довілля. Хаос не несе смертельної небезпеки, він є лише механізмом самоорганізації та самовідновлення структур, який виводить систему на оптимально прості структури — атрактори еволюції.

Висновки

Діалектика є визнаною теорією розвитку матеріального та духовного в світі, а також заснованим на ній методом пізнання. Діалектика вивчає розвиток процесів, предметів, явищ об'єктивної дійсності, в основі якого лежать закони об'єктивної діалектики, а саме: закон єдності й боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення заперечення.

Альтернативами діалектики є метафізика та окремі філософські прийоми, методи, підходи, що не стали самостійними теоріями (релятивізм, еkleктизм, догматизм), а також окремі теорії розвитку, до яких належать «негативна діалектика», «трагічна діалектика», «діалектика кризи», а також наукова концепція синергетики.

Питання для самоперевірки

1. Що таке діалектика?
2. Як різняться між собою історичні форми діалектики?
3. Охарактеризуйте відмінність об'єктивної та суб'єктивної діалектики.
4. Що означає діалектика як метод?
5. Дайте коротку характеристику поняттям «розвиток», «прогрес», «регрес».
6. Дайте визначення поняттям «закон», «зв'язок», «закономірність».

7. Що таке діалектична суперечність?
8. Дайте коротку характеристику законів діалектики: закону єдності й боротьби протилежностей, переходу кількості в якість і заперечення заперечення.
9. Що таке діалектична категорія?
10. Коротко проаналізуйте головні положення альтернативних концепцій діалектики.
11. Дайте коротку характеристику основним положенням синергетики.

Список рекомендованої літератури

1. *Алексеев П. В., Панин А. В.* Теория познания и диалектика. — М., 1991.
2. *Аристотель.* Метафизика: Соч.: В 4 т. — М., 1976. — Т. 1.
3. *Бородкин В. В.* Проблемы отрицания и развития. — М., 1991.
4. *Гегель Г.* Наука логики: Соч.: В 3 т. — М., 1970.
5. *Данильян О. Г.* Социальные противоречия. Сущность, типология, формы проявления. — Харьков, 1997.
6. *Данильян О. Г.* Развитие взглядов на общество и его противоречия в истории философской мысли. — Харьков, 1997.
7. История диалектики. Немецкая классическая философия. — М., 1978.
8. Категории диалектики, их развитие и функции. — К., 1980.
9. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение // *Вопр. философии.* — 1992. — № 12.
10. *Лутай В. С.* О разработке теории материалистической диалектики // *Философ. науки.* — 1990. — № 2.
11. *Мануйлов Е. Н.* Диалектика, ее принципы, законы, категории и их методологическое значение для деятельности военных кадров. — Харьков, 1991.
12. Материалистическая диалектика: В 5 т. — М., 1981.
13. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. — М., 1986.
14. *Шинкарук В. И.* Философия и современные исторические реалии // *Философ. и социол. мысль.* — 1992. — № 4.

Свідомість — найвищий рівень відображення об'єктивної дійсності (ідеальне), що притаманне лише людині як соціальній істоті

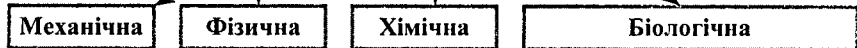
Підходи до проблеми свідомості

<i>Ідеалізм</i>	<i>свідомість первинна, а матерія — вторинна</i>
<i>Дуалізм</i>	<i>матерія й свідомість — самостійні сутності</i>
<i>Вульгарний матеріалізм</i>	<i>свідомість — різновид матерії</i>
<i>Гілозоїзм</i>	<i>свідомість — невід'ємна властивість матерії</i>
<i>Діалектичний матеріалізм</i>	<i>матерія первинна, а свідомість — вторинна</i>

Теорія відображення — діалектико-матеріалістичне пояснення природи свідомості: свідомість є здатність високоорганізованої матерії відображати матерію

Відображення — це здатність матеріальних об'єктів відтворювати в своїх структурах особливості інших матеріальних об'єктів у процесі взаємодії з ними

Форми відображення

Форми біологічного віддзеркалення

подразливість
чутливість
психічне віддзеркалення

Свідомість

Головні функції свідомості

- пізнавальна
- акумулятивна
- аксіологічна
- цілеспрямування
- творча
- комунікативна
- регулятивна

Підходи до проблеми свідомості. У процесі розвитку філософського знання проблема свідомості кваліфікувалась як надзвичайно складна й загадкова. Філософи тлумачили її по-різному, але, поза сумнівів, на результати їхніх висновків неабияк впливала позиція у вирішенні головного питання філософії.

Із самого початку свідомість сприймалась як вияв духу або душі, що активно впливали на людське життя. Дух і душа вважалися невід'ємними частинами тіла, тобто ще не існувало поділу в розумінні матеріального та ідеального. З плином часу дух і душу стали сприймати як нематеріальні й позапредметні сутності, що належали метафізичному світу з характерними йому атрибутами (можливістю самостійного вічного існування в просторі й часі). Така позиція спричинила формування ідеалістичного підходу до вирішення проблеми свідомості.

Ідеалістичний підхід упродовж тривалого часу став домінувати у вирішенні цієї проблеми. *Ідеалісти виходили з того, що свідомість первинна, а матерія — вторинна.* Свідомість як першопричина є активною й творчою, вона породжує явища природи та історії, існує незалежно від індивіда як частинка «світової свідомості». Об'єктивний ідеалізм був характерний для різноманітних релігійних і теологічних концепцій, згідно з якими свідомість існує об'єктивно, сама по собі, незалежно від матеріальних носіїв (живих організмів, людини). Свідомість безпосередньо впливала з Абсолюту (Бога, космічних сфер), з яким перебувала в єдності й була неподільною за своєю сутністю. Частинки «Світового розуму» (свідомості) розсіяні в природі у вигляді свідомості живих організмів і людини.

Дуалістичний підхід у своїй основі містив ідею про рівнозначність матерії та свідомості, що, зрештою, означало повну незалежність свідомості від матерії. Дуалізм не є третім напрямом філософії (чимось середнім між матеріалізмом та ідеалізмом), він — різновид ідеалізму. Оскільки матерія та свідомість, згідно з дуалізмом, існують вічно, то відпала необхідність дослідження причин їх походження та розвитку. Найвідомішим представником дуалістичного підходу до проблеми свідомості був Рене Декарт. Філософ підкреслював значення самосвідомості, аналізував свідомість як момент самоспоглядання власного внутрішнього світу (як безпосередньої субстанції). Душа, за Декартом, тільки мислить, а тіло тільки рухається.

Близькою до дуалізму була теорія Тейяра де Шардена, який по-своєму пояснював природу свідомості. Згідно з ученим, свідомість — це «надлюдська сутність», «внутрішній бік», «мізки

матерії». Загалом пізнання конкретних механізмів дії свідомості Т. де Шарден (як і І. Кант) уважав справою доволі безперспективною й неможливою.

Гілозоїзм трактував свідомість на основі ідеї про те, що вся матерія (жива й нежива), а також усі форми її прояву мають душу. Головною властивістю матерії вважалась одухотвореність. Це положення захищали французькі матеріалісти XVIII ст., насамперед Дені Дідро, який пропонував шукати підвалини психіки не в надприродній матеріальній субстанції, а в матеріальній дійсності. Гілозоїзм став першою наївною спробою розуміння свідомості та психіки на матеріальній основі.

Вульгарний матеріалізм репрезентував крайню матеріалістичну позицію щодо вирішення проблеми свідомості. Згідно з цим підходом, свідомості як самостійної субстанції взагалі не існує, вона є безпосередньою здатністю матерії до мислення у відповідності до законів фізики [цей напрям розробляли німецькі філософи К. Фогт (1817—1895 pp.), Л. Бюхнер (1824—1899 pp.), Я. Молешотт (1822—1893 pp.) та ін.]. Основними положеннями крайнього матеріалістичного підходу (фізикалістів) стали тези про те, що головний мозок є складним механізмом природи, найвищим рівнем організації матерії; свідомість людини не може існувати окремо від матеріального первинного носія — мозку. Прикладом для них слугувало те, що вплив матеріального чинника на мозок (наприклад, алкоголю) позначається на показниках свідомості тощо.

Єдина проблема, з якою так і не впоралися крайні матеріалісти, — це існування ідеальних об'єктів свідомості (суб'єктивних образів без реальних властивостей матеріального предмета, якими може оперувати свідомість, наприклад, збільшувати їх чи зменшувати, об'єднувати у фантастичних образах, забувати тощо). Нікому з науковців не вдалося за допомогою приладів зафіксувати ідеальні образи, побачити думку (розум) іншої людини.

Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як особливий вияв матерії. В основі свідомості лежить здатність високоорганізованих форм матерії відображати саму себе. *Вона є вторинна й активна щодо матерії.* Свідомість стає суб'єктивним образом об'єктивного світу, який потрібен людині для адаптації (через практичну діяльність) до навколишньої об'єктивної дійсності (К. Маркс, Ф. Енгельс). Сьогодні ця позиція є найпоширенішою серед філософів, хоча представники сучасної філософії ставляться до неї гостро критично. Наприклад, представники феномено-

логії пропонують уникати аналізу свідомості через взаємовідносини, взаємодію з предметним світом. Так, Едмунд Гуссерль уважав, що слід говорити лише про феномен свідомості. М. Гайдеггер розглядав свідомість як феномен людського буття, а Ж.-П. Сартр розумів під нею рефлексивне «для — себе — буття» тощо.

Проблеми свідомості по-своєму вирішуються в герменевтиці, екзистенціалізмі, психоаналізі, «філософії життя» та ін., які зазвичай вивчають лише окремі аспекти (внутрішню логіку) свідомості (наприклад, взаємодію між свідомим і несвідомим у З. Фрейда). Поряд з гіперкритичним ставленням до класичних філософських підходів до вирішення проблеми свідомості сучасних філософів цікавлять питання про походження свідомості. Наприклад, у теорії елімінації П. Фейєрабенд (1924—1994 рр.) розвивав ідею, згідно з якою поняття *дух* і *духовність* (а разом з ним і свідомість) є ненауковими, об'єктивно застарілими, подібно до містичних уявлень про те, що відьма може накликати хворобу.

Але попри все однією з найпопулярніших і найдослідженіших концепцій свідомості залишається нині *діалектико-матеріалістична*. Вона якнайповніше віддзеркалює генезу розвитку свідомості — починаючи з її передісторії (матеріальних і біологічних передумов) і закінчуючи її соціальною історією. Отож, розглянемо цей підхід докладніше.

Теорія відображення. Матеріалістичне пояснення природи свідомості ґрунтується на тому, що матерія, завдяки своїй здатності розвиватися до найвищого рівня відображення, породжує «людський дух» — мислення, волю, емоції тощо. Розвиваючись у формі окремих предметів та явищ, вона не просто існує в просторі й часі, а й активно впливає на інші матеріальні об'єкти. Цей вплив спричиняє певні зміни у внутрішніх і зовнішніх структурах між матеріальними об'єктами, які взаємодіють (призводячи до певних наслідків). Характер цих змін і наслідків залежить від особливості предметів, явищ і процесів, що взаємодіють між собою. Ця взаємодія стає основою (сутністю) процесу відображення. *Відображення є універсальна якість матерії, процес і результат взаємодії, завдяки якому особливість одного об'єкта тією чи тією мірою відтворюється в особливостях іншого.*

Результати відтворення залежать не від природи відображеного предмета, а від природи відображуючого. Саме від останнього залежать характерні особливості відображення — часткове й неповне відображення. Крім того, упорядкованість структури

об'єкта, що відображує, має певну спотвореність. Ці особливості мають місце в будь-якій формі відображення.

Форми відображення в різноманітних матеріальних об'єктах неодинакові, вони залежать від особливостей самоорганізованої матерії. Тому, спостерігаючи за рівнем розвитку матеріальних об'єктів, ми легко побачимо якісні «стрибки» в процесі відображення, які умовно збігаються з трьома величезними історичними етапами: 1) відображення на рівні неживої природи; 2) відображення на рівні живої природи; 3) відображення на соціальному рівні.

Відображення на рівні неживої природи (фізико-хімічне відображення) проходить за законами фізики, хімії, механіки. Взаємодія між матеріальними об'єктами в неживій природі спричиняє зміни фізичних (зокрема й механічних) властивостей, появу нових упорядкованих структур, нових хімічних якостей, реакцій тощо. Наслідки цього рівня взаємодії між матеріальними об'єктами зберігаються певний час (фіксуються за допомогою певної інформації про характер причинно-наслідкових зв'язків).

Відображення на рівні живої природи (біологічне) є результатом взаємодії між живими організмами. У цьому разі відображення виявляється у формах подразливості, чутливості, а згодом і психіки. Подразливість є найпростішою формою біологічного відображення, вона є реакцією живих організмів на предмети та явища навколишнього світу (живі та неживі). Чутливість є зворотною реакцією на зовнішній подразник, який має безпосереднє життєво важливе значення для живого організму. Біологічне відображення (подразливість і чутливість) дає змогу живим організмам пасивно адаптуватися до навколишнього середовища.

На найвищому рівні живої природи з'являється *психічне відображення*. У найскладніших живих організмах формується нервова система. *Формою відображення стає відчуття, що переорієнтує живий організм від пасивної адаптації (приспосовування) до активно-пошукової реакції (у формі інстинктивної поведінки)*. Поступово нервова система живих організмів ускладнюється, що стає передумовою формування спинного й головного мозку. У результаті виникає центральна нервова система з якісно новим способом відображення навколишнього світу на основі психічної діяльності (психіки). Якщо раніше взаємодія організму та зовнішнього світу проходила на основі безумовних рефлексів, то тепер виникають умовні рефлекси, що стають основою складної пошуково-орієнтаційної поведінки. Психічні явища набувають форми

образів (результату) взаємодії організму з природою, об'єктивним світом. Той чи той образ впливає на формування умовних рефлексів.

Загалом, психічне відображення є процесом систематизації, осмислення різноманітних слідів подразнення, здатністю живих організмів найвищого рівня розвитку моделювати свою поведінку з метою адаптації до навколишньої дійсності творчо й нестандартно.

Ускладнення організації матерії неодмінно веде до ускладнення форм відображення. Кожний різновид живої природи є своєрідною системою, яка може функціонувати й відновлювати себе лише в процесі адекватного пристосування до умов суперечливого зовнішнього світу. *Найскладніший і найвищий рівень відображення у формі свідомості належить людині.*

Свідомість людини з'явилась у результаті складного процесу розвитку самоорганізованої матерії. Генезис становлення та розвитку людської свідомості є однією з головних проблем у сучасній філософії. Тому є всі підстави розглянути це питання докладніше.

Фахівці виокремлюють біологічні передумови та соціальні умови виникнення й розвитку людської свідомості. Назвемо безпосередні біологічні передумови виникнення свідомості: *тілесна організація людиноподібних тварин (прямоходіння, звільнення передніх кінцівок); наявність першої сигнальної системи у вищих тварин (звукове передавання інформації); стадна форма життя людиноподібних архантропів, що згодом стала передумовою суспільної організації життя людей; наявність головного мозку та розвиненої центральної нервової системи вищих тварин.* Перелічені біологічні передумови стали підґрунтям для появи людської свідомості, але головну роль у цьому відіграли соціальні передумови, до яких насамперед належать праця, мова й соціальність.

Праця стала якісно новим способом адаптації людини до навколишнього світу, вона потребувала спеціальної адаптаційної діяльності на основі енергетично-інформаційного обміну з ним. Виготовлення засобів виробництва стимулювало людину до абстрагування, узагальнення, вчило її виокремлювати головні ознаки предметів та явищ для формулювання понять. Це був конкретний механізм розуміння об'єктивного світу. *Логіка чуттєво-предметної діяльності перетворювалася на логіку мислення.* Результати свідомої діяльності людини закріплювались у матеріальній і духовній культурі.

Якісно новим рівнем адаптації, який зумовив формування стійких людських спільнот, стала мова. Перехід до групового характеру людської діяльності, необхідність координації окремих дій і вчинків людей викликали просте й складне спілкування між людьми (комунікацію). Засобом спілкування стала мова (як система знань), яка перетворилася не лише на засіб передачі думок (інформації), а й необхідну умову мислення (як процес оперування абстрактними поняттями, закодованими в певних словах, системі знань), реальну форму думки.

Визначальним чинником розвитку свідомості стала *соціальність*. Як переконає досвід, поза суспільством розвиток свідомості неможливий. *Спілкування (комунікація) стало основою формування свідомості особи та суспільства загалом*. Завдяки спілкуванню людина соціалізувалася, збагачуючи свою свідомість досягненнями попередніх поколінь (у трудовій і розумовій діяльності).

Отже, свідомість — це властивість високоорганізованої матерії; найвища форма відображення дійсності, ідеальний образ матеріального світу; це продукт соціально-історичного розвитку та ускладнення матерії; і, нарешті, свідомість — це регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

До особливостей свідомості людини належать: *ідеальність, інтенціональність, ідеаторність, об'єктивізація в мові*.

Ідеальність є особлива нематеріальна сутність свідомості. Людська свідомість відбиває світ не в чуттєвих, а в ідеальних образах, які існують незалежно від матерії (тобто ідеальні образи позбавлені маси, просторових властивостей тощо). Свідомість може вільно оперувати образами, надавати їм фантастичних причинно-наслідкових зв'язків, komponувати їх поза логікою реального світу. Ідеальне в конкретних випадках може бути первинним щодо предмета, який планується виготовити. Ідеальне невловиме, його неможливо зафіксувати матеріальними приладами тощо. *Ідеальне — це те, що існує й не існує одночасно. Єдина властивість ідеального — бути суб'єктивною реальністю*. Інакше кажучи, ідеальність завжди належить суб'єкту (людині або групі людей) і не існує без свого носія; вона містить особливості життєвого досвіду, частину емоційного віддзеркалення світу, певні упереджені погляди, помилкові знання тощо.

Інтенціональність — спрямованість на предмет. Свідомість не може бути безпредметною, вона завжди виокремлює предмет (те, що «бачить» свідомість). Предмет свідомості — це характеристики сприйнятих предметів та явищ, що їх «бачить» свідо-

мість. Предметом свідомості стає природа та духовний світ людини, які перебувають у нерозривному зв'язку. Крім того, інтенціональність визначає й те, у якій формі свідомість сприймає предмет. До форм свідомості відносять сприйняття, осмислення, оцінку, пригадування, фантазування, життєвий досвід.

Ідеаторність свідомості — внутрішній процес свідомості, спрямований на формування й відтворення ідеї, що виходить за межі простого відображення. У результаті процесу абстрагування (як виокремлення певного предмета, його властивостей із сукупності предметів і загальних властивостей) суб'єкт пізнання отримує можливість проаналізувати сутнісні характеристики предметів та явищ (їх внутрішній зміст), які неможливо пізнати у формі живого споглядання.

Ідея стає поняттям, яке виводить свідомість у площину практичної діяльності, вона дає безпосереднє уявлення про зовнішній і внутрішній світ, з яким має справу людина, а також стає основою формування мети (усього того, що може досягти людина в сфері матеріальної та духовної діяльності).

Властивість продукувати абстрактні ідеї — суттєва відмінність людської свідомості від свідомості інших живих істот, завдяки якій було створено систему кодованих знаків (людську мову). Мова зберігає й передає зміст людської свідомості. *Абстрагування стало основним чинником генези людської свідомості.*

Структура та функції свідомості. Свідомість є системним і складним утворенням. Нині проблема структурності свідомості є гостро дискусійною, тому виокремлювати ті чи ті її елементи можна лише умовно. За всієї складності й умовності свідомість можна поділити на кілька елементів.

Знання — головний елемент свідомості. Воно є змістом людської свідомості, що формується внаслідок активного відображення та ідеального оволодіння матеріальним і духовним світом, їх взаємозв'язків і суперечливих відносин. Знання тісно взаємодіють з практикою (критерієм істини). Тому *свідомість — це вміння використовувати знання для практичного оволодіння зовнішнім світом та здобуття нових знань.*

Емоції також є одним з найголовніших елементів структури свідомості. Людина не лише віддзеркалює ті чи ті предмети чи явища навколишньої дійсності, а в її свідомості виникають емоційні переживання, оцінки цих явищ. До того ж емоційні переживання й оцінки можуть бути як позитивними (задоволення, радість тощо), так і негативними (незадоволення, страх, сум тощо). Емоції відрізняються одна від одної силою й тривалістю. Вони

ніби виокремлюють об'єкти з погляду потреб людини, стимулюють її діяльність, вчинки та мотивацію. Емоційна сфера сприяє знаходженню об'єктивної істини в її конкретності й стає безпосередньою світоглядною цінністю.

Воля — це здатність людини свідомо діяти, щоб досягти поставленої мети. Для цього необхідне специфічне психічне зусилля — зусилля волі. Завдяки волі свідомість реалізується в практиці (діях або вчинках). Воля людини спирається на знання, емоції та мотивацію. Мотиваційна сфера свідомості сприяє усвідомленій активності (зусиллям особи) в досягненні поставленої мети (завдання). Воля й мета завжди взаємопов'язані (без волі не можна досягти мети, й навпаки). *Воля — це свідомий стимул до дії та вчинку, що не виключає можливості несвідомих дій і вчинків.*

Не менш важливим елементом свідомості є *мислення*. *Мислення — це діяльність, спрямована на пошук одиничного в предметах та явищах об'єктивного світу.* Найадекватнішою формою процесу мислення є слово (яке саме по собі є виявом узагальнення). У процесі мислення з'являються абстрактні поняття, судження, висновки тощо, які дають змогу отримати істинне знання про світ та адекватно організувати суспільну практику. За допомогою мислення здійснюється перехід від зовнішнього до внутрішнього розуміння світу (від явища до сутності). Філософським мисленням є мислення в узагальнених поняттях (категоріях).

У структурі свідомості важливе місце посідають *увага та пам'ять*. *Увага — це форма психічної діяльності, що виявляється в спрямованості та зосередженні на певних об'єктах.* Розвиток уваги залежить від процесу виховання та самовиховання під впливом свідомих зусиль людини. *Пам'ять — це здатність мозку зберігати й відтворювати інформацію.* Свідомість без пам'яті не може існувати, будувати складні образи на основі простих, створювати абстрактні образи та ідеї.

До структури свідомості належать також *самосвідомість*, яка є *безпосереднім усвідомленням людиною самої себе як особи, своїх потреб та інтересів, перспектив тощо.* За допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. Важливе значення для самосвідомості мають пам'ять і воля.

Самосвідомість, своєю чергою, має низку підструктурних елементів.

1. *Самопізнання* (відчуття власного тіла, місця в просторі й часі, самоспостереження, самоаналіз тощо).

2. *Самооцінка* (оцінка своєї життєвої ситуації та себе в ній відповідно до конкретних життєвих цінностей, норм і вимог, оцінка своїх бажань, потреб, інтересів, результатів своїх дій і вчинків тощо).

3. *Самокерування* (самоконтроль за своєю діяльністю та вчинками, самовдосконалення своїх особистих якостей, самодетермінація поведінки, критичне переосмислення самого себе, своєї життєвої позиції, наявних цінностей тощо). Адекватний рівень самооцінки, самоконтролю в кінцевому підсумку визначають позитивні якості особи (світогляд, характер, інтереси) в її взаємодії з довколишнім середовищем. Навколишнє середовище (соціум) детермінує активний самоконтроль і самокерування особи, її відповідальність за власні дії та вчинки.

Близько до самосвідомості стоїть *рефлексія як принцип мислення, за допомогою якого здійснюються аналіз та усвідомлення власних форм діяльності*. У широкому розумінні слова рефлексія — це зусилля, яке повертає свідомість на саму себе, розмірковування над своєю психічною діяльністю. Таким чином, завдяки самосвідомості та рефлексії людина стає істотою, яка сама себе оцінює, контролює й удосконалює. Без цих характеристик вона не могла б визначити свою одиничність і неповторність, а також своє місце в світі.

Структурні елементи свідомості перебувають у певній динамічній взаємодії. Незважаючи на всю складність їх аналізу, дискусійність багатьох положень, ми маємо можливість (також певною мірою умовності) перелічити низку функцій свідомості.

1. *Пізнавальна* (відображувальна) функція дає можливість здобути знання про навколишню об'єктивну та суб'єктивну реальність. Вона є визначальною для всіх інших. Важливими характеристиками цієї функції є творчість, активність, прогностичність.

2. *Акумулятивна функція* завдяки індивідуальній та історичній пам'яті сприяє збереженню знання попередніх поколінь, використанню їх для безпосередньої практичної діяльності та прогнозування майбутнього. Перевернені відносні істини в процесі історичного розвитку викристалізуються в об'єктивні істини в їх конкретному значенні.

3. *Функція цілеспрямованості* формує мету й цілі в процесі відображення. В основі мети лежить величезний попередній досвід, який опосередковано позначається на соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалах. Цілеспрямованість людської діяльності й поведінки визначає напрямок взаємодії людини й довколишнього світу (природи й суспільства).

4. *Творча функція* дає можливість знайти оптимальний та адекватний шлях використання методів і засобів, що сприятимуть найшвидшому досягненню мети, цілей і конкретних завдань. Людина творить новий світ, який відбиває її потреби, і сутність людини як творця.

5. *Комунікативна функція* визначає характер взаємодії між людьми (істинне спілкування між ними). Як уже зазначалося, комунікація (спілкування) здійснюється за допомогою обміну інформації шляхом використання мови й технічних засобів (текстів). Проте інформованість ще не означає, що знання набуто. Щоб інформація стала знанням, вона повинна суб'єктивізуватися, «стати розумною», перевіреною практикою за схемою «знати — уміти».

6. *Регулятивна функція* дає змогу свідомо використати знання для практичної діяльності, згідно із запланованою метою з можливістю корекції на рівні особи або суспільства загалом. Ця функція виявляється в двох формах — спонукання до дії та вчинку через усвідомлену необхідність і виконавче керування, що синхронізує діяльність і вчинки людей з їхніми потребами та інтересами, із забезпеченням поєднання поставленої мети з пошуком реальних засобів її досягнення.

Такі головні функції свідомості. У реальному житті вони здійснюються на рівні окремої особи й суспільства загалом.

Індивідуальна та суспільна свідомість. Важливе місце в структурі свідомості належить її носіям, в залежності від суб'єкта виділяють *індивідуальну свідомість* (духовний світ особи) та *суспільну свідомість* (духовний світ суспільства загалом). Аналіз взаємодії індивідуальної та суспільної свідомості є актуальною проблемою філософського вивчення феномена свідомості. А вивчення структури суспільної свідомості є однією з найактуальніших тем соціальної філософії загалом.

Відомо, що суспільна свідомість реалізується через індивідуальну свідомість. Загальнозначущі елементи індивідуальної свідомості, що відображають суспільне буття, інтегруються в систему надособових форм суспільної свідомості, які, своєю чергою, є об'єктивним джерелом формування індивідуальної свідомості. Суспільна свідомість — це не сума індивідуальних свідомостей, а якісна духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм (мови, науки, філософії, мистецтва, політики, права, моралі, релігії, народної мудрості, у соціальних нормах тощо). Підкреслення відносної самостійності суспільної свідомості не заперечує того, що форми духовного виконують свої функції лише тоді, коли

стають предметом особистих переконань людини (життєвої потреби).

У своєму розвитку індивідуальна та суспільна свідомість опосередковано впливають одна на одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче використання духовних досягнень минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється лише завдяки індивідуальним досягненням і духовним відкриттям окремих осіб.

У сучасній філософській та науковій літературі переважає ідея, згідно з якою суспільна свідомість є результатом відображення суспільного буття та є головною умовою його прогресивного й стабільного розвитку. Оскільки зміст суспільної свідомості залежить від соціального стану людей, їхнього місця в способі виробництва й розподілу результатів праці, то в представників різних соціальних груп, класів, верств населення в одному й тому ж суспільстві він буде неоднаковий. Суспільна свідомість набуває внутрішньої структури, до якої належать рівні та форми суспільної свідомості:

Рівні суспільної свідомості віддзеркалюють ступінь усвідомлення людьми змісту своєї свідомості та її джерел. Назвемо ці рівні.

Побутовий рівень суспільної свідомості — відбиває суспільне буття, не використовуючи спеціальних пізнавальних методів і засобів. Почасти побутовий рівень свідомості називають «здоровим глуздом». Він містить акумульовані впродовж історії емпіричні знання, норми, зразки поведінки, уявлення, традиції тощо. Знання лежать на поверхні практичної діяльності й тому не потребують спеціальної логіки доведення їх істинності.

Теоретичний рівень суспільної свідомості — усвідомлене відбиття суспільного буття, його суттєвих зв'язків і закономірностей за допомогою спеціальних методів і засобів пізнання. Творцем теоретичного знання є незначна професійно підготовлена частина суспільства — наукова інтелігенція.

Слід зазначити, що теоретична свідомість перебуває в єдності з побутовим рівнем свідомості. Вона змінює, модифікує, окультурює побутову свідомість. Водночас абсолютизація значення побутової свідомості, здорового глузду почасти призводить до виникнення в суспільній свідомості ілюзій і помилкового мислення. Тому науки, зокрема суспільні, орієнтуються на теоретичний рівень і намагаються уникати понять та уявлень побутового рівня з метою утвердження наукової істини.

Виокремлюються також рівні суспільної психології та ідеології. *Суспільна психологія* — це емоційне ставлення людей до суспіль-

ного буття, його оцінювання, що виражається у відповідних почуттях, емоціях. Суспільна психологія та емпіричні знання перебувають на одному рівні суспільної свідомості. Але в суспільній психології домінантним є не саме знання про дійсність, а ставлення до нього, оцінювання дійсності. Суспільна психологія виконує регулятивну функцію в житті та відносинах людей, у ній віддзеркалюються психологічні особливості соціальних груп і суспільства загалом (особливості національної, класової психології, психології релігійних груп тощо).

Ідеологія — це систематизований і теоретично обґрунтований вираз інтересів різноманітних соціальних груп. Ідеологія, як і суспільна психологія, спрямована на регулювання суспільних відносин. Між ними є певна єдність і водночас деякі відмінності: суспільна психологія є безпосередньою та стихійно створеною формою відображення інтересів певної соціальної групи. А ідеологія усвідомлено формується певними групами людей, зайнятих у сфері духовного виробництва. На відміну від суспільної психології, ідеологія є впорядкованою й теоретично оформленою системою.

У структурі суспільної свідомості важливе місце посідають її форми. Зокрема, форми суспільної свідомості дають можливість виокремити різноманітні способи відображення суспільного буття в суспільній свідомості. Інакше кажучи, кожна форма суспільної свідомості відображає світ у його цілісності, але згідно зі своєю специфікою та своїм призначенням. Форми суспільної свідомості виникають і функціонують на двох рівнях (за винятком наукової свідомості): побутовому й теоретичному, вони тісно взаємодіють між собою, взаємопроникають одна в одну й взаємозбагачуються. До основних форм суспільної свідомості належать: політична, правова, моральна, естетична, релігійна, наукова та власне філософська.

Політична свідомість — це сукупність побутових і теоретичних поглядів, ідей, що відображають ставлення до влади й боротьбу за владу різноманітних класів, партій, соціальних груп тощо. Поняття влади є головним для цієї форми. Політична свідомість передбачає ідеологічний і психологічний аспекти. Ідеологічний пов'язаний з ідеологією як системою поглядів, ідей, що віддзеркалюють інтереси певних соціальних груп тощо; психологічний аспект — пов'язаний з психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях конкретних суб'єктів політичних відносин.

Правова свідомість — це сукупність побутових і теоретичних ідей, поглядів на вирішення питань права, закону, правосуддя

тощо. Ця свідомість забезпечує суспільний порядок, регулює суспільні відносини на основі сформульованих і затверджених правовими інститутами вимог обов'язкового, необхідного з погляду закону (норми). Право не може керувати всіма суспільними відносинами, воно регулює лише найважливіші з позиції держави суспільні відносини. Усі інші відносини регулюються мораллю, традиціями, ритуалами, що частково стають складниками моралі.

Моральна свідомість — це побутові й теоретичні уявлення про методи й засоби морального регулювання поведінкою людей у праці, побуті, політиці, родинних, особистих та інших відносинах. Вона охоплює дійсність у формі моральних норм — вимог, яких має дотримуватися людина згідно з нормами та вимогами суспільства з позицій власного розуміння добра та зла. Вимоги моралі не закріплюються певними соціальними інститутами та законами. Вони підтримуються громадською думкою, звичаями, нормами та оцінками суспільства й соціальних груп. Моральна свідомість на рівні суспільства — це вимоги, що адресуються індивіду, які він має виконувати як свої соціальні обов'язки. Отже, суспільна мораль є способом адаптації окремої людини до суспільного середовища (сфера суспільної необхідності).

Естетична свідомість — це відображення дійсності в образно-художній формі. Специфіка естетичної свідомості визначається її предметом, художньо-образним способом відображення дійсності та її функціями. Естетична свідомість складається зі смаків, уявлень, ідеалів, поглядів і теорій, що відбивають естетичну цінність предметів та явищ об'єктивної дійсності, а також предметів і явищ, створених самою людиною. Відображення дійсності в естетичній свідомості досягається за допомогою таких понять, як прекрасне й потворне, комічне й трагічне, величне й нікчемне тощо. Це відображення здійснюється на ідеологічному та побутово-психологічному рівнях.

Релігійна свідомість охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію, що ґрунтуються на вірі в існування надприродного. Релігійна ідеологія — це більш-менш чітка система релігійних ідей і поглядів на світ. Цю ідеологію зазвичай розробляють і розвивають теологи. Релігійна психологія формується стихійно, у процесі відображення побутових умов життя людей. Вона містить несистематизовані релігійні почуття, настрої, уявлення тощо, що ґрунтуються на вірі в існування надприродного. Істотну роль у побутовій релігійній свідомості набуває процес організації спілкування зі світом трансцендентного (Богом) — релігійний

культ. Процес такого спілкування набуває специфічних духовно-емоційних відтінків.

Наука як форма суспільної свідомості відображає діяльність людей, спрямовану на виробництво знань про природу, суспільство й сам процес пізнання з метою досягнення істини й відкриття об'єктивних законів. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним раціональним способом. Наука має теоретичний та емпіричний рівні дослідження й організації знань. Вона спирається на спеціально створену систему наукових методів пізнання та передачі знань людям.

Деякі дослідники до структури свідомості відносять також площину несвідомого, що містить інстинкти, рефлексії, сновидіння, комплекси тощо (докладніше про несвідоме див. розділ 2, §7 «Фрейдизм і неофрейдизм»), та площину надсвідомого — інтуїцію, прозріння, совість (концепція К. Станіславського).

Висновки

Свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку, функціональною здатністю мозку, ідеальним віддзеркаленням дійсності, регулятором діяльності та вчинків людини. Вона є системним і складним утворенням, що містить знання, емоції, волю, мислення, самосвідомість (рефлексію), які роблять людину істотою, яка сама себе оцінює, контролює й удосконалює. Свідомість виконує такі функції: пізнавальну, акумулятивну, цілеспрямованість, творчу, комунікативну, регулятивну, самоконтролю.

Залежно від типу суб'єкта свідомість може бути індивідуальною або суспільною. У структурі суспільної свідомості виокремлюють певні рівні (побутову свідомість, суспільну психологію, теоретичну свідомість, ідеологію), а також форми суспільної свідомості, до яких належать мораль, політика, право, естетика, релігія, наука та філософія. Єдність й взаємодія рівнів і форм індивідуальної й суспільної свідомості відтворює цілісність людської діяльності.

Питання для самоперевірки

1. Що таке відображення як усезагальна властивість матерії?
2. Що означає поняття «свідомість» та як воно співвідноситься з поняттям «матерія»?
3. Проаналізуйте співвідношення біологічного та соціального в походженні свідомості.

4. Охарактеризуйте визначальну роль соціальності у виникненні свідомості.
5. Дайте коротку характеристику структури свідомості.
6. Що таке самосвідомість?
7. Назвіть головні функції свідомості.
8. Індивідуальна та суспільна свідомість. Структура суспільної свідомості.

Список рекомендованої літератури

1. Арлычев А. Н. Саморегуляция, деятельность, сознание. — СПб., 1992.
2. Велихов Е., Зинченко В., Лекторский В. Сознание: опыт дисциплинарного подхода // Вопр. философии. — 1988. — № 2.
3. Дельгадо Х. Мозг и сознание. — М., 1991.
4. Дубровский Д. И. Проблема идеального. — М., 1983.
5. Жуков Н. И. Проблема сознания. — Минск, 1987.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
7. Марголис Дж. Личность и сознание. — М., 1986.
8. Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема // Вопр. философии. — 1990. — № 10.
9. Морозов К. М. Природа интуиции. — Минск, 1990.
10. Проблема сознания в современной западной философии. — М., 1989.
11. Тайны сознания и бессознательного. — М., 1998.
12. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М., 1985.
13. Фрейд З. Психология бессознательного. — М., 1990.
14. Фромм Э. Душа человека. — М., 1992.
15. Юнг К. Г. Архетип и символ. — М., 1991.

§ 1

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Схема 16

Гносеологія (теорія пізнання) пропонує варіанти вирішення проблем джерела знання, способів отримання знання, критеріїв істинності знань

Пізнання — це процес активного відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини.

Мета пізнання — здобуття істинного знання з метою його практичного використання

Основні підходи до проблеми пізнання

- пізнання можливе
- пізнання можливе лише частково (скептицизм)
- пізнання навколишнього світу неможливе (агностицизм)

Принципи пізнання

- об'єктивності
- пізнавальності
- активності
- діалектики
- практики
- історизму
- конкретності

Структура пізнання

- суб'єкт пізнання
- об'єкт пізнання
- істина
- омана
- оцінювання
- практика
- чуттєве пізнання
- раціональне пізнання
- інтуїтивне пізнання

предмет пізнання

Проблема пізнання. Людина трансформує оточуючий світ за допомогою знань і процесу пізнання. У найзагальнішому вигляді пізнання — *це найвища форма відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини*, такий її різновид, який завдяки активності може забезпечити людині адекватну матеріальну та духовну взаємодію (практику) з навколишнім світом. Інакше кажучи, *пізнання є процес проникнення людини в сутність окремих предметів та явищ навколишньої дійсності у їх закономірних взаємозв'язках та відносинах.*

Проблема пізнання є чи не найголовнішою частиною філософського знання. Вона вирішується теорією пізнання, яку ще називають *гносеологією*. До найважливіших проблем гносеології належать співвідношення знання та реальності, пов'язані з ними питання достовірності знань (істини), шляхів їх досягнення, взаємодія (діалектика) чуттєвого та раціонального, взаємодія з нерациональними формами пізнання, феномен розуміння тощо. Домінуючого значення гносеологія надає науковому пізнанню (епістемології¹).

Предметом гносеології як філософської дисципліни є процес досягнення істинного знання, способи доведення істини, структура, форми й методи пізнавальної діяльності.

Гносеології притаманні методологічний плюралізм, брак обмежень на використання будь-яких методів і прийомів пізнання, намагання використовувати ті з них, які виявляються найефективнішими для певної ситуації. У вузькому розумінні слова гносеологія досліджує пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечливість процесу пізнання, критерії істинності знань.

Упродовж багатьох століть головним у гносеології є питання можливості пізнання людиною навколишнього світу. Залежно від відповіді на нього філософи поділяються на тих, які заперечують таку можливість, — *агностики*, і тих, які визнають можливість пізнання світу, наприклад, *представники діалектичного матеріалізму*. Між цими протилежними позиціями існує третій напрям — *скептицизм*, представники якого вважають, що світ можна пізнати лише частково, тобто осягнути лише відносну істину. Розглянемо ці позиції докладніше.

Агностицизм цілком заперечує принципову можливість достовірного пізнання світу. Якщо він і не відкидає можливості

¹ Епістемологія — це теорія наукового пізнання, що досліджує його сутність, специфіку, структуру, метод, рівні та взаємозв'язок з іншими (позанауковими) формами пізнання.

процесу пізнання, то під час критичної інтерпретації здобутих знань агностицизм указує на неможливість досягнення об'єктивної істини. Елементи агностицизму були в різних філософських системах. Серед найвідоміших фундаторів агностицизму слід насамперед назвати Іммануїла Канта, який уважав, що пізнати можна лише явища, а сутність є завжди «річчю в собі», що ніколи не стане «річчю для нас» (вона є непізнаною для людини). Відмінність «речі в собі» від «речі для нас» саме в позитивній чи негативній відповіді на запитання про можливості її пізнання.

Ще один різновид агностицизму пов'язаний з іменем Давида Юма, який уважав, що людина в процесі пізнання пізнає тільки власні відчуття, тобто лише те, що належить суб'єкту пізнання. У результаті вчений дійшов висновку, що людина пізнає не об'єктивний світ, а тільки результати свого відчуття. Наприкінці ХІХ ст. відомий філософ Р. Авенаріус також зробив висновок про неможливість пізнання світу, вважаючи, що суб'єкта пізнання взагалі немає («без суб'єкта немає об'єкта, без об'єкта немає суб'єкта»). Подібні елементи агностицизму зустрічаємо в багатьох сучасних філософських системах як ідеалістичного, так і матеріалістичного напрямку. Серед причин, які лежать в основі агностицизму, називають складність (суперечливість) пізнавального процесу, суб'єктивізм мислення, об'єктивну наявність хибного знання в мисленні тощо.

Скептицизм не заперечує можливості пізнання, але його представники висловлюють сумнів щодо можливості отримання людиною достовірного знання (істинного та однозначного). На практиці скептицизм тяжіє до агностицизму. Як зазначалося раніше, скептиками в Давній Греції називали філософів, які обстоювали позицію, згідно з якою будь-яку тезу можна довести як «за», так і «проти»: кінцеве оцінювання знання залежить від суб'єктивного бажання людини, її вміння вести дискусію, обстоювати або заперечувати істину. Сучасний скептицизм загалом увібрав у себе сутнісну оцінку античних скептиків у вирішенні гносеологічних проблем і спричинив появу такого його різновиду, як *релятивізм*. Згідно з релятивізмом, процес пізнання і його результати є відносними, умовними, суб'єктивними, у *релятивізмі абсолютизується момент відносності в людських знаннях*.

Сьогодні дослідників дедалі частіше приваблює стан умовної рівноваги, за якого будь-яка випадковість стає причиною непрогнозованого руху або розвитку. Водночас не відкидається можливість пізнання явища або процесу, але заперечується спроможність людини пізнати його закономірності. А пізнання, яке не

фіксує закономірність, заперечує можливості пізнання світу загалом. У сучасному світі агностицизм і скептицизм репрезентовано такою філософською течією, як *конвенціоналізм*. Згідно з конвенціоналізмом, наукові положення, які визнаються всіма членами наукового співтовариства, є результатом певної домовленості, а не логічного доведення їх істинності.

Протилежну позицію щодо агностицизму й скептицизму посідає *діалектичний матеріалізм*, який послідовно обстоює можливість адекватного пізнання об'єктивного світу (здобуття істинних знань). Матеріалісти декларують, що *пізнання є процес, у результаті якого матерія (завдяки своїй здатності відображення — свідомості) може пізнати саму себе*. Важливим аргументом, що свідчить на користь ідеї про можливість адекватного пізнання світу, є розвиток духовної культури, уся історія людської цивілізації та її ефективне практичне перетворення на основі істинних знань.

В основі сучасної теорії пізнання (гносеології) лежать кілька принципів¹. Назвемо їх.

Принцип об'єктивності — визнання самостійного існування предметів, явищ, процесів як об'єкта пізнання, їх незалежності від волі та свідомості суб'єкта пізнання.

Принцип пізнавальності — це визнання можливості пізнання; пізнанню людини немає меж, хоча на кожному конкретно-історичному етапі пізнання воно обмежене рівнем розвитку людської практики.

Принцип активності — визнання того, що процес пізнання є творчим актом відображення навколишнього світу в свідомості людини.

Принцип діалектики визнає необхідність застосування до процесу пізнання основних законів, категорій і принципів діалектики.

Принцип практики виходить з того, що практика як діяльність людини з перетворення довколишнього світу та самої себе є головною рушійною силою, метою пізнання.

Принцип історизму вимагає досліджувати всі предмети та явища навколишнього світу в контексті їх історичного розвитку (що було, що є та що буде).

¹ Принцип (лат. *principium* — початок, основа) — першооснова, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки. Щодо теоретичного знання поняття «принцип» означає вимогу до розгортання самого знання в систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою та певним чином впливають одне з одного. Будь-яка теорія (система знань) ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою.

Принцип конкретності істини орієнтує дослідника на пошук індивідуальності, достовірності знання (істини) залежно від конкретних умов його отримання.

Структура процесу пізнання. Оскільки процес пізнання є складним і системним явищем, то є всі підстави виокремити й розглянути основні елементи його структури — суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, істина, омана, оцінювання, практика, чуттєве, раціональне та інтуїтивне пізнання.

Суб'єкт пізнання (той, хто пізнає) — це людина, якій притаманний розум та яка засвоїла головні методи й засоби пізнання, акумульовані суспільством у процесі його історичного розвитку, а також суспільство загалом, яке в процесі історичного розвитку акумулювало велетенський об'єм соціокультурної інформації¹.

Об'єктом пізнання (тим, що пізнається) є природа, суспільство, сам процес пізнання і свідомість. Інакше кажучи, об'єкт пізнання — це все те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання. Об'єкт пізнання конкретизується поняттям «предмет пізнання».

Істина — адекватне відображення суб'єктом пізнання предметів, явищ і процесів об'єктивного світу. Питання про істину є центральним у гносеології, тому розглянемо його більш поглиблено.

Історико-філософський аналіз проблеми істини свідчить про те, що впродовж історичного розвитку філософських знань її вирішення не було однозначним. Наприклад, Платон уважав, що істина — це незмінна якість ідеальних об'єктів; Арістотель зауважував, що істина є співвідношення наших знань та об'єктивної дійсності; Гегель зазначав, що істина є момент досягнення Абсолютної ідеї способом раціонального пізнання тощо. Не менш різноманітними (почасти полярними) є погляди на істину в сучасних філософських системах.

Діалектико-матеріалістична філософія аналізує істину на основі теорії відображення об'єктивної дійсності людською свідомістю, де істина визначається як знання, яке достовірно відображає об'єкт пізнання. Загалом проблема істини вирішується через зв'язок таких понять, як «об'єктивна істина», «суб'єктив-

¹ Деякі філософи вважають, що суб'єктом пізнання не можуть бути соціальні групи або суспільство загалом. Наприклад, Л. Фейєрбах іронічно зауважував, що подібно до того, як суспільство немає спільного шлунка, у нього не може бути й спільної голови. Пізнає не суспільство загалом, а окрема людина, знання окремої людини згодом соціалізуються, тобто стають суспільним знанням.

на істина», «абсолютна істина», «відносна істина» та «конкретна істина».

Ключовими ознаками істини є її об'єктивність та процесуальність. Істина є процес, а не одноразовий акт пізнання об'єкта в повному його обсязі. Зрозуміло, що головною ознакою є її об'єктивність (зміст істинного знання не залежить від суб'єкта пізнання). Положення про об'єктивність не означає, що істина належить тільки об'єктивному світу. Істина є водночас результатом *суб'єктивної діяльності*, вона пізнається людьми, які надають їй певних форм людської думки. Ступінь достовірності людських знань має певні обмеження, зумовлені рівнем практики, індивідуального досвіду. Долаючи ті чи ті обмеження процесу пізнання, людина розвиває об'єктивний зміст істини. Отже, *істина є процес, об'єктивний за змістом і суб'єктивний за формою*. Істина досягається не відразу, а поступово. Філософи говорять про *процесуальність* істини, тобто вона є нескінченним процесом суб'єктивного наближення до об'єкта пізнання, який перебуває в стані постійного розвитку.

Для аналізу істини як процесу використовується категорія «відносного» (нетривкого, змінного). Тому, коли істину визначають як відносну або абсолютну, мають на увазі два необхідних моменти тієї самої істини. По-перше, *відносність щодо об'єктивної істини (відносна істина) відображає зміну ступеня достовірності знання*. Кінцевою метою розвитку відносної істини має стати досягнення абсолютного знання. По-друге, *абсолютність у межах об'єктивності (абсолютна істина) означає наявність повного адекватного знання про об'єкт пізнання*. Абсолютність в об'єктивній істині означає, що подібна істина в процесі свого розвитку ніколи не заперечується (не спростовується), вона лише доповнюється новим змістом. Часто така істина належить до так званих вічних істин, фактів історії тощо. Абсолютна істина є певним ідеалом пізнання, якого ніколи не можна досягти. Абсолютність істини складається з фрагментів відносних істин (кожна відносна істина є носієм моменту абсолютності). Це не механічна сума істин, а процес їх синтезу (поєднання). Отже, *відносна й абсолютна істини є двома моментами об'єктивної істини*.

Зауважимо, що нечітке розуміння діалектики абсолютного та відносного в істині на практиці призводить до догматизму й релятивізму. *Догматизм* видає своє вчення, ідею, теорію як раз і назавжди встановлену істину (догму) без урахування можливого розвитку предмета, який вона відображає. *Релятивізм* намагається-

ся довести повну відносність знань, заперечує момент абсолютного, істинного в них і на цій основі відкидає об'єктивний зміст цих знань.

Будь-яке істинне знання завжди залежить від конкретних умов його отримання (місця та часу), які в процесі пізнання слід обов'язково враховувати. Надмірне розширення істини за межі її конкретності перетворює її в *оману* (помилкове мислення). *Омана* — це такий зміст людського знання, в якому об'єкт пізнання відтворюється неадекватно (об'єкт не збігається зі знаннями суб'єкта). Омана (наукова й ненаукова) підтверджується фактами існування ілюзій, утопічних ідей, наявності помилок (логічних і фактичних), фантазій тощо. Але досвід переконує, що істина пов'язана з процесом подолання омани (як необхідної умови в процесі досягнення істини). Омана, хибність створюють проблемне поле (усвідомлення суперечностей між тим, що пізнане, і тим, що не пізнане) і орієнтує на подальший пошук його правильного розв'язання.

Омана й хибність важливо відрізнити від брехні. Омана й хибність мислення — це не спеціальна (штучна) фальсифікація істини, а результат обмеженості, суперечливості процесу пізнання істини, абсолютизації отриманого знання. Хибність — термін, який означає результат неправильної (нерозумної) дії в будь-якій сфері діяльності, насамперед у сфері пізнання. За своїм значенням цей термін дуже близький до омани. *Брехня* — це навмисне фальшування істини з метою реалізації вузько прагматичних інтересів соціальної групи або окремої особи. На практиці брехня поєднується з міфологією загального схвалення, коли усе, що суперечить особистому інтересу, видається за підозрілі ідеї, за які «інакомислячі» зазнають переслідувань. Досвід суспільної практики свідчить про те, що омана й хибне мислення можуть бути подолані, при цьому відкриваються ті чи ті боки істинного знання.

Критерії істини дають змогу впевнитися, що знання не є оманною. Історія філософії репрезентує різноманітні погляди з цього питання. Так, Р. Декарт зазначав, що критерій істини — це ясність, очевидність. Л. Фейєрбах уважав критерієм істини позитивні відчуття людини, а ще згодом критерієм істини стала корисність (у прагматизмі) або узгодженість з іншими істинами (у конвенціоналізмі) тощо.

Діалектико-матеріалістична філософія вважає, що головним критерієм істини є *практика*. Критерій практики є одночасно абсолютним і відносним (абсолютний, бо тільки практика може довести ті чи ті теоретичні положення). Водночас цей критерій є

відносним, адже практика сама суперечливо розвивається й почати не може адекватно довести істинність тих чи тих знань. Практика (досвід) стає основою розробки, виокремлення інших критеріїв істинності, наприклад, внутрішньонаукових (формально-логічних), а також таких, як краса, доцільність тощо, які, поза сумнівом, опосередковано виводяться практикою.

Матеріалістична філософія вважає практику основним елементом процесу пізнання, його головною причиною й метою. У контексті теорії пізнання практика визначається як *цілісна система матеріальної діяльності людей, спрямована на трансформацію довколишньої дійсності* (адекватна адаптація до неї відповідно до соціальних і природних умов її існування). Найважливішими різновидами практики є *матеріальне виробництво* (праця, перетворення природи, зміна природних форм існування людей); *соціально-політична практика* (трансформація суспільного буття, заміна наявних соціальних відносин шляхом реформ, воєн, розв'язання локальних і глобальних конфліктів, революцій, соціального управління); *науково-експериментальна практика* (практика як мета, основа й результат процесу пізнання, об'єктивний критерій істини).

Найважливішими структурними елементами процесу пізнання є *чуттєвий та раціональний рівні пізнання* в їх діалектичній взаємодії. Матеріалістична філософія зауважує, що об'єкт пізнання має два боки — зовнішній (явище) та внутрішній (сутність). Вектор спрямованості пізнання розгортається від явища до сутності. На цьому шляху людина використовує всі свої здібності, серед яких першорядне значення мають її почуття («живе споглядання»), а потім розум (мислення, раціональне).

Чуттєвий рівень пізнання — це суб'єктивний образ об'єктивного світу, який формує свідомість людини шляхом використання органів чуття (зір, слух тощо), які є не лише результатом біологічної еволюції людини, а й продуктами історичного розвитку суспільства. Чуттєвий рівень пізнання реалізує свої можливості в трьох взаємопов'язаних формах — відчутті, сприйнятті та уявленні.

Відчуття є найпростіша форма відображення об'єктивного світу за допомогою чуттєвого досвіду, завдяки якому людина отримує суб'єктивний образ об'єктивного світу. *Результатом відчуття є розуміння окремих боків, властивостей предметів, що безпосередньо контактували з органами чуття людини.* Відчуття є складовою частиною сприйняття. *Сприйняття* — це цілісний образ предмета, синтез окремих відчуттів (чуттєвих образів).

Результати сприйняття втримуються в свідомості людини завдяки пам'яті. Свідомість має можливість оперувати цими суб'єктивними образами за допомогою уявлення. *Уявлення* — це узагальнений чуттєвий образ предмета, що був зафіксований і сприйнятий раніше, але цієї миті вже відсутній. На цьому рівні, поряд з елементарним узагальненням, виокремлюються деякі суттєві характеристики, а несуттєві, випадкові відкидаються.

Суто чуттєвого рівня пізнання без впливу на нього мислення не існує. Сучасна гносеологія вносить істотні корективи в розуміння чуттєвого пізнання, доповнюючи його новими знаковими компонентами, наприклад, феноменом розуміння¹.

На відміну від чуттєвого пізнання, *раціональне пізнання*, мислення, пов'язане з об'єктивним світом не безпосередньо, а опосередковано (завдяки таким посередникам, як слова, знаряддя праці тощо). Раціональне пізнання виявляє сутність, закони досліджуваних явищ, досягає об'єктивної істини в її конкретності. Формами раціонального пізнання стають поняття, судження та умовиводи.

Поняття — основа абстрактного мислення, форма думки, в якій узагальнюються внутрішні суттєві характеристики предмета, явища чи процесу. Поняття фіксуються в дефініціях (визначеннях). *Судження* — це форма мислення, яка що-небудь стверджує або, навпаки, заперечує стосовно об'єкта пізнання. Словесною формою судження є речення. Об'єднання кількох суджень створює таку форму абстрактного мислення, як умовивід. *Умовивід* — це логічний процес, під час якого з кількох суджень на основі закономірних зв'язків виводяться нові судження. За характером отримання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: індуктивні, дедуктивні та умовиводи за аналогією.

Чуття людини й процес мислення перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку. Чуттєві дані завжди є у свідомості в тих чи тих раціональних формах пізнання, водночас наше мислення (раціональне) послуговується мовою — системою чуттєво сприйнятих знаків. Чуттєве й раціональне лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності.

У процесі пізнання поряд з раціональними операціями та процедурами беруть участь і нераціональні. До таких нераціональ-

¹ Розуміння є найважливішою ідеєю герменевтики. Цей філософський напрям виходить з того, що пізнання істини є результатом діалогу науковців, особистостей, текстів, культур, знакових систем тощо, що вимагає розуміння та взаєморозуміння. Розуміння характеризується як процес пошуку певного змісту, що закладений авторами в текстах. Розуміння є рух, пошук змісту, бо зрозуміти можна лише те, що має зміст.

них процедур належить творчість. Творчість — це механізм адаптації людини до надзвичайно мінливого світу. *Вона є діяльністю, що створює щось якісно нове (те, чого раніше не було).* У гносеології — це створення нових теорій, наукових дисциплін, бачення нових явищ, введення нових понять тощо. Основа творчої діяльності зазвичай поєднується з несвідомими та ірраціональними (інтуїтивними) чинниками, але водночас творчість тісно пов'язана з раціональним способом мислення.

Інтуїція — властивість людської свідомості, що дає змогу досягнути істини без попередньої логіки доведення. Основна риса інтуїції — відсутність усвідомленого процесу пошуку істини (здобуття кінцевого знання). У матеріалістичній філософії інтуїція є своєрідним різновидом мислення, що проходить на рівні несвідомого, а усвідомлюється (як «вибух») тільки результат такого мислення. У дальшому істина, яку досягнуто інтуїтивно, переусвідомлюється й доводиться звичайними методами. Таємного та містичного тут нічого немає. Головними передумовами інтуїтивної істини є особистий досвід, професійне володіння інформативним полем про об'єкт пізнання, схильність до інтуїтивного прийняття рішень, обдарованість тощо.

Завдяки єдності чуттєвого та раціонального способів відображення навколишнього світу стають можливими такі найважливіші форми пізнання, як гіпотеза й теорія. *Гіпотеза — це науково обґрунтований прогноз існування можливих предметів, явищ і процесів у об'єктивній реальності, це знання, яке може бути доведеним фактом у майбутньому.* *Теорія — це найадекватніша форма наукового знання, система істинних знань про дійсність, яка має строгу й логічно вивірену структуру, що дає цілісне й синтетичне знання (уявлення) про закономірності існування предметного світу або процесів, що відбуваються в ньому (докладніше про гіпотезу й теорію йтиметься в § 2 цього розділу).*

Висновки

Процес пізнання — це активне відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини, що в своєму розвитку проходить шлях від простих чуттєвих образів до складних наукових теорій. Цей процес ґрунтується на визнанні існування об'єктивної дійсності як об'єкта і предмета пізнання. Людські знання є результатом адекватного віддзеркалення дійсності, вони дають об'єктивну істинну картину світу, хоча на кожному історичному етапі пізнання обмежене рівнем розвитку практичної діяльності людини. Процес пізнання є цілеспрямованим творчим відображенням на основі принципів, за-

конів, категорій діалектики. Метою процесу пізнання, джерелом знання й критерієм істини є практика. Процес пізнання — це пізнання всіх предметів та явищ світу в їх історичному розвитку. Абстрактної істини не існує, істина завжди конкретна.

Питання для самоперевірки

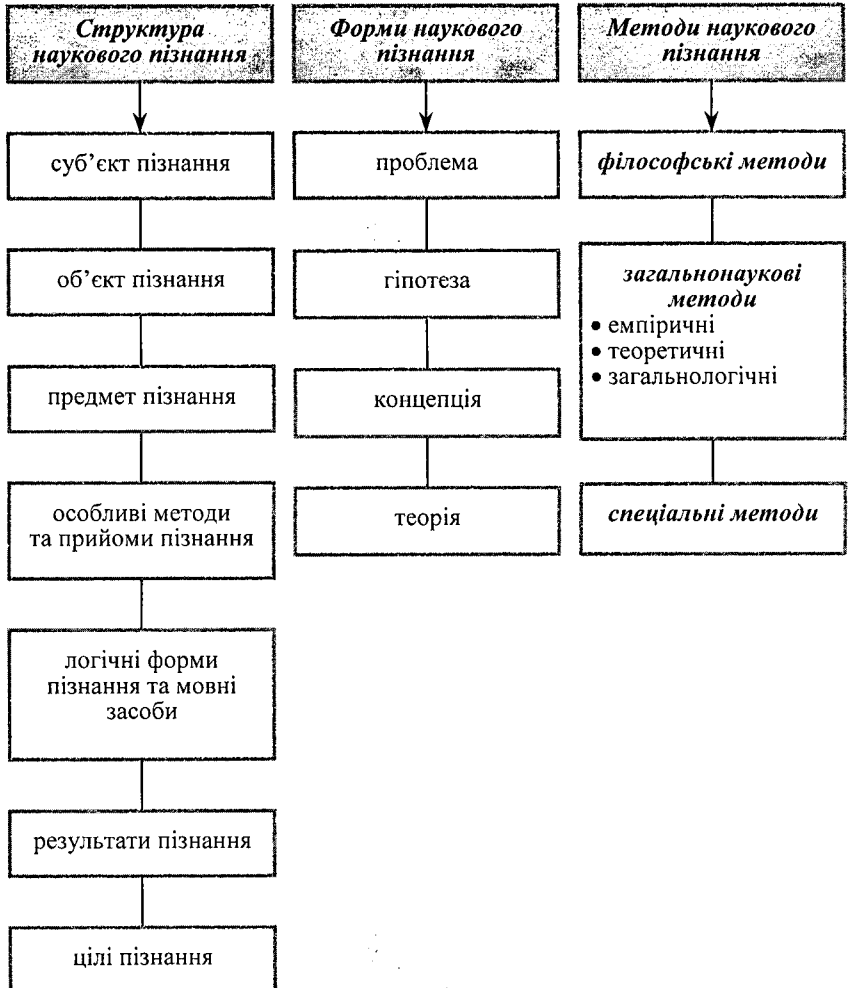
1. Охарактеризуйте сутність пізнавального процесу.
2. Проблема пізнання в історії філософії.
3. Що таке практика? Що пов'язує практику з процесом пізнання?
4. Що таке істина? Критерії істини.
5. Принципи пізнання.
6. Структура пізнання (головні елементи).

Список рекомендованої літератури

1. *Алексеев П. В., Панин А. В.* Теория познания и практика. — М., 1991.
2. *Андрос Е. И.* Истина как проблема познания и мировоззрения. — К., 1984.
3. *Гайденко П. П.* Проблемы рациональности на исходе XX века // *Вопр. философии.* — 1991. — № 6.
4. *Горский Д. П.* О критериях истины (к диалектике теоретического знания и общественной практики) // *Вопр. философии.* — 1998. — № 2.
5. Загадка человеческого понимания. — М., 1991.
6. *Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М.* Эпистемология культуры (Введение в обобщенную теорию познания). — К., 1993.
7. *Лекторский В. А.* Объект, субъект, познание. — М., 1980.
8. *Ойзерман Т. И.* Принцип познаваемости мира // *Философ. науки.* — 1990. — № 10.
9. *Порус В. И.* Эпистемология: некоторые тенденции развития // *Вопр. философии.* — 1997. — № 2.
10. *Хабермас Ю.* Познание и интерес // *Философ. науки.* — 1990. — № 1.
11. *Хазиев В. С.* Философское понимание истины // *Философ. науки.* — 1991. — № 9.
12. *Хайдеггер М.* О сущности истины // *Философ. науки.* — 1992. — № 2.

Наукове пізнання — це форма процесу пізнання, головною функцією якого є вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність

Наука та наукове пізнання. Основною формою процесу пізнання є наука як цілісна система специфічних знань, феномен духовної культури та особливий соціальний інститут. Елементи науки мали місце в античному світі. У цей період наука сприймалась як своєрідна «теорія організації дії або вчинку». На думку Арістотеля та інших філософів античності, наукою володіє та людина, яка знає, що й чому необхідно робити. Арістотель виокремлював такі науки, як теоретичні (філософія, фізика, математика), практичні (політика, етика, економіка) і творчі (будівництво, медицина, військова справа тощо).

У XVII—XVIII ст. під наукою розуміли процес отримання знань на основі розуму. Усі емпіричні й теоретичні знання перебували в межах «філософії», яка умовно поділялася на окремі науки — природничу теологію, природничу філософію, фізику, метафізику та філософію людини (логіку, медицину). Особливістю тогочасного наукового знання було намагання повністю відокремити його від релігійного знання (Святого Письма). У цей історичний період наука почала формуватись як безпосередня виробнича сила, що детермінувала розвиток суспільства й передусім людини. У середині XIX ст. наука протиставила себе не лише метафізичним знанням, а й теоретичній філософії. А з XX ст. наука стала визначатись як форма діяльності людини, головною функцією якої є вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність.

Згідно з сучасною епістемологією, — головне завдання науки дати об'єктивну картину реальності, сформуванати наукову картину світу¹. Безпосередніми завданнями є отримання об'єктивних знань про навколишній світ, виявлення законів і закономірностей об'єкта наукового дослідження, передбачення розвитку предметів, явищ і процесів довколишнього світу з метою практичного оволодіння ними (знати, щоб діяти).

¹ Наукова картина світу — це інтегративна система уявлень про будову й розвиток світу як результат узагальнення та синтезу найважливіших теоретичних знань про світ, здобутих на тому чи тому етапі історичного розвитку науки. Наукова картина світу не існує ізольовано від інших картин світу й насамперед філософської картини світу. Філософська картина світу як система найузагальненіших понять (категорій, принципів, концепцій) дає змогу отримати щонайбільш можливе уявлення про світ загалом. Філософська картина світу спирається на синтез досягнень природничих і гуманітарних наук. Своєю чергою, наукова картина світу обов'язково бере до уваги філософські парадигми мислення, які притаманні тій чи тій історичній епосі. Як наслідок — процес історичного розвитку наук є зміною наукових парадигм. Парадигма — висхідна концептуальна схема, модель постановки й вирішення проблеми, яка є домінуючою впродовж певного історичного періоду в науковому співтоваристві. Наукові революції супроводжуються зміною філософських і наукових парадигм.

За предметом відображення (вивчення) окремих форм руху матерії наука поділяється на низку окремих наукових дисциплін (напрямів). Так, виокремлюють науки про природу (природознавство), суспільство (суспільствознавство), пізнання й мислення (логіка, гносеологія, діалектика) тощо. Окрему групу становлять технічні дисципліни й математика. Предмет науки визначається її методом (про метод докладніше йтиметься далі). Наприклад, у природничих науках одним з головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних науках — статистика.

Існує чимало інших класифікацій науки. Наприклад, за ступенем віддаленості науки від практики її поділяють на фундаментальну (де немає прямої орієнтації на практику) та прикладну (де є пряма орієнтація на практичне використання здобутих знань). Загалом межі між окремими науками та науковими дисциплінами доволі умовні й нестійкі. Позаяк окремі науки в своєму підґрунті мають суспільну практику та її потреби, то їх розвиток відбувається згідно з власними закономірностями, пов'язаними з ними.

Науку досліджує цілий комплекс наукових дисциплін, серед яких історія науки, логіка науки, соціологія науки тощо. Вивчає науку філософія та методологія науки, які представлені окремою дисципліною — *філософією науки*. Остання розглядає науку в трьох площинах: як *певний соціальний інститут* (наукові співтовариства з притаманними їм нормами й цінностями наукової діяльності); як *процес отримання знання*, що регулюється об'єктивними закономірностями і відповідними засобами отримання знання; та як *результат пізнавальної діяльності*, що відповідає критеріям науковості (особливостям наукового пізнання, які дають змогу виокремити його від інших форм знання й пізнання). До особливостей наукового пізнання належать:

1. Можливість пошуку об'єктивних законів природи, суспільства, мислення, пізнання тощо (головне завдання науки).

2. Пошук об'єктивної істини шляхом доведення (безпосередня мета науки та її найвища наукова цінність).

3. Орієнтація науки на те, щоб управляти практичним перетворенням довколишньої дійсності.

4. Створення цілісної динамічної системи наукових понять, теорій, гіпотез, законів, закріплених у спеціальних знаках — символах (математичних, хімічних тощо).

5. Використання спеціальних засобів дослідження — приладів, інструментів тощо.

6. Застосування методів логіки, діалектики, синергетики та інших загальнонаукових методів.

7. Чітка логіка доведення істинності отриманих результатів дослідження.

8. Постійна методологічна рефлексія (критичний перегляд значення, ефективності методів наукового дослідження).

Існують й інші критерії науковості, наприклад, наукова системність, можливість дослідної перевірки тощо, але обсяг посібника не дає змогу розглянути їх усі.

Наукове пізнання є самостійною формою пізнавальної діяльності, що якісно відрізняється від інших форм свідомості людини. Воно має специфічну *внутрішню структуру* — єдність стійких взаємозв'язків між елементами наукового пізнання. З погляду взаємодії об'єкта й суб'єкта пізнання до таких елементів належать: а) *суб'єкт пізнання* (людина чи суспільство загалом); б) *об'єкт і предмет пізнання* (фрагмент об'єктивної дійсності, на який спрямований безпосередній інтерес пізнання); в) *система методів і прийомів наукового пізнання*; г) *специфічна наукова мова* (знаки, символи тощо); г) *результати пізнання*, виражені в законах, теоріях, наукових гіпотезах; д) *пошук нових істин*.

Процес наукового пізнання має певні *рівні* — *емпіричний і теоретичний*. Вони відрізняються один від одного специфікою методів і форм знання. Основною формою емпіричного рівня є науковий факт, а теоретичного — наукова теорія. *Емпіричний рівень дає знання про явище*. Це рівень дослідження, зорієнтований на здобуття знання, яке спирається на безпосередній досвід людини (результат чуттєвого пізнання). На емпіричному рівні факти збираються, здійснюється їх первинне узагальнення, систематизація, класифікація тощо. Головними методологічними прийомами на цій стадії дослідження є порівняння, виміри, аналіз і дедукція. *Теоретичний рівень дає знання про сутність (предмета чи явища)*. Він є більш високим рівнем наукового пізнання, у якому домінує раціональний компонент. На основі теоретичних даних виявляють сутність, закони досліджуваних даних, досягається об'єктивна істина в її конкретності. Головним методологічним прийомом тут є абстрагування, ідеалізація, синтез, рух від абстрактного до конкретного. Основними *формами* теоретичного рівня пізнання є проблема, гіпотеза, теорія.

Проблема в широкому сенсі — це суперечність між тим, що пізнане, й тим, що ще не пізнане; у вузькому — це ситуація, що характеризується недостатньою кількістю засобів, знань для адекватного досягнення мети (вирішення конкретного завдання). Правильне формулювання наукових проблем є важливою складовою організації наукового дослідження (від

формулювання проблеми залежить оптимальність її вирішення), уникнення псевдопроблем, що несумісні з фактами та законами. *Факт* — це подія, явище, процес, які існують в об'єктивній дійсності та є об'єктом наукового дослідження. Розрізняють факти дійсності (окремі предмети, процеси, що існують об'єктивно) та факти науки (результат віддзеркалення фактів наукою).

Розробка *наукових проблем* має за формою та змістом відповідати певним критеріям. Одні передбачають дотримання правил наукової мови, що використовується для формулювання проблеми. Інші орієнтують на те, що проблема повинна: а) містити істинні положення; б) мати в своїй основі знання й ціннісні орієнтири, які необхідні для певного етапу пізнання; в) формулюватися чітко та однозначно. Мета висунутої проблеми не повинна суперечити засобам її реалізації (способу досягнення). Формулювання проблеми має передбачити надійний спосіб перевірки отриманих результатів тощо.

Гіпотеза в науковому пізнанні — це форма організації наукового знання, що забезпечує перехід від одного знання до іншого, від наявного знання до нової ідеї та її реалізації в науковому дослідженні. Гіпотеза дає можливість знайти конкретний варіант розв'язання наукової проблеми.

Гіпотеза має відповідати таким вимогам і принципам:

1) *діалектичному принципу заперечення заперечення*, бути результатом «зняття» попереднього знання та основою виникнення нового знання (наукової теорії);

2) *діалектичному зв'язку та взаємопричинності явищ і процесів об'єктивної дійсності*, тобто враховувати вплив на гіпотетичне знання концепцій, фактів суміжних наукових дисциплін;

3) *загальнонауковому принципу відповідності*, тобто спиратися на досягнення попередніх знань, включати їх як базовий або випадковий елемент у нове знання.

Крім того, *гіпотеза* має бути логічно несуперечливою, перевірятися, пояснювати всі факти, для вивчення яких її було висунуто. На стадії формулювання гіпотез кількість їх може бути необмеженою (що більше, то краще — зростає ймовірність досягнення істини). Під час оцінювання кінцева наукова цінність гіпотези не повинна безпосередньо залежати від ступеня її обґрунтованості. Зазвичай одна з конкуруючих гіпотез стає теорією. Важливою особливістю гіпотези є процес доведення її істинності, підтвердження або заперечення сформульованих попередніх висновків за допомогою індукції, дедукції, порівняння, аналогії. Аргументи

будуть правильними, якщо вони відповідатимуть законам логіки (впливатимуть один з одного).

Найголовнішою формою пізнання є теорія — система узагальнених знань, наукових ідей, законів і принципів, що віддзеркалюють частину навколишнього світу, а також матеріальну та духовну діяльність людей. Є три основні типи наукових теорій: 1) *емпіричні, або описові* (їх положення є результатом узагальнення емпіричних даних, фактів); 2) *математизовані* (їх сутність відтворюють математичні моделі); 3) *дедуктивні* (в їх основі лежать спеціальні формально-логічні мови). Своєю чергою, дедуктивні теорії поділяють на три види: *аксіоматичні* (в основі яких лежать очевидні аксіоми); *конструктивні* (грунтуються на основі створених абстрактних об'єктах) і *гіпотетичні* (містять багато інтуїтивних чинників, неопераційних визначень).

У структурі теорії виокремлюють такі елементи: 1) *вихідні положення*, до яких належать фундаментальні поняття, принципи, закони, аксіоми, філософські категорії тощо; 2) *ідеалізований об'єкт* теорії; 3) *логіку та методологію*, що лежить в основі побудови теорії; 4) *сукупність законів і тверджень*, що є засадовими теорії. Важливим елементом теорії є закон, тому її можна визначити як систему законів.

Теорія є як результатом, так і початком наукового пізнання. Розвиток теорії вимагає все нової й нової перевірки її законів і принципів, формулювання нових проблем і висування наступних гіпотез. Процес пізнання стає поступом з рівня старої теорії (з найменшим рівнем узагальненості) до нового рівня теорії з більшим рівнем узагальненості (за принципом співвідносності).

Отже, логікою наукового пізнання є організація послідовного процесу зміни форми наукового дослідження, яке починається з акумулювання та критичного переосмислення фактів, формулювання нової проблеми, висування гіпотез, побудови теорії, визначення шляхів її практичної реалізації з метою досягнути об'єктивну істину в її конкретному значенні.

Методи наукового пізнання. Наукове пізнання реалізується за допомогою історично розроблених методів як певного способу вирішення проблеми або конкретного завдання. *Метод* — це спосіб досягнення мети, сукупність прийомів та операцій, теоретичного чи практичного освоєння навколишньої дійсності, а також людської діяльності.³ Іноді кажуть, що метод — «це теорія в дійсності». Основна функція методу — організація та регуляція будь-якої діяльності, зокрема наукової. Метод забезпечує регуляцію та контроль у науковому дослідженні й водночас у пі-

знавальній діяльності, задаючи їй логіку. Близьким до поняття «метод» є поняття «методика». *Методика* — це сукупність, порядок використання в науковому дослідженні різноманітних методів. Не менш важливою є й категорія «методологія» як учення про способи організації та побудови теоретичної й практичної діяльності (*методологія* — це вчення про метод).

Багатогранність людської діяльності визначає широкий перелік методів. Так, розрізняють методи пізнання та методи практики, серед перших виокремлюють позанаукові та наукові. Останні поділяють на емпіричні та теоретичні, але загалом усі наукові методи (залежно від того, в якій сфері їх використовують) можна поділити на три основні групи — виходячи зі ступеня узагальнення та сфери використання: *філософські, загальнонаукові, спеціальні* (для окремої наукової дисципліни).

До філософських методів належать загальні принципи, що регулюють практичну й теоретичну діяльність загалом. Насамперед йдеться про метод діалектики, який дає можливість різнобічно пізнавати об'єкти, використовуючи при цьому конкретно-історичний підхід; осягнути його суперечливий зміст (боки), виявити закономірності переходу кількості в якість; виявити процес співвідносності знань, зрозуміти перехід від явища до сутності, а потім від менш глибокої до більш глибокої сутності. Діалектичний метод стає інтегратором як загальнонаукових, так і спеціальних методів. У зв'язку з об'єктивною детермінованістю він є головним способом пізнання (інтегратором загальних наук і спеціальних методів), а також конкретним способом практичного оволодіння дійсністю.

Загальнонаукові методи використовує більшість наук, але, на відміну від філософських методів, не на всіх етапах пізнання, а лише в деяких випадках з метою розкриття тих чи тих властивостей, боків предмета чи явища. Згідно з логікою пізнавального процесу ці методи поділяють на три групи: *емпіричні, теоретичні та загальнологічні*.

Емпіричні методи — це цілеспрямоване вивчення предметів та явищ, яке в своїй основі має факти органів чуття. Початковим етапом емпіричного дослідження зазвичай є спостереження. Його специфіка полягає в цілеспрямованому сприйнятті предметів, явищ дійсності для отримання безпосередніх чуттєвих даних про об'єкт пізнання. Спостереження поділяється на такі етапи: *вибір об'єкта й теми дослідження, опис результатів, їх аналіз і висновки*. Спостереження разом з експериментом є основою наукового дослідження. *Експеримент* — це активний спосіб вивчення

предметів та явищ, завдяки якому відтворюється об'єкт пізнання в штучно створених умовах його існування. Залежно від мети експерименту їх поділяють на *пошукові* (відкриття нових явищ, властивостей тощо), *перевірочні* (для підтвердження або заперечення тієї чи тієї проблеми), *конструктивні* (під час яких створюються нові предмети, матеріали). Водночас в експерименті використовують *порівняння* (процедура пізнання, що виявляє подібність або різноманітність об'єктів), *опис* (процедура фіксованого спостереження або експерименту за допомогою спеціальних схем, що використовують в окремій науці), *виміри* (процедура, яка послуговується вимірювальними засобами з метою знаходження числового значення вимірюваної величини в усталених одиницях виміру). Використання тих чи тих методів (процедур) залежить від конкретних концептуальних завдань.

Назвемо головні *методи теоретичного дослідження*. *Метод формалізації* — це віддзеркалення змістовного знання в знаково-символічному вигляді (формалізація знання мовою). Завдяки цьому методу дослідження об'єкта здійснюється за допомогою знаків і форми. *Аксиоматичний метод* — це спосіб пізнання, під час якого в основу теорії покладено деякі аксіоми, з яких виводять усі інші твердження цієї теорії. *Гіпотетично-дедуктивний метод* — це створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез.

Важливим теоретичним методом є *сходження від абстрактного до конкретного*. Він віддзеркалює рух наукової думки від рівня певної абстракції до поглибленого й розширеного знання, а від нього — до цілісного розуміння об'єкта пізнання. У своїй основі цей метод є процесом сходження від чуттєво-конкретного до абстрактного, від виділення в мисленні окремих сторін предмета до «фіксації» їх у певних абстрактних визначеннях (рух від одного до абстрактного поняття). Сходження від чуттєво-конкретного до конкретно-узагальненого мислення відбувається через синтез і дедукцію. Отже, метод сходження від абстрактного до конкретного є законом пізнання, згідно з яким мислення переходить від конкретної дійсності до абстрактного в мисленні, а від нього — до конкретного.

Загальнологічних методів доволі багато, тому коротко перелічимо головні з них: *аналіз* — реальний або уявний поділ предмета на складники; *синтез* — об'єднання нового об'єкта; *абстрагування* — процес уявного відсторонення від низки властивостей і відносин об'єкта з одночасним виокремленням тих властивостей, боків, які цікавлять дослідника (насамперед суттєвих); *узагаль-*

нення — процес установалення загальних властивостей та ознак предмета, тісно пов'язаний з абстрагуванням; *ідеалізація* — процедура мислення, створення абстрактних ідеалізованих об'єктів, які загалом не реалізуються в дійсності («точка», «ідеальний газ» тощо), ці об'єкти не є фікцією, вони слугують засобом аналізу й побудови теоретичних уявлень про світ. *Індукція* — рух думки від одиничного факту до узагальненого висновку. *Дедуція*, навпаки — рух процесу пізнання від узагальненого факту до одиничного. *Аналогія* (співвідношення) — установалення подібності в деяких сторонах, властивостях між нетотожними предметами та об'єктами. На основі аналогії робляться висновки за аналогією.

Спеціальні наукові методи — це сукупність принципів пізнання (спеціалізованого дослідження), що використовуються в тій чи тій науковій дисципліні. У соціально-гуманітарних науках (історії, соціології, політології тощо) крім філософських і загальнонаукових методів використовують такі специфічні методи, як: історіографічний (опис індивідуальних особливостей історичних фактів і подій), діалог, питання та відповіді, розуміння, інтроспекція (самоспостереження), емпатія, емоційне відчуття інших — сприйняття внутрішнього світу інших людей, тестування, опитування та інтерв'ю, біографічні та автобіографічні методи, соціальний експеримент і моделювання, ролеві та імітаційні ігри.

Зростання ролі науковою пізнання в сучасному світі є складним і суперечливим явищем. Щодо цього існують дві протилежні позиції — сцієнтизм та антисцієнтизм.

Сцієнтизм — це філософська світоглядна позиція, що сприймає науку як найвищий ступінь розвитку людського розуму. Прибічники сцієнтизму вірять у можливість науки вирішити всі соціальні проблеми сучасності. Сцієнтизм перебільшує (абсолютизує) значення науки й водночас принижує («заперечує») важливість соціальних (гуманітарних) знань. *Антисцієнтизм* — філософсько-світоглядна позиція, прихильники якої різко критикують науку, техніку, які, на їхній погляд, не дають можливості здійснити людський прогрес. Їхні аргументи впливають з фактів негативних наслідків НТР, наявних глобальних проблем сучасної цивілізації. У крайніх формах антисцієнтизм узагалі заперечує науку й техніку, уважаючи, що вони є ворожими для людського існування. Методологічною основою антисцієнтизму є абсолютизація негативних результатів розвитку науки й техніки.

У наш час зі зростанням уваги дослідників до соціальних і гуманітарних аспектів науки складається особлива дисципліна —

етика науки. *Етика науки* — це сукупність моральних норм і принципів, прийнятих ученими, які визначають їхню поведінку в науковому співтоваристві. Одним із її найважливіших принципів є принцип безкорисливого пошуку й обстоювання наукової істини. Не менш суттєвим є принцип моральності в оцінюванні НТР (її позитивного й негативного впливу). Етика науки порушує питання про співвідношення наукових і позанаукових знань (містики, магії, алхімії тощо), істини й добра, істини й краси, свободи наукового пошуку та громадянської відповідальності вченого, науки й влади, ролі науки у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Висновки

Наукове пізнання — це особливий вид пізнавальної діяльності, процес здобуття нових знань, їх постійне розширення, поглиблення та відтворення (в їх сутності та закономірностях). Наукове пізнання реалізується як процес переходу від логіки буття (сутності, законів) до логіки наукового мислення. Головна мета наукового пізнання — використання здобутих знань у практичній діяльності.

Наукові знання та сам процес їх досягнення характеризуються певною системністю та структурованістю. Головними структурними елементами наукового знання є передусім суб'єкт, об'єкт, предмет, методи, результати та цілі пізнання. Основними формами наукового пізнання є проблема, гіпотеза й теорія.

Наукове пізнання відрізняється від інших різновидів пізнання використанням спеціально розроблених методів. Сучасна наука вирізняє три головні групи методів: філософські, загальнонаукові та спеціальні. Для адекватного пізнання оточуючого світу необхідно творчо використовувати весь методологічний інструментарій наукового пізнання.

Питання для самоперевірки

1. Які риси притаманні науковому пізнанню?
2. Чим відрізняються за змістом поняття «чуттєве» й «раціональне» від понять «емпіричне» й «теоретичне»?
3. У чому виявляється взаємозв'язок і чим відрізняється емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання?
4. Назвіть форми наукового пізнання.

5. Що таке проблема?
6. Що таке гіпотеза й теорія?
7. Як співвідносяться теорія й практика?

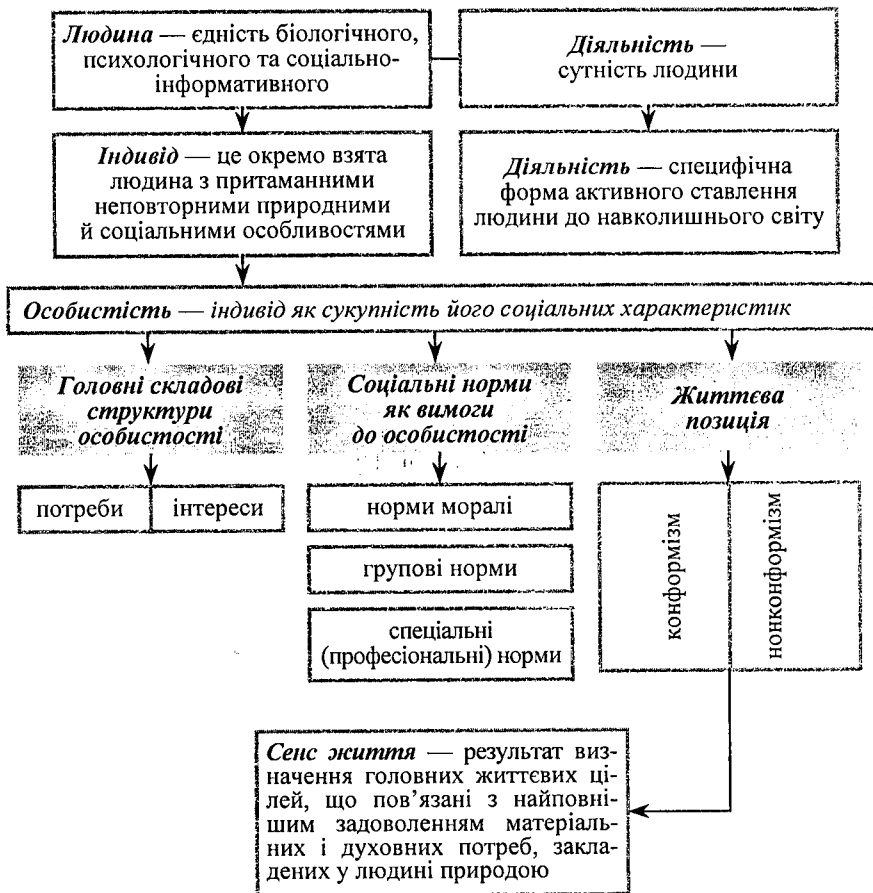
Список рекомендованої літератури

1. Рижко В. А. Концепція як форма наукового знання. — К., 1995.
2. Швырев В. С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. — М., 1988.
3. Ойзерман Т. И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // *Вопр. философии.* — 1985. — № 12. — С. 49—60; — 1986. — № 1. — С. 74—86.
4. Барсков А. Г. Научный метод познания: возможности и иллюзии. — М., 1994.
5. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. — М., 1988.
6. Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. — М., 1985.
7. Межуев В. Н. Суверенность философского знания // *Философ. науки.* — 2001. — № 3.
8. Рыбаков Н. С. Факт. Бытие. Познание. — М., 1984.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ФІЛОСОФІЇ. СУСПІЛЬНА ПРИРОДА ЛЮДИНИ

Схема 18

Філософська антропологія — учення про природу та сутність людини, сенс її життя, що тією чи іншою мірою має місце майже в усіх філософських ученнях і напрямках

Проблема людини у філософії. Проблему людини у філософії вивчає спеціальна дисципліна — *філософська антропологія*. Терміном «філософська антропологія» для виокремлення розділу філософії одним з перших послуговувався І. Кант. Він уважав, що головним питанням філософії є питання «Що таке людина?» Вирішуючи проблему людини на основі знань, акумульованих у різних науках про людину, філософська антропологія¹ стала особливо актуальною в ХХ ст.

Філософська антропологія вирішує низку питань, пов'язаних з головними проблемами людського існування, якими є питання про природу й сутність людини²; її походження та становище в світі; поняття «індивід», «індивідуальність», «особистість»; діяльність як сутність людського існування; соціальні норми як вимоги до особистості, життєву позицію, сенс життя, оптимальну стратегію виховання та вдосконалення людини тощо.

В історії філософії є безліч підходів до вирішення проблеми природи й сутності людини. *Антична філософська думка* сприймала людину як частину космосу, як мікрокосмос, який у своїх людських проявах підкорявся найвищій цінності — долі. У *середньовічній філософії* людина тлумачилась як істота, в якій неподільно існували дух і тіло, які якісно відрізнялися одне від одного (як щось високе й низьке), як істота, яка посідає проміжне положення між ангелами й тваринами (Ф. Аквінський). З погляду християнства, плоть людини — це низка гріховних прагнень і бажань, породжених впливом на неї диявола. Тому християнин намагається звільнитися від диявольських кайданів завдяки божественній істині. Головною ознакою людяності християнство вважає любов у серці, але не стільки любов людини до людини, як любов людини до Бога. Християнська свідомість відкидає думку про скороминущість людського буття: віра в безсмертя душі покликана дати людям надію на вічне щасливе життя.

Звільняючись від ідеологічної залежності від християнства, *філософія Нового часу* намагалася віднайти в людині її духовну сутність. Природознавство значно просунулось у вивченні біологічної природи людини, але найбільшим здобутком стало визнання автономності людського розуму, здатного пізнати влас-

¹ Як напрям філософії ХХ ст. філософська антропологія виникла в 1920-х роках. Її засновниками були німецькі мислителі Г. Плеснер і М. Шелер. Як і Кант, Шелер стверджував, що головні питання філософії зводяться до питання про те, що таке людина та яке місце вона посідає в світі.

² Поняття «природа людини» фіксує зовнішню відмінність людини від інших живих істот. Поняття «сутність людини» віддзеркалює її глибинні, суто людські якості, які зовні виявляються в її природі.

ний дух. *Ідеалістична філософія XIX—XX ст.* гіпертрофовано сприймала духовне в людині. Вона перебільшувала значення в ній раціонального, а згодом ірраціонального.

Марксистська філософія поставила людину в центр філософського знання, заклавши основні принципи діалектико-матеріалістичного розуміння. Марксизм звернув увагу на те, що людське самопізнання — це нескінченний процес, а прояви сутності людини багатогранні: вона думає, радіє, ненавидить, любить, страждає, постійно чогось жадає, досягає бажаного й, не задовольняючись цим, прагне до нової мети, ідеалів тощо. Визначаючи сутність людини, діалектико-матеріалістична філософія звернула увагу на те, що людина — розумна істота, є суб'єктом праці (практики), суспільних відносин і спілкування. Праця (головний вид діяльності) є визначальною умовою становлення й розвитку людини. Працюючи, людина створює світ матеріальної та духовної культури, який твориться нею так само, як і культура творить особистість.

У XX ст. проблема людини стала домінуючою майже в усіх філософських напрямках. Згідно з *екзистенціалізмом* людина живе в чужому для неї світі, її буття ірраціональне, його неможливо осягнути розумом. Сенс життя людини — у містичному спілкуванні з Богом, вузьким колом «духовної аристократії», а також в організації приватного життя. Згідно з *фрейдизмом* людина — це машина, яка здійснює свою діяльність і вчинки на основі трансформованої сексуальної енергії (лібідо).

Залежно від того, як вирішувалося питання про співвідношення в людині природного, соціального чи духовного, сучасні філософсько-антропологічні концепції умовно поділяють на три групи.

1. *Біологізаторські концепції*, виходять з того, що людина є природною істотою, життя якої зумовлене переважно біологічними законами.

2. *Соціологічні концепції* ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, сприймають їх лише як біологічні передумови соціального життя, що не впливають на розвиток людської свідомості, на поведінку, інтелект, творчість людини, духовні цінності тощо.

3. *Духовні (спіритуалістичні) концепції* об'єднують погляди, згідно з якими в основі сутності людини лежить її духовний внутрішній світ (пошук істини, прагнення зробити моральний вибір, переживання прекрасного, творчість, свобода, глибинне самовизнання), домінування первинного «Я» як духовного базису особистості.

Спільною вадою цих концепцій є абсолютизація або біологічної, або соціальної, або духовної сутності людини, що призводить до розриву її сутнісної єдності. Неможливо зрозуміти сутність людини, аналізуючи її як автономний організм, відірваний від природи, суспільства й духу. З погляду сучасної філософії *людина є істотою, яка діалектично синтезує в собі біологічне, психологічне та соціально-інформативне.*

Питання про походження людини (антропогенез) є не менш складним і суперечливим. Найчастіше виокремлюють три групи гіпотез про походження людини: 1) *релігійна* (теологічна) — виходить з того, що людина створена Богом; 2) *космічна* — ґрунтується на ідеї про те, що життя, а разом з ним і людина занесені на Землю з космосу (Усесвіту); 3) згідно з *еволюційною* гіпотезою людина з'явилась у результаті складного, тривалого еволюційного процесу (адаптація вищих тварин до навколишнього середовища, природний добір).

Усталеним є погляд, згідно з яким людина як біологічна істота є частиною природи з унікальним набором успадкованих нею генів, які спрямовують процес її індивідуального розвитку¹. Серед інших форм життя (тваринного світу) людина суттєво вирізняється здатністю прямоходіння, якісною відмінністю кисті руки як головного органу, що сприяє практичному перетворенню навколишнього світу, збільшеним об'ємом мозку і розвинутою асиметрією його півкуль тощо. Біологічне визначає тривалість життя людини, вікові характеристики, стосунки між чоловіком і жінкою тощо, але все це зазнає впливу соціальних чинників.

Соціальне виникає з біологічного, яке створює для нього історичні передумови та контролює в людині біологічне². Соціально зумовлена й психічна сфера людини: її внутрішній духовний світ, свідомі та несвідомі процеси, воля, пам'ять, характер, темперамент, фантазія. Соціальна зумовленість сутності людини ставить перед суспільством завдання створити умови, що сприяють її всебічному розвитку (духовному, моральному, естетичному, фізичному) та прогресивному самовдосконаленню.

Отже, людина стає найвищим щаблем у розвитку живих організмів на Землі, суб'єктом праці, соціальної форми життя, спілкування та свідомості.

¹ Теорії, які пояснюють походження людини як біологічного виду, називають теоріями *антропогенезу*.

² Теорія, яка пояснює розвиток людини як розумної суспільної істоти, називається *антропосоціогенезом*.

«Індивід», «індивідуальність», «особистість». Для віддзеркалення всіх аспектів людського існування крім поняття «людина» використовують поняття «індивід», «індивідуальність», «особистість». *Індивід — це окремо взята людина з притаманними неповторними природними й соціальними особливостями.* Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям «індивідуальність», яке використовується для позначення сукупності якостей, здібностей окремо взятої людини, на основі яких відрізняють одного індивіда від іншого. У світі немає більш індивідуалізованого об'єкта, ніж людина; скільки людей, стільки індивідуальностей, кожна людина має індивідуальні особливості пам'яті, уваги, спостереження, мислення тощо.

Вищою характеристикою суспільних якостей людини є поняття *«особистість»*, яке використовується для позначення індивіда в межах його соціальних характеристик. *Головними чинниками, які сприяють перетворенню людини на особистість, є саме життя, діяльність і процес виховання.*

Діалектико-матеріалістична філософія домінантного значення в перетворенні біологічного індивіда на соціально-інформативну особистість надає діяльності (як сутності людини). *Діяльність — це цілісні, системні, послідовні дії, спрямовані на здобуття конкретного результату.* Основним різновидом діяльності є *праця*. Праця в сучасному світі є однією з найвищих соціальних цінностей. Однак в умовах відчуженості людини від засобів і результатів праці трудова діяльність стає тягарем для людини й негативно позначається на особистості, і навпаки, праця, яка дає користь людині й суспільству, сприяє розвитку кращих людських якостей. Лише праця, що відповідає *потребам та інтересам* особистості, дає можливість оцінити її соціальну значущість, розкрити всі її грані.

Потреби — це основа діяльності людей, певний мотив до здійснення тих чи тих дій або вчинків. Відомо, що задоволення від реалізації матеріальних чи духовних потреб є важливим компонентом людського щастя. У кожному суспільстві є певний перелік і рівень потреб з об'єктивною можливістю їх реалізації в суспільній практиці. Що більше суспільство створює умови для їх реалізації, то більше воно цивілізоване. Потреби є рушійною силою як розвитку суспільства, так і самої людини. До того ж заради реалізації потреб здійснюється людська діяльність.

Потреби поділяються на *біологічні та соціальні* (формується суспільством). Біологічні (природні) потреби орієнтують на збереження життя, харчування, розмноження тощо. До потреб, які

формуються суспільством, належать духовні (прагнення збагатити й розвинути свій внутрішній світ, долучитися до цінностей культури), матеріальні (сприяють досягненню високого рівня матеріальних благ у житті), власне соціальні (дають змогу реалізувати професійні здібності та отримати адекватну оцінку з боку суспільства)¹.

У процесі розвитку суспільства відбуваються як якісні, так і кількісні зміни в системі потреб. Наприклад, виникають нові потреби — в інформації, освіті тощо. Задоволення конкретних потреб породжує нові потреби, що є імпульсом для розвитку матеріального та духовного виробництва, у межах якого є можливість задовольнити нові потреби.

Інтерес є специфічним, емоційно оформленим ставленням людини до дійсності, до того, що їй важливо й необхідно. Поняття «інтерес» притаманне лише людині. Воно відображає своєрідність духовного світу особистості, багатство або бідність її внутрішнього світу. Інтереси виникають на основі потреб, але важливо знати, що поняття «потреби» охоплює більш широке коло явищ, ніж категорія «інтереси». Інтереси, як і потреби, є рушійною силою діяльності, поведінки та вчинків людей. Існують різні основи для класифікації інтересів: за суб'єктом, сферами суспільного життя, значенням тощо. Наприклад, інтереси за сферами суспільного життя поділяються на політичні, економічні, духовні, соціальні та ін. Співіснування ієрархій різноманітних потреб та інтересів виявляється у формі конфліктів, вирішуючи які, суспільство розвивається. Суперечність між інтересами та потребами сприяє прогресу лише тоді, коли вона не антагоністична та своєчасно й адекватно вирішується на рівні загальнолюдських цінностей.

Цінність відображає соціальне та культурне значення матеріальних чи духовних явищ, предметів для задоволення потреб та інтересів людини. Філософську дисципліну, яка вивчає цінності, називають *аксіологією* (грец. «*цінність*» і «*вивчення*») (докладніше про цінності йтиметься у розділі 6, § 2 «Філософське осмислення культури і проблема цінностей»).

Цінності є підґрунтям системи соціальних норм, що детермінують поведінку особистості. *Соціальні норми — це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості і які вона має виконувати.* Вони необхідні будь-якому

¹ У соціології та психології, крім біологічних і соціальних, виокремлюють також когнітивні потреби особистості — потреби в пізнанні оточуючого світу та самої себе. Останні часто аналізуються соціальною філософією.

суспільству, щоб підтримувати рівновагу, порядок, витіснити наявні в людини однобічні біологічні інстинкти шляхом залучення її до життя суспільства та соціалізації як особистості.

Існує кілька видів соціальних норм, кожна з яких має специфічний вплив на особу: *норми моралі*, що формують найзагальніші варіанти діяльності й охоплюють велике коло суспільних відносин, визнаються всіма (більшою частиною суспільства). Головним механізмом забезпечення моральних норм є сама людина (її совість) і суспільство, які можуть засудити порушника норм моралі. *Групові норми* регулюють поведінку людини у вузьких колективах, наприклад, товариських, релігійних тощо. *Спеціальні (професійні) норми* формують поведінку представників тих чи тих професій, наприклад, поведінку лікарів, учителів, правоохоронців тощо. І, нарешті, важливою соціальною нормою є *норми права*, що віддзеркалюють правову свідомість суспільства як сукупність ідей, поглядів, уявлень; ставлення людей до правової системи, законності, правопорядку та їхні оцінки з погляду інтересів тієї чи тієї соціальної групи або суспільства загалом з метою стимулювання окремих дій або вчинків.

Крім того, філософська антропологія *виокремлює певні якісні характеристики особистості, які разом з потребами та інтересами стають основою її діяльності та вчинків*. Якісні характеристики особистості, що значною мірою формуються під впливом суспільства та родини, дають змогу розрізняти одну людину від іншої.

Філософська антропологія акцентує увагу на значенні та ролі *позитивних моральних якостей* особистості, до яких належать гуманізм, людяність, чесність, совість, скромність тощо.

Гуманізм — це світоглядний і моральний принцип, в основі якого лежать упевненість у безмежних можливостях людини, її здатність до позитивного самовдосконалення, вимоги до утвердження свободи, захисту гідності особистості, реалізація права на щастя та ідея про те, що задоволення потреб та інтересів особистості має стати кінцевою метою розвитку суспільства.

Людяність — це моральний принцип, який реалізує засади гуманізму в повсякденному житті.

Чесність — це моральна якість особистості, яка вимагає бути правдивою, принциповою, упевненою у вірності обраних дій і вчинків, щирості перед самою собою та іншими, визнавати суверенітет інших у їх законних правах тощо.

Совість — це можливість особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формувати в собі моральні обов'язки, вимагати від себе самооцінки дій і вчинків тощо.

Скромність — це моральна якість, що характеризує особистість з погляду її ставлення до самої себе й виявляється в тому, що людина не визнає за собою жодних виняткових прав або якостей. Особистість обмежує свої власні потреби відповідно до матеріальних і соціальних умов життя суспільства, частиною якого вона є, ставиться до інших людей з повагою на основі принципів толерантності, критично оцінює свої досягнення та недоліки.

Філософія виокремлює також *суспільно корисні якості*, наприклад, мужність, патріотизм тощо.

Мужність — це моральна якість, що характеризує поведінку особистості й розкривається через сміливість, стійкість, витримку, почуття власної гідності.

Патріотизм — суспільна та моральна якість, що характеризує позитивне ставлення людини до своєї країни й супроводжується конкретними діями, складним комплексом емоцій, що зазвичай називають любов'ю до батьківщини.

Крім позитивних моральних якостей існують *негативні (аморальні)*, що засуджуються суспільством. До таких філософія відносить егоїзм, нігілізм, грубість, користолюбство тощо.

Егоїзм — життєвий принцип і моральна якість, яка характеризує людину з погляду її ставлення до суспільства та інших людей, віддзеркалює надання переваги під час вибору лінії поведінки власним інтересам перед інтересами суспільства та іншими людьми. Варто зазначити, що в соціальній філософії поряд з негативною оцінкою егоїзму існує й позитивна.

Нігілізм — життєвий принцип і моральна якість, що характеризує ставлення людини до соціальних і моральних цінностей суспільства; невизнання жодних суспільних авторитетів.

Грубість — негативна моральна якість, що виявляється у відсутності культури поведінки і є протилежністю ввічливості. Грубість є виявом недобррозичливості до оточуючих, неповаги до інтересів інших людей. Це спроба нав'язати іншим власну волю, бажання, невміння стримувати свій гнів, ненавмисне або навмисне бажання образити інших тощо.

Користолюбство — негативна моральна якість, що характеризує поведінку й мотиви людини, яка керується в своїй діяльності та вчинках лише матеріальною вигодою.

Зазначені позитивні й негативні якості є продуктом впливу суспільства та окремих людей та окрему особистість, а також результатом самовиховання. Суспільно значущі позитивні риси сприяють прогресивному розвитку особистості й суспільства, і

навпаки — наявні негативні якості людини спричиняють регрес особистості й суспільства.

Людина, яка живе в суспільстві, взаємодіє (спілкується) з природою, іншими людьми, маючи при цьому певну життєву позицію. *Життєва позиція особистості* — це ставлення людини до навколишнього світу, ціннісна орієнтація, установка й готовність до здійснення певних дій і вчинків, це форма та спосіб їх реалізації. У вузькому сенсі життєва позиція — це ставлення людини до навколишнього світу в її думках та вчинках. Умовно виокремлюють активну та пасивну життєві позиції. Пасивна життєва позиція виявляється в підкоренні довколишньому світу, об'єктивним обставинам. Таку форму часто називають *конформізмом*. Протилежним конформізму поняттям є *нонконформізм*. Якщо перше поняття фіксує пасивну життєву позицію особистості, то друге — активну. Активна життєва позиція полягає в перетворенні довколишнього світу й контролі над ситуацією.

Залучення індивіда до соціальних норм, духовної культури, підготовка його до праці та майбутнього життя здійснюється за допомогою процесу виховання. Виховання необхідне для того, щоб людина могла нормально виконувати суспільно необхідну й корисну діяльність. Крім того, виховання особи зменшує проблеми включення індивіда в суперечливе суспільство, оптимізує його адаптацію, гармонізує суперечливі суб'єктно-суб'єктні процеси в самому суспільстві. Виховання здійснюють найрізноманітніші суб'єкти: суспільство загалом, родина, школа, окрема людина та оточення. Величезну роль у вихованні особистості відіграють засоби масової інформації, досягнення масової культури. Крім загальної мети виховання, є більш вузькі конкретні цілі. До них належать: підготовка людини до самостійного життя (передача матеріальної та духовної культури, конкретного досвіду); активізація та розвиток суспільно значущих якостей особистості; нейтралізація або подолання антисоціальних якостей; навчання толерантній взаємодії з іншими людьми тощо.

Важливим у філософському осмисленні людини на її життя є вирішення таких проблем, як сенс людського життя, проблема свободи і відповідальності людини, смерті і безсмертя.

Сенс життя людини. Усвідомлюючи себе як особистість, виокремлюючи себе з навколишнього середовища, людина замишлюється над тим, для чого вона живе? Чи смертна вона? У чому сенс її життя? Проблема сенсу життя виникає як необхідність відповіді на питання собі та іншим «для чого ти живеш?».

Людина не може жити, не знаючи для чого вона живе й навпаки, «якщо в людини є Для чого жити, вона може витримати будь-яке Як» (Ніцше). Людина, переживаючи перманентну кризу буття, розпочинає її подолання з відповіді на питання «для чого (чи для кого) вона живе?».

Історія філософії свідчить, що як і всі інші світоглядні проблеми, питання сенсу життя також є «вічним» і «відкритим». Впродовж кожного історичного етапу зміст поняття «сенсу життя» змінювався. Наприклад, відомі наступні історичні типи сенсу життя — гедонізм, аскетизм, евдемонізм, корпоративізм, прагматизм, перфекціонізм, гуманізм. З погляду віри в можливість реалізації сенсу життя виокремлюють оптимістичний варіант, скептичну та песимістичну позиції.

Загальним для аналізу проблеми сенсу життя є такі головні підходи:

- 1) сенс життя із самого початку іманентно притаманний самому життю;
- 2) сенс життя сприяє прогресу на основі добра й справедливості;
- 3) сенс життя створюється самим суб'єктом.

Спільним для всіх трьох підходів є прагнення сформулювати людську єдність і зацікавити людей реалізовувати в житті свої сутнісні риси. Кожна людина виокремлює свій індивідуальний сенс життя, але при цьому важливі значення мають суспільно значимі цілі індивіда, що визначають характер його діяльності. Як уже зазначалося, цілі життя пов'язані насамперед з бажанням найповнішого задоволення матеріальних і духовних потреб, закладених природою в людині. Ці потреби є численними й багатогранними. Кожна людина обирає лише ті потреби, які відповідають її індивідуальним особливостям, і спрямовує свою діяльність на вирішення тих проблем, які вона сама визначає для себе як сенс життя. *Отже, немає єдиного сенсу життя для всіх людей. Кожна людина завдяки своїм індивідуальним схильностям може мати кілька індивідуальних цілей, які визначають сенс її життя.*

Свобода і відповідальність. Як зазначалося, людина реалізує себе в діяльності, активності, завдяки чому виявляється її свобода волевиявлення. *Свобода — це можливість діяти згідно зі своїми ідеалами, інтересами й метою життя.* Під гаслами свободи формувалася сучасна європейська культура. Свобода стає реальною цінністю людської цивілізації й водночас засобом організації взаємодії людини й суспільства, людини й людини.

В історії філософії поняття «свобода» набувало багатозначного тлумачення — від негативного до позитивного (як крите-

рій розвитку особистості, так і суспільства). Поняття «свобода» традиційно розкривається через систему субординованих понять («свобода від», «свобода для», «свобода волі», «усвідомлена необхідність», «відчуженість», «несвобода», «відповідальність» та ін.). Проблема свободи в історії філософії розроблялася в двох основних варіантах — гносеологічному, який основу свободи вбачав у процесі пізнання (Спіноза, Гегель, Енгельс та ін.); гуманістично-натуралістичному, який уважав, що завдяки свободі існує можливість розкриття природних і набутих соціокультурних потенцій людського існування, творчості, формування гармонійної високо соціалізованої особистості (романтики, Маркс та ін.). В сучасній філософії свобода тлумачиться як головна субстанціональна характеристика всього сущого, або як «несубстанціональна основа людини», «приреченої» щомиті обирати себе (Сартр).

Проблема свободи конкретизується категорією необхідності. *Необхідність* — філософська категорія, яку використовують для позначення суттєвих зв'язків між явищами (того, що за певних умов має стати дійсністю). В історії філософії існує декілька варіантів відповідей на взаємодію свободи й необхідності: необхідності не існує взагалі; свобода існує поза необхідністю; свобода — це усвідомлена необхідність. Останнього варіанту відповіді дотримувалися Спіноза, Гегель, Маркс, Енгельс та ін. Наведені підходи мають певний сенс, бо без свідомого пізнання об'єктивної дійсності свободи не існує.

В сучасній філософії розширення й поглиблення поняття свободи відбувається в процесі тлумачення необхідності через *випадковість та можливість*. Саме наявність можливості дає змогу людині робити вибір серед них. У залежності від специфіки соціально-культурних умов існування людини свобода завжди має конкретно-історичні характер і зміст (негативна свобода — «свобода від» і позитивна свобода — «свобода для»).

Свобода безпосередньо пов'язана з *відповідальністю* особистості за свої дії та вчинки. *Відповідальність* — це усвідомлення особистістю свого обов'язку перед суспільством, розуміння суті і значення своїх учинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що віддзеркалюють потреби суспільного розвитку. Усвідомлення відповідальності — необхідний засіб управління поведінкою особистості з боку суспільства через її свідомість. Відповідальність пов'язана з культурою, насамперед правовою, вона містить усвідомлення наслідків дій або вчинків, що фіксуються поняттям вини. Соціальний досвід підтверджує, що лише

через відповідальність людина стає по-справжньому вільною. Саме вина, а не дія (або бездіяльність) є першоджерелом відповідальності. І лише можливість взяти на себе відповідальність робить людину вільною особистістю.

Проблема смерті й безсмертя. Смерть — це природний кінець існування живої істоти. Тривалий час вона була предметом уваги лише релігії й розглядалась не як кінець, а як трансформація життя. Перші роздуми про смерть знаходимо в культурах родових суспільств (культ предків), ранніх держав (культ померлих в Єгипті), в етнонаціональних та світових релігіях. Філософський зміст проблеми започаткований у працях Сократа й Платона (вони також не виходили за межі релігії). Лише в Новий час, коли секуляризація стала домінувати в суспільстві, смерть і безсмертя тлумачилися як іманентні характеристики життя, а не трансцендентні явища. Але це не означало повного знищення іудейсько-християнської традиції розуміння смерті як таїни воз'єднання природного й надприродного (людського й божественного), що знайшло відображення в творчості Лютера, Канта, К'єркегора, а згодом Бердяєва, Марселя, Ясперса, Тілліха та ін.

Великого значення набуває феномен *страху перед смертю*, що став основою атеїстичних тлумачень причин появи й розвитку релігійної свідомості (атеїстичний екзистенціалізм Камю). Сьогодні визначення сенсу смерті залишається актуальною проблемою не тільки для філософії, але й для науки. Наприклад, синергетика стверджує, що особливістю живих систем є спроможність використання смерті для самовідтворення й самоорганізації. *Смерть стає основою життя, тобто живий організм постійно перебуває в процесі самооновлення через смерть* (розпад, відмирання й утворення нового). Життя, з погляду синергетики, — це звільнення від ентропії та неупорядкованості шляхом їх використання як джерела енергії, що є основою життя (Е. Шредінгер).

Суперечливість позицій у вирішенні проблеми сенсу смерті підтверджується невмінням Західної культури виконати одну з основоположних функцій кожної культури — підготувати людину до смерті, що тією чи іншою мірою компенсується використання різноманітних східних релігійно-філософських культур і псевдонаукових інтерпретацій смерті. Наприклад, концепції Грофа, дослідження феномена клінічної смерті (Р. Моуді) й реінтерпретації традиційно християнських віровчень (персоналізм Івана Павла II тощо).

Отже, вирішення проблеми сенсу смерті сьогодні залишається відкритим питанням, що концентрується навколо двох основних форм її розуміння: 1) *смерть не є джерелом сенсу життя, вона є*

його запереченням; 2) смерть дає змогу знайти й надати сенсу життю, вона важливіша, ніж саме життя.

Можливість життя після смерті пов'язана з ідеєю безсмертя. Безсмертя — можливість існування особистості після смерті безпосередньо чи в пам'яті нащадків. У сучасній духовній культурі поняття безсмертя є суперечливим і змінюється в залежності від характеру світоглядних позицій. З погляду науково-матеріалістичного тлумачення, вирішення проблеми безсмертя неможливе (негативне), а з огляду релігійно-філософського підходу воно можливе (позитивне). В умовах секуляризації релігії ідея безсмертя не втратила своєї популярності, понад те, вона отримала безрелігійні форми.

Сьогодні найбільш популярною є персоналістська парадигма тлумачення безсмертя: воно є особистісним і виявляється через продовження роду та власного біологічного життя, тісно пов'язане з творчістю, самоорганізацією і самовідтворенням. Не менш цікавим є екзистенційний підхід в розумінні безсмертя, згідно з ним безсмертя особистості можливе як результат екзистенційного вибору людини. Унікальність й неповторність людини дають змогу вийти за межі ситуації смерті. Безсмертя можливе лише в поєднанні з феноменом любові. Завдяки любові відбувається постійне відтворення людського роду, створення цінностей культури, які стають гарантом безсмертя особистості.

Отже, проблема смерті і безсмертя сьогодні продовжує цікавити соціальну філософію, науку, теологію, але, як свідчить досвід, вирішення цієї проблеми випереджає можливості її розв'язання на сучасному рівні розвитку процесу пізнання.

Висновки

Філософська антропологія вивчає природу і сутність людини, сенс її життя. Людина (єдність біологічного, психологічного та соціально-інформативного) має певні потреби та інтереси, що задовольняються в процесі матеріального й духовного виробництва на основі спілкування й активного перетворення навколишнього світу та самої себе. Вищою характеристикою суспільних якостей людини є поняття «особистість», яке використовується для позначення індивіда в межах його соціальних характеристик.

Людина не може саморозвиватися, самовдосконалюватися без знання сенсу свого життя. Кожна людина вибирає лише ті цілі, які відповідають її індивідуальності, які вона має можливість самостійно досягнути та які вона сама визначає для себе як сенс життя.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність» та «особистість».
2. У чому полягає відмінність ролі потреб та інтересів особистості в її діяльності?
3. Яке значення в житті особистості мають соціальні норми?
4. Що таке життєва позиція особистості?
5. Назвіть головні чинники виховання особистості?
6. У чому полягає сутність людини?
7. Що таке сенс життя людини?
8. Охарактеризуйте співвідношення свободи та відповідальності людини.
9. Охарактеризуйте співвідношення понять «смерть» та «безсмертя».

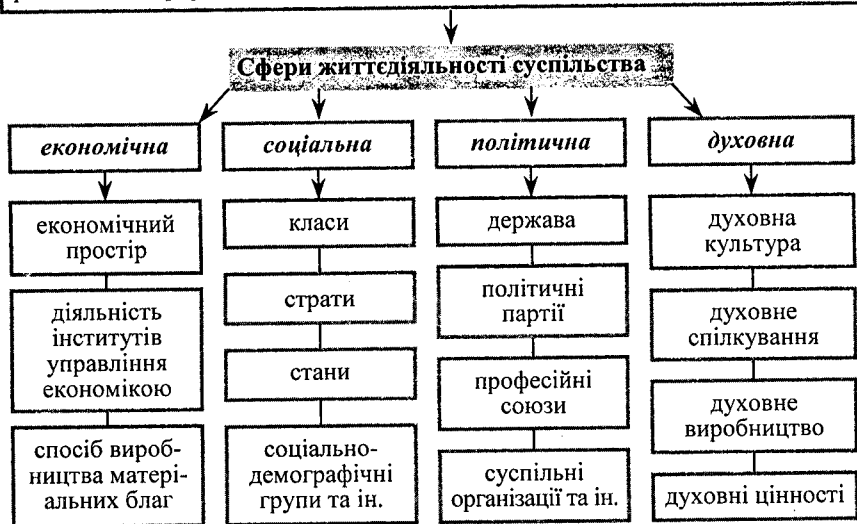
Список рекомендованої літератури

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопр. философии. — 1992. — № 8.
2. Арсеньев А. С. Философские основы понимания личности. — М., 2001.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека. — М., 1993.
4. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. — М., 1989.
5. Бубер М. Проблемы человека: Два образа веры. — М., 1995.
6. Бубер М. Я и Ты. — М., 1991.
7. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. — М., 1994.
8. Ильенков Э. В. Философия и культура. — М., 1991.
9. Ильенков Э. В. Что такое личность? — М., 1991.
10. Казначеев В. П., Спириин Е. А. Космопланетарный феномен человека. — М., 1991.
11. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. — М., 1990.
12. Касирер Э. Опыт о человеке // Проблематика человека в Западной философии. — М., 1988.
13. Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 1994.
14. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М., 1999.
15. Мунье Э. Персонализм. — М., 1997.
16. О человеческом в человеке. — М., 1991.

17. *Сегеда С.* Основи антропології: Навч. посібник. — К., 1995.
18. *Соловьев В. С.* Личность и общество // Соловьев В. С. Оправдание добра: Соч. в 2 т. — М., 1988. — Т. 1.
19. *Тейяр де Шарден.* Феномен человека. — М., 1987.
20. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. — М., 1992.
21. *Хабермас Ю.* Понятие индивидуальности // Вопр. философии. — 1989. — № 2.
22. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб., 2000.
23. Человек как философская проблема. — М., 1991.
24. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XXI век. — М., 1995.
25. *Шаронов В. В.* Вопросы социальной антропологии. — СПб., 1997.
26. Это человек: Антология. — М., 1995.

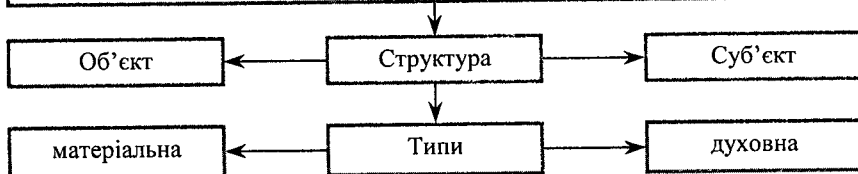
Соціальна філософія — це розділ філософського знання, який вивчає якісні характеристики суспільства, його закони, соціальні ідеали, розвиток і перспективи

Суспільство — виокремлена з природи частина матеріального світу, історично змінна форма життєдіяльності й спілкування людей

Діяльність — спосіб існування соціального

Діяльність — специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якої є його цілеспрямована зміна та перетворення

Проблема суспільства у філософії. Розділ філософії, в якому вивчаються якісні характеристики суспільства, його закони, соціальні ідеали, розвиток і перспективи, називається *соціальною філософією*. Особливістю предмета соціальної філософії є те, що вона вивчає не окремі проблеми суспільного життя, а суспільство загалом як систему, що саморозвивається. Соціальна філософія стала ніби специфічною формою самосвідомості людської цивілізації, відповіддю на одвічні питання про причини існування та розвитку суспільства, спрямованості цього процесу, створення сприятливих соціальних умов для реалізації людиною її потреб та інтересів.

Як дисципліна соціальна філософія виокремилась у ХІХ ст. завдяки працям К. Сен-Симона, О. Конта, К. Маркса і Ф. Енгельса. Водночас виокремилася соціологія, яка зосередила свою увагу на конкретних проблемах суспільного життя. У ХХ ст. проблемами соціальної філософії переймалися О. Шпенглер, А. Бергсон, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, Т. Парсонс, К. Поппер, М. Вебер та ін.

У соціальній філософії *суспільство* зазвичай визначають як *систему життєдіяльності людей, об'єднаних територією проживання, епохою, традиціями та культурою*. Суспільство стає об'єктивною реальністю, формою існування суспільного буття, що має внутрішню структуру, цілісність, закони та спрямованість розвитку. У вузькому сенсі цим поняттям позначають конкретний тип соціальної організації¹ як системи, що саморозвивається.

Системний підхід у вивченні суспільства найбільш рельєфно представлений дослідженнями О. Конта, К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса та ін. Сутність його полягає в необхідності аналізу суспільства як цілісної сукупності взаємопов'язаних елементів. Системний підхід не виключає необхідності одночасного аналізу суспільства як процесу, тобто орієнтує не на вивчення окремих елементів системи, а насамперед на вивчення характеру взаємозв'язків між ними.

Середовищем існування суспільства є природа. Людина пізнає й трансформує природу з метою реалізації своїх потреб та інтересів, постійно обмінюється речовиною та енергією. У результаті створюється «друга природа» — *культура, що віддзеркалює об'єктивну суперечливу взаємодію природи й суспільства*.

¹ Поняття «суспільство» необхідно відрізнити від таких понять, як «громада» й «держава». Громада є найпершою формою соціальної організації, її поява пов'язана з первісною культурою та створенням кровноспоріднених зв'язків. Трохи згодом виникає держава як результат формування і розвитку класового суспільства та політичний інститут управління ним.

Основними елементами суспільства як системи, що саморозвивається, є ті сфери, в межах яких реалізується діяльність людей, спрямована на збереження, розширення та самовідтворення процесу життя. Гармонійна взаємодія між сферами суспільного життя забезпечує цілісність суспільства й навпаки, дисгармонія між ними призводить до перманентної кризи, у межах якої розвиток суспільства зупиняється або взагалі неможливий. Діалектика сфер суспільного життя визначає загальні характеристики конкретного суспільства. Соціальна філософія пропонує виокремлювати такі сфери суспільного життя, як економічну, політичну, соціальну та духовну.

Економічна сфера життя суспільства є базовою, визначальною. Вона охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та використання матеріальних благ, а також продуктивні сили й виробничі відносини. Економічна сфера існує в таких формах:

1) *економічний простір* — середовище, в якому здійснюється господарська діяльність людини;

2) *діяльність інститутів управління економікою;*

3) *спосіб виробництва матеріальних благ*, до якого належать продуктивні сили та виробничі відносини.

Продуктивні сили — це люди з їхніми знаннями, уміннями та трудовими навичками й засобами виробництва (з усім тим, за допомогою чого здійснюється виробництво, — сировиною та матеріалами, устаткуванням, транспортом тощо). *Виробничі відносини* віддзеркалюють взаємовідносини між людьми в процесі виробництва. В основі виробничих відносин лежить власність на засоби виробництва як їх визначальний елемент. Той, хто володіє засобами виробництва, диктує умови розподілу й використання кінцевого продукту виробництва, водночас люди, які не є власниками засобів виробництва, пропонують свої послуги (працю) власникам, отримуючи за це заробітну плату. Виробничі відносини — це відносини обміну діяльністю на основі розподілу праці та вироблених матеріальних і духовних благ.

Матеріальне виробництво (економічна сфера життя суспільства), по-перше, створює матеріальну базу існування суспільства; по-друге, сприяє вирішенню проблем, що стоять перед суспільством; по-третє, безпосередньо позначається на соціальній структурі (класах, соціальних групах); по-четверте, впливає на політичні процеси; по-п'яте, відбивається на духовній сфері як безпосередньо (на її змісті), так і опосередковано на її інфраструктурі, а також носіях (школах, бібліотеках, театрах тощо).

Соціальна сфера — це система внутрішньої будови суспільства (соціальні групи, нації, народності), що ґрунтується на розподілі праці, власності на засоби виробництва та національному чиннику. Вона безпосередньо сприяє створенню передумов життя й соціальної активності людини.

Аналіз головних підходів до соціальної сфери життя суспільства дає змогу виокремити два з них: а) *класовий*, згідно з яким усе суспільство поділяється на великі групи — класи (зазвичай між власниками засобів виробництва й невластниками виникають антагоністичні суперечності, що виявляються в класовій боротьбі), цей підхід є визначальним у марксизмі й неомарксизмі; б) *стратифікаційний*, згідно з яким суспільство складається з безлічі різноманітних невеликих соціальних груп (страт¹), що взаємодоповнюють одна одну та взаємодіють між собою. Цей підхід обстоює сучасна західна філософія.

Головними елементами соціальної структури є класи, страти, стани, жителі міста та села, представники фізичної та розумової праці, соціально-демографічні групи (чоловіки, жінки, люди похилого віку, молодь), національні спільноти.

Важливою характеристикою соціальної сфери є *соціальна мобільність* — можливість переходу від однієї соціальної групи до іншої (наприклад, селяни стають робітниками, робітники — інтелігенцією, інтелігенція — підприємцями тощо). Соціальна мобільність є основою нормального існування суспільства, самореалізації кожної людини. Низька соціальна мобільність властива тоталітарним державам, а також тим, що перебувають у стані глибокого економічного й духовного занепаду. Водночас висока соціальна мобільність характерна для демократичних суспільств, що динамічно розвиваються, а також для будь-яких суспільств, які перебувають на етапі економічного зростання.

Аналіз тенденцій, що існують у сучасному світі (соціальної сфери), дає змогу виокремити основні напрями його розвитку: *світ перетворюється на більш-менш однорідну систему, мета якої — уникнути гострих внутрішніх суперечностей, різкого розмежування між стратами*. Найвищим рівнем розвитку інтеграції соціальних груп є *громадянське суспільство*, члени якого вважають себе громадянами єдиного цілого, відчують себе вільними особистостями (а не підлеглими владі), свідомо

¹ Страта (лат. *stratum* — верства) — елемент соціальної структури, що виокремлюється на основі однієї чи кількох ознак (економічних, політичних, національних, психологічних, релігійних та ін.).

ставляться та виконують спільні завдання, закони, моральні традиції.

Громадянське суспільство в соціальному управлінні спирається не на силу, а на суспільний договір між державою й громадянами, що є гарантією поваги та захисту індивідуальної свободи особистості. Суспільні суперечності мають вирішуватись у цивілізованих формах, що виключають насильство, обман, маніпуляції волевиявленням і свідомістю людей. *Права й свободи особистості є найвищою цінністю громадянського суспільства.*

Політична сфера суспільства — це сукупність соціальних інститутів та організацій, що управляють суспільством, виражаючи інтереси соціальних груп. У філософській літературі політична діяльність визначається як здійснення впливу й влади, форма панування, спосіб вирішення конфліктів, метод досягнення колективних цілей. Без такої діяльності неможлива цілеспрямована участь великих мас людей (соціальних груп) у вирішенні проблем суспільного розвитку.

До основних елементів політичної системи суспільства належать:

1. *Держава* як система органів, що здійснюють державну владу. У філософському контексті поняття «держава» позначає потенцію свободи й права, а також певну діяльність задля їх реалізації в суспільній практиці. Держава є історичною формою людської спільноти, яка в ідеалі має на меті забезпечити громадянам свободу й добробут, декларуючи реальне панування загальної волі.

Основними ознаками держави є наявність особливої системи державних інститутів, які реалізують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; спільна територія, на яку поширюється юрисдикція цієї держави тощо. *Головними функціями держави є: представницька* (представляє інтереси різноманітних політичних, соціальних груп); *регулятивна* (підтримує порядок у суспільстві); *захисна* (захищає громадян від зовнішньої та внутрішньої небезпеки); *зовнішньополітична; інтегративна.*

2. *Політичні партії* — організована група однодумців, яка репрезентує інтереси частини суспільства (народу) й має на меті їх реалізацію через завоювання державної влади або участь в її здійсненні.

3. *Професійні союзи* — масові суспільні організації найманих робітників, засновані на спільності їх інтересів у процесі трудової діяльності, які мають на меті поліпшити умови життя та праці.

Духовна сфера — це сфера діяльності, у якій здійснюється духовне виробництво, тобто створюються не матеріальні предмети, а ідеї, образи, наукові, естетичні цінності з метою задоволення духовних потреб особистості. Звичайно, усі ці цінності мають можливість реалізовуватися в конкретних фізичних предметах, носіях.

Умовно виокремлюють кілька основних елементів духовної сфери:

Духовна культура — сукупність форм суспільної свідомості, способи створення та використання духовних цінностей, форм комунікації між людьми.

Духовне спілкування — діяльність людей з обміну та поширення знань, обміну емоціями тощо, творчість і виховання в широкому сенсі.

Духовне виробництво — виробництво ідей, знань, уявлень, етичних, естетичних цінностей, об'єктивно необхідних для розвитку суспільства й особистості.

Духовні цінності — нормативно-оцінний бік явищ суспільної свідомості, що слугує нормативній формі орієнтації людини в соціальній і природній діяльності.

До основних елементів духовної сфери належать також індивідуальна свідомість людини (сприйняття нею окремих боків соціального буття) і суспільна свідомість (сприйняття загальних боків соціального буття). Особливого значення набуває суспільна свідомість. Традиційно виокремлюють такі форми суспільної свідомості, як політичну, правову, моральну, релігійну, філософську, естетичну та наукову (докладніше див.: розділ 3, § 3 «Проблема свідомості в філософії»).

Економічна, соціальна й політичні сфери суспільства вивчаються відповідно економікою, соціологією та політологією. Духовна сфера вивчається в межах філософських дисциплін — етикою, естетикою, релігієзнавством тощо, а також загальногуманітарними дисциплінами — правознавством, мистецтвознавством, історією та ін.

Діяльність як спосіб існування соціального. Як уже зазначалося, проблема діяльності у філософії має надзвичайно важливе значення й давню історію. Великий французький мислитель Поль Анрі Гольбах висловив думку про те, що сутність природи полягає в тому, щоб діяти, а Г. Фіхте додав, що діяти слід для того, щоб існувати.

Світоглядний зміст проблеми діяльності полягає в тому, що вона вирішується лише в органічній єдності з проблемою актив-

ності як універсальної здатності матерії до самоорганізації. З огляду на це діяльність є основним способом становлення та розвитку людського суспільства, цивілізації та культури, основою самоорганізації та самоуправління економічною, соціальною, політичною та духовною сферами життя суспільства, джерелом і причиною виникнення та функціонування суспільних законів.

Головними в діяльності є також питання про соціальну діяльність людини; формування особи як суб'єкта суспільно значимої діяльності; виникнення та розвиток якісно нової, творчо конструктивної активності; впливу космосу й чинників позаземного існування природи на діяльність людини, проникнення людини в космос, створення нею космічних об'єктів тощо.

Особливої актуальності проблема діяльності набула у філософії Нового часу, коли на арену історії вийшла активна, діяльна людина, зорієнтована на пізнання й перетворення довколишнього світу. Загальний характер філософії Нового часу (XVII ст.) утверджував принцип активної дії — тільки активна, діяльна людина, тобто та, яка володіє знанням і науковим методом, може панувати над силами природи («Знання — сила», — стверджував Ф. Бекон).

Найближче до адекватного розуміння сутності діяльності підійшов І. Гегель. Як об'єктивний ідеаліст І. Гегель уважав, що весь природний світ, людські відносини є продуктом абстрактного духу, а отже, діяльність та її продукти є також «суть духу» (тобто породження цього самого духу). Він сприймав діяльність як діалектичний процес пізнання предметного світу (опредмечене знання), як практику, пов'язану з творенням людиною життєво важливих умов свого існування, а також як історичний процес, розвиток культури.

Поняття діяльності стало основним у матеріалістичній теорії суспільного розвитку, створеній К. Марксом і Ф. Енгельсом. Згідно з цією теорією діяльність ґрунтується на матеріальному виробництві, пояснює суттєву відмінність людини від тварини і способи її життя. Діяльність людини, на відміну від життя тварин, набуває свідомого характеру. Матеріально-виробнича діяльність людей породжує нові види діяльності — політичну, соціальну, духовну та адекватні їм сфери життя суспільства. Діяльність лежить в основі історичного розвитку й має подвійну природу. Передусім вона спрямована на перетворення природи людьми й водночас на зміну самої людини. На основі діяльності формується ставлення людини до природи та оточення. У діяльності

людина отримує можливість пізнавати та перетворювати предметний світ завдяки своїй свідомості й активності.

Проте в марксистській теорії діяльності поза увагою залишилися проблеми вивчення механізму діяльності як вищої форми еволюційної активності. Цю проблему досліджують нині такі науки, як психологія та фізіологія, теорія творчості, інформатика, теорія систем, синергетика та ін. Проблема діяльності знайшла відображення у «філософії життя», екзистенціалізмі, неокантіанстві, феноменології, які вивчали інші, ніж марксизм, аспекти діяльності. Незважаючи на різноманітні підходи, можна виокремити деякі головні положення, що характеризують діяльність як цілеспрямовану активність людини, новий рівень перетворення природи.

У діалектико-матеріалістичній традиції предметом діяльності стає світ (природа), частиною якого є людина. Умовами діяльності є: 1) рух, розвиток, діалектика матеріального світу; 2) нерозривний зв'язок, взаємозалежність активності (еволюції світу) та її системна організація; 3) ускладнення форм і рівнів матеріальних систем, форм і способів їх активності; 4) безпосередньою умовою виникнення діяльності є також біологічна організація природи, рефлексорна поведінка тваринного світу та відображення в психіці людини навколишнього світу.

Назвемо причини виникнення та розвитку діяльності.

1. Матеріально-практична взаємодія людини та природи.
2. Виникнення та розвиток свідомості, пізнавальних можливостей людини, їх тісний взаємозв'язок з діяльністю.
3. Розвиток активного перетворювального (на відміну від простого пристосування) ставлення людини до природи.
4. Виникнення системи матеріального виробництва, економічних і суспільно-історичних відносин.
5. Створення матеріальної та духовної культури як якісно нових надприродних форм буття.
6. Необхідність засвоєння культурно-історичного досвіду людини.
7. Виникнення соціальних інститутів освіти й виховання, що стимулюють до творчої активної практики.

Отже, процес формування діяльності пов'язаний з виокремленням людини з природи та створенням людської спільності. Діяльність має подвійну природу. З одного боку, вона є найвищою формою універсальної активності, процесом, який підкоряється діалектичним принципам організації та законам матеріальної еволюції світу. З іншого боку, діяльність виникла й розвивається

як специфічна соціальна активність і реалізується згідно з впливом на неї суспільно-історичних законів, які за своєю суттю є конкретною формою вияву універсальних законів. Але особливістю людської діяльності є те, що вона сама є основою виникнення та дії соціальних законів як усієї соціально організованої форми матеріального світу.

Розвиток людини як вищої форми живої організації здійснюється в системі самоорганізації світу згідно з діючими законами світу. Закони не стоять над системою як зовнішня незалежна сила, а є причиною, сутністю, стратегією розвитку самої системи. У закономірному процесі еволюції світу та його активності діяльність як вища форма активності стає об'єктивним закономірним процесом.

Як природний і закономірний процес, діяльність має свою структуру. Вона завжди реалізується в системі взаємодії суб'єкта та об'єкта діяльності. *Суб'єкт* — це особа, соціальна група, суспільство, які здійснюють практичну або пізнавальну діяльність на основі необхідності, цілей, потреб тощо. *Суб'єкт є носієм діяльності*. *Об'єкт* — це предмет, напрям людської діяльності, це те, на що спрямована діяльність. Об'єктом може бути світ загалом, конкретні предмети, природа, процеси, теоретичні моделі, сама людина тощо. *Об'єкт є джерелом пізнавальної та практичної діяльності*. Щодо об'єкта діяльність виконує репродуктивну функцію. Розвиваючись, пізнавальні можливості та форми діяльності набувають творчих характеристик, що зумовлює створення нових об'єктів. *Творча діяльність лежить в основі матеріального та духовного прогресу*¹.

У системі об'єктно-суб'єктних відносин діяльність є зв'язком, взаємодією. Вона виявляє себе як предметно-енергетичний та інформаційний зв'язок, але на відміну від вияву цих зв'язків на рівні живої та неживої природи в людській діяльності ці зв'язки набувають суспільно-історичного характеру. Людина використовує природу як середовище свого життя, створює засоби виробництва, продукт виробництва, що задовольняють її матеріальні потреби, збільшують фізіологічні можливості тощо. Водночас людина здійснює наукові відкриття, створює художні твори, передає з покоління в покоління духовні цінності, формує інформаційне середовище, яке не лише збагачує її культуру, а й формує її

¹ Творча діяльність — це діяльність, у процесі якої з'являється нова якість і насамперед сам суб'єкт творчості — особистість. Творчий процес слугує збереженню та збагаченню життя, на відміну від антитворчості, яка із самого початку спрямовує діяльність на розвал, знищення життя та культури.

інтелектуальний потенціал, розширює горизонти її творчих можливостей.

За типами діяльність поділяють на матеріальну та духовну.

Матеріальна діяльність — це предметно-практична діяльність, спрямована на виробництво матеріальних цінностей. Цей вид діяльності пов'язаний з продукуванням засобів, предметів виробництва, що забезпечують життєдіяльність суспільства. У процесі матеріальної виробничої діяльності виникають суспільні (економічні, соціальні, політичні, ідеологічні) відносини, що стають основою комунікативної діяльності людини.

Духовна діяльність пов'язана з виробництвом духовної сфери буття, іноді її ще називають духовним виробництвом (наука, мистецтво, релігія). Причиною виникнення духовної діяльності є матеріально-виробнича діяльність, специфіка суспільно-історичної практики. Продуктом і водночас процесом духовної діяльності є духовна культура, система духовних цінностей, інтелектуальна, естетична творчість, релігійна діяльність. Особливе місце серед різновидів духовної діяльності (ідеологічної, моральної, естетичної, релігійної) посідає інтелектуальна, найвищим рівнем якої є творчість. Особливу роль у розвитку та реалізації діяльності як активного ставлення людини до світу відіграє система мотивацій: потреби, інтереси, вольові характеристики, цілі та мета. Це внутрішньо-психологічні елементи, які часто називають силами детермінації діяльності та вчинків людини (її активності).

Діяльність дає змогу людині самостійно формувати нове соціальне середовище свого існування й водночас змінювати саму себе. На протигагу ускладненій соціальній діяльності біологічна програма активності людини як біологічного різновиду відступає на другий план. Людину перестає хвилювати боротьба за виживання як виду на біологічному рівні. Проблему виживання все частіше вирішує не мускульна сила, а інтелект — властивість розумного життя (діяльність), змінюється зміст конкуренції, вона втрачає характер природного добору. Економічна, соціально-політична діяльність, духовна культура стають мірилом людського існування. У процесі діяльності людина пізнає світ, планує його перетворення, прогнозує майбутнє, створює матеріальні цінності, які, своєю чергою, сприяють розвитку її розумових і фізичних можливостей, збільшують потенціал її творчості (звідси актуальність проблеми самоутвердження в науковій, естетичній творчості, у повсякденній праці). У цілеспрямованій діяльності відбувається формування, самовдосконалення сутнісних сил лю-

дини, у філософії цей процес називають *опредметненням* і *розпредметненням* цих сил.

Свою діяльністю людина не лише змінює природу, а й створює «другу природу», оптимальне середовище свого існування та розвитку. Що складніші форми, види й способи діяльності, то досконалішим є середовище людського існування й довершеною стає сама людина. У процесі діяльності формується нова система організації світу (суспільство) як якісно інший спосіб формування еволюційних програм (насамперед соціальних) і новий їх зміст. *Людина в її соціально діяльній сутності, духовній культурі, якісно новій творчості (активності) — мета цих програм.*

Діяльність є джерелом суспільного прогресу. Критерієм прогресу зазвичай вважають рівень розвитку виробничих сил, що є справедливим, бо від них залежить життєвий устрій, але в своїй стратегічній спрямованості діяльність зорієнтована не стільки на створення засобів виробництва, скільки на саму людину, її творчі здібності, здоров'я, можливість самореалізації, духовність, моральність, соціальну свободу та особисту гідність.

Тому сьогодні актуальною є проблема діяльності як засобу розвитку суспільного прогресу, найвищого рівня цивілізації. Найбільшої актуальності набуває такий компонент діяльності, як *інтелектуалізація всіх форм діяльності*. Наукова, творча діяльність стає єдиним чинником матеріального та духовного виробництва, формування та розвитку вищих цінностей людського суспільства, ощадливого ставлення до природних умов життя. З огляду на це *діяльність як засіб збагачення, відчуження перетворюється на засіб самореалізації людини, її вищих творчих можливостей, морально-ціннісних принципів, гармонійно поєднаних потреб.*

Висновок

Соціальна філософія — це розділ філософського знання, який вивчає характеристики суспільства як системи, що саморозвивається, її закони, соціальні ідеали, розвиток і перспективи. Суспільство виникає в результаті виокремлення людини з природи й визначається як система життєдіяльності людей, об'єднаних територією проживання, епохою, традиціями й культурою. Суспільство є формою існування суспільного буття, має внутрішню структуру, цілісність, закони та спрямованість розвитку. Соціальна філософія виокремлює такі сфери суспільного життя: економічну, політичну, соціальну, духовну. Способом існування соціального є діяльність, як специфічна форма активного ставлення лю-

дини до навколишнього світу, змістом якої є його цілеспрямована зміна й перетворення. Діяльність є основою єдності матеріального й духовного в житті людей. Діяльність — це джерело суспільного прогресу.

Питання для самоперевірки

1. Дайте коротке визначення поняттю «суспільство».
2. Охарактеризуйте структуру суспільства як соціальної системи.
3. Назвіть головні сфери життя суспільства.
4. Дайте коротку характеристику головним закономірностям розвитку сучасного суспільства.
5. Охарактеризуйте визначальну роль діяльності у виникненні й розвитку суспільства.

Список рекомендованої літератури

1. *Васильчук Ю. А.* Епоха НТР: новые основы массового производства и общество // Полис. — 1996. — № 2.
2. *Вебер. М.* Избранные сочинения: В 3 ч. — М., 1990.
3. *Гоббс Т.* Левиафан // Соч.: В 2 т. — М., 1991. — Т. 2.
4. *Дюркгейм Э. О.* Разделение общественного труда. Метод социологии. — М., 1990.
5. *Зотов А. В., Шевченко В. Н.* Очерки социальной философии. — М., 1994.
6. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. — М., 1994.
7. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре // Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1970. — Т. 2.
8. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
9. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
10. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. — Т. 21.
11. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. — К., 1996.
12. *Бердяев Н. А.* Смысл истории. — М., 1990.
13. *Герасимчук А. А.* Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.

Культура охоплює все, що відрізняє життя людської спільноти від життя природи, усі боки людського буття

Багатогранність проявів культури

матеріальні та духовні цінності людини
спосіб життя людей
взаємини між людьми
специфіка життя націй і народів
рівень розвитку суспільства
знакова система
акумульована в суспільстві інформація тощо

Функції культури

соціалізуюча
комунікативна
знаково-комунікативна
ігрова
диференціації та інтеграції суспільства

Цінності — це процеси, явища, предмети, які є позитивно значущими для людини й сприяють задоволенню її потреб та інтересів

Філософські аспекти розуміння цінностей

мають соціальний характер
виникають у процесах діяльності
мають функціональне значення
мають особистісний сенс
мають об'єктивний зміст і суб'єктивну форму функціонування

Класифікація цінностей

<i>За сферами суспільного життя</i>
матеріальні
соціально-політичні
духовні
<i>За суб'єктами</i>
індивідуальні
групові
загальнолюдські
<i>За роллю в житті суспільства</i>
другорядного значення
повсякденного вжитку
вищі цінності

Ціннісні орієнтації особистості — це система цінностей, згідно з якими людина усвідомлює ситуацію та обирає адекватну до неї дію або вчинок

Фундамент ціннісних орієнтацій особистості — вищі цінності

Сенс індивідуального існування — утвердження вищих цінностей та цінностей власного життя

Філософське осмислення культури. Філософське розуміння культури є складовою частиною осмислення буття, світу й місця людини в ньому. Слово «культура» є одним з найпоширеніших. Воно використовується як у соціально-політичній літературі, у процесі аналізу художніх явищ, так і на побутовому рівні, а також у філософських дослідженнях (філософії культури). У тлумаченні феномена культури спеціалісти посідають різні, почасти протилежні позиції. Сьогодні, як стверджують культурологи, існує більш як 500 визначень культури.

Саме слово «культура» з'явилося понад дві тисячі років тому й етимологічно означало лише «обробляти» й використовувалося спершу як агротехнічний термін «обробка землі», «культивування ґрунту». В античному світі Цицерон уперше використав слово «культура» в іншому сенсі — вкладаючи в його зміст можливість впливу на людський розум, протиставляючи його іншому поняттю античності — «натурі», тобто природі. У цьому разі слово «культура» означало явище, створене людиною (поза природою). Відтоді будь-який елемент культури став сприйматися не як результат дії природних сил, а як результат діяльності самої людини з процесу переробки, удосконалення об'єктів природи. Таке розуміння культури на побутовому рівні свідомості залишається актуальним і сьогодні. У німецькій класичній філософії під культурою стали розуміти «другу природу», тобто все те, що створюється й удосконалюється людиною: *«культура — це створена людиною друга природа»* (Г. Гегель).

Щодо визначення поняття «культура» дослідники не дійшли спільної думки. Нині культуру вивчає ціла низка наук — історія, археологія, етнографія, релігієзнавство й кожна з них обирає свій ракурс її вивчення й по-своєму визначає її. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. виникла спеціальна наука про культуру — культурологія, що вивчає культуру як систему елементів. Філософія також цікавиться таким складним і динамічним феноменом, як культура.

Філософія культури виходить з наведених нижче положень.

1. Культура заснована на діяльності людей; через культуру й завдяки їй проходить об'єднання природного й соціального, основою цього об'єднання є людина як суб'єкт діяльності, пізнання та спілкування.

2. Культура є результатом об'єктивізації, матеріалізації прагнень, цілей та інтересів людини. Для характеристики культури використовують поняття «артефакт». *Артефакт — це продукт діяльності людини.* Тому культура може тлумачитися як світ артефактів, що виникли в результаті матеріальної або духовної

практики. Безперечно, культура пов'язана з наданням певного змісту артефактам культури. Матеріальні об'єкти, що існують самі по собі, не мають жодного змісту. Цей зміст у них вкладає сама людина, виражаючи його за допомогою мови, тому культура є способом інформаційного забезпечення існування суспільства.

Сутність інформаційно-семіотичної концепції культури полягає в тому, що її розуміють як сферу інформаційного забезпечення функціонування суспільства. Вважається, що культура — це *колективний інтелект, колективний розум, який формує та зберігає соціальну інформацію, що використовується людиною для перетворення навколишнього світу й самої себе*. Ця інформація кодується в створюваних людьми знакових системах, найважливішою з яких є мова (наука про знакові системи називається семіотикою). Специфіка людського способу життя детермінована тим, що люди на відміну від тварин, керуються в своєму житті не лише природними властивостями предметів матеріального світу, а й спеціальною інформацією, на основі якої вони свідомо ставляться до навколишнього світу, змінюють його згідно зі своїми потребами та інтересами.

У соціальній інформації існують три головні типи змісту: *знання, цінності та регулятиви* (правила дії та поведінки). Взаємозв'язки між ними визначають особливості *духовної культури* (міфології, релігії, мистецтва, філософії), *соціальної культури* (моральної, правової, політичної) і *технологічної культури* (технічної, наукової, інженерної). Кожний народ у своєму історичному розвитку створює національну культуру. Разом з тим існують культурні універсалиї, що характеризують культуру як таку, що саморозвивається в просторі й часі, як колективний інтелект усього людства загалом.

Поняття культури стосується не лише артефактів культури, а й самої людини як особистості. *Культура особистості — це система її морально-естетичних норм, спосіб життя, які характеризуються такими рисами, як порядність, чесність, скромність, милосердя тощо*. Інколи синонімом високої культури особистості є *інтелігентність — широкі знання, соціальна відповідальність, висока культура*. Культура особистості містить уміння раціонально використовувати час, не марнувати його на непотрібні справи й заняття. Культурна особистість уміє керувати собою, має навички самоконтролю, самовдосконалення й прагнення до активного спілкування. *Культурна особистість зорієнтована на добро, гуманізм, справедливість*.

Як і будь-яке суспільне явище, культура виконує певні функції, серед яких можна виокремити головні. Назвемо їх:

1. *Соціалізуюча функція* культури — організовує процес соціалізації особи (засвоєння людиною соціальної ролі, навичок тощо).

2. *Комунікативна функція* — передбачає взаємодію між людьми, соціальними групами й суспільством.

3. *Функція диференціації та інтеграції суспільства*. Об'єднуючи людей у межах певної культури, ця функція роз'єднує (диференціює) людей за їхньою належністю до іншої культури.

4. *Ігрова функція* — в її межах проходить вільна творча діяльність людей, в основі якої лежить розважальний і змагальний моменти.

5. *Знаково-комунікативна функція* — усі явища культури (артефакти) є знаками, що несуть символічне значення. Завдяки символам здійснюється спілкування людини з людиною, тому культуру часто визначають як систему символів.

Отже, *культура не існує поза людиною*. Із самого початку вона пов'язана з людиною й відображає потребу людей шукати сенс свого життя в діяльності, і навпаки, немає ні суспільства, ні соціальної групи, ні людини поза культурою. У такому контексті соціальна філософія виокремлює такі *різновиди культур*, як *світову* (синтез кращих досягнень усіх національних культур різноманітних народів, що населяють нашу планету) та *національну* (синтез культур різноманітних соціальних груп, класів тощо). До національних культур належать культура українська, російська, польська та ін., регіональна (слов'янська, американська, африканська), культура окремих соціальних суб'єктів (класова, міська, сільська, професійна, молодіжна, родинна та окремої особистості). Виокремлюють також *культурні епохи*, наприклад, античності, Середньовіччя, Відродження, окремі форми культури, приміром, політичну, соціальну, правову, релігійну, *специфічні культурні підрозділи* (масову, авторитарну, маргінальну), а також *офіційну культуру*.

Специфіка людської діяльності зумовлює виокремлення матеріальної та духовної культури. *Матеріальна культура* охоплює дуже широке коло предметів, серед яких, власне, проходить усе життя як кожної окремої людини, так і суспільства загалом (до матеріальної культури відносять засоби виробництва, техніку, технології, культуру праці виробництва, матеріальну основу побуту, матеріальний бік довколишнього середовища). *Духовна культура* — це результати духовної діяльності людства: наука, філософія, мистецтво, мораль, політика, право, освіта, релігія, сфера управління суспільством тощо. До духовної культури належать державні організації та інститути (наукові інститути, вищі навчальні заклади, школи, театри, музеї, бібліотеки тощо), які в

сукупності забезпечують функціонування духовної культури суспільства загалом.

Розподіл культури на матеріальну й духовну є відносним. Дуже часто неможливо однозначно віднести ті чи ті явища до матеріальної чи духовної культури. З одного боку, вони належать до культури матеріальної, з іншого — до культури духовної. Наприклад, продукти духовного життя, ідеї, художні твори, суспільні норми знаходять своє відображення в певній предметній матеріалізованій формі, тобто в рукописах, книжках, картинах тощо (є елементами матеріальної культури).

Духовна культура — важливий чинник суспільного прогресу, її рівень визначає щабель інтелектуального, естетичного, художнього й морального розвитку людства. З поняттям духовної культури пов'язаний процес набуття знань і досвіду в тій чи тій площині діяльності, засвоєння людиною певної системи цінностей, відпрацювання власної лінії поведінки.

Усесвітня історія вирізняє багато типів культур. Для характеристики суспільств, які відрізняються одне від одного за специфікою панівної культури, часто послуговуються терміном «цивілізація».

Проблема співвідношення культури й цивілізації багатогранна і часто суперечлива у варіантах її вирішення. На рівні художньої літератури та публіцистики поняття культури й цивілізації часто тлумачаться як синоніми, але в більшості випадків, особливо у філософській літературі, поняття культури й цивілізації розділяються та протиставляються. Наприклад, *до культури насамперед відносять сферу духовності, а до цивілізації — сферу матеріальної діяльності.* В іншому випадку цивілізацію характеризують як особливий етап у розвитку культури, який демонструє її видатні досягнення або як кінцевий момент існування будь-якої культури (виражає її занепад). Існує й інше визначення цивілізації, коли її тлумачать як загальну характеристику історично конкретних типів соціуму та культури.

Отже, цивілізація — це соціально-культурні комплекси, які склалися в різні історичні проміжки часу в різних куточках планети і несуть в собі риси соціальної та культурної неповторності. Саме в такому контексті виокремлюються два основні типи цивілізації — західний («техногенна цивілізація») і східний («традиційне суспільство»). Західна та східна цивілізації перебувають у діалектичному процесі взаємодії. Сучасні дослідження вбачають прогрес людства в синтезі досягнень культури Сходу та Заходу.

Для розкриття змісту культури можна використати ціннісний підхід, згідно з яким культура — це сукупність матеріальних і

духовних цінностей, способи їх створення, уміння їх використувати та передавати прийдешнім поколінням.

Проблема цінностей у філософії. До найважливіших філософських проблем, що лежать у площині соціальної філософії, належить проблема цінностей. Цінності свідчать про людський спосіб життя, суттєву відмінність людини від тварини. Розділ філософії, у якому вивчається теорія цінностей, називається *аксіологія* (від грец. «цінність» і «вивчення»). *Поняття цінності зазвичай використовується для позначення процесів, явищ, предметів, які є позитивно значущі для людини й сприяють задоволенню її потреб та інтересів.* Вивчення цінностей має давню історію.

Першу спробу надати поняттю цінності філософсько узагальненого значення зробили філософи античного світу (Сократ, Платон). Вони вважали, що найвищими цінностями є благо та справедливість. Головним питанням аксіології за Сократом, було питання «що є благо?» У середньовічній філософії ціннісні етико-релігійні характеристики містились у самому понятті *реальність* (істинне буття Бога). В епоху Відродження домінували цінності гуманізму та вільнодумства. У Новий час цінності почали сприйматися з позицій раціоналізму, наукової доцільності. Безпосереднім поштовхом до розвитку теорії цінностей як специфічної галузі філософського знання було вчення І. Канта про регулятивні принципи практичного розуму, за якими об'єкти таких понять, як безсмертя душі, свобода, Бог, реально не існують, проте припускається можливість їх існування в практичних цілях на рівні суб'єкта. У ХІХ ст. система цінностей дістала свого розвитку у працях марксистів, хоча загалом марксизм критично ставився до положення про аксіологію як самостійну філософську дисципліну.

Лише з другої половини минулого століття аксіологія як окремий філософський напрям отримала новий поштовх у розвитку, конкретизуючи предмет свого наукового дослідження. *Предметом аксіології вважають цінності всіх типів, зв'язок різноманітних цінностей із соціальними та культурними чинниками та структурою особи.*

Багатогранність, багатовимірність цінності не взаємовиключають, а взаємодоповнюють її розуміння загалом (синтез підходів). Отже, *цінність — це те, що цінують люди.* До цінностей належать предмети, явища соціальної та природної дійсності, людські ідеї, учинки, дії, явища культури тощо. Як нормативна категорія цінність охоплює все, що може бути ідеалом, метою, предметом прагнення та інтересу.

Філософський аспект розуміння цінності передбачає таке: 1) *цінність за своєю сутністю має соціальний характер* (там, де немає суспільства, — немає цінностей); 2) *цінність виникає в процесі діяльності*. Мета й результати людської діяльності із самого початку стають цінностями завдяки їх актуальній значимості й відповідності сутнісним людським потребам й інтересам; 3) *поняття «цінність» відрізняється від поняття «значимість»*. Поняття «значимість» є ширшим, ніж поняття «цінність». Значимість означає певний рівень інтенсивності ціннісного ставлення (суб'єкта щось цікавить більшою або меншою мірою), значимість може віддзеркалювати не лише цінність, а й антицінність (шкоду, зло, які не можна позначати словом «цінність»). *Цінність завжди має позитивне значення*; 4) *цінність має дві важливі властивості*: а) *функціональне значення*, що робить предмети або явище цінністю в певному суспільстві; б) *особистісний зміст цінності*. Людина як соціальна істота шукає в людях, предметах, ідеях їх сутність, що реалізує її індивідуальні потреби, інтереси й стає для неї сенсом життя; 5) *цінності за своєю природою мають об'єктивний характер і суб'єктивну форму функціонування*.

Не менш важливим поняттям аксіології є «оцінка». *Оцінка — це засіб усвідомлення позитивної чи негативної значимості явищ природи, результатів діяльності людини для задоволення її об'єктивно зумовлених потреб та інтересів*. Оцінка й цінність є дуже близькими поняттями, але між ними існує певна різниця. На відміну від цінності, яка може мати лише позитивне значення (не може бути «негативної цінності»), оцінка може бути як позитивною, так і негативною. Крім того, цінність є об'єктивною внаслідок практичного ставлення до навколишнього світу, оцінка ж має різко виражений суб'єктивний характер, вона залежить від соціальних та індивідуальних якостей суб'єкта, що оцінюється. Оцінка може бути істинною або хибною. Істинність оцінки пов'язана з її можливістю адекватно віддзеркалювати об'єктивну реальність. Критерієм оцінки, як і критерієм істини, є практика.

Структура оцінки має *дві площини*: перша — *оцінювання*, тобто фіксація деяких об'єктивних характеристик предмета, властивостей тощо, а друга — *ставлення суб'єкта до об'єкта, фіксація характеристики взаємодії* (позитивної чи негативної, конструктивної чи деструктивної тощо). У результаті оцінка, пов'язана з першою площиною, дає знання; оцінка, пов'язана з другою площиною, дає норму.

Норма — це обмеження, якому підпорядкований певний процес чи його результати (суспільно визначена міра, спосіб задово-

лення потреби чи інтересу). Норма — це вимога, яка дозволяє або забороняє певні дії та вчинки, виходячи з існування в суспільстві уявлень про необхідне. Отже, норма передбачає момент оцінки. Норми суспільства існують відносно самостійно й водночас впливають на оцінювання. Це означає, що суб'єкт робить оцінку не лише з позицій власного розуму, а й під впливом існуючої в суспільстві норми. Норми історично змінні; старі замінюються новими (подібно до того, як на зміну старим оцінкам приходять нові).

Суперечлива природа оцінки позначається на її функціях.

1. *Світоглядна функція* сприяє формуванню світогляду суб'єкта (його самосвідомості), оскільки оцінка завжди пов'язана зі значимою для нього інформацією про ставлення до зовнішнього світу й зовнішнього світу до суб'єкта оцінки.

2. *Гносеологічна функція* виникає на основі того, що оцінка є завжди процесом пізнання (фрагментом пошуку адекватного відображення дійсності).

3. *Активізуюча функція* визначає спрямованість практичного використання оцінки, активну настанову на діяльність або вчинок суб'єкта.

4. *Варіативна функція* дає змогу організувати відбір тих чи тих об'єктів, їх властивостей, відносин тощо на основі порівняння кращих, необхідних властивостей предметів та явищ з існуючими в суспільстві нормами оцінки.

Класифікація цінностей. Існує безліч цінностей, *класифікація яких відбиває їх багатомірність і багатогранність*. Зазвичай в основі класифікації лежать такі критерії: 1) *за сферами суспільного життя*; 2) *за суб'єктами, носіями цінностей*; 3) *за роллю в житті суспільства*.

За основними сферами суспільного життя виокремлюють такі цінності:

- *матеріальні*, до яких належать ціннісно значимі природні предмети й об'єкти (засоби виробництва, предмети споживання);
- *соціально-політичні* — цінності соціально-політичної діяльності (соціальне благо, прогресивне значення історичних подій — перемоги, революції, миру тощо);
- *духовні цінності* — віддзеркалюють нормативно-оцінний бік явищ суспільної свідомості, які виражаються в певних формах (цінностях науки, моралі, мистецтва, релігії тощо).

Зазвичай перелічені вище цінності взаємозв'язані, у кожній з них є той чи той аспект (зміст) іншої. Це стосується насамперед загальнолюдських цінностей.

Цінності класифікують також за суб'єктами (носіями):

- *індивідуальні* — це цінності окремого предмета для конкретної людини, які віддзеркалюють індивідуальну потребу або інтерес суб'єкта (індивідуальні звички, рівень знань, оцінки тощо);

- *групові* — це цінності, які є значимими для окремої соціальної групи (спільноти). Групові цінності сприяють інтеграції колективу, формують ідеологічну єдність тощо;

- *загальнолюдські* — це цінності, значення яких пов'язане з якнайширшим колом предметів та явищ об'єктивної дійсності, значимих для людства загалом (соціальні, політичні та моральні принципи, що збігаються з інтересами більшості населення, загальнолюдські ідеали, загальнонародні цілі та основні засоби їх досягнення, цінності соціальної справедливості, людської гідності, громадського обов'язку, цінності природи, збереження миру, екологічної безпеки тощо).

За роллю, яку виконують цінності, їх поділяють на три групи:

- *цінності, що мають другорядне значення для людей і суспільства* (без яких суспільство може функціонувати);

- *цінності повсякденного життя* (без яких суспільство не може повноцінно розвиватись і функціонувати);

- *вищі цінності, які віддзеркалюють фундаментальні потреби (матеріальні та духовні) суспільства й особи*. Без вищих цінностей неможливий розвиток суспільства та формування особистості. Вищі цінності залучають індивіда до суспільного життя, визначають зміст і сенс життя загалом. До вищих цінностей зазвичай належать уявлення про справедливість, свободу, права та обов'язки людини, дружба, любов тощо. Серед групи вищих цінностей виокремлюють насамперед цінності життя й свободи.

Зазвичай класифікація цінностей є умовною, адже вони діалектично пов'язані між собою, можуть переходити одна в одну й сприяти створенню нових і зникненню старих. Цінності з певною логікою необхідності трансформуються в конкретну діяльність і вчинки людей. Усвідомлені цінності стають конкретними імперативами поведінки, ціннісними орієнтаціями людини.

Ціннісні орієнтації є важливим елементом внутрішньої структури особистості, вони допомагають відокремлювати суттєве від несуттєвого, закріплюються життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань.

Сукупність ціннісних орієнтацій становить певну внутрішню вісь свідомості, забезпечує стабільність розвитку особи, співвідносність у її діяльності й поведінці, що виявляється в спрямованості потреб та інтересів. Тому ціннісні орієнтації є важливим фактором, що детермінує мотивацію особистості.

У будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації є об'єктом виховання або самовиховання. Вони виявляються як у площині свідомого, так і несвідомого й віддзеркалюють розв'язання особою внутрішніх суперечностей мотивації (боротьба між обов'язком і бажанням тощо).

Наявність стійких ціннісних орієнтацій характеризує зрілість людини як особистості. Конструктивні ціннісні орієнтації виявляються в діяльності людини як певна ієрархія переваг, які надає людина матеріальним чи духовним цінностям. У результаті виокремлюються такі якості особистості, як *надійність, вірність, здатність до вольових зусиль, активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні життєвих цілей*. Брак стійких ціннісних орієнтацій породжує непослідовність у поведінці. Нерозвиненість ціннісних орієнтацій — ознака інфантильності, панування зовнішніх стимулів над внутрішньою структурою особистості.

Психологічним механізмом функціонування ціннісних орієнтацій є *настанови*. Сформовані на рівні переконань, вони адекватно виявляються в реальній поведінці людини.

Окремо слід сказати про *вищі цінності*, що становлять фундамент ціннісних орієнтацій особистості. Ними є *життя, здоров'я, свобода, мир, істина тощо*. Визначення цінностей як вищих здійснюється на рівні індивідуального волевиявлення. У результаті *вищі цінності визначають сенс існування особистості, а також мотивацію до дії та вчинків*. Потреба в сенсі життя — це потреба панорамного бачення світу, універсальної картини світу. Без такого внутрішнього ідейного сенсу людина не відчуває своєї цілісності, не може керувати своєю діяльністю та вчинками. *Людина без сенсу в житті, без вищої мети є лише засобом для досягнення цілей іншими людьми*. Утвердження вищих цілей та цінностей власного життя становить сенс індивідуального існування. Причетність до вищих цінностей, служіння їм дає змогу людині відчути цінність свого індивідуального буття (докладніше див.: Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. — С. 385—400).

Висновки

Культура — це специфічна сфера діяльності людини, що відрізняє гуманний «олюднений» світ від усього «нелюдського» (природного). Культура — це ядро, основа, «душа» суспільства. Вона визначає спосіб життя людей, їхні взаємини, специфіку життя націй і народів, рівень розвитку суспільства, спосіб акумулювання, збереження та передавання соціально значимої інформації, сукупність соціальних норм, звичаїв, традицій, релігію, мі-

фологію, науку тощо. Культура містить матеріальні та духовні цінності людини.

Поняття цінності охоплює процеси, явища, предмети, що мають позитивне значення для людини й сприяють задоволенню її потреб. Усе багатоманіття проявів цінностей можна класифікувати за трьома критеріями: сферами суспільного життя; суб'єктами ціннісної оцінки та роллю й значенням цінностей у житті суспільства. Найголовнішими цінностями людини є життя, свобода, любов, мир. Цінності мають дуже важливе значення в житті людини, але не самі по собі, а в умовах наявної системи ціннісних орієнтацій особистості.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю «культура».
2. Які різновиди культури ви можете назвати?
3. Дайте коротку характеристику функціям культури.
4. Що таке цінність?
5. Дайте визначення поняттю «ціннісна орієнтація».
6. Назвіть системи класифікації цінностей.
7. Коротко охарактеризуйте найголовніші цінності людського існування (життя, свобода, любов, мир).

Список рекомендованої літератури

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996.
2. Анищенко А. И. Структура общественного сознания. — М., 1973.
3. Антонович Д. Українська культура. — Мюнхен, 1988.
4. Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни. — М., 1982.
5. Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. — М., 1994.
6. Бердяев Н. А. О назначении человека. — М., 1993.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.
8. Грушин В. А. Массовое сознание. — М., 1987.
9. Духовне оновлення суспільства. — К., 1990.
10. Ильин И. Н. Путь к очевидности. — М., 1993.
11. Ксенофонт В. И. Духовность как экзистенциальная проблема // Философ. науки. — 1991. — № 12.
12. Культура і побут населення України. — К., 1991.
13. Культурне відродження в Україні. — К., 1993.

14. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. // Соч. — 2-е изд. — Т. 3.
15. *Никитин В. П.* Духовный мир: органичный космос или разбегающаяся Вселенная // Вопр. философии. — 1991. — № 8.
16. Общественное сознание и его формы. / Под общ. ред В. И. Толстых. — М., 1986.
17. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
18. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998.
19. *Пролєєв В. С.* Духовність и бытие человека. — К., 1992.
20. *Скуратівський В. А.* Етносоціальна культура як саморегульована система: Навч. посіб. — К., 1993.
21. Стан культурної сфери та культурної політики в Україні (Аналітичний огляд). — К., 1995.
22. *Тойнбі А.* Дослідження історії. — К., 1995.
23. Українська культура: історія і сучасність. — К., 1994.
24. Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. — К., 1993.
25. *Уледов А. К.* Духовная жизнь общества: Проблемы методологического исследования. — М., 1980.
26. *Федотова В. Г.* Практическое и духовное освоение действительности. — М., 1989.
27. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. — М., 1991.
28. *Авалиани С. Ш.* Природа знания и ценности. — Тбилиси, 1989.
29. *Афанасьев М. С.* Социальные ценности и ценностная ориентация личности. — М., 1990.
30. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание. — Х., 1985.
31. *Бакрадзе А. Т.* Ідеал людяності і цінності людського життя // Філософ. думка. — 1989. — № 2.
32. *Блюмкин В. А.* Мир моральных ценностей. — М., 1981.
33. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М., 1990.
34. *Давидович В. Е.* Теория идеала. — Ростов-н/Д., 1983.
35. *Дробницкий О. Г.* Понятие морали. — М., 1974.
36. *Золотухина-Аболина Е. В.* О специфике высших духовных ценностей // Филос. науки. — 1987. — № 1.
37. *Малахов В. А.* Цінність як категорія культури // Філософ. думка. — 1982. — № 5.
38. *Ручка А. А.* Социальные ценности и нормы. — К., 1976.
39. *Столович Л. Н.* Природа эстетической ценности. — М., 1972.
40. *Табачковский В. Г.* Новое мышление: примат естественного историзма — реализм мировоззрения и мировоззрение реализма. — К., 1992.
41. Философские и ценностные формы сознания. — М., 1978.
42. *Шитов И. П.* Природа художественной ценности. — К., 1982.
43. *Чухина Л. А.* Человек и его ценностный мир в религиозной философии. — Рига, 1991.

Філософія історії — це розділ філософії, спрямований на пояснення історичного процесу загалом та аналіз методологічних проблем історичного пізнання

Історичний процес — процес розвитку всіх суспільних відносин та явищ, що оточують людину

Головні підходи в аналізі історії

Формаційний підхід
(К. Маркс, Ф. Енгельс)

Суспільно-економічна формація — сукупність виробничих відносин, певний рівень виробничих сил, суспільних зв'язків на певному етапі історичного розвитку

Види формацій

Первісний лад

Рабовласницька

Феодальна

Капіталістична

Комуністична

Культурологічний підхід
(О. Шпенглер)

Цивілізація — найвищий рівень розвитку культури, завершальний етап її розвитку

Сенс історичного процесу — усвідомлення долі, душі й мови культури

Види культур

египетська

індійська

китайська

вавилонська

греко-римська

візантійсько-арабська

західно-європейська

культура майя

Цивілізаційний підхід
(А. Тойнбі)

Цивілізація — це стійка спільнота людей, об'єднана духовними традиціями, подібністю способу життя, географічними та історичними межами

Історія — нелінійний процес зародження, зростання, надлому і зникнення цивілізації

Типи цивілізації

основні (відкриті)

локальні (замкнені)

Другорядні підходи в аналізі історії

- підхід Г. Гереля (на основі об'єктивного ідеалізму)
- позитивістський підхід (О. Конт)
- неопозитивістський підхід
- неотомістський підхід тощо

Проблема історії у філософії. Інтерес до історії (як системи знань про те, що вже було й минуло) зумовлений бажанням сучасної людини зрозуміти сенс історії, її внутрішню логіку та логіку людини, яка її творить. Історія як наука допомагає реалізувати цей інтерес. Історичні знання формують соціальну відповідальність людини за свої дії та вчинки, сприяють чіткішому усвідомленню людиною свого місця в світі й своєї ролі в історичному процесі, а отже, і в майбутній історії цивілізації.

Філософія історії вивчає суспільство як суспільно-історичний процес. Відомо, що процес (лат. *procesum*) — це послідовна зміна стану об'єкта. У такому контексті філософія історії розкриває внутрішню логіку розвитку людського суспільства, виокремлює загальні закони, риси та властивості суспільно-історичного процесу, аналізує проблеми соціального прогресу й регресу, дає теоретичну реконструкцію історичного минулого. Термін «філософія історії» уперше був використаний Вольтером для позначення узагальнених знань про історію.

Філософія історії пройшла низку етапів свого розвитку. Ідеї й проблеми філософії історії розроблялися філософами античного періоду (Геродот, Платон, Арістотель, Плутарх та ін.), які наполегливо збирали й класифікували історичні факти минулого, давали їм власну інтерпретацію, але без достатнього теоретичного обґрунтування. У епоху Середньовіччя Августин Блаженний, Фома Аквінський та інші аналізували розвиток історії на основі ідей провіденціалізму. В добу Відродження й Нового часу філософія історії акцентувала увагу на дослідженні цілей і спрямованості історії, домінування ролі людини в цьому процесі. У період французького Просвітництва Вольтер зауважив, що історик повинен не просто описувати історичні події, а й давати їм філософську інтерпретацію.

Величезний внесок у філософію історії зробили представники німецької класичної філософії, насамперед Г. Гегель, який аналізував історію як діалектичний процес. Він уважав, що історичний процес розвивається не по колу, а по спіралі, діалектично заперечуючи свої попередні етапи розвитку. Гегель зробив висновок, що історія — це розвиток людського духу, а першоджерелом розвитку історії є світовий розум («Світовий дух»). Зміст розвитку історії — це усвідомлення свободи, що є послідовною низкою етапів від свободи одного через свободу громадян до загальної свободи. Інакше кажучи, історичний процес є розвитком суспільства до загальної свободи.

Марксистська філософія (К. Маркс, Ф. Енгельс) критично переосмислила гегелівський діалектичний метод пояснення історії з позиції матеріалізму й доповнила його формаційним підходом,

згідно з яким історичний процес розвивається в бік суспільного прогресу, ґрунтуючись на матеріальному виробництві. Позитивістський підхід був репрезентований працями О. Конта, який виділив такі стадії розвитку суспільства, як традиційне, доіндустріальне, індустріальне. У дещо зміненому вигляді ці стадії — традиційну, доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну — виокремлюють деякі сучасні західні філософи. Цивілізаційний та культурологічний підходи пояснення історичного процесу розробили А. Тойнбі та О. Шпенглер. Сучасна філософія історії представлена працями К. Ясперса, Х. Ортега-і-Гассета, Ф. Фукуями, К. Поппера, С. Хантінгтона та інших авторів, які здебільшого схиляються до песимістичного сценарію розвитку історії. Не менш цікавими сьогодні є теологічні концепції, які розробляють ідеї провіденціалізму¹ в історії (А. Швейцер, П. Тейяр де Шарден та ін.).

Зазначимо, що наведені концепції філософії історії не мають спільного підходу до вирішення проблеми сутності, сенсу та спрямованості історичного процесу.

Сенс і спрямованість історичного процесу. Сьогодні найбільш усталеним є погляд, згідно з яким сенс історії є поняття, що віддзеркалює зміст і спрямованість розвитку історичного процесу, що усвідомлюється розумом. *Сенс історії* — це відповідь на запитання про виправданість історії: «Для чого жили й живуть люди та житимуть майбутні покоління». Проблема сенсу історії пов'язана з проблемою сутності людини й сенсом її життя, сенсом історії є утвердження та реалізація людської сутності (самореалізації людини як вільної істоти). Історичний процес скеровується постійним прагненням людини реалізувати себе як вільну істоту, незалежну від зовнішніх умов життя. *Саморозвиток і самоцінність людини є мірою прогресивного розвитку суспільства і його історії.*

У сучасній філософії існують інші підходи до вирішення проблеми сенсу історії. До них належить ідея німецького філософа Карла Ясперса (1883—1969 рр.), який стверджував, що сенс історії перебуває за межами самої історії. Таким сенсом є *віра (філософська віра)*, яка не роз'єднує світ, а інтегрує та об'єднує його. Початок філософської віри збігається з миттю усвідомлення людиною самої себе, залученням людини до культури й моральної поведінки, з формулюванням питань про сенс людського життя. Саме це й стало початком історії людства, пошуків інтеграції між людьми через спільну долю й спільну віру. Об'єднання людей

¹ Провіденціалізм (лат. *providentia* — передбачення) — теологічне розуміння причин історичного процесу як прояву волі Бога, а його сенсу — як наперед визначеного наміру Бога (провидіння).

можливе лише завдяки комунікації. Тому філософська віра К. Ясперса незрідка тлумачиться як комунікативна філософія.

Свою теорію сенсу й спрямованості історичного процесу запропонував американський соціолог Френсіс Фукуяма (нар. 1952 р.). Засадовою ідеєю його теорії була ідея «кінця історії» (існування оптимальної форми суспільства та держави). Такою формою, на думку Ф. Фукуяма, є *ліберальна демократія*, яка є *сенсом розвитку історії*.

Зазначимо, що починаючи з XIX ст., у поясненні сенсу історії існували інші альтернативні позиції, репрезентовані Артуром Шопенгауером, який вважав, що *історія взагалі немає жодного сенсу*, та Фрідріхом Ніцше, який обстоював ідею, що історія — *це ірраціональний потік подій, що не підлягають раціональному поясненню*, а отже, ставити питання про сенс історії взагалі немає підстав.

Наступною проблемою філософії історії є *проблема спрямованості історичного процесу*. Філософи намагаються отримати відповідь, у якому напрямку розгортається історія, звідки й куди йде людство, до кращого майбутнього чи навпаки — до загибелі; чи існує загальна, єдина, людська історія, чи існують лише локальні, окремі історії народів, держав тощо.

Історія філософії свідчить, що спрямованість історичного процесу хвилювала ще мислителів античного світу, які виокремлювали *три напрямки лінійної концепції філософії історії* — *прогресивний, регресивний і циклічний*. Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. була розроблено концепцію *нелінійного розвитку історичного процесу*. Ці концепції мають для історії філософії надзвичайно важливе значення, тому розглянемо їх докладніше.

Античні філософи, насамперед Протагор і Демокріт, дотримувалися погляду, згідно з яким суспільство розвивається за висхідною лінією — від дикості до «золотого віку». Їхні погляди можна вважати початком *прогресивного підходу* в тлумаченні історичного процесу (суспільство розвивається за висхідною лінією та є ланцюгом переходу до більш складних суспільних форм). Інші мислителі (Гесіод, Сенека), навпаки, уважали, що розвиток суспільства проходить за нисхідною лінією — від «золотого віку» до «залізного» (деградація). Погляди останніх започаткували *регресивний підхід* у тлумаченні історичного процесу (суспільство розвивається за нисхідною лінією та є ланцюгом повернення до попередніх форм його існування). Нарешті, деякі античні філософи (Платон, Арістотель, Полібій) уважали, що суспільство рухається за висхідною, але замкнутим колом вічного повернення до попередніх етапів. Погляди цих філософів започаткували *циклічну концепцію філософії історії*.

На зміну домінуючій у середньовічній філософії циклічній концепції прийшла *есхатологічна лінійна*, згідно з якою історія (історичний час) є лінійно розгорнутим процесом, що має початок і кінець. Історія отримала характеристики розвитку, ідею однократності й неповторності історичних подій, певне спрямування, які задаються Богом. В епоху Просвітництва дві ключові концепції щодо проблем спрямованості людської історії — лінійна й циклічна набули свого довершеного вигляду.

Сутність лінійних концепцій розвитку полягає в тому, що розвиток суспільства проходить у межах Великої історії, універсального лінійного розвитку для всіх народів світу з однаковими тенденціями та закономірностями. Світова історія має тенденцію до прогресивного розвитку, хоча це не виключає наявності певних труднощів і відхилень. Лінійну концепцію репрезентує насамперед формаційний підхід К. Маркса і Ф. Енгельса, для якого характерні єдність принципів повторюваності та прогресивності (поступу) людської історії, які мають не ідеалістичну (надприродну) природу, а впливають з реальних суспільних процесів.

В аналізі всесвітньої історії К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що головним поняттям є «суспільно-економічна формація». *Суспільно-економічна формація — сукупність виробничих відносин, певного рівня виробничих сил, суспільних зв'язків, політичного устрою на певному етапі історичного розвитку.* Уся історія аналізувалась як закономірний процес зміни суспільно-економічних формацій. У суспільно-економічній формації виокремлюють два головні елементи — базис і надбудову. *Базис — економіка суспільства, складниками якої є виробничі сили та виробничі відносини. Надбудова — держава, політичні та соціальні інституції.* Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої вимагає змін в економічному базисі (розвиток матеріального виробництва спричиняє розвиток суспільства).

Виробничі сили постійно розвиваються, ускладнюються, а виробничі відносини залишаються незмінними. Виникає конфлікт, суперечність між новим рівнем виробничих сил і застарілими виробничими відносинами. Рано чи пізно насильницьким чи мирним шляхом відбуваються зміни в економічному базисі — виробничі відносини або повільно, або через докорінну перебудову та заміну їх новими стають адекватними новому рівню виробничих сил. Економічний базис, який змінився, веде до зміни політичної надбудови (вона або пристосовується до нового базису, або повністю заперечується рушійними силами історії) — так виникає нова суспільно-економічна формація, що перебуває на вищому, ніж попередня рівні.

Але висхідний розвиток історії не виключає в ній повторюваності. Конкретний аналіз способів виробництва дав підстави говорити про *неухильність* процесу заміни суспільно-економічних формацій. Так, позиція історичного прогресу, яку обстоювали буржуазні ідеологи XVIII ст., дістала теоретичне обґрунтування. Критерієм історичного процесу (прогресу) зрештою став панівний спосіб виробництва.

Карл Маркс виокремлював п'ять суспільно-економічних формацій, які стали класичними для історичного матеріалізму.

Первісний лад — *перша в історії людства суспільно-економічна формація, що існувала з часу виділення людей з тваринного світу до виникнення класового суспільства*. Для неї були характерні примітивні форми організації праці [майже не було механізмів, праця носила переважно ручний індивідуальний характер, зрідка була колективною (полювання, рільництво)]. У первісних суспільствах не було приватної власності, примітивні засоби виробництва перебували в суспільній власності. Не було публічної влади. Слабка суспільна організація зумовила відсутність держави; суспільство об'єднувалося на основі кровноспоріднених зв'язків, спільного прийняття рішень. Розвиток виробництва й особливо суспільства, зумовив поділ праці, який породив обмін, сприяв підвищенню продуктивності праці людей у межах родин, що поступово привело до приватної власності. З'явилися додатковий продукт, економічна нерівність членів общини, що спричинило розклад первісної общини й виникнення рабства. Це була перша неантагоністична формація.

Рабовласницька формація — *перша з антагоністичних суспільно-економічних формацій; соціальний лад, заснований на експлуатації рабів; у своїй основі мала приватну власність на засоби виробництва, зокрема на «живі» (рабів), соціальну нерівність і суспільне класове розшарування, державну та суспільно-публічну владу*. Рабська праця, що ґрунтувалася на позаекономічному примусі, була малопродуктивною, бо не стимулювала безпосередніх виробників. Проте загальна маса додаткового продукту, створеного експлуатацією великої кількості рабів за умов дешевої рабської праці, була значною, що сприяло поділу праці на розумову й фізичну, створенню великих міст. Рабовласницький лад був прогресивним явищем порівняно з первісним, оскільки забезпечував подальший розвиток продуктивних сил. Згодом примусовий характер праці призвів до кризи в розвитку продуктивних сил (основи суспільного прогресу) і зрештою рабовласницький лад був витіснений феодальним.

Феодальна суспільно-економічна формація утвердилася в результаті занепаду рабовласницького ладу, вона ґрунтувалася на великій за обсягом земельній власності, наявності особливого класу землевласників-феодалів. Характерним також була праця вільних, але економічно залежних (зрідка політично) від феодалів селян. Основні економічні відносини за феодального способу виробництва характеризувались існуванням трьох видів феодальної ренти: відробіткової, натуральної чи грошової, кожна з яких переважала на певному етапі розвитку феодалізму. Рента була продуктом додаткової праці, яку брали феодали з безпосередніх виробників. Особливі виробничі відносини складались у вільних ремісничих центрах — містах. Вищою формою соціально-політичних суперечностей стали суперечності між феодалами та експлуатованими селянами, що виявились у масових селянських повстаннях. З появою товарних відносин, мануфактури в надрах феодалізму зароджувався капіталістичний лад.

Капіталістична формація прийшла на зміну феодальній. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що це остання класова антагоністична формація, яка ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації людини людиною. Товарне виробництво має загальний характер (охоплює всі галузі матеріального виробництва). Товар стає панівною формою продукту, робоча сила також перетворюється на товар. Основним суспільно-політичним конфліктом стає конфлікт між робітничим класом і буржуазією. Основним економічним законом капіталізму є виробництво додаткової вартості, джерелом якої є неоплачена праця найманих виробників і привласнення її капіталістом. Класова боротьба пролетаріату розхитує основу капіталістичного ладу й має стати основним чинником загибелі капіталізму й заміни його соціалізмом (комуністичною формацією).

Комуністична формація (соціалістична, суспільство майбутнього), на думку класиків марксизму, *найвищий тип суспільно-економічної формації, що революційним способом має прийти на зміну капіталізму*. Для неї характерні: відсутність приватної власності на засоби виробництва, державна (суспільна) власність на них, праця робітників, селян, інтелігенції вільна від експлуатації з боку приватних власників, справедливий рівномірний розподіл сукупно виготовленого продукту між усіма членами суспільства, високий рівень розвитку виробництва та ефективна організація праці.

Окремо названо азійський спосіб виробництва. *Азійський спосіб виробництва* — це особливий політико-економічний тип суспільства, який був поширений у давніх цивілізаціях Сходу (Єги-

пет, Китай, Месопотамія), що були розташовані зазвичай у долинах річок. Для них характерними були іригаційне рільництво як основа економіки, відсутність приватної власності на головні засоби виробництва (землю, іригаційні споруди), державна власність на землю та засоби виробництва, масова колективна праця вільних членів общини під жорстоким контролем держави (бюрократії), наявність централізованої, деспотичної влади.

Формаційний підхід К. Маркса і Ф. Енгельса тлумачить все-світню історію як єдиний, лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Формаційний підхід доволі поширений у світовій філософії, особливо в соціалістичних і постсоціалістичних країнах. Але сучасна філософія історії акцентує увагу на його недоліках, насамперед наявній *догматизації* та *абсолютизації* в поясненні історичного процесу. Вадами формаційного підходу є, по-перше, неврахування інших чинників розвитку історії (культурних, національних, спонтанних); по-друге, надмірна схематичність, відірваність від специфіки суспільства, певна невідповідність практиці [наприклад, деякі суспільства оминули рабовласницьку або капіталістичну формації, відбувся непрогнозований економічний крах комуністичної (соціалістичної) формації тощо]; по-третє, уявлення про закономірний розвиток не залишає місця індивідуальному волевиявленню особистості як пошуку альтернативних шляхів розвитку суспільства.

У другій половині ХХ ст. лінійна схема послідовної зміни суспільно-економічних формацій виявила свою неповноту й теоретичну обмеженість. Тому домінуючим напрямом філософії історії стала теорія циклічного розвитку локальних суспільств (інша назва — концепція локальних цивілізацій). Так, *циклічний підхід заперечує існування єдиної світової історії, історичний процес визначається як складна система співіснуючих у просторі й часі (постійно змінюючих одна одну) цивілізацій і культур, які мають свою індивідуальну та неповторну історію*. Загальний принцип існування окремих цивілізацій і культур — повторюваність, ритмічність, циклічність.

Одним із засновників цивілізаційного підходу був російський історик і мислитель *М. Я. Данилевський (1822—1885 рр.)*, який ще наприкінці ХІХ ст. у своїй праці «Росія та Європа» заперечував існування загальних закономірностей розвитку суспільства. Він зазначав, що існують окремі культурно-історичні типи (цивілізації), які утверджують себе через релігійну, культурну, політичну діяльність («основи»). Їх існування супроводжується кон-

фліктом із зовнішнім світом та іншими цивілізаціями. Вони проходять стадії *зародження, становлення й загибелі*. М. Я. Данилевський уважав, що *сенсом усесвітньої історії є вияв через конфлікт особливостей культурно-історичних типів народів, які розвиваються за своїми законами (основою культурно-історичного типу є мова; виникнення, розвиток цього типу потребує політичної незалежності; успішний розвиток цивілізації залежить від реалізації культурно-історичного типу; формування цивілізації — тривалий процес, період розквіту — скороминучий; цивілізації розвиваються замкнуто й ізольовано через конфлікт із зовнішнім світом і між собою)*.

Близькою до концепції М. Я. Данилевського є *культурологічна концепція Освальда Шпенглера (1880—1936 рр.)*, в основі якої лежить поняття «культура» (як сукупність релігії, традицій, матеріального та духовного життя). Культура є автономною, самодостатньою, замкнутою реальністю. Як особливий «організм» вона має здатність зароджуватись і вмирати. Кожний культурний організм, за Шпенглером, існує певний життєвий термін (близько тисячі років), після чого перероджується в цивілізацію й гине. Загалом поняття «культура» в О. Шпенглера близьке до поняття «цивілізація» в А. Тойнбі. Отже, цивілізація в межах культурологічного підходу — *найвищий рівень розвитку культури, завершальний етап її розвитку, «напереддень» її смерті*.

О. Шпенглер виокремив у історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, китайську, вавилонську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську та культуру народу майя. Він прогнозував також можливість появи російсько-сибірської культури. Кожна з культур має свій глибинний сенс й однакове значення в історичному процесі. *Сенс історичного процесу вчений убачав в усвідомленні долі, душі й мови культури*. Культурологічний підхід був особливо популярний в Європі в першій половині ХХ ст.

Не менш цікавою була *теорія локальних цивілізацій* англійського історика й соціолога *Арнольда Тойнбі (1889—1975 рр.)*. Згідно з Тойнбі цивілізація — це стійка спільнота людей, об'єднана духовними традиціями, подібністю способу життя, географічними та історичними межами. Історія, як уважав учений, є нелінійний процес зародження життя і самознищення цивілізацій у різних куточках Землі. Тойнбі виокремив два типи цивілізацій. Назвемо їх.

1. *Основні цивілізації, що залишають значні досягнення в історії людства, опосередковано (особливо через релігію) впливають на інші цивілізації*. До них належали шумерська, вавилонська, елліністична, китайська, індуська, ісламська, християнська та деякі інші.

2. *Локальні цивілізації, що замкнені в своїх національних межах.* Локальних (національних) цивілізацій, що заслуговують на увагу в історії людства, А. Тойнбі налічує близько 30 — мексиканська, німецька, російська та ін.

Головними рушійними силами розвитку цивілізації А. Тойнбі вважав *зіткнення між Викликом* (який ставить під загрозу існування конкретного суспільства) і *творчою Відповіддю з боку людей*. Під Викликом А. Тойнбі розумів тиск на цивілізацію ззовні (невигідне географічне розташування, відставання від інших цивілізацій, військова агресія). Автором Відповіді є не суспільство загалом, а лише творча частина населення, яка, використовуючи механізм *мімесису* (наслідування), залучає інертну масу до нових соціальних цінностей. Величезне значення при цьому має діяльність талановитих, богообраних особистостей (видатних людей). Отже, *у результаті руху від Виклику до Відповіді народжується «локальна цивілізація».*

Внутрішня структура цивілізації складається з: а) *творчої меншості*, б) *інертної більшості*. Творча меншість веде за собою інертну більшість, щоб дати відповідь на Виклики, кинуті цивілізації. Творча меншість не завжди може визначати життя більшості, більшість здатна «гасити» енергію меншості, поглинути її. У цьому разі розвиток зупиняється й починається застій.

А. Тойнбі називає стадії, які проходить будь-яка цивілізація: *зародження, зростання, надлом, який закінчується повним зникненням* цивілізації. Учений наголошує, що цивілізація не є організмом з чітко заданою програмою самознищення. Розвиток історії визначається творчими зусиллями людини (насамперед еліти): доти, доки існує їхній духовний потенціал, цивілізація має можливість розвиватись у бік прогресу. Цивілізація для А. Тойнбі — *це синонім свободи й творчих можливостей людини, нескінченне духовне завдання, а не кінцевий результат.*

Порівняння формаційного та цивілізаційного підходів дає змогу дійти таких висновків: формаційний підхід аналізує динаміку розвитку історії, а цивілізаційний, навпаки — його статичні характеристики на рівні локально обмежених елементів. Формаційний підхід акцентує увагу на економічних чинниках розвитку суспільства, а цивілізаційний — на духовно-культурних. Сучасні філософи намагаються органічно поєднати формаційний (лінійно-прогресивний) і цивілізаційний (теорії циклічного розвитку) підходи. Сьогодні на перший план виходять концепції синтезу ідей формаційного та цивілізаційного підходів, в якому враховується багатоваріантність і багатовимірність світу, в якому поєднується ритмічність і поступальність соціального прогресу.

су, наявність альтернатив тощо. Такий підхід отримав назву *монадного*.

Як уже зазначалося, домінантною характеристикою розвитку історії є *прогрес*. Він означає висхідну лінію розвитку шляхом просування від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого. Таке розуміння прогресу (насамперед у тлумаченні розвитку суспільства) домінувало в XVII—XX ст. Саме в цей період філософія утверджувала ідеї про безмежну силу розуму та науки. Згодом виник культ прогресу (науково-технічний прогрес, прогрес духовної сфери тощо). Реальний розвиток історії показав утопічність однобоких прогресивних очікувань. Прогрес об'єктивно суперечливо пов'язаний зі своєю протилежністю — регресом, тому будь-який позитивний крок у розвитку суспільства позначається й негативними явищами. З огляду на це лише умовно можна говорити про рух людської цивілізації в бік прогресу або регресу.

Не менш суперечливою є *проблема критеріїв прогресу*. Серед філософів немає одностайної думки щодо критеріїв прогресу. Так, філософія Нового часу критерієм прогресу вважала розум, наукові знання; марксизм — рівень розвитку виробничих сил і виробничих відносин; сучасна філософія — гуманізацію суспільного життя тощо. Наявність чи відсутність цих критеріїв дає можливість умовно визначати прогресивність суспільних процесів. Але, безперечно, і з цим погоджується більшість сучасних філософів, таким *універсальним критерієм може бути високий рівень гуманізації суспільства*. *Остання дає змогу оцінити суспільство як прогресивне, коли воно дає можливість реалізувати сутнісні характеристики особистості й навпаки як регресивне, коли суспільство не створює умов для їх реалізації.*

Висновки

Розділ філософії, спрямований на пояснення історичного процесу загалом та аналіз методологічних проблем історичного пізнання, називається філософією історії. Історичний процес — це процес розвитку всіх суспільних відносин та явищ, в яких перебуває людина. Найповніше й наймістотворніше історичний процес досліджений у формаційній (К. Маркса, Ф. Енгельса), цивілізаційній (А. Тойнбі) та культурологічній (О. Шпенглера) концепціях.

Домінантною характеристикою розвитку історії є прогрес — висхідна лінія розвитку суспільства (від менш досконалого до більш досконалого). Прогрес об'єктивно складає суперечливу єдність зі своєю протилежністю — регресом. Універсальним критерієм прогресу в сучасному світі є високий рівень гуманізації суспільства.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть головні напрями філософського осмислення історії.
2. Хто є засновником концепції суспільно-економічної формації? У чому її сутність?
3. У чому специфіка цивілізаційного підходу А. Тойнбі?
4. Охарактеризуйте побіжно культурологічну концепцію О. Шпенглера.
5. Охарактеризуйте проблему ролі особи в історії.
6. Чи можете ви самостійно дати відповідь на запитання «що таке сенс історії?»

Список рекомендованої літератури

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996.
2. Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990.
3. Бойченко В., Бойченко М. Філософія історії: предмет, напрямки, детерміністські та ігрові концепції. — К., 1995.
4. Бойченко І. В. Філософія історії. — К., 2000.
5. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций. — М., — К., 1994.
6. Вольтер о философии и методология истории // Историки и история: Жизнь. Судьба. Творчество: В 2 кн. — М., 1998.
7. Гегель. Лекции по философии истории. — СПб., 1995.
8. Горак Г. І., Яцук Т. І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія: Курс лекцій. — К., 1993.
9. Гошовський М. М., Кучерявий І. Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. — К., 1993.
10. Данилевський Н. Я. Россия и Европа. — М., 1991.
11. Жекин Г. В. Социальная философия истории. — К., 1996.
12. Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 13.
13. Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 19.
14. Памфилова Э. Развивается ли наше общество? // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1.
15. Полибий. Всеобщая история. — СПб., 1995.
16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. — К., 1995.
17. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопр. философии. — 1990. — № 3.
18. Шинкарук В. І. Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 4.
19. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1993.
20. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Суспільство — виокремлена з природи частина матеріального світу, історично змінна форма життєдіяльності та спілкування людей (взаємодія, порядок, традиція, культура)

Природа — сукупність природничих умов існування людини та суспільства

Антропогенний вплив на природу

Різка зменшення впливу природи на людину
Природа стала сприйматись не як самостійна реальність, а як сировинний додаток для задоволення людських потреб

Науково-технічна революція в сотні разів збільшила можливості *негативного антропогенного впливу*, що призвело до кризи в екологічній сфері

Сучасний світ науки й техніки (техносфера) перетворився на самостійну реальність без урахування інтересів природи

Екологічна проблема — проблема охорони довкілля від негативного впливу людини

Екологічна криза — неконтрольована деструктивна зміна біосфери, що загрожує існуванню людини на Землі

Наслідки негативного антропогенного впливу в природі

Виснаження надр землі

Забруднення землі промисловими відходами

Знищення рослинного та тваринного світу

Вирубування лісів

Використання атомної енергії (як з мирною, так і з військовою метою), що призводить до радіоактивного забруднення довкілля

Соціальна екологія — наука, що вивчає суперечливе ставлення суспільства (людини) до середовища (природи)

Коеволюція — взаємопогоджений розвиток біосфери та людини

Глобальні проблеми сучасної цивілізації — сукупність життєво важливих проблем, від розв'язання яких залежить дальша доля людства

Головні проблеми сучасної цивілізації

проблеми війни та миру
екологічна
продовольча
демографічна
охорони здоров'я
мирне освоєння космосу та ін.

Причини глобальних проблем

нерівномірний соціально-економічний, політичний, науково-технічний, демографічний, екологічний та культурний розвиток

Способи вирішення

ліквідація соціальних антагонізмів
досягнення гармонійних відносин між суспільством і природою
перехід усього суспільства на шлях коеволюційного розвитку

Особливості взаємодії суспільства та природи. Однією з найважливіших проблем соціальної філософії є суперечлива взаємодія суспільства й природи. Усебічна оцінка кризових явищ у взаємодії суспільства й природи, теоретичне обґрунтування заходів, необхідних для підтримки природи в здоровому стані (який сприятиме розвитку життя), — одне з головних завдань соціальної філософії, а разом з нею й соціальної екології, яка в розв'язанні власних завдань спирається на теорію взаємодії суспільства й природи.

У філософії поняття «природа» має три основні аспекти визначення: по-перше, використовується для позначення походження предмета, його першопричини, сутності; по-друге, цим поняттям послуговуються для позначення форм існування матеріального світу, на противагу духовним явищам і феноменам культури; по-третє, природа є об'єктом дослідження природознавства. У контексті соціальної філософії категорія природи віддзеркалює сукупність природних умов існування людини та суспільства. Розкривають зміст категорії природи такі поняття, як біосфера, географічне середовище, ноосфера.

Біосфера — сфера існування живих організмів (оболонка Землі, наповнена життям). Це цілісний взаємозв'язаний організм, який охоплює рослинний, тваринний, підводний і надводний світи.

Географічне середовище — частина неживої природи й біосфери, з якою людина безпосередньо взаємодіє і яка є умовою існування людства в певний історичний період.

Ноосфера — сфера взаємодії суспільства та природи, в межах якої розум стає головним чинником розвитку.

Взаємодія суспільства і природи має певну історію, позначену складністю, суперечливістю представлених учень, ідей, концепцій тощо. Відомо, що в первісному суспільстві людина була майже повністю «розчинена» в природі, характерною рисою відносин «людина — природа» було одухотворення останньої. Первісна людина не протиставляла себе природі, була її частиною, хоча загалом природа була ворожою їй силою, і тому виникла потреба встановити гармонійні відносини, аби уникнути зла з боку природи.

Розв'язання проблеми взаємодії природи й суспільства було запропоновано в добу античності. Античні філософи вважали, що сама природа як ідеал досконалості містить Логос — еталон організації життя, і тому сприймалась як найкраща форма життя. Матеріальне виробництво використовувало лише деякі «безпосередньо» виокремлені з природи предмети й засоби виробництва,

що не порушувало на планетарному рівні рівномірного характеру взаємодії «людина — біосфера». *Природа й людина в античному світі були неподільні як космічне ціле.*

У епоху Середньовіччя християнство вважало природу уособленням матеріального («гріховний низ», який протистоїть нематеріальному духу). Матеріальна природа не вічна, мінлива, над нею стоїть незмінний і вічний дух. Людина, яка розвивала свої духовні сили, мала не зливатися з природою, а навпаки, прагнула вивищитися й керувати нею. Головною ідеєю Середньовіччя щодо природи було не злиття з нею, а *піднесення над нею*. У епоху Відродження вчені знову звернули увагу на цінність античних ідеалів тлумачення природи й усього матеріально-природного як уособлення гармонії та досконалості. Новий час породив феномен науки, природа стала об'єктом наукових досліджень. На зміну пізнавальному ставленню до природи прийшло діяльнісне (практичне). Була висунута теза про необхідність підкорення природи, панування над нею, якого можна досягти за допомогою використання наукових знань (природничих наук).

Сучасний світ потребував нових ціннісних настанов у вирішенні проблем суперечливої взаємодії суспільства й природи, яка стала наслідком безмежного розширення обсягів використання природи, вивчення природи з метою її прагматичного використання, інтенсифікації видобутку природних ресурсів, негативного впливу на структуру природного середовища, деструктивної трансформації процесів самовідновлення природи тощо.

Використання науково-технічних засобів виробництва (складних знарядь праці та машин) значно обмежило можливість природи впливати на людину (суспільство), водночас антропогенний вплив людини на природу подвоївся. Природа стала сприйматися не як самостійна реальність, а як сировинний додаток щодо задоволення людських потреб. Науково-технічна революція в сотні разів збільшила можливості негативного антропогенного впливу, що призвело до гострих проблем в екологічній сфері, які трансформувалися в *екологічну кризу — межее порушення динамічної рівноваги системи «суспільство — природа»*.

Назвемо напрями антропогенного впливу на природу, які є для неї вкрай згубними.

1. *Виснаження земних надр* (упродовж усієї історії людства й особливо у XX ст. людина в необмежених кількостях видобувала корисні копалини з надр землі, що спричинило майже повне виснаження внутрішніх ресурсів нашої планети, наприклад, запасів нафти, вугілля, природного газу).

2. *Забруднення землі, особливо водоймищ та атмосфери промисловими відходами.*

3. *Знищення рослинного й тваринного світу.* Виникли умови, за яких технічний розвиток (дороги, заводи, електростанції) порушує звичайний спосіб життя рослин і тварин, змінює природний баланс флори й фауни.

4. *Вирубубання лісів* (незважаючи на те, що вони є важливим засобом очищення атмосфери).

5. *Використання атомної енергії* як у воєнних, так і мирних цілях (наземні та підземні ядерні вибухи).

Сучасний світ науки й техніки (техносфера) перетворився на *самостійну відчужену реальність* без урахування інтересів природи. У ХХ ст., коли науково-технічний прогрес у всесвітньому масштабі значно прискорився й переріс у науково-технічну революцію, антропогенний вплив призвів до низки *екологічних катастроф* з незворотніми деструктивними наслідками¹ (наприклад, Чорнобильська катастрофа тощо).

Людина, створюючи все нові і нові засоби оволодіння природою, втратила не лише цілі й зміст цього процесу, а й почасті інстинкт самозбереження. Антропогенний вплив веде до повної ліквідації біосфери й водночас природного середовища існування людини як виду. Усвідомлення цих негативних процесів викликало занепокоєння в багатьох країнах. Так, у 1968 р. виникла міжнародна недержавна громадська організація під назвою «Римський клуб» (за ініціативою Ауреліо Печчеї), метою якої є створення та вивчення глобальних моделей розвитку людства, зокрема й подолання екологічної кризи.

Глобальні проблеми сучасності. *Тема глобальних проблем сучасної цивілізації* за своїм змістом та обсягом є чи не найбільшою в соціальній філософії. *Це спроба проаналізувати низку життєво важливих проблем, від розв'язання яких залежить подальша доля людства, його соціальний прогрес.* До сьогоднішнього дня вважалося, що сили природи, а також самі люди не можуть знищити саме існування життя. Однак нині ситуація змінилася. Людина стоїть перед можливою останньою межею свого існування. Це — наслідок деструктивності в розвитку самого суспільства.

¹ Екологічна криза значно відрізняється від екологічної катастрофи, що характеризується повним незворотним регресом суспільної системи; на відміну від екологічної катастрофи екологічна криза зберігає можливість відновлення втраченої рівноваги шляхом еволюційного вирішення суперечностей.

Глобальним проблемам сучасності притаманні, по-перше, великі масштаби, значущість не лише для окремих країн і регіонів, а для людської цивілізації загалом, по-друге, актуальність, що потребує нагального втручання в цю сферу, по-третє, комплексний характер проблем (глобальні проблеми зазвичай взаємопов'язані).

Необхідність вивчення глобальних проблем привела до створення *глобалістики* — науки, що вивчає причини й способи розв'язання глобальних проблем, а також макросоціоприродні системи та їх динаміку. Сучасна глобалістика синтезує соціологічні, культурологічні, соціально-філософські підходи, що віддзеркалюють необхідність: 1) структурно-цілісного сприйняття системи взаємозв'язків людини, суспільства й природи; 2) аналізу цієї системи як перманентної кризи, у межах якої існують усі невирішені конфлікти, усі катастрофи, притаманні сучасному суспільству. Уявлення про позитивність і необхідність існування різноманітних криз й конфліктів суспільного розвитку на відміну від позитивістської позиції, яка сприймає кризи і конфлікти як патологію тощо; 3) розробки ідей ефективного управління процесом подолання кризових явищ, інакше хаотичність розвитку людської цивілізації призведе до повного регресу хаосу та припинення життя на Землі.

Особливе місце в розвитку глобалістики та вивченні глобальних проблем сучасності посідає Римський клуб. Із самого початку діяльності його головним завданням було дослідження глобальних проблем сучасності за допомогою методів математичного моделювання.

Перша доповідь «Римському клубу» називалася «Межа зростання» (1972 р.) й була присвячена розробці динамічної моделі світу. Прогноз майбутнього викликав справжній шок — якщо тенденції розвитку економіки кінця 60-х років ХХ ст. будуть збережені, то наприкінці ХХІ ст. людство чекає неминуча екологічна катастрофа.

Наступна модель М. Месаровича й Е. Пестеля стала ще конкретнішою в своїх песимістичних прогнозах. Автори проаналізували світ як систему взаємодіючих регіонів. Вони критично переосмислили першу доповідь («Межа зростання») й представили свою модель розвитку цивілізації, згідно з якою людство очікує низка перманентних криз — у енергетиці, сировинному постачанні, виробництві, демографії, екології. Автори вважали, що кризи зазнають насамперед розвинуті регіони, а відтак — розвинуті країни.

У третій доповіді «Римському клубу» під назвою «Перегляд міжнародного порядку» перелічувались усі основні глобальні проблеми сучасності (обмеженість продовольства, деградація довкілля, зменшення енергетичних мінеральних ресурсів, забрудненість Світового океану, зростання населення, урбанізація, бідність країн, що розвиваються, гонка озброєнь), водночас давались рекомендації щодо розв'язання глобальних проблем.

Головна рекомендація доповіді «Цілі людства», підготовленої під керівництвом Е. Ласло, полягала в тому, щоб звести до нуля зростання населення й виробництва, але така позиція була неприйнятною для більшості країн.

Учені «Римського клубу» переосмислили поняття «межа зростання», акцентували увагу на тому, що рівень життя розвинутих країн став недосяжною метою для країн, що розвиваються. Рекомендації щодо подолання економічної диспропорції були такими: створення всесвітнього органу влади, рішення якого були б обов'язковими для виконання; відмова від споживацької ідеології, формування нових цінностей і стандартів.

Виходячи з доповідей «Римському клубу» можна дійти висновку, що до основних *глобальних проблем сучасної цивілізації належать політичні, соціальні, економічні, екологічні, демографічні, науково-технічні, інтерсоціальні та інші проблеми*. Загалом їх поділяють на кілька основних груп. Назвемо їх:

1. Проблеми запобігання світовій термоядерній війні, гарантування безпеки життєдіяльності людей, усунення економічних диспропорцій (відставання) окремих держав, ліквідація голоду, бідності, неписьменності.

2. Глобальні проблеми, що виникли внаслідок суперечливої взаємодії суспільства й природи, потребують безпрецедентних зусиль з метою запобігання забрудненню довкілля й збереження його якості, раціонального використання надр землі, пошуків нових енергетичних джерел, забезпечення людства сировиною та харчуванням, освоєння людиною океану, космосу тощо.

3. Гостро стоять проблеми, зумовлені ставленням людини до суспільства: виникла необхідність обмеження зростання населення, прогнозування негативних наслідків науково-технічного прогресу, що призводять до біологічної деградації людини, боротьби з поширенням алкоголізму, наркоманії, СНІДу, удосконалення охорони здоров'я та освіти людей тощо.

Отже, глобальні проблеми є результатом розвитку науково-технічного прогресу, який досяг доволі високого рівня в XXI ст. Цей процес характеризується надзвичайною суперечливістю —

нерівномірністю соціально-економічного (а разом з ним і політичного, культурного та духовного) розвитку різних держав.

Сьогодні існує кілька підходів до оцінки майбутнього глобальних проблем.

Екологічний песимізм, відповідно до якого технічна цивілізація зайшла в глухий кут, а це означає, що наближається смертний час людської цивілізації.

Неоруссоїзм, представники якого вважають, що Жан-Жак Руссо мав рацію, коли стверджував, що розвиток науки не принесе щастя суспільству, що необхідно відмовитися від технічної цивілізації та перейти до природного способу життя («назад до природи»).

Екологічний оптимізм ґрунтується на думці, що немає підстав для негативних оцінок перспектив розвитку глобальних проблем. Необхідно лише обмежити шкідливі наслідки технічного прогресу, посилити охорону навколишнього середовища, нейтралізувати забрудненість довкілля тощо. Усього цього можна досягти в процесі подальшого розвитку науки й техніки.

Технократичний утопізм — цей підхід спирається на погляд, що технічний прогрес зупинити неможливо й вплив людини на природу збільшуватиметься з кожним роком. Це рано чи пізно приведе до повного знищення природних умов існування людини й суспільства. Тому людство має вже сьогодні планувати життя в межах штучних технологічних умов (підземні міста, космічні колонії).

Зауважимо, що наукове розв'язання глобальних проблем потребує об'єднання зусиль усіх країн з метою подолання загрози глобальної екологічної катастрофи. Глобальність деяких проблем полягає в тому, що вони так чи інакше стосуються всієї людської цивілізації й не можуть вирішуватись ізольовано. Для успішного розв'язання глобальних проблем сучасної цивілізації необхідна активна діяльність міжнародного співтовариства, спрямована на формування спільних для всього суспільства підходів до охорони довкілля, створення тестів його якості, розроблення юридичних норм природокористування, а також критичний перегляд традиційних екологічних положень та уявлень.

Назвемо заходи, що сприятимуть запобіганню глобальній екологічній кризі.

1. Зменшення або взагалі припинення загрозливого техногенного впливу на природу.
2. Вирішення екологічних проблем.
3. Припинення процесу перетворення людини на заручника інформаційно-техногенного суспільства, надання особливого статусу соціальній екології.

4. Пошук нових засобів і ресурсів для існування людства, не пов'язаних з виснаженням надр землі.

5. Контроль народжуваності, вирішення проблеми народонаселення, установа балансу між кількістю та якістю населення.

6. Розвиток ідей екологічної етики, в основі якої лежить усвідомлення гармонії людського «Я» і природи.

Для подолання глобальних проблем суспільство має організувати *глобальне управління їх вирішенням*. З огляду на це виникло поняття *екологічного імперативу*, сутність якого полягає в тому, що суспільство має виробити нове екологічне мислення, головною цінністю якого будуть екологічні пріоритети, тобто виживання людського суспільства. З розвитком суспільства коло обов'язків, що відбиваються імперативом, значно розширюється завдяки передбаченню необхідних соціо-культурних цінностей дотримання прав людини, гарантії бідним і нужденним тощо. Так, наприклад, сьогодні на імператив перетворюється етичний принцип «благоговіння перед життям», висунутий А. Швейцером.

Гармонізація відносин природи й суспільства стає *найвищою моральною цінністю сучасної цивілізації*. Зняття кризових явищ в екологічній сфері — це зміна глобальної стратегії розвитку людської цивілізації на основі принципу *коеволюції*. Поняття «коеволюція» (лат. «*спільне розгортання, розвиток*») означає *механізм гармонійної взаємодії між елементами системи, що саморозвивається*. Це поняття використовується в філософії в широкому й вузькому сенсі. У широкому розумінні поняття «коеволюція» означає взаємодію елементів системи на рівні біосистеми (від молекулярного рівня до рівня біосфери), у вузькому — це оптимальне співвідношення між інтересами людини й біосфери з метою уникнення двох протилежних позицій: прагнення повністю підпорядкувати людині природу або ж повністю підкоритись їй. *Ідея коеволюції пропагує перехід від гостро суперечливої системи «людина — біосфера» до стану динамічної конструктивної цілісності «біосфера — ноосфера»*.

Згідно з принципом коеволюції людина має не тільки трансформувати біосферу відповідно до своїх потреб та інтересів, а й змінюватися сама, урахувавши об'єктивні потреби природи. Для цього людина має реалізовувати в соціальній практиці екологічні, моральні вимоги:

- заборонити людську діяльність, яка призводить до регресу в біосфері та загрожує життю людства на Землі;
- змінити світогляд людей; повернути його до загальнолюдських цінностей, формувати почуття відповідальності за життя на

Землі (філософія ненасильства), переоцінити традиційні цінності (наприклад, споживацьку психологію тощо).

На превеликий жаль, сучасний світ ще не повною мірою реалізує зазначені екологічні й моральні імперативи. Світ природи все ще є об'єктом прагматичного використання з боку гуманітарно недосконалого суспільства.

Проблема майбутнього у філософії. Сучасна епоха з її глобальними трансформаціями в усіх сферах життя вимагає вирішення питання соціального прогнозування майбутнього. Проблема майбутнього стає однією з важливіших та актуальніших у сучасній соціальній філософії, тому однією з головних функцій філософії є прогностична, мета якої — передбачення майбутнього.

Передбачення — це відносне знання про майбутнє, тобто про те, чого ще немає в дійсності, але що потенційно перебуває зараз у вигляді об'єктивних і суб'єктивних передумов можливого перебігу розвитку подій. Передбачення подібне до гіпотези, але, на відміну від неї, воно використовується переважно в процесі аналізу майбутнього або невідомого сьогодення (гіпотезу використовують для пізнання минулого, теперішнього та майбутнього).

Для з'ясування ролі передбачення та його можливостей необхідно розглянути деякі аспекти. Зупинімося на головних з них.

Онтологічний аспект полягає в тому, що передбачення можливе завдяки самій сутності буття — його об'єктивних законів, причинно-наслідкових зв'язків. Згідно із законами діалектики механізм розвитку кожного якісного стрибка є незмінним, а тому майбутнє можна передбачити.

Гносеологічний аспект полягає в тому, що передбачення ґрунтується на можливості нескінченного пізнання (згідно з матеріалістичною філософською традицією), а позаяк прогнозування — це також різновид пізнання, тому передбачення є цілком можливим.

Логічний аспект передбачення ґрунтується на тому, що закони логіки завжди незмінні — як нині, так і в майбутньому.

Нейрофізіологічний аспект передбачення заснований на здатності свідомості та мозку до попереджувального мислення (відображення дійсності).

Соціальний аспект передбачає, що суспільство, спираючись на власний досвід, моделює майбутнє.

У сучасній науці виокремлюють особливу наукову дисципліну — *футурологію*, що вивчає майбутнє. Цим терміном уперше став послуговуватись О. Флехтгейм, професор політології Вільного університету ім. Отто Зура у Західному Берліні як назвою «філософії майбутнього». Творцями футурології були такі вчені, як

Г. Парсонс, Е. Ханке, І. Бестужев-Лада, Г. Шахназаров та ін. У традиції вітчизняної філософії науку про майбутнє пов'язують з поняттям «прогностика» (молода наука, що лише почала розвиватись). Існує думка, що футурологія, на відміну від прогностики, вивчає майбутнє загалом, а прогностика має конкретний предмет свого дослідження.

Окремим видом передбачення є *прогнозування*. Поширюючись на певні сфери суспільного розвитку, воно має відносну самостійність й автономність. У широкому сенсі прогнозування — це розроблення прогнозів, у вузькому — спеціальне наукове дослідження, предметом якого є перспективи розвитку будь-якого явища.

За способом, глибиною та точністю передбачення майбутнього виокремлюють три різновиди прогнозу: побутовий, інтуїтивний і науковий. Побутовий прогноз віддзеркалює повсякденний досвід людини, безпосереднє спостереження за подіями, явищами, що періодично повторюються, тощо (наприклад, народні прикмети). Інтуїтивний різновид передбачення має в своїй основі інтуїцію (безпосереднє здобуття істини без допомоги наукового досвіду та логічних умовиводів). Цей різновид передбачення ще мало вивчений, але достатньо ефективний.

Наукове передбачення, на відміну від побутового та інтуїтивного, реалізується в межах науки або з її допомогою (на основі знання закономірностей процесу, що прогнозується). Воно має вищу ефективність і точність прогнозу. Прогноз — це особливе передбачення, яке має високий ступінь наукової обґрунтованості та об'єктивності в дослідженні суспільних процесів. На відміну від інших форм наукового передбачення, прогнозування — це соціальне дослідження, яке має свою методологію та техніку.

Залежно від сфери діяльності людини виокремлюють соціальне, економічне, політичне та інші види прогнозування. Безперечно, особливо важливим різновидом прогнозування є «соціальне прогнозування», яке займається передбаченням процесів, що відбуваються в суспільстві. Оскільки знання про майбутнє виокремлюються на основі конкретності та точності, то що віддаленішим є прогноз, то менш конкретним і точним він є. Учені виокремлюють безпосереднє майбутнє (до 30 років), у межах якого можна впевнено робити прогнози, найближче майбутнє (до 100 років) — можливі відносні прогнози та віддалене майбутнє (понад 100 років) — прогнози мають лише імовірний характер.

Прогнозування можливе лише на основі використання спеціальних наукових методів, які є сукупністю способів і процедур вибору та аналізу емпіричної інформації з метою складання конкрет-

ного прогнозу. Є п'ять основних методів прогнозування: екстраполяційні, історична аналогія, моделювання, експертні оцінки, сценарії майбутнього.

Екстраполяційні методи — у їх основі лежить поширення на майбутнє тенденцій, закономірностей, які в минулому й сучасному добре відомі (наприклад, знання, що існуватимуть і в майбутньому).

Історична аналогія — це пізнання через порівняння, що спирається на існування між явищами суспільного життя як відмінностей, так і спільного. Те, що є основою для порівняння, має бути добре відомим фактом.

Метод моделювання ґрунтується не на самих об'єктах пізнання, а на їх моделях. Моделювати об'єкт дослідження означає подавати його в спрощеному, схематичному вигляді, зручному для отримання прогностичних висновків. Результати дослідження переносяться з людей на об'єкт. Є такі різновиди моделювання: предметне, фізичне, знакове (математичне), імітаційне, комп'ютерне.

Експертна оцінка — науковий метод, сутність якого полягає в проведенні експертами (провідними спеціалістами) аналізу проблем з наступною формалізованою обробкою результатів. Узагальнені висновки експертів сприймаються як найбільш адекватне й можливе вирішення проблеми [консенсус, «мізкова атака», метод Делфі (названий так за ім'ям дельфійського оракула), соціологічне опитування].

У прогнозуванні використовують також аналогію, індукцію, дедукцію, різноманітні економічні й статистичні методи. Конкретна методика, завдяки якій розробляється прогноз, зазвичай об'єднує велику кількість методів. Переважно сукупність цих методів називають системою прогнозування.

Сценарій майбутнього — це різнобічний прогноз, що об'єднує системний та історичний підходи до вивчення нескладних систем; переважно він має описовий характер і застосовується для комплексних прогнозів.

Результатом прогнозування суспільних явищ і процесів є прогноз, який дає змогу знайти всі можливі варіанти розвитку тих чи тих проблем майбутнього, їх варіанти, що взаємовиключають один одного, стихійні та свідомі процеси, а також виявити їх часові та просторові параметри. Залежно від того, що містить у собі прогноз майбутнього, людина або активно прагне до нього, або всіляко уникає його, або протидіє йому.

За змістом і призначенням прогнози поділяють на: 1) *пошуковий* — прогноз з метою доведення можливого характеру соціального об'єкта (відповідає на запитання: «куди рухається об'єкт?»);

2) *нормативний* — раціонально організований прогноз можливих способів оптимізації об'єкта управління («прогноз навпаки» — дослідження йде у зворотному напрямку — від майбутнього до теперішнього). Це відповідь на запитання: «що слід зробити, щоб досягти поставлених завдань?»; 3) *аналітичний* — має на меті визнати пізнавальну цінність різних методів і засобів вивчення майбутнього; 4) *прогноз-застереження* — спеціальний прогноз, що дає людині можливість уникнути майбутніх негараздів, стихій, катастроф (наприклад, екологічної катастрофи).

Таким чином, в основі реалізації та свідомого використання таких регуляторів суспільного життя, як суспільний закон, необхідність, потреби, інтереси, проблеми, завдання, ідеали, норми, принципи діяльності людей лежить прогнозування. Прогноз об'єднує пізнання з практикою, він є функцією науки й тісно пов'язує теорію з повсякденним життям, практичною доцільністю. Прогноз дає знання про можливі та ймовірні негативні й позитивні явища.

Висновки

У процесі історичного розвитку суспільства (цивілізації) людина порушила баланс природних процесів, що призвело до глобальних проблем сучасної цивілізації (насамперед глобальної екологічної кризи — руйнації біосфери планети, знищення природного середовища існування людини). Головною умовою подолання негативного антропогенного впливу є розвиток нової екологічної етики й реалізація в соціальній практиці ідеї коеволюції людського «Я» і природи.

Однією з найважливіших в аналізі глобальних проблем сучасності є проблема передбачення майбутнього. Окремим видом передбачення є прогнозування — розроблення прогнозів (знання про майбутній ймовірний розвиток існуючих тенденцій). Найвідомішими різновидами прогнозів є побутовий, інтуїтивний, науковий. На прогнозуванні ґрунтується наукове передбачення та наукове управління позитивним вирішенням глобальних проблем сучасної цивілізації.

Питання для самоперевірки

1. Дайте коротку характеристику категорії «природа».
2. У чому полягає єдність природи й суспільства?
3. Як суспільство впливає на розвиток природи?
4. Що таке екологічна криза?

5. Проблеми народонаселення.
6. Назвіть способи подолання негативного антропогенного впливу на природу.
7. Що таке соціальне передбачення?
8. Як співвідносяться поняття «передбачення» та «прогнозування»?
9. За допомогою яких методів розробляються пошукові, інформативні та інші прогнози?
10. Які функції виконує соціальне прогнозування?
11. Що таке глобальні проблеми сучасної цивілізації?
12. На якій основі можливе розв'язання глобальних проблем сучасної цивілізації?
13. Назвіть три головні групи глобальних проблем сучасності.
14. Що таке коеволюція?

Список рекомендованої літератури

1. Амосов Н. М. Разум, человек, общество, будущее. — К., 1994.
2. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: Антология философской мысли. — М., 1993.
3. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
4. Виннер Н. Кибернетика и общество. — М., 1958.
5. Волков Г. Эра роботов и эра человека. — М., 1991.
6. Волкогонова О. Д. Приоткрывая завесу времени: о социальном предвидении будущего. — М., 1989.
7. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові: Пер. з англ. — К., 1990.
8. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. — М., 1998.
9. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. — М., 1990.
10. Горохов В. Г., Розин В. М. Введение в философию техники. — М., 1998.
11. Гулям Наби Сакхєб. Будущее человечества. Исламский прогноз // Свободная мысль. — 1992. — № 6.
12. Даниелян О. Г., Тараненко В. М. Социальное прогнозирование и глобальные проблемы современности. — Харьков, 1992.
13. Зелінський М. Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. — К., 1990.
14. Злобін Ю. А. Основи екології. — К., 1998.
15. Канке В. А. Этика. Техника. Символ. — Обнинск, 1990.
16. Карпенко А. С. Фатализм и случайность будущего. — М., 1990.
17. Князев В. Н. Человек и технологии. — К., 1990.

18. *Красаченко В. С.* Людина і біосфера: основи екологічної антропології. — К., 1999.
19. *Кузьменко В. Л., Романчук О. К.* На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). — Львів, 1991.
20. *Межжерін В. О.* Учення про ноосферу: утопія чи наука // Вісник НАН України. — 1991. — № 11.
21. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле // Вопр. философии. — 1990. — № 6.
22. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. — М., 1990.
23. Научное предвидение общественных процессов. — К., 1990.
24. *Перцик Е. Н.* Среда человека: предвидимое будущее. — М., 1991.
25. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. — М., 1994.
26. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог с природой. — М., 1986.
27. Проблемы экологии и основные пути их решения. — К., 1993.
28. *Сахаров А. Д.* Мир через полвека и вопросы философии. — М., 1989.
29. *Семенов Ю. И.* На заре человеческой жизни. — М., 1989.
30. Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально-политические теории. — М., 1991.
31. Человек и технологии. — К., 1990.
32. *Чижевский А. Л.* Колыбель жизни и пульсы Вселенной // Русский космизм: Антология философской мысли. — М., 1993.
33. *Шкловский Н. С.* Вселенная. Жизнь. Разум. — М., 1978.

СЛОВНИК ОБОБЩЕНИХ ПОНЯТИЙ ТА КАТЕГОРИЙ

Абстрактне мислення — цілеспрямоване опосередковане й узагальнене відображення в людській свідомості предметів матеріального світу, їх суттєвих сторін, зв'язків і взаємовідносин.

Агностицизм (від грец. «непізнаваний») — філософський напрям у теорії пізнання, який заперечує можливість пізнання сутності речей, закономірностей розвитку дійсності й пізнання істини.

Аксіологія (від грец. «цінний» і «вчення») — розділ філософії, який вивчає цінності; теорія цінностей.

Аналіз і синтез — взаємопов'язані та взаємозумовлені логічні методи наукового дослідження: аналіз — уявне або практичне розкладання цілого на частини; синтез — з'єднання цілого з частин.

Антеїзм — поняття, що віддзеркалює домінування жіночого начала в міфологічній культурі слов'ян, в історії філософії означає єдність людини з природою («землею-матір'ю»).

Антиномія (від грец. «проти» і «закон») — поєднання суперечливих тверджень про предмет, кожне з яких визнається логічно доведеним у цій системі.

Антисциєнтизм — філософсько-світоглядна концепція, прихильники якої різко критикують науку й техніку, які, на їхній погляд, не можуть забезпечити суспільно-економічний прогрес.

Антропологізм (від грец. «людина» і «вчення») — філософська концепція, згідно з якою поняття людини є основною світоглядною категорією, завдяки якій розробляється система уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, доброчинність, обов'язок і свободу.

Антропоцентризм (від грец. «людина» і лат. *centrum* — центр) — філософський принцип, згідно з яким людина є центром і метою Всесвіту.

Апологетика (від грец. «захисця») — історичний етап розвитку середньовічної філософії, головною характеристикою якого були захист і виправдання віровчення доказами розуму.

Апорії (від грец. «ні», «шлях») — безвихідна ситуація під час вирішення проблеми, пов'язаної із суперечністю між спостереженням і спробами їх аналізу.

- Апостеріорі** (від лат. *a posteriori* — з наступного) — означає знання, здобуте з досвіду, тобто знання, що є результатом досвіду.
- Апріорі** (від лат. *a priori* — з попереднього) — знання, що передує досвіду, незалежне від нього, із самого початку присутнє в свідомості.
- Архе** (від грец. «початок») — термін давньогрецької філософії, що позначає першопричину предмета, явища або процесу в просторі й часі.
- Аскетизм** (від грец. «вправа», «подвиг») — моральний принцип, який полягає у відмові від життєвих благ, придушенні природних бажань з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.
- Атеїзм** (від грец. «безбожжя») — у філософії система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування надприродного Бога й відкидають необхідність будь-якої релігії.
- Атман** (санскр. — «дихання», «душа», «життєвий принцип») — одне з головних понять релігійно-міфологічної системи індуїзму. У ведичній літературі (Упанішадах) означає суб'єктивну психологічну першооснову буття, душу (в індивідуальному та універсальному значеннях).
- Атом** (від грец. «неподільний») — поняття давньогрецької філософії (у Левкіпа та Демокріта) для позначення найдрібніших неподільних частинок буття, з яких, зрештою, складаються всі предмети матеріального світу.
- Ахімса** — релігійно-етичний принцип (обов'язок) — незаподіяння зла живим створінням, характерне для індуїзму, буддизму, джайнізму.
- Брахма** — в індуїзмі одна з осіб, яка становить поряд з Вішну та Шивою божественну трійцю (Тримурті).
- Брахман** — санскритське слово, яке має два значення: 1) представник вищої варни та касты в Індії; 2) у релігійно-філософському вченні Веданти — безособова духовна першопричина, яка все створює, зберігає й повертає до самої себе.
- Будда** (від санскр. «просвітлений») — той, який отримав остаточну мудрість світу. У буддизмі — істота, яка досягла в процесі багатьох перероджень абсолютної досконалості й здатності навчити цього інших з метою отримання ними спасіння («великого звільнення»).
- Буття** — філософська категорія, що позначає реально існуючу, самостійну, об'єктивну, вічну, нескінченну субстанцію, яка містить у собі все суще.
- Веди** (від санскр. «священне знання») — священні релігійно-філософські тексти, що писалися впродовж багатьох століть (II — початок I тис. до н. е.), складаються з чотирьох збірників (Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа).
- Витіснення** — механізм видалення неприйнятних для «Над-Я» заборонених думок і прагнень на периферію свідомого, у несвідоме.

Виховання — залучення індивіда до соціальних норм, духовної культури, підготовка його до праці й майбутнього життя.

Відображення — здатність матерії відтворювати властивості та структуру об'єкта, який відображується.

Відповідальність — соціальне ставлення до суспільних цінностей. Усвідомлення відповідальності — це віддзеркалення суб'єктом буття, соціальної необхідності та усвідомлення сенсу реалізованих задумів. Це необхідний засіб управління поведінкою особи з боку суспільства через індивідуальну свідомість.

Відчуження — філософсько-соціологічна категорія, що відбиває суспільний процес, у межах якого проходить перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну від них силу, яка стає над людьми й пригнічує їх.

Вільнодумство — критичне ставлення до релігії та церкви, сумніви в питаннях віри, заперечення окремих релігійних догматів, обрядів тощо.

Віра — особливе ставлення до реальних або уявних об'єктів (явищ), коли їх істинність приймається без теоретичного й практичного доведення.

«Воно» — у фрейдизмі світ несвідомого, в якому перебувають думки та бажання людини (інстинктивні прагнення).

Географічне середовище — як природне середовище перебування людини, так і штучна, тобто вторинна, природа (результат трансформації природного середовища в процесі людської життєдіяльності).

Гілозоїзм (від грец. *«речовина, матерія»* та *«життя»*) — релігійно-філософське вчення, згідно з яким уся матерія є одухотвореною й має здатність відчувати та мислити.

Гіпотеза (від грец. *«основа, припущення»*) — спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблемного знання, що формулює одну з можливих відповідей на питання, яке виникло в процесі дослідження.

Глобальні проблеми сучасної цивілізації — комплекс життєво необхідних загальнолюдських проблем, наявність яких створює небезпеку для людського існування; це проблеми, які можна розв'язати тільки за умови міжнародної співпраці.

Гносеологія (від грец. *«вчення про пізнання»*) — філософська дисципліна, що вивчає пізнання, його роль у людській діяльності, рушійні сили, визначальні риси та критерії істини.

Грiховність — релігійний термін, що означає природну неповноцінність людського буття, його внутрішню ущербність, що виявляється у відмові від духовної єдності з Богом і виборі зла.

Громадянське суспільство — суспільство, члени якого вважають себе громадянами єдиного цілого, усвідомлюють загальні завдання, поважають закони, морально-етичні традиції тощо.

Гуманізм (від лат. *humanus* — людський, людяний) — сукупність ідей і поглядів епохи Відродження, що утверджують повагу до гідності

й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей і філософський принцип, який захищає свободу і всебічний розвиток людини як найвищу цінність.

Даймон (від грец. «*божественне*») — поняття античної філософії, що означає здатність окремих людей (які були порадиниками) знаходити раціональні та взаємовигідні рішення. Зустрічається насамперед у Сократа й Платона.

Дао (кит. «*шлях*», «*закон*», «*принцип*») — одне з найважливіших понять філософії Стародавнього Китаю, що означає, по-перше, універсальний світовий закон, згідно з яким розвиваються природа й людина, по-друге, субстанцію, першопричину, з якої розвивається весь світ.

Де — поняття філософії Стародавнього Китаю, що означає благодать (енергію), яка виходить з першопричини дао й трансформується в предмети та явища довколишнього світу.

Дедукція (від лат. *deductio* — виведення) — рух думки від загального до окремого; одна з форм умовиводу.

Деїзм (від лат. *deus* — бог) — релігійно-філософський принцип, згідно з яким, визнаючи Бога першопричиною світу, заперечується його подальше втручання в явища природи й перебіг суспільних подій. Представники деїзму виступали проти персоніфікації Бога (наділення його рисами людини), а також ототожнення Бога й природи.

Держава — головний елемент політичної системи суспільства, система органів, що здійснюють державну владу.

Детермінізм (від лат. *determino* — визначаю, обмежую) — філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки й волі. Протилежною філософською концепцією є індетермінізм — заперечення причинної зумовленості явищ у світі.

Дискурс (від лат. *diskursus* — розмірковування) — логічно обґрунтоване судження; поняття, популярне в постструктуралізмі та комунікативній філософії.

Діалектика (від грец. «*мистецтво бесіди*») — в античній філософії трактувалась як мистецтво пошуку істини через розкриття суперечностей висловлювання під час бесіди або дискусії. У сучасній філософії — теорія розвитку об'єктивної дійсності та заснований на ній філософський метод. Діалектика як теорія віддзеркалює розвиток матерії, духу, свідомості, пізнання й інших аспектів дійсності.

Діяльність — специфічна людська форма активного ставлення до навколишньої дійсності, змістом якої є її цілеспрямована зміна та перетворення.

Догмат (від грец. «*закон*», «*правило*», «*постанова*») — у середньовічній філософії означає головне положення того чи того віровчення, яке приймається без доказів (як безперечна істина).

Доля — поняття, яке походить з міфології й дістало свій розвиток в ірраціональній філософії; уявлення про позарозумову та неосяжну наперед визначеність подій і вчинків людини.

Дуалізм (від лат. *dualis* — подвійний) — філософське вчення, що визнає рівноправне існування двох субстанцій — матеріальної та ідеальної, духу й матерії.

Дух — поняття, яке в широкому сенсі тотожне ідеальному (свідомості) й протилежне матеріальному. У вузькому розумінні дух ототожнюється з мисленням.

Духовна культура — це система духовних (моральних, наукових, релігійних, естетичних тощо) цінностей суспільства.

Духовна сфера суспільства — містить духовне виробництво форм індивідуальної та суспільної свідомості, способи створення й використання духовних цінностей та форми комунікації між людьми.

Духовне виробництво — поняття, яке характеризує виробництво ідей, знань, уявлень, етичних, естетичних цінностей, об'єктивно необхідних для розвитку суспільства й особистості.

Духовне життя суспільства — поняття, яке характеризує процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності суспільства, сукупність його поглядів, почуттів, уявлень, а також процес їх виробництва.

Душа (від лат. *anima* — душа) індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання або відчуження. В релігійній філософії протиставляється як тілу, так і духу.

Дхарма (від санскрит. «закон», «релігія», «обов'язок») — одне з найважливіших понять індуїстської та буддистської філософії. В індуїзмі дхарма — це істинна реальність, основа світу, онтологічна першопричина буття. У буддизмі — це найменші неподільні духовні частинки, з яких складається потік індивідуальної свідомості.

Екзегеза (від грец. «витлумачую») — метод трактування біблійних істин без зміни їх сутності, використовувався в середньовічній філософії (апологетиці, патристиці, схоластиці) під час вивчення Святого Письма.

Екзистенціальність — заглибленість філософського аналізу у внутрішнє буття людини, акцент на її неповторності та потребі свободи як способу людського існування.

Екзистенція — головна категорія екзистенціалізму, яка означає внутрішнє буття людини (ірраціональне «Я»), унаслідок чого людина стає єдиничною й неповторною особистістю.

Екологічна криза — неконтрольована деструктивна зміна біосфери, яка загрожує існуванню людини на Землі.

Економічна сфера суспільства — охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили й виробничі відносини.

Емпіризм (від грец. «досвід») — напрям у теорії пізнання, який на противагу раціоналізму вважає єдиним джерелом і критерієм пізнан-

ня чуттєвий досвід, а в формах мислення вбачає лише суто суб'єктивний засіб систематизації знань.

Ерос (від грец. «любов») — головний інстинкт життя, який лежить в основі конструктивної поведінки людини, творчості та прогресивного розвитку. Завдяки цьому інстинкту людина реалізує свої потреби й продовжує життя.

Естетика (від грец. «здатний відчувати») — філософська наука, яка вивчає сферу естетичного як специфічного прояву ціннісного ставлення людини до світу та сфери художньо-образної діяльності людей.

Естетична свідомість — смаки, уявлення, думки, ідеали, погляди й теорії, що віддзеркалюють естетичну цінність предметів та явищ навколишнього світу, а також предметів та явищ, створених самою людиною.

Есхатологія (від грец. «кінцевий» і «вчення») — релігійне вчення про остаточну долю світу і людини (складова будь-якої релігійної ідеології).

Етика (від грец. «звичай», «характер») — філософська наука про сутність моралі та її роль у суспільстві.

Етичний раціоналізм — система поглядів філософії Нового часу, яка ґрунтується на визнанні впливу розуму на етику та поведінку людей.

Єдність і боротьба протилежностей — один з головних законів діалектики, що визначає внутрішнє джерело руху та розвитку в природі, суспільстві та пізнанні: усі явища, предмети й процеси об'єктивного світу мають протилежні сторони, взаємодія між якими (діалектична суперечність) і є причиною розвитку.

Єдність історичного та логічного — відношення між дійсністю, що історично розвивається, та її відображенням у теоретичному пізнанні. Історичне — процес становлення та розвитку об'єкта, логічне — теоретичне відображення об'єкта, що розвивається, в усіх його сутнісних і закономірних зв'язках і відношеннях.

Єресі (від грец. «відбір»; «учення, школа») — релігійні вчення, течії, які перебувають в опозиції до панівної релігійної системи.

Жень (кит. «гуманність») — одне з основоположних понять конфуціанства, яке уособлюється із самою людиною як її характеристика бути особою; закон ідеальних відносин між людьми в родині, суспільстві, державі, який проголошує: «Чого не бажаєш собі, не роби іншим».

Життєва позиція — ставлення людини до навколишнього світу, що позначається на думках, діях і вчинках.

Життя — суттєва ознака біологічної та суспільної форм руху матерії. Найважливішими її властивостями є подразливість, ріст, розмноження, в основі яких лежать процеси самооновлення, пов'язані з відтворенням і підтриманням живою системою своєї цілісної організації шляхом обміну з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією.

- Закон** — філософська категорія, що відображає об'єктивний, сутнісний, необхідний, сталий, усезагальний зв'язок матеріальних і духовних явищ, що визначає характер і напрямок їх руху та розвитку.
- Закономірність** — ширше, ніж закон поняття. Якщо закон чітко виявляється в конкретних умовах, то закономірність — це взаємозв'язок низки законів.
- Заперечення заперечення** — закон діалектики, що визначає поступальний характер розвитку, який здійснюється прогресивно та спіралеподібно, через заперечення старої якості новою зі збереженням найхарактернішого та сутнісного й відносним повторенням на вищому рівні.
- Зв'язок** — принцип взаємодії та взаємозалежності явищ як універсального способу їх існування; такий тип взаємодії, за якого зміни одного явища, процесу обов'язково супроводжуються змінами іншого явища, процесу.
- Знак** — матеріальний чуттєво зафіксований предмет (явище, подія), який у процесі спілкування людей виступає як позначення, вказівка, замітник будь-якого іншого предмета, властивості, відносин і використовується для набуття, збереження, перетворення і передачі інформації.
- Знання** — результат процесу пізнання дійсності, адекватне віддзеркалення її в свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень і теорій, перевірених суспільно-історичною практикою й підтверджених логікою доведення.
- Зняття** — одна з центральних категорій філософії Г. Гегеля, яка означає одночасне знищення та збереження чогось. Ця категорія слугує поясненню зв'язків між певними рівнями розвитку.
- Ідеал** — взірць досконалості, який виробляється мисленням людини в процесі суспільної практики внаслідок критичного ставлення до дійсності згідно з конкретними суспільними інтересами.
- Ідеалізм** — філософський напрям, який у вирішенні основного питання філософії стверджує, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне — вторинним.
- Ідеальне** — характеристика онтологічного статусу свідомості, згідно з яким свідомість не відтворює дійсність у вигляді копій, а фіксує її через виокремлення суттєвих необхідних зв'язків і доведення параметрів будь-якого суцього в щонайбільш можливих визначеннях.
- Ідеологія** — система поглядів, ідей, теорій, принципів, що віддзеркалюють суспільне буття через призму інтересів, ідеалів, цілей соціальних груп, класів, націй, суспільства загалом.
- Ідея** — форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення; різновид поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання, так і суб'єктивну мету, спрямовану на перетворення існуючої дійсності.

Індивід — окремо взятий представник людського роду з притаманними йому неповторними індивідуальними якостями.

Індивідуальна свідомість — духовний світ конкретної особи, сукупність її думок, почуттів, вольових характеристик тощо, які відбивають особливості індивідуального буття.

Індивідуальність — сукупність специфічних рис і особливостей людини, що дають змогу відрізнити одну людину від іншої.

Індукція (від лат. *inductio* — наведення) — рух думки від окремого до загального; одна з форм умовиводу.

Індустріальне суспільство — одна з головних категорій, що віддзеркалює тенденції розвитку сучасних держав, на відміну від «традиційних», «аграрних» (родоплемінних, феодалних та ін.).

Інстинкти — біологічно запрограмовані й генетично наслідувані чинники, що спонукають живі істоти до певної дії чи поведінки. Інстинкти можуть бути конструктивні (сприяти розвитку життя) або деструктивні (руйнувати життя).

Інтерес — вибіркоче емоційно оформлене ставлення людини до дійсності, до всього того, що їй необхідно та важливо.

Інтуїція (від лат. *intueri* — уважно дивитися) — здатність свідомості безпосередньо отримувати істину без логіки попереднього доведення.

Інь та Ян — поняття давньокитайської філософії, які символізують суперечливі першопринципи світу, що перебувають в стані єдності: інь — репрезентує жіночий першопринцип (пасивність, холод, вологість, темрява), ян — чоловічий (активність, тепло, сухість, світло).

Ірраціоналізм — філософський принцип, згідно з яким можливості раціонального пізнання є обмеженими, єдиними й основними способами пізнання сутності речей є інтуїція, відчуття, інстинкт.

Ісіхазм (від грец. «*внутрішній спокій*», «*безмовність*», «*зречення*») — містична течія, що виникла у Візантії (з'явилась у середовищі монахів Афона в XIV ст.) як етико-аскетичне вчення про шляхи єднання людини та Бога через очищення серця слізьми й зосередження свідомості на самій собі.

Істина — адекватне відображення об'єкта суб'єктом пізнання, відтворення його таким, яким він існує сам по собі, поза волевиявленням і свідомістю суб'єкта.

Історичний процес — процес розвитку всіх суспільних відносин та явищ, в яких перебуває людина.

Історія — процес розвитку в природі й суспільстві; наука, що вивчає минуле суспільства з метою пізнання сучасності й перспектив його розвитку в майбутньому.

Карма (від санскр. «*дія*», «*обов'язки*», «*діяльність*»). У релігійно-філософських системах Стародавньої Індії — певна наперед визначеність людського життя (долі), мета якої — провести людину через випробовування, щоб шляхом самовдосконалення вона досягла найвищої мети морального розвитку — мокші.

- Картина світу** — одна з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності в суспільній свідомості, суб'єктивний образ освоєної в процесі практичної діяльності навколишньої дійсності.
- Катарсис** (від грец. «очищення») — процес оздоровлення людини (насамперед душі) від неприємних переживань, афектів з використанням «очищувальної» (терапевтичної) дії мистецтва, філософії, психології тощо.
- Категоричний імператив** — основне поняття етики І. Канта для позначення морального наказу (припису), який є безумовним для виконання всіма людьми.
- Категорії** (від грец. «вислів»; «ознака») — універсальні форми мислення та свідомості (поняття), що відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ.
- Коеволюція** — термін, який використовується для позначення процесу спільного взаємоузгодженого розвитку біосфери та людського співтовариства.
- Конкордизм** (від франц. *concorde* — згода) — світоглядна позиція, згідно з якою людина повинна жити в згоді із самою собою та іншими людьми.
- Концепція** (від лат. *conceptio* — сукупність, система) — система поглядів на ті чи ті явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії.
- Кордоцентризм** — певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини, «філософія серця» (де серце — емоційно-вольова сутність людини).
- Креаціонізм** (від лат. *creatio* — створення) — розуміння світу як результату Божого творення.
- Культура** — спосіб організації розвитку людської життєдіяльності у вигляді матеріальних і духовних цінностей. Джерелом і найвищою цінністю культури є сама людина.
- Лі** (кит. «етикет», «стриманість») — основоположне поняття етики конфуціанства, у широкому сенсі — правила поведінки на всі випадки життя.
- Лібідо** — сексуальна енергія (сексуальний потяг, сексуальний інстинкт), що лежить в основі дій несвідомого.
- Логос** — в античній філософії термін для позначення загального закону, основи світу. У стоїків Логос трактувався як світовий розум, якому підкоряються природа та людина, іноді як «вічний» і «живий» Бог.
- Людина** — найвищий ступінь розвитку організмів на Землі; відрізняється від інших живих істот тим, що адаптується до навколишнього середовища через його практичне перетворення (трансформацію) згідно зі своїми потребами; суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури.
- Майя** — філософська категорія в індуїзмі та буддизмі, яка віддзеркалює причину ілюзорності світу, особлива сила Бога, за допомо-

гою якої вічний, безкінечний брахман є багатогранним і змінним, причиною, яка дає змогу побачити одиничне в загальному й загальне в одиничному.

Манас — поняття в індійській філософії, що використовується для позначення душі людини, яка виникає в процесі індивідуального життя. Манас перебуває в процесі постійного еволюційного розвитку, його характеристики залежать від результатів діяльності людини.

Матеріалізм — філософський напрям, який у вирішенні основного питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне — вторинним.

Матеріальна культура — система матеріальних цінностей, що виникає як результат матеріальної діяльності людей.

Матерія (лат. *materia* — речовина) у широкому сенсі — філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що так чи так впливає на людину, викликаючи відчуття; у вузькому сенсі — потенціальна можливість існування предметів.

Метафізика (від грец. *«те, що йде після фізики»*) — філософська категорія, що використовується в двох значеннях: 1) метафізика як філософія, предметом якої є надчуттєві принципи й першооснови буття (в античній філософії); 2) як метод, протилежний діалектичному (у філософії Гегеля).

Метод (від грец. *«шлях дослідження чи пізнання»*) — спосіб матеріального або духовного опанування дійсністю, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

Методика — сукупність, послідовність, порядок використання різноманітних прийомів і методів дослідження; своєрідний тактичний план, який визначає засоби та послідовність вирішення конкретного наукового чи практичного завдання.

Методологія — учення про способи організації й побудови теоретичної та практичної діяльності людини; сукупність прийомів дослідження конкретної науки.

Мислення — найвища форма активного відображення свідомістю людини об'єктивної реальності, що в своїй основі має цілеспрямоване опосередковане та узагальнене пізнання суб'єктом суттєвих зв'язків і відносин між предметами та явищами; творче формулювання нових ідей, прогнозування нових явищ і дій.

Містицизм (від грец. *«таємничий»*) — у широкому сенсі — визнання надприродної сутності явищ, у вузькому — віра в можливість безпосереднього надрозумового спілкування людини з Абсолютом (Богом).

Міфи (від грец. *«розповідь»*) — архаїчні розповіді про діяння героїв, богів, що віддзеркалювали фантастичні уявлення про світ у первісно-родовому та ранньокласовому суспільствах.

Міфологія — різновид суспільної свідомості, світогляд первісного суспільства, який поєднував фантастичні та реалістичні уяв-

лення про довтолишній світ; у вузькому сенсі — світ сприймається не таким, яким він є, а таким, яким хотілося б його бачити.

Мова — система знаків, що є засобом людського існування, мислення та висловлювання. За допомогою мови пізнається світ, у ній об'єктивується самосвідомість особи.

Мокша — в філософії Стародавньої Індії найвищий моральний рівень досконалості, після досягнення якого припиняється еволюція душі (вплив на неї карми).

Молитва — у монотейстичних релігіях — єдина гідна форма спілкування людини з Богом.

Монада (від грец. «*одиниця*», «*одиничне*») — філософське поняття, яке віддзеркалює найпростішу неподільну єдність — субстанціональну одиницю буття.

Монізм (від грец. «*один*») — філософське вчення, яке дає змогу сприймати всю багатогранність явищ світу через призму єдиної основи всього існуючого (субстанції).

Моральна свідомість — сума правил суспільно схваленої поведінки індивідів.

«Над-Я» — зовнішній тиск на особу, зовнішня реальність, цензура, вимоги культури та якісні норми поведінки (совість, самосвідомість, відповідність ідеалам).

Натурфілософія — філософія природи, система умоглядних і почасти фантастичних уявлень про природу в її цілісності.

Наука — форма духовної діяльності людини, головною функцією якої є вироблення й теоретична систематизація знань про природу, суспільство, а також сам процес пізнання з метою отримання істини й відкриття об'єктивних законів.

Небуття — філософська категорія протилежна буттю; визначає стан абсолютного ніщо, межу, за якою певний предмет ще не існує або вже не існує.

Неотомізм — офіційна філософія католицької церкви, сучасний етап розвитку томізму.

Несвідоме — сукупність різноманітних активних психічних процесів, операцій, дій людини, які не усвідомлюються нею без спеціальних методів.

Нірвана (від санскр. «*згасання*») — центральне поняття релігійної філософії буддизму та джайнізму, яке означає повне звільнення людської душі від безперервного потоку перевтілень, страждань та злиття з духовною першоосновою світу.

Номос (від грец. «*звичай*», «*правовий порядок*», «*закон*») — визначається у двох значеннях: 1) як релігійна, правова й етична норма, що має незмінний характер та організує життя полісу; 2) в античній філософії — світовий закон (закон природи), який визначає моральність учинків і природне право (антитеза природі).

- Ноосфера** (від грец. «розум» і «куля») — сфера розуму; цілеспрямований розумний розвиток біосфери, що здійснюється в інтересах людини (В. І. Вернадський).
- Норма** — обмеження, якому підпорядкований певний процес чи його результати (суспільно визначена міра, спосіб задоволення потреби чи інтересу).
- Ноумен** — філософське поняття, яке в давньогрецькій та середньовічній ідеалістичній філософії означає те, що досягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномену). У філософії І. Канта це поняття віддзеркалює недосяжну для людського досвіду об'єктивну реальність, його синонімом є поняття «річ у собі».
- Одкровення** — надприродне безпосереднє отримання істини, яке має місце лише серед обраних людей у мить їхнього містичного прояснення.
- Омана** — зміст знання людини, в якому дійсність відтворюється неадекватно, це ненавмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта.
- Оптимізм і песимізм** (від лат. *optimus* — найкращий, *pessimus* — найгірший) — поняття, що характеризують протилежні типи уявлень людей про світ і майбутнє. Епоха Відродження стала епохою оптимізму, віри в людину та її майбутнє.
- Основне питання філософії** — традиційно вважається питання про відношення свідомості до буття й духовного до матеріального, проблема цього відношення має два аспекти: 1) що первинне? 2) чи можна пізнати світ?
- Особа** — індивід як суб'єкт соціальної діяльності.
- Особистісність** — релігійно-філософська концепція, згідно з якою людина є унікальним творінням завдяки своїй богоподібній сутності.
- Особистість** — індивід як сукупність його соціальних характеристик.
- Оцінка** — засіб усвідомлення позитивної чи негативної значимості явищ природи, результатів діяльності людини для задоволення її об'єктивно зумовлених потреб та інтересів.
- Панпсихізм** (від грец. «усе» та «душа») — учення, що проголошує психіку, душу властивістю природи.
- Пантеїзм** (від лат. *pan* — усе, *theos* — бог) — філософсько-релігійне вчення, згідно з яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.
- Парадигма** (від грец. «приклад, зразок») — висхідна концептуальна модель (схема) формулювання й вирішення наукових проблем, які домінують у науковому співтоваристві впродовж тривалого часу.
- Передбачення** — знання про майбутнє, про те, чого ще немає в дійсності, але потенціально існує зараз як об'єктивні та суб'єктивні передумови очікуваного розвитку.
- Перехід кількісних змін в якісні** — закон зміни та розвитку явищ об'єктивної дійсності, який відображає взаємозв'язок кількісних

та якісних боків предмета, явищ, зумовленість якісних змін кількісними, завдяки якому безперервне нагромадження кількісних змін, що порушують міру як певну якість, викликає якісні зміни, що визначають характер подальших якісних змін.

Пізнання — процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини; збагачення людини новими знаннями.

Плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — філософська позиція, згідно з якою визнається існування багатьох незалежних одна від одної першопричин буття (істин).

Політика (від грец. «*державна діяльність*») — у філософському контексті — сфера діяльності, пов'язана з розподілом і реалізацією влади всередині держави і між державами.

Політична свідомість — сукупність ідей, поглядів, учень, політичних настанов, що відображають соціально-групові, класові відносини в суспільстві, центром яких є ставлення до влади.

Політична сфера суспільства — сукупність соціальних інститутів та організацій, що виражають інтереси соціальних груп і здійснюють управління суспільством. Основне питання політичного життя — питання про владу.

«Поліфонізм» — багатоголосся різних культур — трипільської, іраномовної (скіфи, сармати), тюркської (половці та печеніги), германської (готи), грецької, римської, праслов'янської, що було однією з передумов розвитку філософської думки в Україні.

Поняття — форма мислення, в якій віддзеркалюються суттєві властивості, зв'язки і боки предмета.

Постіндустріальне суспільство — поняття філософії історії та соціальної філософії, що використовується для аналізу сучасної стадії цивілізаційного розвитку в межах цивілізаційної теорії.

Потреби — це основа діяльності людей, певний мотив до здійснення тих чи тих дій або вчинків.

Правова свідомість — сукупність ідей, поглядів, що віддзеркалюють правомірність або неправомірність дій, прав та обов'язків членів суспільства, справедливість або несправедливість суспільних законів.

Практика — філософська категорія, що використовується для позначення матеріальної, чуттєво-предметної цілепокладальної діяльності людини, змістом якої є освоєння природних, соціальних об'єктів. У матеріалістичній філософії практика є основою, рушійною силою розвитку людського суспільства та пізнання.

Праця — цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою засобів виробництва впливає на довколишнє середовище з метою задоволення своїх потреб. Виокремлюють фізичну, розумову, керівну та виконавчу працю тощо.

Принцип (від лат. *principium* — початок, основа) — 1) першооснова, те, що є підґрунтям певної сукупності фактів, теорії, науки, чим

слід керуватися в науковому пізнанні та практичній діяльності; 2) внутрішні переконання людини, що визначають її ставлення до дійсності, норми поведінки й діяльності.

Природа — 1) у широкому сенсі — це весь світ у різноманітті його форм; 2) у вузькому — природа є об'єктом науки (природознавства).

Провіденціалізм (від лат. *providentia* — провидіння, передбачення) — теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу — як наперед визначеного Божого наміру.

«**Природне право**» — поняття філософсько-правової та політичної думки XVII—XVIII ст., що означало сукупність принципів, правил і цінностей, які витікають з природи самої людини.

Прогнозування — особливий вид передбачення, який відрізняється високим ступенем наукової обґрунтованості.

Прогностика — наука про соціальне прогнозування.

Простір — одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Поняття простору характеризує розташування матеріальних об'єктів відносно один одного, визначає протяжність тіл та їх співіснування.

Психіка — спосіб відображення світу живими істотами (людиною й твариною) у формі суб'єктивного образу й практичних дій.

Психоаналіз — у фрейдизмі — метод проникнення в несвідоме з метою ліквідації патогенних конфліктів і подолання душевного дискомфорту, адже свідомість конкретної людини не може пояснити причини душевного розладу.

Рационалізація — у фрейдизмі — знаходження нібито об'єктивних причин для виправдання неприйнятних для людини думок і дій.

Рационалізм (від лат. *rationalis* — розумний, *ratio* — розум) — у широкому сенсі — філософський напрям, який визнає розум основою пізнання та поведінки людей (на противагу ірраціоналізму, який заперечує можливості розуму); у вузькому — напрям у теорії пізнання, який на противагу сенсуалізму та емпіризму вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

Ревеляціонізм — концепція, згідно з якою істина міститься в божественному одкровенні, зафіксованому в Святому Письмі.

Релігійна свідомість — охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію, що ґрунтуються на вірі в існування надприродного.

Релігія — світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння, а також відповідна практика, що ґрунтується на вірі в існування надприродного трансцендентного абсолюту, який у зрілих релігіях називається Богом.

Релятивізм — філософське вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує момент абсолютного, істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину.

Рефлексія (від лат. *reflexio* — обернення назад) — термін для позначення такої характеристики процесу пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

Рівність — один з ідеалів справедливого суспільного устрою, означає можливість однакового соціального становища всіх людей у суспільстві, рівноправне користування громадянами їхніми свободами та обов'язками, рівний розподіл усієї сукупності створених суспільством матеріальних і духовних цінностей.

Річ для нас — у філософії Канта — термін, що означає внутрішню сутність предмета, яка розкривається людині в її практичній та пізнавальній діяльності.

Річ у собі — у філософії Канта — термін, що означає внутрішню сутність предмета, яка ніколи не буде пізнана розумом; це те, що існує саме по собі незалежно від людської практики та пізнання.

Розвиток — специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового; поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного.

Розум і розсудок — філософські категорії для позначення якісно відмінних способів раціонального освоєння дійсності. Розум є вища форма інтелектуальної діяльності, що полягає в усвідомленому оперуванні поняттями, яке спирається на розкриття їхньої природи і змісту. Розсудок є спосіб інтелектуальної діяльності за раніше заданими схемами і шаблонами без проникнення в змістовну сутність формально впорядкованих понять.

Рух — спосіб існування матерії, її узагальнений атрибут. Рух — це будь-яка зміна в природі та суспільстві. Матерії без руху не існує, оскільки не існує й руху без матерії.

Сансара — у релігійно-філософських системах Стародавньої Індії — уявлення про плинність усього живого, процес переходу однієї тілесної оболонки в іншу, ланцюг страждань у земному житті, кругообіг народження та смерті, трансміграція душі.

Свідомість — одне з головних понять філософії, психології, соціології, яке означає найвищий рівень відображення об'єктивної дійсності. Свідомість притаманна лише людині як соціальній істоті. Це продукт суспільно-історичного розвитку, функціональна властивість мозку, регулятор свідомої діяльності людини.

Світогляд — сукупність поглядів та уявлень людини про світ, які визначають її ставлення до різноманітних явищ дійсності, життєву позицію й ціннісні орієнтації.

Свобода — можливість і властивість людини діяти згідно зі своїми інтересами в умовах наявного вибору та пізнання об'єктивної необхідності цих інтересів і мети. Свобода безпосередньо пов'язана з необхідністю як внутрішньою закономірністю у зв'язках між явищами.

Секуляризація (від лат. *saecularis* — світський) — процес звільнення різноманітних сфер суспільства, організацій, індивідуальної свідомості, діяльності та вчинків людей, соціальних відносин й інститутів від впливу релігії.

Сенс життя — результат визначення головних життєвих цілей, які пов'язані з найповнішим задоволенням матеріальних і духовних потреб, закладених природою в людині. Кожна людина обирає ті потреби, що співвідносяться з її індивідуальними схильностями, і свою діяльність спрямовує на вирішення запланованих нею завдань, що і є для неї сенсом життя.

Сенс історії — поняття філософії історії для позначення змісту й спрямованості розвитку історичного процесу, який усвідомлюється розумом; мета і розумність історії.

Сенсуалізм (від лат. *sensualis* — чуттєвий, *sensus* — відчуття, почуття) — напрям теорії пізнання, згідно з яким відчуття людини є головною формою здобуття істинного знання.

Синергетика — одна з альтернативних діалектиці теорій розвитку, науковий напрям, який вивчає зв'язки між елементами структури, підсистеми, що створюються у відкритих системах завдяки інтенсивному обміну речовини та енергії з довколишнім середовищем у нерівномірних умовах.

Система — філософська категорія для позначення цілісної сукупності елементів, що тісно пов'язані між собою та є єдиним цілим щодо навколишніх умов та інших систем.

Симулякр (франц. *simulakres* від франц. *simulation* — симуляція) — термін філософії постмодернізму для позначення емоційного стану людей, який віддзеркалює миттєву реакцію людини в конкретній ситуації.

Скептицизм (від грец. «критичний») — філософська концепція, згідно з якою висловлюється сумнів щодо можливості досягнення об'єктивної істини.

Смерть — це природний кінець існування живої істоти.

Софізм (від грец. «майстерність», «вміння») — неправильне міркування, яке видається за правильне, аби ввести співрозмовника в оману.

Софістика — хитромудре використання у спорі та доведенні логічних і словесних вивертів, невірних доводів, що видаються за істинні.

Софія — у християнській традиції «софія» (мудрість) є аналогом істинного знання про світ. У релігійно-філософській традиції має подвійне тлумачення: з одного боку, це сутність Бога, «душа світу», з іншого — першопричина інтеграції світу, людини й Бога.

Соціальна екологія — наука, що вивчає суперечливі взаємовідносини суспільства (людини) і середовища (природи).

Соціальна сфера суспільства — система внутрішньої будови суспільства (соціальні групи, нації, народності), що ґрунтується на поділі праці, власності на засоби виробництва та національних ознаках.

Соціальні норми — це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості і які вона має виконувати.

Спілкування — процес взаємозв'язку, взаємодії людей, у якому здійснюється обмін діяльністю, її результатами, інформацією та досвідом.

- Страждання** — протилежність позитивної діяльності, стан болю, хвороби, горя, суму, страху, тривоги; у християнській традиції сприймалось як кара за гріхи.
- Сублімація** — трансформація несвідомої енергії в різноманітні дозволені види діяльності, прийнятні не тільки для суспільства, а й для окремої особи (заняття наукою, мистецтвом тощо).
- Субстанція** (лат. *substantia* — сутність) — філософська категорія для позначення: 1) першопричини, яка не має зовнішньої причини існування; 2) об'єктивної реальності, яка аналізується з боку її внутрішньої єдності.
- Судження** — форма думки, в якій щось стверджується або заперечується відносно предметів та явищ.
- Суперечність** — категорія, що відбиває відношення взаемовиключення, взаємозаперечення.
- Суспільна психологія** — сукупність соціальних настроїв і почуттів, звичаїв, традицій тощо, які складаються стихійно в процесі повсякденного життя суспільства.
- Суспільна свідомість** — філософська категорія, що пояснює особливості відображення соціальними суб'єктами соціальної та природної дійсності за визначального впливу на неї рівня суспільного буття (як реального процесу життя людини).
- Суспільний прогрес** — висхідний розвиток суспільства від нижчих до вищих форм, від менш організованого до більш організованого змісту.
- Суспільно-економічна формація** — поняття історичного матеріалізму, що виражає сукупність виробничих відносин, рівень розвитку виробничих сил, суспільних зв'язків, політичний устрій на конкретному етапі історичного розвитку.
- Суспільство** — виокремлена з природи частина матеріального світу, історично змінна форма життєдіяльності й спілкування людей.
- Сутність і явище** — філософські категорії для позначення двох моментів процесу пізнання предметів і явищ дійсності. Категорія сутності виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене необхідними, внутрішніми зв'язками і пізнається на рівні теоретичного мислення. Категорія явища відображає зовнішні властивості предмета, які даються пізнанню на рівні емпіричного мислення.
- Сходження від абстрактного до конкретного** — загальнотеоретичний метод дослідження дійсності, основним засобом якого є перехід від абстрактного до конкретного знання; спосіб, за допомогою якого мислення засвоює конкретне, відтворюючи його як духовно-конкретне.
- Сцієнтизм** (від лат. *scientia* — наука) — філософсько-світоглядна концепція, яка аналізує науку як найвищий щабель розвитку людського розуму.
- Сяо** — поняття етики конфуціанства, що означало синівське вшанування родини, батька й старшого брата.

Танатос — у фрейдизмі — інстинкт смерті, який підштовхує людину до деструктивної діяльності, руйнування в світі всього того, що здається їй чужим і загрозливим.

Творчість — продуктивна діяльність людини, яка в процесі практики народжує щось якісно нове в матеріальних або духовних цінностях, якого не було раніше.

Теодіцея (франц. *theodicee* від грец. «бог» і «справедливість» — «бого-виправдання») — релігійно-філософське вчення, мета якого — довести, що існування в світі зла не заперечує релігійні уявлення про Бога як абсолютного добра (доведення того, що зло є відсутність добра).

Теологія — раціональна систематизація віровчення тієї чи тієї релігії.

Теорія — особлива сфера людської діяльності, яка складається із сукупності ідей, поглядів, концепцій, учень тощо й протистоїть практиці як предметно-чуттєвій діяльності й водночас перебуває з нею в органічній єдності.

Теоцентризм — принцип середньовічної теологічної філософії, згідно з яким головною причиною всього оточуючого світу, найвищою реальністю та головним предметом філософських досліджень є Бог.

Трансцендентальний — поняття філософії І. Канта, яке означає: той, що зумовлює можливість пізнання.

Трансцендентний — поняття філософії І. Канта, яке означає: той, що лежить за межами свідомості та пізнання.

У-вей (кит. «недіяння») — поняття релігійно-філософської системи даосизму, яке означає відсутність цілеспрямованої діяльності, що не співвідноситься з процесом природного світопорядку, у вузькому сенсі — уникнення будь-якої діяльності, що заважає досягненню дао.

Умовивід — найвища форма мислення, логічний зв'язок між висловлюваннями, за допомогою якого з наявних положень (засновків) можна одержати нове положення (висновок) й оцінювати його істинність за істинністю засновків.

Факт (від лат. *factum* — зроблене, дійсна подія) — у загальному значенні — дійсна подія, наслідок, випадок, істина; у логіці та методології науки — судження, яке фіксує емпіричне знання про події, що відбуваються об'єктивно незалежно від свідомості.

Феномен — філософське поняття, яке означає явище, що досягається за допомогою чуттєвого досвіду, але не дає істинного знання про дійсність, бо є лише суб'єктивним образом об'єктивного світу.

Філософія — особливий науково-теоретичний різновид світогляду, для якого характерний високий рівень раціональності, системності, логічності й теоретичної оформленості. З погляду відношення «людина — світ» філософія є системою найбільш узагальнених теоретичних поглядів на світ, місце людини в ньому, а також дослідження різноманітних форм взаємовідносин людини й світу.

Філософія історії — розділ філософії, спрямований на пояснення історичного процесу загалом та аналіз методологічних проблем історичного пізнання.

Футурологія — узагальнена назва концепцій про майбутнє людської цивілізації, у вузькому сенсі — галузь наукових знань, що віддзеркалює перспективи соціальних процесів та явищ (у такому розумінні футурологія є синонімом прогнозування та прогностики).

«Царство розуму» — ідея, що панувала в XVII—XVIII ст. серед провісників. Згідно з нею суспільство рухається до розумних форм його існування, в яких не буде місця соціальному злу й будуть створені умови для щастя людини.

Цзин — у філософії Стародавнього Китаю — космічна енергія, першооснова існування всіх живих організмів.

Цивілізація — стійка спільнота людей, об'єднаних духовними традиціями, подібністю способу життя, географічними, історичними межами (за А. Тойнбі); синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; замкнутий, відносно ізольований соціально-історичний організм, який ґрунтується на певних культурних особливостях.

Ці — у філософії Стародавнього Китаю — космічна, матеріально-духовна енергія, що слугує будівельним матеріалом виникнення предметів, явищ довколишнього світу.

Ціннісні орієнтації — елементи внутрішньої структури особистості, що закріплюються життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань, за допомогою яких виокремлюється суттєве від несуттєвого.

Цінність — процеси, явища, предмети, що мають позитивну значимість для людини й сприяють задоволенню її потреб та інтересів.

Час — одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Час характеризує тривалість існування процесів та явищ, послідовність зміни стану в розвитку матеріальних систем. Характеристикою часу є його незворотність, він тече від минулого через сучасне до майбутнього.

Шень — у філософії Стародавнього Китаю космічна духовна енергія, яка існує в людині та є її духовною основою.

«Я» — у фрейдизмі — свідомість людини, посередник між усіма компонентами психіки.

Вступ	3
Частина I. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ	5
<i>Розділ 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ, ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ</i>	5
§ 1. Особливості філософського знання	7
§ 2. Філософія як різновид світогляду	9
§ 3. Предмет і функції філософії	14
§ 4. Система філософії	17
<i>Розділ 2. ГЕНЕЗИС ФІЛОСОФІЇ</i>	22
§ 1. Філософія Стародавнього Сходу: Індія, Китай ...	22
§ 2. Філософія Стародавньої Греції та Риму	47
§ 3. Філософія Середньовіччя	71
§ 4. Філософія Відродження	86
§ 5. Філософія Нового часу та доби Просвіт- ництва	104
§ 6. Німецька класична філософія. Марксизм	133
§ 7. Фрейдизм і неофрейдизм	152
§ 8. Традиції та особливості розвитку філософсь- кої думки в Україні	166
§ 9. Сучасна світова філософія	194
Частина II. ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ	212
<i>Розділ 3. ОНТОЛОГІЯ</i>	212
§ 1. Проблема буття. Філософський зміст поняття «матерія»	212

§ 2. Філософія розвитку (діалектика та її альтернативи)	223
§ 3. Проблема свідомості в філософії.	238

Розділ 4. ГНОСЕОЛОГІЯ. 254

§ 1. Сутність і структура пізнавального процесу . . .	254
§ 2. Логіка та методологія наукового пізнання	265

Розділ 5. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ. 276

§ 1. Проблема людини в філософії. Суспільна природа людини.	276
---	-----

Розділ 6. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ. 291

§ 1. Проблема суспільства в філософії.	291
§ 2. Філософське осмислення культури і проблема цінностей	303
§ 3. Філософія історії.	315
§ 4. Проблема взаємодії суспільства і природи. Глобальні проблеми сучасності	327

Словник основних понять та категорій 341